

गाव-गाडा

रचणार : त्रिबंक नारायण आत्रे

टंकलेखन:- श्री. राहुल प्रकाश सुवर्णा

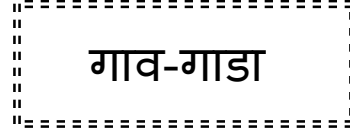
मुद्रितशोधन:- श्री. राहुल प्रकाश सुवर्णा

अनुक्रमणिका

- प्रकरण १. - भरित = पुष्ठ क्र. ३
प्रकरण २. - वतन - वृत्ति = पुष्ठ क्र. २०
प्रकरण ३. - गाव-मुकादमानी = पुष्ठ क्र. ४०
प्रकरण ४. - वतन-वेतन = पुष्ठ क्र. ६०
प्रकरण ५. - बलुते-आलुते = पुष्ठ क्र. ८०
प्रकरण ६. - फिरस्ते = पुष्ठ क्र. १०३
प्रकरण ७. - दुकानदारी = पुष्ठ क्र. १२६
प्रकरण ८. - कुणबी = पुष्ठ क्र. १५२
प्रकरण ९. - फसगत = पुष्ठ क्र. १८१
प्रकरण १०. - सारासार = पुष्ठ क्र. २०६
प्रकरण ११. - वाट-चाल = पुष्ठ क्र. २३३
प्रकरण १२. - पुरवणी- महायात्रा = पुष्ठ क्र. २५३

गाव – गाडा

रचणार : त्रिबंक नारायण आत्रे

१. भरित

पुराणांतरी गावाची व्याख्या अशी दिली आहे –

तथाशूद्रजनप्राया सुसमृद्धकृषीवला ।
क्षेत्रोपभोगभूमध्ये वसतिर्ग्रामसंज्ञिता ॥

जिच्यासभोवती कीर्दसार- वहितीला योग्य – जमीन आहे आणि जिच्यामध्ये मातब्बर शेतकरी व पुष्कळसे मजूर आहेत, अशा वस्तीला गाव म्हणतात. गावच्या हद्दीला किंवा सीमेलाला “शीव” ही संज्ञा आहे. गावाचे स्वभावतः आणि एकमेकांपासून अलग असे दोन भाग उघड उघड पडतात. एक ‘पांढरी’ किंवा गावठाण आणि दुसरा ‘काळी’ किंवा रान, काळी आणि पांढरी ह्या संज्ञा जमिनीच्या रंग व गुणधर्मावरून प्रचारात आल्या असाव्या. काळी जमीन काळी किंवा काळसर असून भुसभुशीत असते, ती पाणी धरते व खचते. पांढरी जमीन पांढरसर, आवळ व निबर असून पाणी ढाळते. ह्यामुळे काळी जमीन जितकी वहितीला उपयोगी, तितकी इमल्याला नसते आणि पांढरीवर जसा इमल्याला धर सापडतो, तसा कंदमुळांना किंवा उद्भिज्जांच्या मुळ्यांना तिच्या पोटी वाव सापडत नाही. प्रत्येक गावात शक्यतेप्रमाणे पांढ-या जमिनीची योजना गावठाणाकडे आणि काळीची योजना शेतवाडीकडे झालेली दिसते ती निसर्गानुरोधानेच आहे, हे कोणाच्याही लक्षात येईल. तेव्हा गावाच्या ज्या जागेवर मनुष्ये घरेदारे करून नांदतात तिला पांढरी, आई-पांढर किंवा गावठाण म्हणतात आणि ज्या जागेत ती पिके

करतात, तिला काळी, आई-काळी, रान किंवा शिवार म्हणतात. कालेकरून पांढरी व काळी ह्यांचा अर्थ अनुक्रमे पांढरीत व काळीत घावे लागणारे कर असा होऊन बसला जसे, मी पाच रुपये काळी देतो. पांढरी म्हणजे गाव किंवा लोकवस्ती आणि काळी म्हणजे शेतकरी वर्ग असाही भाषणसंप्रदाय रुढ आहे जसे ही गोष्ट काळी पांढरीला माहित आहे. शिवेच्या आतील पांढरीव्यतिरिक्त सर्व भूभाग - शेते, खराबा, चराई, नद्या, नाले, मसणवाटा, माळमुडण इत्यादी - शिवार या शब्दात समुच्चयाने येतात. काळी-पांढरी मिळून झालेल्या गावाला जुन्या कागदपत्रात “देह” संज्ञिले आहे. काही ठिकाणी गावठाण सोडून मनुष्यवस्तीची छपरे, झोपड्या, झाप, घरे इत्यादी दृष्टीस पडतात. गावठाणापासून दूरदूरची जमीन जसजसे लोक लागण करू लागले तसतशा शेताच्या येरझारा त्रासदायक होत गेल्या व शेतीतला नफाही पुरता मिळेनासा झाला. म्हणून शेतांत किंवा त्यांच्या आसपास राहण्याची गरज जास्त भासू लागली. ह्या व ह्यासारख्या दुस-या कारणामुळे शेतकरी शिवारात कायमची वस्ती घालू लागले. अशा प्रकारची शेतात एक दोन घरे असली तर त्यांना झाप, आवसा, कोठा, गोठा किंवा पडाळ (पर + आलय) म्हणतात आणि ती दहा-पाच किंवा अधिक असून त्यांचे छोटेखानी गावठाणच बनले तर त्याला वाडा, वाडी, मजरे, पाडा असले नाव प्राप्त होते. पाडा, वाडा, वाडी अगर मजरे मूळ गावच्या अंगभूत असते आणि कागदोपत्री अमुक गावची अमुक **वाडी** आणि **मजरे** याप्रमाणे उल्लेखितात. वाडीची वस्ती जसजशी वाढते व संपन्न होते, तसतसा तिला गावाचा आकार येतो आणि मूळ गावाला मागे टाकणा-या व हा मूळ गाव की वाडी असा पांथस्थांना बुचकळात पाडणा-या वाड्याही क्वचित आढळतात. अव्वलपासून आपल्याकडे खेडेगावांचे दोन भेद मानतात. एक मौजे आणि दुसरा **कसबा**. कसब (कला अगर हुन्नर) ह्या शब्दापासून कसबा हा शब्द निघाला आहे. व्यापार, हुन्नर व कसबी मजुरी करणारे लोक मौज्यापेक्षा कसब्यात अधिक असतात आणि कसब्याखाली वाड्याही जास्त असतात. कसब्याचे गाव मौज्यापेक्षा जास्त विस्तृत, चव्हाट्याचे, रोजगारी व संपन्न असते. गुजराथेत नागरिकांना

‘कसबाते’ म्हणतात. मोठ्या व्यापाराच्या गावाला पेठ म्हणतात. पेठ म्हणजे बाजार किंवा दुकानांनी व्यापलेला गावाचा भाग. मनुष्यगणतीच्या वेळी सरकारने ठोकताळ्याने असे ठरविले की, पाच हजारावरील लोकसंख्येच्या गावाला शहर म्हणून व त्याखालील लोकसंख्येच्या गावाला खेडे म्हणून दाखल करावे. परंतु एखाद्या गावाला खेडे किंवा शहर हे नाव लोक देतात, तेव्हा ते लोकसंख्येबरोबर किंबहुना जास्ती उद्योगधंद्याच्या प्रकारावर लक्ष देतात. गावची हुन्नरी व व्यापारी वस्ती फुगली आणि काळीपेक्षा पांढरी बळावली की त्या गावची शहरात गणना होऊ लागते. **खेडणे** म्हणजे **जमीन कसणे** आणि खेडू म्हणजे जमीन कसणारा. तेव्हा खेडूंची जी वस्ते ते खेडे. ज्यामध्ये प्रधान धंदा शेती व ज्यामध्ये भरण्याची वस्ती शेतकऱ्यांची असते, त्या गावाला लोक खेडे किंवा गावडे म्हणतात आणि तद्व्यतिरिक्त गावांना शहर मानतात. लोकरुढीत खेडे आणि गाव हे बहुतेक समानार्थक शब्द होऊन बसले आहेत. गाव-गाडा, गावकी, गामुकादमानी, गावपंचाईत, वगैरे शब्दात गाव हा शब्द शहरापेक्षा खेडे ह्या अर्थाने योजिला आहे हे सांगणे नको.

कोणत्याही गावाला गेले तरी मध्ये पांढरी व सभोवती काळी दृष्टीस पडेल. गावच्या बंदोबस्तासाठी घाटावरील पुष्कळ गावांसभोवती गावकूस किंवा कोट केले असून त्यातून गावात शिरण्याला एक अगर अधिक वेशी असतात. पुष्कळ ठिकाणी गावकूस व वेशीची निगा न राहिल्यामुळे पडझड व मोडतोड झाली आहे. त्यामुळे गावाची हवा, उजेड ही खेळती झाली आहेत, हे सार्वजनिक आरोग्याच्या दृष्टीने एकपरी बरे झाले म्हणावयाचे! स्पृश्य जातींची घरे वेशीच्या आत असतात आणि मेलेल्या जनावरांची चिरफाड करणा-या (शस्त्राने न मारलेल्या म्हणजे निसर्गधर्माने मेलेल्या जनावराला ‘पडे’ म्हणतात त्यांच्या मांसाला ते न खाणा-या जाती ‘माती’ म्हणतात, व ते खाणा-या जाती ‘भाजी’ म्हणतात. वे ती खाणाऱ्या जातींची, तसेच वंजारे, वड्डर, कैकाडी, फासेपारधी वगैरेसारख्या फिरस्त्या व नवीन वस्तीला आलेल्या जंगली जातींची घरे, पाले किंवा झोपड्या प्रायः गावाबाहेर असतात. त्यातल्या त्यात फासेपारध्यांच्या झोपड्या गावापासून जरा दूर असतात.

ह्यांमुळे पांढरी पांगलेली दिसते इतकेच नव्हे तर नवख्याला जवळ जवळ दोन-तीन गावे असल्याचा भास होतो. जातीजातींची घरे सलग असतात व त्यांना जातिपरत्वे माळआळी, सुतारआळी, कोळवाडा, रामोसवाडा, भिलाटी अशी नावे पडतात. दर एक गावाला एखादे देवालय आणि बहुतेक गावांना चावडी असते. तेथे लोक जमतात. भिल्ल, कोळी, रामोशी वगैरे तुफानी जातीतले लोक जंगल पहाडाचे दडण व पुंडावा सोडून गावाच्या आश्रयाला आले, तेव्हा त्यांच्या जातिधर्मास योग्य अशा ठिकाणी त्यांना वस्ती मिळाली. ह्या जाती स्पृश्य आहेत तरी त्यांना मध्यवस्तीत कोठेही जागा मिळाली नाही. वहिमी जाती मध्यवस्तीत ठेवणे धोक्याचे असते. त्यापेक्षा त्या वेशीजवळ किंवा गावकुसाजवळ राहिल्या तर गावाचे राखण तरी करतील. म्हणून भीलवण, कोळवणांतील गावे शिवाय करून इतर मुलखातल्या गावात ह्या जातींची वस्ती वेशीजवळ किंवा गावकुसाजवळ दिसून येते. अस्पृश्य जातीपैकी जे गोमांस खात नाहीत अशा ढोर, चांभार, भंगी इत्यादींची घरे गावात शेवटी किंवा गावकुसाबाहेर अगदी गावाला खेटून असतात. महार, मांग, मेलेली ढोरे (गाई, म्हशी) फाडतात व खातात म्हणून महारवाडा व मांगवाडा हे गावापासून किंचित दूर असतात. पश्चिमेची शुध्द हवा मिळावी ह्यास्तव पुष्कळ ठिकाणी ते गावाच्या पूर्वेस आढळतात. श्रीरामचंद्राने कनकमृग मारला व तो पडला म्हणून तो महारांनी हक्कांनी नेला ही कथा सांगून महार आपला मुख्य हक्क असा सांगतात की, आम्ही “पडयाचे धनी.” कोणी म्हणतात, महार हा शब्द मेहतर याचा अपभ्रंश आहे, कोणी म्हणतात तो महा+अरि (मोठा शत्रू) ह्या दोन संस्कृत शब्दांचे रूपांतर आहे. रा. रा. शिवरामपंत भारदे म्हणतात की, महाराचे मूळ “महा+अर” म्हणजे जंगलात किंवा पर्वताच्या गुहेत राहणारा अर्थात जंगल किंवा गुहेचा नाईक हे आहे, म्हणून त्याचे मुख्य काम वाटाड्याचे ठरले. सर रामकृष्णपंत भांडारकर ह्यांच्या मताने मृतहर (मेलेले जनावर ओढणारा) ह्या शब्दापासून महार हा शब्द निघाला. ‘गोधन’ हा संस्कृत समास पुराणप्रसिध्द आहे. हिंदू लोक गाईला आई समजतात. गाई, म्हशी, बैल, रेडे ह्या शेतोपयोगी जनावरांना शेतकरी लोक “लक्ष्मी” म्हणतात.

उदाहरणार्थ, पाटलाजवळ दोन खंडी लक्ष्मी आहे, रानात लक्ष्मीला पाणी भेटत नाही इत्यादी. वर सांगितलेल्या जनावरांचे मांस बहुतेक हिंदू खात नाहीत. महार-मांग ते खातात इतकेच नव्हे, तर लोकप्रवादाप्रमाणे गुराढोरांना विष घालून मारतात व पडे खातात. तेव्हा मा (लक्ष्मी, आई) + हर अशी महार शब्दाची व्युत्पत्ती संभाव्य दिसते. महार हा जातिवाचक शब्द असून व्यवसायवाचकही आहे आणि असल्या अनेक जातीप्रमाणे महार ही संकीर्ण जात असावी. महार व मांग या दोन्ही जाती गावाबाहेर राहतात, तरी 'बाहेरला' व 'वेसकर' हे प्रतिशब्द महारालाच लावतात. दोन्ही जातीत 'नाईक' हे बहुमानाचे उपपद लावतात व महारामध्ये त्याचे 'नाक' हे रूप झाले आहे, उ.- खंडनाक, जाननाक. गावकीच्या कामावर महारांप्रमाणे मांगांच्या साक्षी सहाय्य क्वचित आढळतात. आषाढात कोणत्याही हिंदू जातीची लग्ने होत नाहीत परंतु महारांची लग्नसराई मात्र आषाढात असते. ह्या महिन्यात महारकीचे काम फारसे नसते, म्हणून समस्त गावक-यांच्या सोईने हा महिना महारांना लग्नकार्यासाठी काढून दिला असावा. दवंडीचा मजकूर तोंडाने ओरडून महार सांगतो व डफडे मांग वाजवितो. प्रेताचे सरण महार वाहतो आणि तिरडी बांधण्याची दोरी मांग पुरवितो. पड्याचे अमुक एक (आणि ते महत्वाचे असतात) अवयव महारांनी घ्यावेत, अमुक मांगांनी घ्यावेत, असे हक्क असल्याबद्दलच्या झालेल्या मजलसीचे जुने कागदपत्र दृष्टीस पडतात. महारांच्या घरी लग्न निघाले तर मांगांनी खिजमत करावी. मांगाने लग्न केले तर शेला-लुगडे, आणि गोंधळ जागरण घातले तर चार पैसे महाराला द्यावेत. मांग मोळ कापावयाला गेला तर त्याने महारास चार पैसे, खोबरे, पानसुपारी इतके दिले पाहिजे. महाराने बैलावर व मांगाने हल्यावर वरात काढावी. अशा प्रकारच्या दस्तुरावरून मूळ महार आणि मांग ही महारातून वेगळी पडलेली पोटजात असावी किंवा ती त्याच्यामागून त्याच्या पडोशाला येऊन राहिली असावी, असे अनुमान निघते. असो. जातिपरत्वे निरनिराळे पाणोथे आहेत इतक्या मुबलक पाण्याची गावे विरळ. परंतु कितीही अडचण असली तरी ढोबळ मानाने स्पृश्य जाती एका पाणोथ्याला जातात, व

त्यावर अस्पृश्य जातींना पाणी भरू देत नाहीत. दुसरा पाणोथा नसल्यास स्पृश्य जाती अस्पृश्य जातींना पाणी काढून वाढतात. सवड असल्यास निरनिराळ्या जाती उच्चनीच भावानुरोधाने वेगवेगळ्या पाणोथ्यावर पाणी भरतात, जसे, महारांच्या पाणोथ्यावर चांभार पाणी भरीत नाहीत अथवा मांगांच्या पाणोथ्यावर महार पाणी भरीत नाहीत.

काळी व पांढरी हे जसे गावाचे दोन स्वाभाविक विभाग पडतात, तसे उद्योगपरत्वे लोकवस्तीचे दोन भाग शेतकरी करतात - “कुणबी” म्हणजे शेतकरी आणि “अडाणी” म्हणजे बिगर-शेतकरी. सह्याद्रीच्या पायथ्याशी डांगणात महादेवाची कोळी राहतात. तेथील एका गावचा एक पोक्त कोळी बोलता बोलता आढयतेने म्हणाला की “आम्ही ‘राजकोळी,’ कुणबी नव्हत. ‘कुणबी’ म्हणजे ‘कोणीबी’ (कोणीही). त्यांच्यात कोणतीही जात संपादते.” कुणबी, गुजराती ‘कणबी’ किंवा माळवी ‘किरसान’ हे शब्द संस्कृत कृषी, कृषीवल ह्या शब्दांपासून निघाले असावेत. कोणी म्हणतात, ‘कुनमी’ (पृथ्वीला नमन करणारा) ह्या शब्दापासून कुणबी हा शब्द निघाला. द्राविडी भाषेत जमीन कसणा-याला पूर्वी “कुल” म्हणत. कुळव, कुणबी हे शब्द कुल शब्दापासून निघाले असावेत, हे जास्त संभाव्य दिसते. शेतीचा पर्यायवाचक शब्द कुणबीक, कुणबावा व शेतकरी ह्याचा पर्यायवाचक शब्द “कुणबी” हे होत. कुणबी हा शब्द वाणी, माळी, भराडी, कोष्टी, कोळी, महार वगैरे शब्दाप्रमाणेच जातिवाचक असून व्यवसायवाचकही आहे. धर्माकडे किंवा जातीकडे लक्ष न देता जसे शेतकरी आपापसात एकमेकांना ‘मिरासभाऊ’ ‘पास-भाऊ’ (पास = कुळवाचा लोखंडी भाग) म्हणतात, तद्वतच शेतीचा धंदा करणा-याना ‘कुणबी’ म्हणतात. चैत्र गळे कुणबी पळे, कुनबीसरीखा दाता नहि, वगैरे म्हणित कुणबी याचा अर्थ शेतकरी धरला आहे. खेडे म्हटले की, पांढरीच्या अगोदर चटकन काळीच डोळ्यापुढे उभी राहते. शेते, पिके, गवत, झाडे, गुरेढोरे, शेळ्या-मेंढया, मेंढके, शेतकरी, गुराखे, पाट, भुडक्या, विहिरी, नांगर, कुळव, मोट, माळा, गोफण वगैरे बळिराजाचे वैभव खेड्याचे नाव

काढताच इतके मन व्यापून टाकते की, खेड्यात शेतीखेरीज दुसरा रोजगार चालत असेल किंवा शेतक-यांखेरीज दुसरे कोणी राहत असेल, असे एकाएकी मनात देखील येत नाही. कुणबी पुढे झाल्यावाचून एकही खेड्यात वसाहत झाली नाही. त्याने धान्य पैदा करून इतरांच्या खाण्याची तरतूद केली, तेव्हा ते गोळा झाले. दुनियेच्या पोटापाण्याचा भार कुणब्याने उचलला ही सार्वत्रिक समजूत असल्यामुळे खेड्यातले सर्व धंदेवाले कुणब्याला “बळिराजा” असे संबोधितात. वामनाला पृथ्वी दान करणारा बली राजा होता, ही पुराणकथा लोकप्रसिध्द आहे. शेतीच्या धंद्याइतका शारीर बल वाढविणारा दुसरा धंदा नाही व रामोशी, महार, मांग इत्यादी सर्व जाती एकवाणीने कबूल करतात की, एकंदरीत कुणब्याइतकी ताकद दुस-या कोणत्याही जातीत नसते, म्हणूनही कदाचित ब्राह्मणाला जसे पंडित, तसे कुणब्याला बळी (बलवान) म्हणण्याचा रिवाज पडला असेल. कुणबीक हा जसा आद्य धंदा आहे, तसा तो प्रधान धंदाही आहे. ‘उत्तम शेती, मध्यम व्यापार आणि कनिष्ठ चाकरी’ अशी म्हण पडण्याचे कारण इतकेच की, आपल्या देशातला मुख्य धंदा शेतीचा आहे आणि सर्व धंदे शेतीवर जीव धरून आहेत. अजूनही शेकडा ७२ लोकांचे पोट शेतीवर चालते आणि शेकडा ८० जणांची धाव जमीन संपादन करण्याकडे आहे. लोकांचा असा ठाम विश्वास आहे की, पोटाला भरपूर आणि निरंतर एक काळी आई देईल. पैसा जातो, परंतु जमीन ठिकाणी राहते व तिच्यातले धन सालोसाल उकरून खाता येते. तेव्हा असला अक्षय धंदा ज्याला साधला, त्या धंद्याच्या लोकांनी आपल्या आधारावर धंदा करणा-याला अडाणी (अडणारा) म्हणू नये तर काय म्हणावे? ज्या धंद्याचा काळीशी निकट संबंध नाही ते करणा-यांना ‘पांढरपेशे’ म्हणतात, आणि ते ब्राह्मण झाले तरी कुणब्याच्या हिशेबी अडाण्यातच मोडतात. तरी पण खेड्यात जातिपरत्वे अडाणी शब्दाची भिन्न भिन्न योजना दृष्टीस पडते. वाण्याला विचारले, तर ते सांगतील की, वाण्या-ब्राह्मणांची बारा घरे आणि बाकी अडाण्यांची. गुरव, सुतार, सोनार, हेही वाणी, ब्राह्मण व स्वतःची जात वगळून बाकीच्यांना अडाण्यांत ढकलतील. असे आहे तरी ज्याअर्थी कुणबिकीने खेडे बहुतेक वेढले

आहे, त्याअर्थी कुणबी करतात तेच लोकवस्तीचे विभाग “कुणबी” आणि “अडाणी” हे अधिक ग्राह्य आणि खेड्याची उत्पत्ती व सर्वसामान्य स्थिती प्रतिबिंबित करणारे आहेत, ह्यात संशय नाही.

खेड्यात अक्वल आणि प्रधान वस्ती कुणब्यांची. तेथे अडाण्याच्या सा-या द्वारकेची एक काय ती मेढ, आणि ती कुणबी होय. “धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा आददीत” इत्यादी मनुस्मृती आहे, तरी राजाने रयतेच्या उत्पन्नाचा सहावा हिस्सा भागधेय (कर) म्हणून घ्यावा, असा सरसकट धारा पडला असावा. म्हणूनच संस्कृतात “षष्ठांशवृत्ती” हा राजाचा प्रतिशब्द होऊन बसला. हिंदू राजांच्या अमलात काळी पुष्कळ आणि कुणबी थोडे होते. तेव्हा गतकुळी अगर बेवारशी जमिनीची लागण जो करी, तोच तिच्यावर वारसा सांगे आणि सरकारला तिजबद्दल लढाई वगैरे धामधुमीच्या साली पिकाची चौथाई आणि एरवीच्या सामसुमीच्या वेळी साहोत्रा देई. ह्याप्रमाणे करभार घेऊन राजे प्रजापालन करीत, ज्याला त्याला स्वकष्टार्जित संपत्तीचा भोगवटा घेण्याची सोय करून देत आणि अपहार करणा-या दुर्जनांचे पारिपत्य करीत. पुढे राजकारण वाढत जाता जाता मुसलमानी रियासतीत जमिनीची पूर्ण मालकी राजाने आपल्याकडे ओढली असावी. कारण ‘खलक खुदाका मुलक पादशहाका’ (विश्व परमेश्वराचे आणि मुलूख राजाचा), ‘बेटी बापाची जमीन बादशहाची,’ ह्याप्रमाणे लोक बोलू लागले. मुसलमानी राज्यकर्त्यांनी जमिनीची पाहणी व मोजणी करून सरकारसारा ठरविण्याचा प्रयत्न केला. तैमूरची वसूलपध्दती म्हणून काही ठोकळ नियम होते. शेरशहाने त्यात सुधारणा करून जमिनीची आकारणी ठरविली. अकबर बादशहाच्या कारकीर्दीत राजा तोडरमल ह्याने “इलाही गज” नावाचे जमीन मोजण्याचे प्रमाण निश्चित करून ‘कानुगो’ (जमाबंदीचे मुख्य कामगार) नेमले, आणि सर्व प्रांतातील जमिनीचे वर्गीकरण व वसूलआकारणी केली. ह्या वसूलपध्दतीस ‘असल-इ-जमा-इ-तुमार’ असे नाव आहे, हिलाच दक्षिणेत ‘तनखा’ म्हणतात. पूर्वी तांब्याचा टक्का घेत होते. त्याऐवजी रुप्याचे तनखा नावाचे नाणे घ्यावे असे ठरविले म्हणून ह्या पध्दतीचे नाव तनखा असे पडले.

हिच्या अन्वये कुलकाळी सरकारची ठरवून तिच्या उत्तम, मध्यम, कनिष्ठ अशा तीन प्रती लाविल्या आणि रयतेने स्वामित्वाबद्दल चौथाई उत्पन्न नक्त घावे असा धारा घातला. राजा तोडरमल ह्याची कायम धारेबंदी लोकप्रिय झाली असा इतिहास आहे. इ. सन १६०७ ते १६२६ च्या दरम्यान निजामशाहीमधील सुप्रसिध्द मुत्सद्दी, चांदबिबीचा विश्वासू नोकर, आणि खडकी उर्फ औरंगाबाद शहर वसविणारा मलिकंबर ह्याने दक्षिणची शेतवार पाहणी व मोजणी करून प्रतवारी बसविली आणि जमिनीच्या उत्पन्नाप्रमाणे २/५ हिस्सा घासदाण्याच्या रूपाने वसूल घेण्याचा खुद्द गावाशी ठराव केला व वसुलाची जबाबदारी पाटलावर टाकली. इ. सन १६१४ च्या पुढे त्याने काही ठिकाणी दरसालच्या वास्तविक उत्पन्नाच्या मानाने १/३ नगरी वसूल घेण्याचा प्रघात सुरु केला. त्याने प्राचीन ग्रामसंस्थांचे पुनरुज्जीवन केले, कुणब्यांना मिरासपत्रे देऊन म्हणजे जमिनीचे मालक बनवून त्यांना जमिनीच्या खरेदी-विक्रीचे हक्क दिले आणि पाटील, कुलकर्णी व इतर ग्रामाधिकारी आणि बलुतदार ह्यांची वतने मिरास म्हणजे वंशपरंपरेची करून दिली. त्याने गावाला पड जमिनीतून वनचराई, गायराने काढून दिली आणि उरली जमीन ती “गावासंबंधी” किंवा “गाव वर्दळ” म्हणून गावाच्या दिमतीला लावून दिली. सरकारसा-याचा ठराव गाववार होत असल्यामुळे त्याची कुळवार फाळणी पाटील करी. ही वसूलपध्दतीची सुधारणा “मलिकंबरीतह” ह्या नावाने प्रसिध्द आहे. कुणब्याचा किंबहुना कुणब्याअडाण्यांचा काळीशी एकजीव केल्यावाचून सरकारसा-याची शाश्वती नाही, हे तत्व मलिकंबरने पूर्णपणे हृदयात वागविले आणि अजूनही लोक त्याचे गुण आठवितात. ह्याप्रमाणे तनख्याने कुणब्याकडे किंवा गावाकडे असलेल्या जमिनीस “मिरासी” व तिचा भोगवटा घेणा-यास **मिरासदार, थळकरी, वतनदार** म्हणत. मेलेल्या मनुष्याची जी मिळकत त्याच्या वारसाला प्राप्त होते तिला अरबी भाषेत “मिरास” म्हणतात. वारसहक्काने पिढ्यानुपिढ्या अबाधितपणे राहाणा-या जमिनीला “मिरासी” म्हणत. मिरासीच्या कोकणी भावंडांना “सुटी” व “धरा” म्हणतात. मिरासीखेरीज जी कीर्दसार जमीन सरकारच्या वहिवाटीला राही, तिला खालसा

म्हणतात. खालसा किंवा सरकारी जमीन सरकार मन मानेल त्याला काही मुदतीपर्यंत कौलाने देई. कौलाने जमीन वाहणा-याला **उपरी** म्हणत. मिरासदारांच्या खेडूंनाही उपरी म्हणत. काही गावात तनख्यापेक्षा जास्त वसूल येई, तर काही गावात संबंध तनखा वसूल होत नसे. यामुळे गावच्या हिशेबात कोठे फाजील निघे, तर कोठे बाक्या ओढाव्या लागत. ही अव्यवस्था मोडण्यासाठी मराठेशाहीत दर गावाहून जास्तसालबेरीज म्हणजे जास्तीत जास्ती जो वसूल आला त्याचा दाखला काढून तोच गावच्या तनख्याऐवजी कायम केला आणि त्याला 'कमाल आकार' हे नाव दिले. कमाल आकारात कमजास्त करून सालोसाल जो ऐन वसूल करीत, त्याला 'वसुली आकार' म्हणत. कारणपरत्वे मिरासी जमिनी उप-या झाल्या आणि कौलदारांनी कुल जमिनीचा- मग तिच्यात पेर होवो का ती अंशतः किंवा सर्वस्वी पडीक राहो – सरकारसारा देण्याच्या कबुलायती करून देऊन हळूहळू उप-या जमिनी मिरासीत चढवून घेतल्या, असे दाखले मिळतात. इ.स. १८१८ साली असे दिसून आले की, पुण्या-साताऱ्याच्या आजूबाजूला जिकडे तिकडे मिरासीच मिरासी जमीन; तेच आडवळणी सुभ्यात उपरी जमिनीचे क्षेत्र अमाप होते. असो. याप्रमाणे कुणब्यांचे मिरासदार आणि उपरी असे दोन विभाग झाले.

मिरासदार आणि उपरी हे कुणब्यांचे वर्गीकरण केव्हा झाले असेल ते असो परंतु मराठशाहीच्यापूर्वीच ते महाराष्ट्रात सर्रास प्रचारात होते. तुकोबा म्हणतात, 'हे माझो मिरासी। ठाव तुझ्या पायापाशी ॥ याचा धरीन अभिमाना करीन आपुले जतन ॥.' मिरासी व मिरासदार ह्यामध्ये केवढा आत्मभाव प्रदीप्त झाला होता, हे वरील अवतरणावरून दिसून येण्यासारखे आहे. मिरासदारांचा दर्जा फार उंच मानीत. ते ठरलेला धारा देऊन वंशपरंपरेने जमीन धारण करीत. मिरासीवरील सारा सरकारला वाढविता येत नसे. परंतु तिच्यात पेर होवो वा न होवो तिजवरील सरकारदेणे चुकत नसे. सारा येत असे तोपर्यंत सरकारला मिरासदाराकडून जमीन काढता येत नसे आणि यदाकदाचित त्याकडे सारा थकला तरी देखील मिरासदार तीस वर्षांवर

परागंदा झाल्याशिवाय मिरास जमीन अजिबात खालसा करण्याचा सरकारास हक्क नव्हता. मिरास जमिनीबद्दल जर खुद्द सरकारला इतका हात आखडून धरावा लागे, तर कर्ज उगवण्यासाठी सावकाराला ती विक्रीस काढता येत नसे, हे सांगणे नलगे. मिरासदारांप्रमाणे उप-यांचा जमिनीवर निरंतरचा असा काहीएक हक्क नसे. ते सरकारातून सालोसाल कौलाने अगर मुदतीच्या पट्ट्याने परवडेल ती पड जमीन वाहण्यास घेत असत आणि पेरल्या जमिनीपुरती पट्टी देत. जमिनीवर त्यांचा हक्क इतकाच की, त्यांना कौलाच्या मुदतीत तिची लागण करता येई. कौलाची मुदत संपताच सरकारला उपरी जमीन वाटेल त्याला लावता येत असे आणि तिजवरील पट्टी पण वाढविता येत असे. इंग्रजी राज्यात मिरासी व उपरी हा भेद उडाला. आता कुणबी वगैरे अद्याप एकमेकांना मिरासदार किंवा उपरी म्हणतात. त्याचा अर्थ इतकाच की, गावात फार दिवस राहिलेला तो मिरासदार, नवीन वस्तीला आला तो उपरी, बाकी दोघांचेही जमिनीवरील हक्क सारखेच. इंग्रज सरकारने रयतवारी पध्दत सुरु केली आणि सरकार व रयत ह्यांचे जमीन धारण करण्यासंबंधाने हक्क व कर्तव्ये ही मुंबईच्या जमीनमहसुलाच्या कायद्याने (इ. सन १८७९ चा ५ वा अँक्ट) ठरवून टाकली. ह्या पध्दतीने प्रत्येक कुणबी थेट सरकारकडून जमीन धारण करतो व सरकारचा खातेदार होतो आणि कमकसर उत्पन्नाचा सहावा हिस्सा सारा, नगदीच्या रुपाने भरतो. खातेदार आणि सरकार ह्यांच्या दरम्यान कोणीही मध्यस्थ नाही. खातेदाराने दर तीस वर्षांनी अगर कमी मुदतीने आकारण्यात येईल तो सारा द्यावा आणि खुशाल वंशपरंपरेने जमीन जातीने कसून किंवा बटई, ठोक्याने (मक्त्याने) लावून तिचा उपभोग घ्यावा. सरकारसाऱ्यासाठी जमीन खालसा होते व सावकारी कर्जासाठी ती विकली जाते. रयतेला जमीन गहाण, खरेदी देण्याची पूर्ण मुभा आहे. परंतु ह्या हक्काने पुष्कळ कुणबी कर्जबाजारी झाले, व काळी कुणब्याकडून निघून अडाण्याकडे जाऊ लागली, हे पाहून सन १९०१ साली सरकारने जमीनमहसुलाच्या कायद्यात दुरुस्ती करून असे ठरविले आहे की, विशिष्ट रयतेला नवीन जमीनी देताना अशी शर्त घालावी की, त्या त्यांना सरकारच्या

परवानगीवाचून गहाण, खरेदी किंवा बटाईने देता येऊ नयेत. तेव्हा मिरासदार आणि उपरी ह्याऐवजी आता कुणब्यांचे जुन्या शर्तीचे म्हणजे गहाण, खरेदी देणे वगैरे हक्क असणारे खातेदार, आणि नव्या शर्तीचे म्हणजे सदरहू हक्क नसणारे खातेदार असे दोन वर्ग झाले आहेत.

कुणब्याने गाव वसविले आणि काळी उचलली खरी तथापि त्याचा धंदा पार पाडण्याला व प्रपंचाची अनेक कामे चालण्याला त्याला अडाण्यांच्या जातिपरत्वे धंधांची गरज होती, म्हणून कुणब्याने आपल्याबरोबरच गावात अडाणी आणले. त्यात पहिल्याने कारू व नंतर नारू आले. कारू हा शब्द “कार” (करणारा) या शब्दापासून निघाला आहे. ज्याची विद्या, कसब किंवा मेहनत, कुणबिकीला अथवा कुणब्याच्या सरकारी खाजगी व्यवहाराला अवश्य असा धंदा करणारा तो कारू आणि ज्याच्या धंधावाचून कुणब्याचे नडत नाही किंवा क्वचित नडते, असा धंदा करणारा तो नारू. कारूला बलुतदार किंवा बलुत्या आणि नारूला आलुतदार किंवा आलुत्या म्हणतात. गुजराथेत त्यांना ‘वसवईया’ व तेलंगणात ‘वेद्ववाडू’ म्हणतात. कारू व नारू निरनिराळ्या जातीचे असतात, तरी ते एकमेकांना “कारभाऊ” “नारभाऊ” म्हणतात आणि सर्वजण कुणब्याशी मायलेकरांचे नाते लावतात. कुणबिकीच्या व समस्त गावकीच्या सामान्य तसेच गावकऱ्यांच्या विशेष गरजा भागविण्यासाठी कारू-नारू जी आपल्या जातिविहित कसबानुसार कामे करतात, त्यांच्याबद्दल मेहनताना म्हणून त्यांना दरोबस्त कुणब्याकडून जो पिकाचा वाटा वंशपरंपरेने मिळतो, त्याला अनुक्रमे बलुते आणि आलुते म्हणतात. बलुत्याआलुत्यालाच आय, घुगरी, पेंढीकाडी, सळई, भिकणे, शेर, हक्क इत्यादी प्रतिशब्द आहेत. ज्यांना बलुते मिळते ते बलुतदार व आलुते मिळते ते आलुतदार होत. बलुते अर्थातच आलुत्यापेक्षा अधिक असते. कुणब्यांना ज्या बलुतदारांचा जितका उपयोग त्या मानाने त्यांची प्रतबंधी लागून त्यांचे तीन वर्ग झाले आहेत. अशा वर्गाला ‘ओळ’ किंवा ‘कास’ म्हणतात. पहिल्या वर्गाला ‘थोरली’, दुस-याला ‘मधली’ व तिस-याला

‘धाकटी’ ओळ किंवा कास म्हणतात. कास म्हणण्याचा प्रघात पडण्याचे कारण असे की, कुणबी ही गाय, व बलुतदार ही वासरे मानली आहेत आणि ही वासरे आपापल्या पाळीप्रमाणे कासेला लागतात. कुणबिकीला सर्वांत जास्ती ज्यांचा उपयोग ते बलुत्ये पहिल्याने कासेला लागतात, आणि यथेच्छ जोगवतात, म्हणजे सर्वांत अधिक बलुते त्यांना मिळते. पहिली ओळ आखडल्यावर दुसरी ओळ सुटणार, म्हणून तिला पहिलीपेक्षा कमी दूध पिण्याला (बलुते) मिळते. तिस-या ओळीची पाळी शेवटी येते, सबब तिचा वाटा सर्वांत कमी असतो. गाय, तिची कास, वासरे हे रूपक आणि कुणब्याचे बहुमानाचे नाव “बळी” ह्यावरून तर्क चालविला तर बलुत्या म्हणजे बली-अपत्य अशी व्युत्पत्ती सिध्द होते. बळाने म्हणजे हक्काने ऐनजिनसी उत्पन्न मागणारा तो बलुत्या, आणि आलेला आगंतुक म्हणून लोभाखातर किंवा धर्म म्हणून पसा मागणारा तो आलुत्या असेही या शब्दांचे मूळ असू शकेल. मोहबत ह्या शब्दाच्या अर्थाने देशावर ‘अलुलकी’ हा शब्द वापरतात जसे, “त्याचा काही हक्क नाही पण चार ताटे घेऊन जा म्हणून फकिराला अलुलकीने बोलावले,” असे कुणबी बोलतात. बलुतदारांप्रमाणे आलुतदारांच्या ओळी नाहीत. साधारणतः पाटील, कुलकर्णी सोडून चौगुला, महार, सुतार, लोहार, चांभार, कुंभार, न्हावी, सोनार, जोशी, परीट, गुरव, कोळी, ह्यांना बारा कारु किंवा बलुतदार म्हणतात. तेली, तांबोळी, साळी, सनगर, शिंपी, माळी, गोंधळी, डौऱ्या, भाट, ठाकर, गोसावी, जंगम, मुलाना, वाजंत्री, घडसी, कलावंत, तराल किंवा कोरबु, भोई, वगैरेना अठरा नारु किंवा आलुतदार म्हणतात. स्थल-कालपरत्वे आलुत्ये बलुत्यात चढले व बलुत्ये आलुत्यात उतरले आणि कोठे कोठे उपरिनिर्दिष्ट कारुनारुंपैकी काहींना आलुत्याबलुत्यांच्या पंक्तीत मुळीच थारा नाही. बहातर रोग आहेत असे म्हणतात, त्याप्रमाणेच गावाला बारा बलुत्ये व अठरा आलुत्ये असे म्हणण्याची वहिवाट आहे. बाकी वस्तुस्थितीचा ह्या संख्येशी मेळ नाही, हे कारुनारुंची विस्तृत यादी गाव-मुकादमानी ह्या प्रकरणात दिली आहे, तिजवरून स्पष्ट होते.

गावचे आंधळे, पांगळे, महारोगी वगैरे विकल व पंगू लोक हक्कदार भिक्षुकाप्रमाणे काळी-पांढरी उकळून आपला निर्वाह करतात आणि एकप्रकारे हक्कदार बनतात. सर्व गावकऱ्यांना, मग ते कोणत्याही धंद्यावर पोट चालवोत, वतनदार ही सामान्य संज्ञा आहे. वरील स्थायिक वतनदाराखेरीज गावाला ओवांड्याचे (परगावचे) फिरस्ते वतनदार असतात. सर्व प्रकारचे व दर्जाचे व्यापारी, निरनिराळे तीर्थोपाध्याय, मंदिरवाले, दरगेवाले, फिरस्ते, हुन्नरी व मनोरंजनाचा धंदा करणारे, भिकार, चोरटे वगैरे लोकांचा ज्या गावाशी वंशपरंपरेचा संबंध जडतो, ते ती गावे वाटून घेतात आणि वाटणीच्या गावात आपला रोजगार पिढ्यानपिढ्या चालवितात. तेही आपणाला वतनदार म्हणवितात आणि गावचे स्थायिक वतनदार त्यांना याच नात्याने वागवितात. कदीमच्या फिरत्या वतनदारांप्रमाणे उपलाणी गोसावी, बैरागी, फकीर, जंगम, मानभाव, आंधळे, पांगळे वगैरे भिक्षुक, गोपाळ, कोल्हाटी, गारोडी, ह्यासारखे तमासगीर काही गावी कायमची वस्ती करून वतनदार झाले आहेत. काहीजण फिरता फिरता कमाईची गावे टेहाळून ठेवतात आणि वर्ष दोनवर्षा त्या गावी टाकले उतरतात. याप्रमाणे पायरवा घालून ते हळूहळू वतनदार बनतात ते इतके की, लोक त्यांची मुदतीप्रमाणे वाट पाहतात आणि ते आले नाहीत, तर हळहळतात. एका गावी फार दिवस राहिलेल्या एका ख्रिस्ती पालकाने आपण करीत असलेल्या लोकसेवेबद्दल आपला तीन चार महिन्यांचा पंचेचाळीस की साठ रुपये पगार सदरहू गावात पट्टी करून काढल्याचे ऐकित आहे. गावगाड्यातले भरित किती ठेलले आहे, वाटेल त्याला त्यात आपले चंबू गवाळे टाकून कसा पाय रोवता येतो हे खेड्यांचे निरीक्षण करणाऱ्याला तेव्हाच ताडता येईल. राजकीय, धार्मिक व सामाजिक स्थित्यंतरे, आपल्या समाजाची पुराणप्रियता, वृत्तिछेदाची भीती, धर्मादायाची कल्पना, धौताल कारभार आणि मागणऱ्याची चिकाटी, स्वाभिमानशून्यता व सतरा सोंगे करून धान्य, पैसा अगर वस्त्र उकळण्याची शिताफी ज्यांना

माहीत आहे, त्यांना हे सांगण्याची गरज नाही की, गावे उकळून खाण्याची संख्या कित्येक शतकापासून सारखी वाढतच आहे.

वतन हा शब्द 'वर्तन' (उपजीविकेचे साधन) ह्या संस्कृत शब्दापासून निघाला. राहण्याच्या जागेला अरबी भाषेत वतन म्हणतात. जातधंदा, वंशपरंपरागत काम, चाकरी, नेमणूक, उत्पन्न, अधिकार, मानपान, हक्क, वडिलोपार्जित मिळकत, स्थावर अगर स्थावराच्या योग्यतेची जंगम मालमत्ता, जन्मभूमी ह्या सर्वांना वतन शब्द लावतात. वतन धारण करणारा तो वतनदार. गावच्या वसुलावर, पिकांवर, हरजिनसावर, देऊळ दरग्यासारख्या धर्मादायावर, किंवा गावकऱ्यांच्या संस्कारांवर, धर्मकृत्यांवर, ज्यांचा थोडा फार पिढ्यानपिढ्या अगर व्यक्तिविशिष्ट निरंतर किंवा काही काळपर्यंत हक्क आहे, ते सर्व वतनदार होत. ज्या गावी जो कायमची वस्ती करून राहतो, जमीनजुमला करतो, किंवा कालविशेषी धंद्यानिमित्त अगर भिक्षेनिमित्त फेऱ्या घालतो, तो सुध्दा आपणाला त्या गावचा वतनदार म्हणवितो. वतनदारांच्या गावसंबंधाच्या परस्पर व्यवहाराला आणि वतनदारांच्या जगद्व्यापी जाळ्यात गुरफटलेल्या गावच्या समाईक अंतर्बाह्य व्यवहाराला 'गावकी' किंवा 'गावगाडा' असे म्हणतात. तेव्हा गाव-गाड्यात समाविष्ट झालेल्या सर्वांना आपण त्याचे भरित म्हणू.

जातिधर्मबध्द सामान्य जनाची नजर 'मी व माझे कुटुंब' ही कोंडी फोडून निघाली ती गावकुसाला अटकली आणि देशाभिमानाची जागा ग्रामाभिमानाने पटकावली व तोही पुढे वतनलोभात लय पावला. आताप्रमाणे प्रवाससौकर्य, व्यापारविस्तार आणि नियमबध्द कारभार व तो चालण्यास जरूर ते राजबल ह्यांचा भरपूर आश्रय नसल्यामुळे आपापले उद्योगधंदे आणि प्रपंचाचे नित्य व्यवहार अव्याहत चालू ठेवण्यासाठी खेड्यांना स्वयंपूर्ण व स्वावलंबी होणे अवश्य झाले. हमेशाचा सर्व प्रकारचा व्यवहार गाव आपल्या अखत्यारीवर करी, आणि राजाधिकारी किंवा धर्माधिकारी त्यात क्वचित चित्त घालीत. जीवित किंवा वित्त संरक्षण करण्याच्या कामी शिवभावांचे किंवा

राजाधिकाऱ्यांचे वेळेवर सहाय्य मिळेलच असा भरंवसा नव्हता. त्यामुळे गावावर जी धोंड येई तिचे ओझे सर्व गावाने समाईक उचलण्याखेरीज गत्यंतर नव्हते. ज्या गावाला बाजार नसतो, किंवा असूनही वेळेवर सौदा मिळण्याचा संभव नसतो तेथले धोरणी संसारिक जसे सवडीनुसार हरएक वाण संपादन करून लावून ठेवतात आणि वेळेवर काढतात त्याप्रमाणे गावगाड्याच्या योगक्षेमासाठी जरूर ते राजाधिकारी, धर्माधिकारी, ग्रामरक्षक, हुन्नरी, मजूर, मनोरंजन करणारे, त्याने आपल्या संग्रहास वंशपरंपरेने ठेवले. खरे पाहू गेले तर प्रत्येक गाव हा एक तुटक जनसमाज किंवा स्वतंत्र राज्यच झाले आणि राज्यातील इतर विभागांशी त्याचा इतका कमी संबंध येत होता की, तो असून नसल्यासारखा होता. सिंधप्रांती गाव वसविणाऱ्या घराण्यांना समुच्चयाने राज (राज्य) म्हणतात. ही गोष्ट वरील विधानाच्या प्रत्यंतरादाखल लक्षात घेण्याजोगी आहे. संबंध काळी-पांढरीची सामाजिक व राजकीय जबाबदारी गावाने सर्व मिळून घ्यावी, होता होईल तोपर्यंत त्याला कोणत्याही कारणाने परगावापाशी किंवा खुद्द सरकारापाशी सुध्दा तोंड वेंगाडण्याची गरज पडू नये हे ध्येय सतत डोळ्यापुढे ठेवून आमच्या पूर्वजांनी गावगाडा भरला आणि त्यांना तो अंतर्बाह्य व्यवहारात जितका स्वयंसमाविष्ट करता आला तितका करण्यात त्यांनी यत्किंचित कसूर केली नाही. म्हणून तो पूर्वीच्या बेबंदशाहीतून वाचून निघाला. ह्या गावाचे त्या गावाशी वाकडे नसले तर नशीब समजावयाचे. “गावचा बळी गावीच बळी पऱ्या गावी गाढवे वळी” ह्या म्हणीवरून गावगावचे लोक परगावच्या लोकांशी कसे वागत याचा उलगडा होतो. जे ते गाव आपल्यापुरते पाही. अनेक गावे किंवा संबंध प्रांत ह्यांचे लोकोपयोगी कामांत सहकार्य पाहण्याचा सुयोग विरळ. उलट परदेशस्थांना असे अनेक वेळा दिसून येई की, एखाद्या गावाच्या सुड्या जळाल्या, तर आसपासची गावे आपले धान्य त्यांना न विकता दाबून धरीत आणि शेजारच्या गावावर बंड आले तर त्याचे शीवभाऊ त्याच्या मदतीला न धावता खुशाल आपापल्या शेतात नांगर कुळव हाकीत. राजकीय विभागासंबंधाने गावचा हात महालाला, महालाचा सुभ्याला आणि सुभ्याचा

राज्याला लागला तरी तो पुण्याहवाचनापुरताच. एकमेकांनी एकमेकाला कडकडून कवटाळले व ओढून घेतले आणि चिरकालीन विस्तृत सार्वजनिक हितसंबंध निर्माण केले असे क्वचित झाले. ह्यामुळे एक राज्य जाऊन दुसरे आले म्हणून गावच्या दिनचर्येत दिसण्याजोगा बदल झाला, किंवा गावकरी गावकी पलीकडच्या विचारात निमग्न झाले, असे बहुधा होत नसे. ज्याप्रमाणे अनेक पिढ्या वरून आल्या व गेल्या तरी उंबरा आपल्या ठिकाणच्या ठिकाणीच, त्याप्रमाणे राज्यांच्या अनेक तऱ्हा व उलथापालथी झाल्या, तरी गावगाड्याने आपले ठिकाण सोडले नाही. त्याचे गुणावगुण काही असले तरी हे कबूल केले पाहिजे की, गावगाडा हा राज्यव्यवस्थेचा आदिघटक आणि अनेकविध धर्मव्यवस्था व समाजव्यवस्था ह्यांचा प्रधान घटक अनेक शतके होऊन बसला आहे आणि आजसुद्धा त्याची ही पदवी कायम आहे. कारण हिंदुस्थान हा शहरांचा देश नसून खेड्यांचा देश आहे. गेल्या मनुष्यगणतीने हेच सिध्द केले आहे. एक लाख व वर लोकसंख्येची शहरे अवघ्या देशात सत्तावीस असून त्यात देशातील एकंदर लोकसंख्येपैकी शेकडा २.१४ लोकवस्ती आहे. पाच हजारावरील शहरांच्या वाट्याला अजून लोकसंख्येचा दहावा हिस्सा सुद्धा येत नाही. शेकडा नव्वदावर लोक खेड्यापाड्यांत राहतात आणि निम्म्याहून अधिक जनता एक हजार लोकसंख्येच्या आतील सहा लाख खेड्यांत कालक्रमणा करते. सरसकट शेकडा दहा लोक जरी शहरात राहतात, तरी कोण्या ना कोण्या खेड्यांत त्यांना वतन नाही, असे शहरवासी आपल्या देशात विरळा. तेव्हा संबंध हिंदुस्थान गावगाड्यात भरले आहे, असे म्हटले असता आठ हात लाकूड आणि नऊ हात ढलपी असा आरोप खास येणार नाही. तरी तो कसा काय चालला आहे ह्याची पूसतपास करु.

- - - - -

२. वतन-वृत्ती

कोठेही केव्हाही जा, बापाचा धंदा मुलाने उचलला नाही, असे क्वचित दृष्टीस पडते. बहुतेक ठिकाणी व प्रसंगी असेच पाहण्यात येते की बाप वैद्य असला तर मुलगाही वैद्यकी करतो; बाप सराफ किंवा जव्हेरी असला, तर मुलगाही बापाची गादी चालवितो. बापाचा कारकुनी किंवा शिपाई पेशा असला तर मुलगाही कलमबहादुर किंवा तलवारबहादुर होण्याची ईर्ष्या धरितो. लक्षावधी धंदे अस्तित्वात असताना व त्यात हरघडी शतशः भर पडत असताना आणि ते शिकण्याची साधने व सोयी विपुल व मुक्तद्वार असताना जर आज आपणाला असे स्पष्टपणे दिसते की, मुलाचा ओढा बहुधा बापाच्या धंद्याकडे असतो, मुलाने आपला धंदाच पुढे चालवावा असा मनोदय बापाचाही असतो, आणि त्याप्रमाणे उभयपक्षी तयारी करतात तर जेव्हा धंदे थोडे आणि त्यांचे ज्ञान मिळविण्याची सार्वजनिक साधने व सोयीही थोड्या व एक घरी होत्या, अशा प्राचीन काळात बापाच्या धंद्याची माळ मुलाच्या गळ्यात सर्रास पडे, ह्यात नवल ते कोणते? पुष्कळ धंदे वंशपरंपरेने चालतात ह्याचे मुख्य कारण हे की, मुलाला वडिलार्जित मिळकत आयती मिळते, त्याचप्रमाणे वडिलार्जित धंद्याचे बरेचसे ज्ञान त्याला बसल्याजागी अनायासे प्राप्त होते. जाता येता वडिलांचे काम नजरेखालून जाते, त्यासंबंधाने ते काय बोलतात हे उंबरा न ओलांडता कानी पडते, आपण ते काम करू म्हटल्यास सर्व सामुग्री घरच्या घरी सिध्द असते आणि त्याचे वर्म समजून घेण्याचे मनात आणल्यास कळकळीचा सांगणारा तत्पर असतो. म्हणतात ना, जावयाबरोबर जेवावे व मुलाबरोबर शिकावे. प्रत्यक्ष बापापेक्षा अधिक हितचिंतक विद्यागुरु कोण भेटणार? धंद्याला काय लागते, खरी मेहनत व कूस किती ह्याचा खडानखडा माहीत असल्यामुळे आणि धंद्याची सर्व प्रकारची पूर्वतयारी करून बसल्यामुळे – नव्हे तो अगोदरच रेघारुपास आणल्यामुळे वडिलांनाही असे

वाटणे साहजिकच आहे की, मुलाने तोंडात आलेला घास टाकून नवा पाव नवा डाव न करता आपल्याच धंद्यात पडावे. ह्याप्रमाणे सौकर्याच्या दृष्टीने वडिलार्जित धंदे चालविण्यास चालू व भावी पिढ्या सारख्याच आतुर असतात, आणि समाजही ह्या स्थितीस अनुकूल असतो असे म्हटले तरी चालेल. विशेष कारण नसताना कारखानदार आणि कारखाने वरचेवर बदलले तर, कालावधीने, अनुभवाने किंवा आनुवंशाने प्राप्त होणाऱ्या कसबास व प्रावीण्यास समाज मुक्तो. जोपर्यंत कसब सोपे व साधे असते आणि त्यात कलाकुसरीचा व व्यक्तिसंपादित प्रावीण्याचा भाग फारसा नसतो, तोपर्यंत वंशपरंपरेने धंदे अव्याहत चालले तरी समाजाच्या गरजा विशेष अडचण किंवा तोटा न येता भागतात.

आमच्यात अशा प्रकारे पिढ्यानपिढ्या धंदे चालविणारी विवक्षित घराणी केवळ समाजसुव्यवस्थेसाठी निघाली, आणि जरी ती मूळची एकाच समाजातली किंवा त्या समाजात अंतर्लीन झालेली असली तरी कालांतराने आद्य ऐक्याची भावना कमजोर आणि विभक्तपणाची भावना बलवत्तर होत जाऊन त्यांचे वेगवेगळाले संघ झाले. हेच आमचे वर्ण होत. पूर्वीची वर्णव्यवस्था सैल असून तिच्यामध्ये धंद्याची अदलाबदल करण्यास किंवा अमुक धंदा करणाऱ्या आईबापांच्या पोटी जन्म घेतल्यामुळे त्यांचा धंदा सोडून दुसरा धंदा करण्यास मनाई नव्हती म्हणजे वर्णव्यवस्था जन्मसिध्द नव्हती. पुढे जसजसा समाज वाढला व पांगला, तसतशी ह्या संघांची बंधने एकमेकांपासून दुरावत गेली आणि भिन्न भिन्न आचार रुढ होत गेले. त्यापैकी काही आचार केवळ यद्दच्छेने, काही व्यवसायपरत्वे, काही देशकालमानाने व काही मतभेदाने प्रचारात आले असले तरी त्या सर्वांना व त्यांना मूलभूत जो व्यवसाय त्याला धर्माचे स्वरूप येऊन वर्णाश्रमधर्म सर्वसामान्य धर्माच्या जोडीला येऊन बसला. सामान्यापेक्षा विशेषाचे जेथल्या तेथे माहात्म्य जास्त असते, ह्या नियमानुसार ज्या त्या वर्णातले लोक सामान्य धर्मापेक्षा आपापल्या वर्णविशेष धर्माला जास्त भजू लागले. धंद्याच्या

स्वरूपावरून एक धंदा दुसऱ्या धंद्यापेक्षा अधिक पवित्र व मानार्ह अशी धंद्याची प्रतवारी लागून अखेर एकाच धंद्यातील अमुक काम उच्च व शुध्द किंवा सिध्द अशी त्यातल्या त्यात कामाची वर्गवारी लागली. ह्यामुळे वर्णाश्रमधर्माची विभक्तता दृढ होऊन पूर्वीच्या एकजीव समाजाचे लोक निरनिराळ्या वर्णांत व उपवर्णांत एकमेकांपासून तुटक नांदू लागले आणि ज्याने त्याने आपापल्या वर्णांतच शरीरसंबंध व अन्नव्यवहार केला पाहिजे, ज्याचा ज्या वर्णांत जन्म त्याच वर्णाचा व्यवसाय त्याने वर्णधर्म म्हणून केला पाहिजे, इतर व्यवसाय करणे अधर्म होय, असले कडक नियम अमलात आले. त्यांनी प्रथम समाजातील सर्व वर्णांत होणारा बेटीव्यवहार नंतर रोटीव्यवहार नंतर शिवताशिव कमी केली आणि चार वर्णांतून अनेक उपवर्ण उर्फ जाती उत्पन्न केल्या. वर्णाप्रमाणे जातीजातींचेही विवक्षित धंदे व आचार पडत गेले, आणि ते जातिधर्म म्हणून ज्या त्या जाती पाळू लागल्या. जातीतल्या काही लोकांनी काही धंद्यातून किंवा मूळ धंद्याच्या घाणेरड्या किंवा त्रासदायक भागातून अंग काढून घेतले. तसे ज्यांनी केले नाही किंवा असली कामे ज्यांनी पत्करली, त्यांच्या कमी दर्जाच्या पोटजाती बनू लागल्या. वर्णांतून ज्या कारणांनी जाती निघाल्या, त्याच कारणांनी जातीतून पोटजाती निघाल्या आणि रुढीने सर्व व्यवसाय, पोटव्यवसाय व त्यातील निरनिराळी कामे ह्यांना जातिधर्माचे स्वरूप देऊन टाकले. ही समाजविभंजक परंपरा जाती-पोटजातीवर मुक्काम करती तरी बरे होते. एखाद्या जातीने दुसऱ्या एखाद्या जातीचा किंवा पोटजातीचा व्यवसाय किंवा आचार उचलला, किंवा जाणूनबुजून अथवा नकळत आचारस्खलन केले, किंवा मूळ धर्माहून किंचित भिन्न असा एखादा उपधर्म किंवा संप्रदाय पत्करला, किंवा शेजारी नांदत असलेल्या परधर्माच्या मतापैकी किंवा उपासनेपैकी एखादा भाग स्वीकारला, की त्या जातीत अगर पोटजातीत तट पडत व तेवढा आचार, व्यवसाय, संप्रदाय, धर्ममत अगर उपासना ह्यापुरता स्वतंत्र पंथ निघे व अजूनही हेच चालले आहे. इतर व्यवहारात सामान्य जात त्याला दूर धरीत नसे व नाही. परंतु अल्पसंख्याक समाज आपल्या हितास अतिशय जपतात असा नियम आहे, त्याप्रमाणे नवीन पंथच

जातीच्या सामान्य हितापेक्षा आपल्या हिताकडे जास्त लक्ष देतात व वेगळे होण्याच्या तयारीस लागतात. ह्याप्रमाणे समाजाचे तुकडे होता होता शेवटी निरनिराळे कुलाचार पडत जाऊन ते कुलधर्म होऊन बसले आणि एरवी सर्व प्रकारे एक अशा कुळातसुध्दा फुट पडली व बारा पुरभय्ये आणि चौदा चुली अशी समाजाची स्थिती झाली. जातीच्या किंवा पंथच्या विभक्तपणाच्या सहस्रावधी कारणांचा शोध केला तर तो अतिशय बोधप्रद व मनोरंजक होईल, आणि त्याची छाननी करून त्यातील तथ्यांश समाजापुढे सप्रमाण मांडला तर जातिभेदाची तीव्रता कमी करण्यास त्याचा पुष्कळ उपयोग झाल्यावाचून राहणार नाही.

अगदी वर वर पाहणाऱ्यालासुध्दा ही गोष्ट कबूल करावी लागेल की, ब्राह्मणादिकांच्या बहुतेक जाती वस्तिपरत्वे झाल्या – मारवाडी ब्राह्मण, कोंकणी मराठा, गुजराती न्हावी, परदेशी कुंभार इत्यादी. ज्या ब्राह्मणांनी नागवेलीची पाने खुडण्याचे टाकून दिले नाही त्यांची तिरगुळ ब्राह्मण म्हणून एक पोटजात झाली. ज्या क्षत्रिय-वैश्यांनी विधवावपन, पुनर्विवाह वगैरे चालू केले ते आपल्या वर्णबंधूतून फुटून बाहेर पडले. गुरव, भोप्ये, गोंधळी, आराधी, भुत्ये, भराडी, डौरे गोसावी, वाघ्ये वगैरे पुजारी जातीचे भेद देवदेवतांवरून झालेले दिसतात. शंकराची पूजा प्रमुख्यत्वे गुरव करतात, तशी देवीची भोप्ये, गोंधळी, भुत्ये किंवा आराधी, भैरवाची जोतीबाची भराडी किंवा डौरे गोसावी, खंडोबाची वाघे करतात. पिराला भजणारे व मानभावाचा अनुग्रह घेतलेले लोक ब्राह्मणेतर जातीत पुष्कळ आहेत, आणि त्यामुळे त्यांचे वेगवेगळाले पंथ झाले आहेत. पांचाळाकडे पाहता सोनार, तांबट, कासार, लोहार, जिनगर, घिसाडी, ह्या जाती धातूवरून पडल्या असाव्यात. सुतार, बुरुड, साळी, कोष्टी, चवाळे विणणारे सनगर, धनगर, ह्या जाती धंद्याला लागणाऱ्या निरनिराळ्या जिनसावरून पडलेल्या दिसतात. ढोर, चांभार, महार, होलार व मांग चामड्याच्या मुख्य धंद्याची पोटकामे करतात, तरी त्यांच्या जाती निराळ्या आणि त्यातही उच्चनीच भाव आहे. ज्या ढोरांनी जोडे करण्याचे काम पत्करले

ते चांभार झाले आणि ज्या चांभारांनी महारमांगाचेसुध्दा जोडे करण्याचे पत्करले ते होलार झाले. महार संबळ वाजवितील पण कडयावर थाप मारणार नाहीत. मांग कडे वाजवितात पण ढोल किंवा डौर वाजविणे कमी दर्जाचे समजतात, तो मांग गारोडी वाजवितात. भिल्ल, कौळी ह्यासारख्या अनार्य जातींनी आर्यांना विरोध केला आणि त्या लूटमार करून राहिल्या. त्यांना आर्यांतले दुराचरणी लोकही मिळाले असावेत. आज ज्या अनेक गुन्हेगार जाती आपणाला दिसतात त्या दुराचारी आर्य-अनार्य व संमिश्र जातीचे वंशज होत. गुन्हे करणे हा आपला जातिधर्म आहे असे सदर जाती मानतात. क्षेत्रशुध्दीबद्दल प्रत्येकाला काळजी असते, तरी ह्या न्यूनताप्रचुर जगात व्यभिचारी लोक असावयाचेच. आपल्या जातीची नीती बिघडू नये म्हणून वरिष्ठ जातींनी आपल्या कामवासना कनिष्ठ जातीतल्या स्त्रियांकरवी तृप्त केल्या, किंवा आपल्यातल्या मोळा सुटलेल्या स्त्रियांची स्वतंत्र जात होऊ दिली. ह्यामुळे खानदेशकडील हरदास, बऱ्हाणपुराकडील रामजानी व गंगथडीकडील कोल्हाटी (कुलटा = निवसलेली स्त्री.) आणि मुसलमानातील कसबी वगैरेसारख्या जारकर्म करणाऱ्या जाती निर्माण झाल्या. व्यभिचार हाच आपला जातिधर्म असे ह्या जाती मानतात. मुसलमानांचे पाऊल हिंदुस्थानात पडण्यापूर्वी गुरे मारण्याचे काम हिंदू खाटीक करीत. मुसलमान दृष्टीस पडल्याबरोबर त्यांनी ते सोडले आणि मुसलमान खाटिकांना 'मुलाना' हा कितान देऊन बकरे लावण्याचे (कापण्याचे) काम त्यांच्या गळ्यात अडकविले. विशेषतः असे दिसून येते की, मूळ जातीतल्या धंघातली त्रासदायक व आंगळ कामे भिन्न भिन्न जातीतल्या मिश्र शरीरसंबंधाच्या अपत्यांनी व नवीन धर्मानुयायांनी पत्करली. वर सांगितलेल्या व त्यासारख्या अनेक कारणांमुळे जातींची संख्या व कौडी बेसुमार वाढली आणि जातिभेदाची मुळेपाळे लोकाचारात इतकी खोल गेली की, जातिभेदाचा नायनाट करण्यासाठी अवतीर्ण झालेल्या महमदी व ख्रिस्ती धर्मानासुध्दा ह्या कामात तोंड फिरवावे लागले आहे. लाखो हिंदूंनी महमदी व ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा घेतली तरी त्यांच्या गळ्यातले जातिभेदाचे लोढणे सुटले नाही. आतार, मंण्यार, झारेकरी,

कंजार, तेली, धोबी, मोमीन, तांबोळी, कसई, मदारी, दरवेशी, बंदरवाले, कसबी, कटई, हलालखोर वगैरे कनिष्ठ गणलेले धंदे करणाऱ्या मुसलमान जातीचा व वरिष्ठ जातीच्या मुसलमानांचा बेटीव्यवहार होत नाही. ब्राह्मण, ख्रिस्ती, साळी ख्रिस्ती, महार ख्रिस्ती, मांग ख्रिस्ती असले भेद लग्नसंबंधात हिंदी ख्रिस्ती पाळतात. समाजसुधारकांना जरी पुष्कळसे जातिभेद अनावश्यक दिसतात तरी त्यांना फाटा देणे अनेक वर्षांच्या वहिवाटीमुळे दुर्घट झाले आहे. अनेक जातीत अनाचार, दुराचार व दोष ह्यांना जातिधर्माचे स्वरूप आल्यामुळे ज्या त्या जातीला व एकंदर सामाजाला त्यातला वावगा प्रकार दिसेनासा झाला आहे. तसेच जातीजातीत आचारविचारांचे अंतर कसे व किती दुरावले आहे, आणि जातिधर्मांमुळे जातिभेदाचा कोट दुर्भेद्य होऊन पर्वताच्या तुटलेल्या कड्याप्रमाणे हिंदू समाजातल्या जाती एकमेकांपासून बहुतांशी कश सुटावल्या आहेत हे गुन्हेगार व व्यभिचारी जातींवरून चांगले स्पष्ट होते.

प्रत्येक समाजाला असे वाटत असते की, आपण स्वयंपूर्ण असावे व कोणत्याही गोष्टीत दुसऱ्याच्या आंजळीने पाणी पिण्याची पाळी आपणावर येऊ नये. त्यातून हिंदू समाजातील जाती व पोटजाती एकमेकांपासून बहुतेक बाबतीत अलग झाल्यामुळे स्वयंपूर्ण असण्याची आवश्यकता त्यांना विशेष भासू लागली. जातिपरत्वे जरी सरकारी, खासगी धंद्याची वाटणी झाली आणि एकीचा धंदा दुसरी सहसा करणार नाही असा आळा पडला, तरी संबंध जातीचा ओघळ होता होईल तो जातीबाहेर जाऊ देऊ नये ही कल्पना बहुजनसमाजात अत्यंत दृढमूल झाल्याने प्रत्येक जातीने, पोटजातीने किंवा पंथाने, काही राजकीय, धार्मिक व सामाजिक अधिकार राजाला, धर्माधिकार्यांना किंवा सर्वसामान्य समाजाला अर्पण न करता आपल्या हाती राखून ठेवले. त्यामुळे पुष्कळ बाबतीत जातीच्या लोकांचा राजा व धर्माचार्य जातच राहिली. लोकसत्तात्मक राज्यपध्दतीत लोकच आपले राजे असतात, तरी पण धर्मासंस्कारावरील अधिपत्य धर्मगुरुकडे असते असे बहुधा पाश्चात्य देशात आढळून येते. ह्या नियमाला हिंदू समाजात मात्र काही अपवाद नजरेस

पडतात. अठरा वर्णांचे नामधारी गुरु जरी ब्राह्मण असले तरी ब्राह्मण, मराठे, सोडून प्रत्येक जातीला गुरु व भिक्षुक आहेत व ते त्यांचे अनेक धर्मसंस्कार चालवितात. उदाहरणार्थ, मिरजगाव परगण्याच्या माळ्यांचे 'माळगण' आडनावाचे भिक्षुक आहेत आराधी, भुत्ये ह्यांचा भोप्या (गुरु) 'कदम' (मराठा); ढोरांचा गुरु 'घोडके'; महारांचा मागता (भिक्षुक) 'ढेगुजी मेघुजी' मांगगारोड्यांचा 'डक्कलवार'. लग्नापेक्षा मोठा संस्कार कोणता असावयाचा? शास्त्रांनी त्याला धर्मसंस्कार ठरविला आहे. म्हणून वास्तविक लग्न धर्माचार्यांनी लावावयास पाहिजे. परंतु फासेपारधी, कोल्हाटी, कुंचीवाले, वड्डर, गोंड वगैरे हिंदू जाती कोणत्याही धर्माचार्याकडून लग्न न लाविता जातपंचांकडून लावितात. जातीचे समाईक बोभाटे जातगंगेने किंवा दैवाने मिटवावेत, त्यात जातिबाह्य व्यक्तींचे किंवा संस्थेचे बोट शिरु देऊ नये एवढेच नव्हे, तर ज्या भानगडी जातिविशिष्ट नसून निव्वळ व्यक्तिविषयक आहेत किंवा ज्यांचा संबंध इतर जातींशीही तितकाच पोचून त्यांनाही ज्या सामान्य आहेत, त्या देखील जातीने मिटवाव्यात असा निर्णय हिंदू समाजाने ठरविला आणि तो धर्माध्यक्षांनी व प्राचीन राजानीही मान्य केला. एखाद्याने काही दुष्कर्म केले, जमातीच्या आचाराविरुद्ध किंवा ठरावाविरुद्ध आचरण केले, जातिसंप्रदायाविरुद्ध लग्न लावले, प्रेतसंस्काराच्या प्रसंगी मदत केली नाही, जमातीने मागितलेली वर्गणी दिली नाही, एखाद्या मानार्हाचा उपमर्द केला, तर जात त्याला शासन करते व पावनही करते. जेथे एका जातीतील एक अगर अनेक व्यक्तींचा किंवा संबंध जातीचा संबंध दुसऱ्या एक किंवा अनेक जातींशी किंवा संबंध समाजाशी अथवा राजाशी पडे तेथे जातीतील विशिष्ट व्यक्तीबद्दल किंवा संबंध जातीबद्दल जबाबदारी अवघ्या जातीवर टाकीत आणि जातगंगा ती पार पाडी. तथापि जेव्हा एखादा इसम माजून जातीला मोजीनासा होई, तेव्हा धर्माध्यक्षाकडे अगर राजाकडे धव घेऊन त्यांच्यामार्फत जात आपल्या कायद्याची अंमलबजावणी करून घेई. धर्माध्यक्षाची आज्ञा जी जात किंवा जातीतील व्यक्ती उल्लंघी, तिचे पारिपत्य धर्माध्यक्ष राजाकडून करवीत. सारांश, ज्याप्रमाणे गावकऱ्यांच्या बहुतेक सर्व

राजकीय, धार्मिक व सामाजिक कृत्यांची जोखीम गावगाडा उचली, त्याचप्रमाणे जातभाईंच्या कृत्यांचा जिम्मा जात घेई आणि लोकांवर राजा व धर्माध्यक्ष ह्या दोघांपेक्षाही खराखुरा अंमल जातीचा व गावाचा असे. ह्यामुळे प्रस्तुत काळी ज्या अनेक गोष्टी खास राजसतेच्या म्हणून कायद्याने ठरविल्या आहेत, त्यांचा निकाल जात व गाव पूर्वी आपल्या अधिकारात करी. मागून चालत आलेल्या वळणावर लोक अजूनही त्या करावयास जातात, पण नकळत त्यांच्याकडून कायदा-केव्हा केव्हा तर फौजदारी कायदा-मोडला जातो. पट्टी वसूल करण्याच्या कामी स्वराज्याप्रमाणे पाटील-कुलकर्णी नाठाळ कुळाच्या चुलीत क्वचित प्रसंगी पाणी ओततात. किंवा त्याला अगर त्याच्या माणसाला विहीर बंद करतात. त्यांचे हे कृत्य गावाला पसंत असते. पण कुळाने फिर्याद केली तर कायद्याप्रमाणे पाटील-कुलकर्ण्यांना शिक्षा करणे अधिकाऱ्यांना भाग पडते. हिंदुस्थानातील ख्रिस्ती लोकांच्या लग्नासंबंधाने १८७२ चा १५ वा कायदा आहे. त्याचे ६८ वे कलम असे आहे की, ह्या इसमाने डिस्ट्रिक्ट कायद्याप्रमाणे लग्न लावण्याचा अधिकार नाही अशा मॅरेज रजिस्ट्रारच्या गैरहजरीत ज्यापैकी एकजण ख्रिस्ती आहे अशा वधूवरांचे लग्न लावले तर तो दहा वर्षेपर्यंत सक्तमजुरीच्या शिक्षेस पात्र होतो. सोलापूर जिल्ह्यात एका महार मुरळीने आपली नात ख्रिस्ती शाळेत घातली व तिचा बासिस्मा झाला. ती उपवर झाल्यावर जातीच्या विचाराने तिने तिचे लग्न दुसऱ्या एका महार मुरळीच्या मुलाशी गावभटाकडून लाविले. बासिस्मा झालेल्या लोकांचे नाववार सक्क्युलर गावच्या चावडीस लागत नसते, आणि त्यांची दवंडी पण देत नाहीत. तरी पण 'शांतिरस्तु पुष्टिरस्तु' गावभट, नवरानवरीचे आप्त, जातभाऊ वगैरे मांडव साजरा करणारी सर्व मंडळी गुन्हात सापडली. परंतु युरोपियन मॅजिस्ट्रेटने सारासार विचार पाहून खैर केली व भटजीचे चौथ्या प्रहरी धिंडवडे झाले नाहीत.

जातीतल्या लोकांवरील जे प्रमुखत्व जातीने आपणाकडे ठेविले, त्याचा अंमल जोपर्यंत जातीची संख्या थोडी आणि वस्ती लहानशा प्रदेशात होती

तोपर्यंत संबंध जात एकत्र जमून करी. जसजशी वस्तिवाडी वाढली आणि लोक दूरदूर ठिकाणी जाऊन राहू लागले तसतसे संबंध जात गोळा होणे अवघड पडू लागले. तेव्हा जातीतील मुरब्बी व शिष्ट माणसे गोळा होऊन जातप्रकरणाचा निवाडा करीत व तो सर्व जात मान्य करी. कालांतराने संबंध जातीतील शिष्ट आणि पंच गोळा करणेसुद्धा अडचणीचे होऊ लागल्यावर जातीजातींनी आपापल्या प्रमुख घराण्यातून काही अधिकारी नेमले आणि जेथे जेथे जातीची वस्ती असे तेथे तेथे त्यांनी सोयीप्रमाणे संबंध जात अगर पंच गोळा करून जातप्रकरणांचा निकाल करावा, असा त्यांस अखत्यार दिला. अशा प्रकारे स्थानिक जातपंचायतीकडून ज्या वादांचा निर्णय लागत नसे त्यांचा निर्णय लग्न अगर दिवस अशासारख्या प्रसंगी अनेक ठिकाणचे पंच जमवून लावीत. जातीने जे अंमलदार नेमले त्यात जातपाटील, जातचौगुला हे प्रमुख होत. ब्राह्मण व क्षत्रिय वर्णांत मोडणाऱ्या जातीत जातपाटील वगैरे अधिकारी दक्षिण प्रांती फारसे दिसून येत नाहीत. स्थानपरत्वे व जातिपरत्वे जातपाटलाला पुढे लिहिल्याप्रमाणे संज्ञा प्राप्त झाल्या. राजा (लाड वंजाऱ्यांचा), राव, गादीवालां, प्रधान, सरपाटील, देसाई, परगणे पाटील, महालकरी, नाईक, फडनाईक, खोत, मुकादम, अधिकारी, मानकरी, कारभारी, अगेवान, मुखी, पाटीदार, महाजन, शेटिया, बुधवंत, गावडा, कट्टीमनी, मेहतर, देशमेहतर, वडेरो इत्यादी. जातचौगुल्याला हवालदार, कोतवाल, मोहलेदार, पोलकर, तळवार, ठाणी, हाळी, तेलिया, पड्डर वगैरे. काही जातीत ह्याखेरीज इतर कामगारही नजरेस येतात. अहमदनगर जिल्ह्यात 'तेलंगी कानडी' नावाची जात आकोले डांगणात आहे. तिच्या जातपाटलाला 'नाईक' म्हणतात. त्याच्या हुकमतीत 'प्रधान' आणि 'शिपाई' असतो. प्रधानाच्या सांगण्यावर शिपाई जात गोळा करतो व अपराध्यास पाटलासमोर इन्साफासाठी धरून आणतो. नाशिककडील भिल्लांच्या जातपाटलाला 'मेहतर' म्हणतात आणि त्याच्या हाताखाली 'फौजदार', 'हवालदार' असतात. हवालदाराचे काम जमातीला लोक बोलावणे व फौजदाराचे काम त्या वेळी बंदोबस्त ठेवणे हे असते. कर्नाटकातील 'बेडगू' जातीमध्ये जातपाटलाला

‘बुधवंत’ म्हणतात आणि त्याच्या मंत्र्यास ‘चौलंगो’ व शिपायास ‘कोलकर’ म्हणतात. जातकामगारांचा अंमल बहुधा संबंध जातीवर चालतो. काही जातीत त्यांच्या अधिकारास स्थलसीमा घातलेली पाहण्यात येते. कर्नाटकातील ‘काळकुणबी’ जातीत ‘गाव बुधवंत’ असून त्याचा वरिष्ठ ‘महाल बुधवंत’ आहे. पुण्याच्या सुतारांना ‘मेहतर’ व त्याच्या वर ‘देश मेहतर’ आहे. न्हाव्यांमध्येही हे अधिकारी आहेत. आगरी लोकांच्या ‘गावपंचायती’ असून ‘तर्फपंचायती’ उर्फ ‘पेटापंचायती’ आहेत. रत्नागिरीकडील चांभारांच्या जातपाटलाला ‘महालकरी’ म्हणतात आणि त्याच्या वरिष्ठास ‘मामलेदार’ म्हणतात. विजापुराकडील महारांचा दर गावी ‘नाईक’ आहे. तेहतीस गावांच्या नाईकांवर ‘कसबेदार’ नावाचा अंमलदार आहे. कसबेदारांच्या वरिष्ठाला ‘कट्टीमनी’ म्हणतात.

हे अधिकारी जातीपैकीच असून वंशपरंपरेचे म्हणजे वतनदार असतात. जातीमध्ये जी कुळी किंवा घराणे मानाने सर्वात अग्रगण्य असते ते पाटलाचे. कदाचित असेही असेल की, पाटलाचे घराणे जातीचे आद्य घराणे असावे. ज्याप्रमाणे राज्य मिळविणाऱ्याचे घराणे ते राजघराणे असते, त्याप्रमाणे जात अस्तित्वात आणणारे घराणे त्या जातीच्या जातपाटलाचे घराणे असावे, असे अनुमान वर ज्या पाटलांच्या संज्ञा दिल्या आहेत त्यावरून निघेल. शिवाय पाटलाला जातीत पहिल्या ‘विड्या टिळ्याचा’ म्हणजे सर्वात मोठा मान असतो. पांढरपेशे व निकृष्ट जाती वजा करता बाकीच्या मराठजातीत पाटील ही बहुमानदर्शक पदवी आहे. गावात डोके हलविणाऱ्या कुणब्याला - मग तो माळी, धनगर, मुसलमान कोणत्याही जातीचा असो - लोक बहुमानाने पाटील म्हणतात आणि कुणब्यांच्या सुनाही सासऱ्याला पाटील म्हणून हाका मारतात, मग तो पाटील घराण्यातला असो वा नसो. पाटलाप्रमाणे जातचौगुल्याचे घराणेही जातीत प्रमुख असते. जातपाटलांची व चौगुल्यांची काही उदाहरणे खाली टिपेत दिली आहेत. पाटील हा शब्द पटु (हुशार) ह्या संस्कृत शब्दापासून निघाला असावा अथवा पट्ट म्हणजे मुख्य ह्या शब्दापासूनही तो निघाला असेल. कौलाला पट्टा म्हणतात व इजारा म्हणजे मक्ता. ज्यावरून

गावाचे बाबवार घेणे देणे समजते अशा गावाच्या जमाबंदीच्या ताळेबंदाला पट्टा किंवा इजारपट म्हणतात व तो पाटलाजवळ असतो आणि पाटील त्याप्रमाणे वसूल करतो. हजिरीच्या तक्त्यालाही हजिरीपट किंवा पट म्हणतात. पाटील, पटवारी (कुलकर्णी) हे जुळे पट किंवा पट्टा या शब्दावरून बरेच संभाव्य दिसते. ज्यांच्याजवळ पट्टा किंवा पट असतो आणि त्याबरहुकूम जे पट्टी, सारा, अगर सार्वजनिक वर्गणी वसूल करतात ते पाटील-पटवारी. तेव्हा संबंध जमातीत जो स्मरणाचा धड असून लोकांवर ज्याचे वजन आहे अशा बुद्धिमान व मुख्य माणसाजवळच जातीचा पट राहावयाचा. कानडी मुलखात पुष्कळ जातपाटलांना नाईक, गौडा किंवा बुधवंत (बुद्धिवान) म्हणतात व सिंध-गुजराथेत मुखी, अगेवान म्हणतात. जो आपल्या गुणांनी समाजाला पटला असेल त्यालाच त्याने आपला पाटील पसंत केला असेल. कोणत्याही बाजूने पाहिले तरी पाटील हा असामान्य गुणाढ्य असला पाहिजे, हे उघड होते. म्हणून असे अनुमान निघते की, मूळ पाटील हा समाजस्थैर्यरक्षणास व समाजाभिवृद्धी करण्यास योग्य असा लोकांनी निवडलेला पुरुष असावा आणि वतनाची कल्पना दृढ होईपर्यंत पाटिलकी लोकांच्या पसंतीवर अवलंबून असावी. स्वयंपाकाचे अनेक पदार्थ शिजविण्यास बोघोण्या (पातेले) सारखे दुसरे एकही पात्र नाही म्हणून त्याला बहुगुणी म्हणतात. बहुगुणी याचा अपभ्रंश ब्राह्मणात बोघोणे व ब्राह्मणेतरांत बघुले किंवा भगुले असा झाला आहे. त्याप्रमाणे चौगुला हा शब्द चौगुणी ह्या शब्दापासून निघाला असावा. चार ह्याचा अर्थ अनेक. जसे – चार लोक गोळा झाले. चौ-गुणी म्हणजे अनेकगुणी, अथवा चौगुला म्हणजे चौ-चार चौघे गोळा करणारा किंवा चौकडून-चोहोकडून गोळा करणारा आणि चौधरी म्हणजे चार चौघे धरणारा, सावरून धरणारा, किंवा चोहोकडून धरून आणणारा, गोळा करणारा असे चौगुला व चौधरी ह्यांचे मूळ अर्थ असावेत. चौगुल्याला चौ-लगो असेही म्हणतात. पूर्व खानदेशात चोपडे म्हणून तालुक्याचे ठिकाण आहे. तेथील लोक सांगतात की, चोपडे म्हणजे चौपाड, चोहोकडून पहाड, चारी बाजूला डोंगर किंवा चौ-पाडा म्हणजे अनेक वाड्या असलेला गाव. रा. भारदे

म्हणतात की, चौगुला हा शब्द चौकुल ह्या शब्दापासून निघाला. असो. पाटलाप्रमाणे चौगुला व इतर जातकामगार ह्यांची नेमणूक पहिल्या पहिल्याने लोकनियुक्त असावी. पुढे जसजसे संख्येने लोक वाढत गेले व दूरदूर पांगत गेले, तसतसे त्यांचे एकमेकांतील दळणवळण कमी होत जाऊन जातकामगारांची निवड करणे कठीण पडत गेले. कामगारांच्या पूर्वजांनी बजाविलेल्या कामगिरीबद्दल कृतज्ञता, त्यांच्या घरंदाजीबद्दल आदर, 'शुध्द बीजा पोटी फळे रसाळ गोमटी' निपजतातच अशी श्रध्दा, आणि नवीनाबद्दल दचका व त्याची प्राणप्रतिष्ठा करण्याच्या कामातील घोटाळा व त्रास इत्यादी भावनांमुळे जातकामगार निरंतरचे करून टाकावेत असे लोकांना वाटले असावे आणि त्यांनी जातकामगारांच्या कुळ्या ठरविल्या असाव्या. राजाच्या मागे त्याचा मुलगा सिंहासनावर बसतो हा न्याय सर्वांच्या डोळ्यासमोर होताच. राजाधिकाराप्रमाणे सर्व प्रकारचे अधिकार व कामे वंशपरंपरेने चालवावीत हा मार्ग लोकांना राजमार्ग वाटला आणि जातकामगार वतनदार होऊन बसले.

जातपाटलांची मुख्य कामे म्हटली म्हणजे जातीच्या वतीने इतरांशी बोलणे करणे, जातपंचाईत बोलावणे आणि तिच्यात पुढाकार घेऊन जातीचे तंटे निवडणे व अपराध्यास शासन करणे ही होत. पंचापुढे येणाऱ्या बखेड्यात 'नाटल्याबाटल्यांच्या' खटल्यांची संख्या सर्वात जास्त असते ह्याचे कारण जातिभेद होय. अप्रबुध्द लोक एकमेकांचा दावा बहुशः घराला किंवा वळहईला आग लावून साधतात. कुरापतीचे दुसरे प्रमुख कारण एकाने दुसऱ्याची बायको काढून नेणे किंवा विधवा अगर कुमारिका गरोदर होणे हे काय. ह्यांनाच लोक 'जळीपळीची' भांडणे म्हणतात. जातपंचायतीत ह्याही फिर्यादी पुष्कळ असतात. ह्याखेरीज जातप्रकरणाचे आणखी दावे म्हटले म्हणजे लग्न मोहतरांत नवरीच्या बापाने जातीच्या ठरावापेक्षा अधिक पैसा घेणे, बायको न नांदविणे, सोयरिकीचे बखेडे, जातीला अनेगा आहे असे कृत्य करणे, (जसे, गरती कोल्हाटणीने कुंकू लावणे, जोडवी, बुगडया, नथ घालणे वड्डरणीने किंवा गोंडणीने चोळी, नथ, बांगडया घालणे, फासेपारध्यांमधील गाईवरून

शिकार करणाऱ्या पोटजातीतल्या लोकांनी जोडा घालणे) वगैरे होत. पाटील दैवाच्या (जातीच्या) सल्ल्याने त्यांचाही इन्साफ करतो. गुन्हेगार जातीत एकमेकांच्या दगलबाजीबद्दलचा न्याय अद्यापि जातीमार्फत होतो. त्याला प्रमाण, इमान किंवा दिव्य म्हणतात. आपल्या साथीदाराला चोरून जर एखाद्या भामट्याने चोरीचा माल बळकावला असा संशय आला तर जात त्याला 'तेल-रवा' किंवा 'तेल-गोटी' चे प्रमाण करावयास लावते. ते असे की, कढईत तेल कढवितात व ज्यावर तोहमत असेल त्याला त्या कडकडीत तेलातून अंगठी, रवा, गोटी किंवा पैसा हाताने काढावयास सांगतात. तेलाने जर त्याचा हात भाजला नाही तर तो निर्दोषी आहे असे समजतात. लंगोटीपारधी नदीत बुडी घेण्याचे किंवा तापलेली कुऱ्हाड घेऊन चालण्याचे प्रमाण करतात. व्यभिचार केला नाही ह्याचे इमान कढत तेलातली अंगठी किंवा पैसा काढून घेऊन फासेपारधिणीला दर दसऱ्याला आपल्या नवऱ्याला करून दाखवावे लागते. उपनिषद कालापासून आमच्या लोकांची प्रमाणावर श्रद्धा आहे असे दिसते. छांदोग्योपनिषदांत १६ व्या खंडात उद्दालक आरुणी आपल्या श्वेतकेतुनामक पुत्राला सांगतो की, चोरी न करणाऱ्याचा हात तस परशूने भाजत नाही, कारण त्याच्या आत्म्याला सत्याचे आवरण असते. सीतेची अग्निशुध्दी पुराणप्रसिध्द आहे. असो. चौगुला हा जातपाटलाचा तैनाती किंवा हुजऱ्या होय. पाटील किंवा त्याचा मंत्री ह्यांच्या सांगण्यावरून जमातीस आमंत्रण करणे, जातगंगेपुढे अपराध्यास धरून आणणे, पंचायत जमल्यावर पाटलापुढे कंबर बांधून उभे राहणे, पाटलाला पहिल्याने टिळा अंबर लावणे व विडा देणे, पाटलापुढे सर्व स्वयंपाकाची भांडी मांडणे व त्याचा हुकूम झाल्यावर जातीला जेवण्यास बसण्याला सांगणे इत्यादी कामे चौगुल्याची होत. जातपंचायती बहुधा तोरणादारी किंवा मरणादारी होतात. काही कनिष्ठ जातींच्या - विशेषतः अठरा पगड भिकार जातींच्या- पंचायती मढीच्या कान्होबाच्या वार्षिक यात्रेच्या वेळीही होतात. त्यात लिहिण्यावाचण्याचे बहुधा अनुष्ठप् असते. सर्व कारभार तोंडातोंडी चालतो. पाटलाच्या कामाच्या ह्या स्वरूपावरून 'तोंड-पाटिलकी' म्हणण्याची रुढी पडली असावी. लिहिण्याचे काम

पडलेच तर ते ज्या गावी जमात जमते तेथील ग्रामजोशी किंवा कुलकर्णी ह्याजपासून करून घेतात. नुकसानीची भरपाई, सोडचिठ्ठी किंवा ज्याची बायको त्याकडे पाठविणे, दंड अगर जेवण घेणे, वाळीत टाकणे इत्यादी शासने जात करते. दंडाच्या रकमेचा विनियोग जातीच्या एखाद्या कार्याकडे किंवा देऊळ, धर्मशाळा, चावडी, जातीची भांडी खरेदी करणे वगैरे बाबीकडे करतात. काही जातीत दंडाची रक्कम जात-कामगारांना मिळते. न्हाव्यात जर चार रुपये दंड घेतला तर त्यातली पावली चौगुल्यास व बाकी मेहतऱ्याला मिळते. पुण्याकडील सुतारांत देशमेहतऱ्याला दोन रुपये, चौगुल्याला एक रुपया आणि जेथे जमात जमते तेथल्या देशमुखाला रुपया ह्याप्रमाणे अद्याप बटवडा होतो. कुडमुडे जोशांच्या पंचायतीत जो दंड वसूल होतो त्यातला रुपया दोन रुपये पाटील ठेवतो आणि बाकी रकमेचे गहू घेऊन ते जातीत घरोघर वाटतात. गोंड लोकांत व्यभिचार वगैरेबद्दल रुपया - दोन रुपये दंड जात घेते व तो खाण्यापिण्यात उडविते. फासेपारध्यात छिनालीबद्दल १५ ते १२५ रुपये दंड होतो. त्यातला निम्मा पाटील घेतो व निम्मा जातीतले गोरगरीब, “तळी तापडी” (त्रस्त) व इतर जमात ह्यांना वाटून देतात. वर जे सरपाटील, मामलेदार, महालमेहतरे, कसबेदार सांगितले ते आपापल्या अधिकाराच्या स्थलसीमेतील स्थानिक अधिकाऱ्यांच्या कामाची तपासणी करतात व प्रसंगविशेषी तेही ती कामे करतात.

वतनदार अधिकारी असण्याची आवश्यकता ज्या कारणामुळे जातीजातींना वाटू लागली, त्याच कारणामुळे ती गावांनाही वाटू लागली आणि इष्ट तो फेरफार करून जात-वतनदारांच्या नमुन्यावर गावाने जातिपरत्वे आपापले वतनी हुद्देदार कायम केले. वतनपध्दती गावगाड्याने जातीपासून उचलली किंवा जातीजातींनी ती गावगाड्यापासून उचलली हे निश्चयाने ठरविण्यास अगोदर गावे वसली किंवा अगोदर जाती बनल्या हे समजले पाहिजे. गावात कायमची वस्ती करून राहिलेल्या जाती जरी पुष्कळ आहेत तरी हल्लीच्या सुरक्षित राज्यातही शेकडो फिरत्या जाती दृष्टीस पडतात. कायमच्या धंद्याची

आवश्यकता व वृद्धी ह्यामुळे ह्या फिरत्या जातींनाही स्थायिक होणे भाग पडत आहे आणि वंजारी, कैकाडी, जोशी, तिरमल, घिसाडी, वड्डर वगैरे जाती आपापल्या सोयीप्रमाणे काही गावात घरेदारे करून राहिल्या आहेत. ह्यावरून असा ग्रह होतो की, अगोदर जाती निर्माण होऊन त्या भटकत भटकत सोयीसोयीने गावात स्थिरावल्या असाव्यात, आणि जात वतनदारीचा ठसा गावमुकादमानीवर उमटला असावा. राजाची गादी वंशपरंपरेने चालते हे पाहून समाजव्यवस्था अखंड चालविण्यासाठी जातीजातींनी आपआपले कामगार वतनी केले, व जाती-पोटजातींची संख्या सहस्रावधी असल्यामुळे गावोगाव वतनी जात-कामगार फडकू लागले. जातीचे अधिकार आधुनिक मताप्रमाणे निर्भेळ सामाजिक नसून त्यांनी राजसत्ता व धर्मसत्ता ह्यांचाही पुष्कळसा भाग व्यापला आहे. तेव्हा जातीजातींनी मान्य केलेल्या वतनपध्दतीची मुळे राजसत्ता व धर्मसत्ता ह्यांतही ओघानेच शिरली. गुणांवरून राजाधिकारी व धर्माधिकारी नेमण्याचा प्रघात असतो. आपल्या देशातही एके काळी तो तसाच असला पाहिजे. पण समाज ज्या संस्था पसंत करतो त्यांचा प्रवेश राज्यव्यवस्था व धर्मव्यवस्था ह्यात झाल्याशिवाय राहत नाही. एकंदर लोकप्रवृत्ती वतनाकडे वळल्यामुळे राजाधिकारी व धर्माधिकारी कालांतराने वतनदार झाले. आज आहे उद्या नाही, असल्या मिळकतीत जीव काय ? काही केले तर ते असे करावे की, पिढ्यानपिढ्या त्याला घोर नाही, ह्या विचाराने वतन निर्माण केले. राजाने राज्य कमावले ते एकट्याने नव्हे, त्याला अनेक मुत्सद्यांचे आणि वीरांचे साह्य झाले तेव्हा ते त्याच्या हाती चढले. राज्य संपादन करण्याच्या कामी ज्यांनी आपल्या खांद्याशी खांदा भिडवून संपत्ती, संतती व आपला स्वतःचा प्राण ह्यांची पर्वा केली नाही, त्यांचीच योजना करणे अवश्य व हितकर आहे, असे कृतज्ञतापूर्वक ध्यानात आणून ज्यांची जशी मदत व प्रेम त्याप्रमाणे राजांनी त्यांना असाभ्या दिल्या. स्वतःबरोबरच आपल्या संतानाच्या कल्याणाचा विचार मनात न बोलावता येतो, आणि साहजिकच असे वाटावयाचे की, नव्याची प्रतीती घेण्यापेक्षा देखला पाणोथा खास बरा. जे आपल्या कामा आले त्यांची संतती आपल्या संततीच्या

उपयोगी पडण्याचा संभव अधिक आहे. पूर्वीच्या धामधुमीच्या काळात जंगमाची किंमत फार कमी होती. स्थावराला चोराचिलटांची भीती नाही म्हणून ते सुरक्षित, असे लोम मानीत. त्यामुळे रोकडीच्या मानाने कमी उत्पन्नाचे स्थावर असले तरी ते निरंतर टिकणारे असते, असा विचार मनात वागवून कामगार रोकडीपेक्षा स्थावराला जास्त चाहत. शिवाय ज्या राजाने स्थावराची नेमणूक करून दिली त्याचे राज्य टिकले तर ती नेमणूक चालेल, ही गोष्ट कोणालाही कळण्याजोगी आहे. तेव्हा स्थावर नेमणुका करून दिल्या म्हणजे त्या स्वस्त्या पडतील व नेमणूकदार आपल्या पोटतिडिकेसाठी राजनिष्ठ राहतील, इतकेच नव्हे तर राजासाठी पेशाने, शरीराने व स्थावरावरील मालकीमुळे रयतेवर प्राप्त होणाऱ्या वजनाने झटतीलही, असे भूपतींना वाटणे साहजिक आहे. दुसऱ्या बाजूलाही स्वाभाविकपणे असे वाटावयाचे की, जर आम्ही हातावर शिर घेऊन राजाला यशस्वी केले त्याच्या मुलाबाळांची निचिंती केली, तर त्यानेही आम्हाला आमच्या मुलाबाळांच्या काळजीतून मुक्त करावे. आम्ही खानदानीचे लोक ज्याचे मीठ खाऊ त्याच्याशी आमच्या घरचे कुत्रेदेखील हराम होणार नाही. ह्या उभयपक्षी मनोमय कयासाने राज्यातील दिवाण, सेनापती, खजिनदार, फडणीस, मुजुमदार, चिटणीस इत्यादीसारख्या महत्वाच्या तहहयात असाम्या वंशपरंपरेच्या केल्या, आणि रोकड तनख्यामोबदला जमीनमहसूल लावून देण्याची युक्ती काढली. सामान्यत्वे ह्या वंशपरंपरेच्या स्थावर नेमणुकांना इनाम ही संज्ञा प्राप्त झाली. सरकारच्या सार्वजनिक नोकरीच्या मोबदल्याबद्दल जमिनीचे उत्पन्न तोडून देण्याची जी ही योजना निघाली, ती सर्व प्रकारची सार्वजनिक नोकरीच काय पण वैद्यकी, गायन, नर्तनाप्रमाणे थेट निव्वळ खासगी नोकरी व भीकमाग्या दरवेसपणापर्यंत पांगली. हिलाच वतनपध्दती म्हणतात.

वतनपध्दतीला जातीजातींच्या बहुविध जनतेकडून समाजव्यवस्थेत पाठिंबा मिळाला तसा राजाकडून राज्यव्यवस्थेत व धर्माध्यक्षाकडून धर्मव्यवस्थेत मिळाला. वतनी व्यवस्था गावकीत सुदृढ व विस्तृत होण्याला

वतनी राज्यव्यवस्था व धर्मव्यवस्था जशी कारणीभूत झाली, तशी जाती-पोटजाती व पंथ ह्यामध्ये जी धंदांची विभागणी झाली, तीही बऱ्याच अंशांनी कारणीभूत झाली. जातिधर्माप्रमाणे अमुक धंदा अमक्या कुडीत जन्म घेणाऱ्या इसमाने करावयाचा असे ठरले. तो धंदा करणारा गावात राहण्याला मुख्य आमिष काय ते सर्वमान्य इनामी वतन होऊन बसले, त्याचा लोभ कोणालाही सुटेना. उपट पाल आणि पुढच्या गावाला चाल, अशा रीतीने गावोगाव रोजगारासाठी भटकण्यापेक्षा एखाद्या गावी स्थायिक होऊन गिऱ्हाईक बांधून टाकावे, म्हणजे मला काम मिळते का दुसऱ्याला मिळते म्हणून वाट पाहत बसण्याची गरज उरणार नाही आणि पोटापाण्याची चिंता निरंतरची दूर होईल, ह्या विचाराने जातकसब्यांनी गावकी वतनदार उडी घातली. सबब गावकीतले नुसते राजाधिकारी व धर्माधिकारीच वतनदार होऊन बसले नाहीत, तर राजाच्या असाम्याप्रमाणे कारुनारुही गावचे वतनदार चाकर झाले. परंतु गावगाड्याच्या उभारणीला व बळकटीला सर्वात जास्त मदत देशातील बेबंदशाहीची झाली. आताप्रमाणे एकछत्री, सुयंत्रित, दक्ष व सक्त राज्यव्यवस्था नसल्यामुळे रयतेकडील कारभार निश्चित रकमेने निश्चित काळी सरकारच्या पदरात पडणे मुश्कील होते. सरकारला परचक्राची भीती तर होतीच, पण देशातल्या देशातही शत्रुभय पुष्कळ असे. संस्थानिक, सरदार, इनामदार, ह्यामध्ये राजसत्तेची विभागणी इतकी झाली होती की, मध्यवर्ती सरकारचा दाब राजधानीबाहेर क्वचित भासत असे आणि राज्यातील मुलूख व लोक ह्यांचे संपूर्ण व पध्दतशीर नियंत्रण राजाच्या आवाक्याबाहेर गेले होते. हिंदुस्थानात ही स्थिती केव्हापासून सुरु झाली हे जरी निश्चियाने सांगता येत नाही तरी ती मुसलमानी रियासतीच्या पूर्वीपासून होती ह्यांत संशय नाही. राजांनाही असेच झाले होते की, राजकीय, धार्मिक व सामाजिक बाबतीत जातीचा भार जितकी जात उचलील व गावाचा भार जितका गाव उचलील तितके बरे. ह्यामुळे गावगाडा एक सवता सुभाच होऊन बसला आणि त्यातली सर्व कामे व कारभार ही इनामदार अगर वतन दार ह्यांच्याकडे पिढ्यानपिढ्या चालू राहिली.

जसजशा राज्याच्या आणि गावकीच्या गरजा वाढत गेल्या, तसतसे इनाम देण्याचे हेतू व त्यांचे प्रकारही वाढत गेले. मुख्य इनाम देणारे दोन – राव आणि गाव. भूमीचे स्वामी राजे होते, तरी त्यांनी अमुक वसूल व अमुक चाकरी घेण्याचा ठराव करून गावाच्या दिमतीला संबंध काळी-पांढरी लावून दिल्यामुळे गावांनाही जरूरीप्रमाणे इनाम देण्यास ऐपत व मुभा होती. तेव्हा इनामाचे दोन भाग पडतात – सनदी आणि गावनिसबत. राजाने दिलेल्या इनामांना सनदी म्हणतात व गावजमिनींतून किंवा गावच्या उदिमावर अगर प्राप्तीवर गावाने दिलेल्या इनामांना गावनिसबत इनाम म्हणतात. इनाम देण्याचे मुख्य हेतू दोन – चाकरी आणि मेहरबानी जे स्वतः किंवा ज्यांचे पूर्वज विशेष रीतीने सरकारच्या कामास आले, किंवा मर्जीस उतरले त्यांना पारितोषिक, म्हणजे कोणत्याही प्रस्तुत अगर भावी चाकरीची अट न घालता जे इनाम देण्यात आले ते कृतज्ञतापूर्वक किंवा मेहरबानीखातर दिलेले सरदार घराण्यांतील लोकांनाही आपापल्या इभ्रतीप्रमाणे राहता येण्यासाठी इनाम दिलेले आहेत. नोकर-इनामांचे ठोकळ तीन भाग पडतात: (१) सरकारच्या लष्करी किंवा मुलकी नोकरीच्या शर्तीवर दिलेले जागीर, फौजसरंजाम, अगर जातसरंजाम ह्यासारखे इनाम ('जा' किंवा 'जै' म्हणजे जागा, नेमणूक 'गिर' म्हणजे प्राप्त होणे. 'सरंजाम' म्हणजे सामुग्री, सामान. मुसलमानांनी दिलेल्या इनामांना जागीर अथवा जहागीर व मराठ्यांनी दिलेल्या इनामांना सरंजाम म्हणत. सरंजाम व जहागीर ह्यांमध्ये विशेषसा फरक नाही.) (२) देऊळ, समाधी, मशीद, दर्गा वगैरेमधील पूजाअर्चा, दिवाबती झाडसारवण, उत्सव, यात्रा, ऊरुस, हमागे ह्यासारखे समारंभ, इत्यादी चालविण्यासाठी दिलेले धर्मादाय किंवा देवस्थान इनाम (३) गाव, महाल, परगण्याची महसुली फौजदारीसंबंधाने गावकी व घरकी कामे करणाऱ्या गावकामगारांना व परगणे अंमलदारांना दिलेले इनाम. इनाम म्हणून जे काही देण्यात आले ते काळीचे उत्पन्न – स्वामित्व नव्हे – म्हणजे महसूल घेण्याचा अधिकार, किंवा इनाम जमीन धारण करणाऱ्यांना महसुलाची सर्वस्वी

अगर अंशतः सूट देण्यात आली. इनाम मिळकती दोन प्रकारच्या असतात. प्रत्यक्ष (दुमाला) आणि अप्रत्यक्ष (परभारा). पहिल्या प्रकारात इनामदाराना संबंध महाल, गाव किंवा गावातील काही जमीन दुमाला करून देत व धारा वसूल करण्याचा राजाधिकारही त्यांना देत. दुसऱ्या प्रकारचे इनाम नक्त किंवा ऐनजिनसी असत. धारा वसूल करून आपल्या खजिन्यातून सरकार इनामदारांना जी ठराविक नेमणूक रोकडीने अदा करी तिला नक्त इनाम म्हणतात आणि जमीन धारण करणाऱ्याकडून इनामदार परस्पर ठराविक घुगरी म्हणजे दर बिघ्यास किंवा नांगरास धान्याची अमुक मापे घेत ती, अथवा बाजारहाटांत विकावयास आणलेल्या मालाची शेव-फसकी किंवा वाणगी घेत ती, ह्यांना परभारा हक्क किंवा ऐनजिनसी इनाम म्हणतात.

हे झाले राजरोस इनाम. मध्यवर्ती राजसत्तेच्या कमकुवतपणामुळे, राजे, संस्थानिक व इनामदार, ह्यांच्या गृहकलहामुळे, आणि परस्परांबद्दलच्या साशंक व मत्सरप्रचुर वृत्तीमुळे, वेळोवेळी अनेक बिनकाळजाचे व कपटी पुरुष रयतेपासून पुष्कळ जमिनी, शेतमाल व पैसा उपटू लागले आणि असा क्रम काही दिवस चालवून त्यालाच ते हक्क म्हणू लागले. त्यांना आकळण्याचे सामर्थ्य गावगाड्यात नसल्याने व ते शिरजोर होईपर्यंत राजांनी त्यांच्याकडे कानाडोळा केल्याने तेही कालावधीने गोमागणेशी इनामदार झाले, आणि गावगन्ना हक्क उकळू लागले. खानदेशात ठोके नावाचे मुसलमान इनामदार आहेत. त्यांचे पूर्वज सातपुडा, सातमाळ, सह्याद्रीपर्यंत व किर् र जंगले ह्यांचा आसरा घेऊन वाटसरांना ठोकून काढून लुटीत अशा रीतीने बळावत जाऊन ते पुढे आसमंतातील गावांचेही काम काढू लागले. तेव्हा गावांनी त्यांना दरसाल ठोक ऐवज पावता करण्याचा ठराव करून त्यांच्या लुटालुटीपासून आपली मुक्तता करून घेतली !! एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभी बंडखोर रजपूत व कोळी नाईक ह्यांनी गुजराथेत गावेची गावे लुटण्याचा सपाटी लावला, आणि सरकारकडून तर रयतेचे रक्षण होईना !! अशा अवस्थेत गावांनी त्यांना “थोडा ग्रास” नावाची खंडणी (घासदाणा) देण्याचे ठरविले आणि त्यांनीही

गावाला उपद्रव न देण्याचे व दुसरे कोणी लुटारु गावावर आल्यास त्यांचा बंदोबस्त करण्याचे पत्करले. अशा रीतीने पुष्कळ तोडा गिरासीये इनामदार अस्तित्वात आले. संबंध राज्य, संस्थान किंवा सरदारकी वडील मुलाला मिळे म्हणून धाकट्या मुलांचा इतमाम चालण्यासाठी जो ऐवज देत त्यास “ग्रास” म्हणत. संबंध रोटी एकाला गेली खरी, पण इतरांना घासकुटका काही तरी पाहिजे. तसे, संबंध वसूल सर्वसत्ताधिकारी राजाला दिला, तरी ज्या मानाने राजसत्ता प्रजासंरक्षणास असमर्थ होती त्या मानाने ते संरक्षण करणारे जे हे छोटेखानी उपटसूळ राजे झाले त्यांनी आपल्या हक्काला “थोडा ग्रास” हे नाव दिले, असेही काहींचे मत आहे. गावगाड्याचे भरित सर्वस्वी वतनदारांचे असल्यामुळे वतनवृत्तीचे संक्षिप्त विवरण आवश्यक झाले. वतनदारांनी स्वराज्यात गावगाडा कसा हाकला ह्याचे दिग्दर्शन पुढील प्रकरणात येईल.

-

- - - -

३. गाव-मुकादमानी

वतनपध्दतीच्यायोगाने गाव जरी एक आपला सवता सुभा झाला होता, तरी त्याचा संबंध परगणे-अंमलदारांशी हरवक्त आणि प्रांतअधिकाऱ्यांशी कधीकधी पडे. गॅन्टडफसाहेब लिहितात की, मोठे सरकार, त्यामध्ये परगणा, त्याच्या आत कर्यात, तिचे पोटी संमत, तिच्यामध्ये महाल, त्याच्या आत तालुका, अशी दक्षिणेतील मुसलमानी राज्यात मुलखांची नावे होती. मराठेशाहीत सुमारे साठपर्यंत गावे मिळून तरफ, दीडशे-पावणे दोनशेपर्यंत गावे म्हणजे दोन-चार तर्फा मिळून महाल किंवा परगणा, व काही परगणे मिळून सुभा, ह्याप्रमाणे राज्याचे विभाग केले होते. डोंगराचा किंवा जंगलाचा भाग अमुक एका गावाच्या हद्दीत सामील केला नसल्यास त्याला तरफेत घालीत. साधारणतः महालाचे क्षेत्र परगण्यापेक्षा लहान असे. सुभ्याला सरकार, प्रांत किंवा देश म्हणत व कोठे कोठे सरकार हा सुभ्याचा किंवा प्रांताचा पोटभाग असे. खानदेश, गुजराथ, कर्नाटक वगैरे दूरच्या प्रांतावर सरसुभेदाराचा अंमल होता. सुभ्यावर कुल अखत्यार सुभेदाराचा असे, व आपल्या ताब्यातील महाल परगण्यावर हवालदार, कमाविसदार, मामलेदार वगैरे अधिकाऱ्यांच्या नेमणुका तो करी. पुढे पुढे हवालदारी वेशपरंपरेने चालू लागली आणि हवालदार वतनदार बनले. मामलतीत एक ते तीन परगणे येत आणि मामलेदार व कमाविसदार ह्यांचे अधिकार जरी सारखे होते, तरी कमाविसदाराचा दर्जा किंचित कमी असे व त्याच्या ताब्यातला मुलूखही कमी असे. तरफदार पगारी कारकून असत आणि त्यांच्या हाताखाली चार-पाच गावांवर शेकदार असत. सरपाटील, सरदेशमुख, सरदेशपांडे व सरनाडगौडा हे सर्वांत वरिष्ठ दर्जाचे वतनदार अधिकारी होत. पण ह्यांची संख्या फार असल्याचे दिसत नाही. दर प्रांताला दिवाण, फडनवीस, पोतनवीस, मुजुमदार वगैरे वतनदार हुद्देदार असत, त्यांना दरकदार म्हणत. पोतनविसाकडे प्रांताचे नगदीचे हिशेब व फडनविसाकडे संबंध दत्तर होते. दरकदारांची तपासणी

परगणे अंमलदारांच्या कामावर असे. परगणे पाटील, देसक, देशमुख, देशपांडे, देशकुलकर्णी, देशचौगुला, परगणे-नाईक, महाल नाईक हे मुख्य वतनदार परगणे-अंमलदार होत. त्यांना जमेदार, महालजमेदार, जमीनदार अथवा हक्कदार म्हणत. देशपरत्वे त्यांचे निरनिराळे पर्याय झाले. देसाई, नाडगीर, नाडकर्णी, नाडगौडा, मुजुमदार, मोहरीर, मोकाशी, शेकदार हे सर्व महालजमेदार होत. जमेदार, दरकदार व प्रांत-वतनदार ह्यांना बहुमानाने देशाधिकारी म्हणण्याचा संप्रदाय असे. गावाला जसे पाटील, कुलकर्णी, जागल्या, तसे परगण्याला देशमुख, देशकुलकर्णी, देशपांडे, देशचौगुला, परगणे-नाईक हे होत. देशमुख, देशचौगुला हे मराठे देशपांडे, ब्राह्मण व महाल नाईक भिल्ल, रामोशी, किंवा कोळी असत. वतनाप्रीत्यर्थ मुसलमान झालेले देशमुख, देशपांडे, परगणे-नाईक कोठे कोठे दृष्टीस पडतात. सर्व ग्रामाधिकारी वंशपरंपरेचे हुद्देदार होते. ह्या वर्गात नुसते गावच्या दप्तरचे काम करणारे गावकामगार व त्यांच्या हाताखालील गावनोकर येत होते असे नाही, तर ह्यामध्ये गावच्या नित्यनैमित्तिक गावकी व घरकी व्यवहाराला उपयोगी असे कारुनारु, उदमी, तमासगीर, भिक्षुक वगैरे सर्व येत आणि त्यांना गावकीसंबंधाने थोडे फार नेमलेले काम असे. आताप्रमाणे पूर्वी उद्योगवृद्धी व प्रवाससौकर्य नसल्यामुळे आणि बहुतेक पगारी व वतनी अंमलदार मिजासखोर बनल्यामुळे आणि बहुतेक पगारी व वतनी अंमलदार मिजासखोर बनल्यामुळे ते फिरतीवर निघाले म्हणजे त्यांना गावगन्ना असतील नसतील तितक्या वतनदारांच्या सेवेची गरज पडे म्हणून ह्या सर्वांची वतने सरकारने मंजूर केली असावीत. वतनांना देशपरत्वे व जातिपरत्वे निरनिराळी नावे पडली आहेत. इंग्रज सरकारने उपयोगाच्या दृष्टीने त्यांचे तीन वर्ग केले आहेत. सरकारउपयोगी, रयतउपयोगी आणि सरकार व रयत ह्या दोघांनाही निरुपयोगी. तिच्यातील निरुपयोगी वतनदारांच्या नामावळीकडे लक्ष दिले असता आठशे लष्कर आणि नऊशे न्हावी अशी अनवस्था झाल्याचे दिसून येईल. हे सर्व वतनदार दरएक गावात होते किंवा आहेत अशातला भाग नाही

तरी पण वतनदारी किती फोफावली ह्याची कल्पना करण्याला ही यादी पुष्कळ उपयोगी पडेल.

मोकदम (मुख्य आदमी) हा किताब पाटलाला असे. पाटील-चौगुल्याखेरीज सोनार, शेटे, सुतार, माळी, कुंभार, परीट, तेली, मठपती वगैरे स्पृश्यजातींच्या वतनदारांना 'बाजेवतनदार' (बाज म्हणजे संपादन केलेला, गुणी, जसे तालीमबाज) म्हणत. परंतु साधारणतः गावचे सगळे श्रेष्ठ वतनदार 'गाव-मुकादम' ह्या नावाखाली मोडत. त्यांच्या सामान्यतः तीन ओळी किंवा प्रती करतात, त्या येणेप्रमाणे - पहिली ओळ: सुतार, लोहार, चांभार, महार. दुसरी ओळ: कुंभार, मांग, परीट, न्हावी. तिसरी ओळ: जोशी किंवा भट, मुलाना, गुरव, कोळी. बलुतदारांची वरीलप्रमाणे सर्वत्र प्रतबंदी आहे, असे नाही. कारुंचा भरणा, काळी-पांढरीच्या मानाने प्रत्येकाच्या कामाची निकड, ह्या व अशाप्रकारच्या दुसऱ्या काही कारणांचा विचार करून ज्या त्या परगण्याने (कोठे कोठे गावाने) आपापल्या सोयीप्रमाणे कारुंची प्रतवारी पहिल्याने लावली आणि पुढे जसजशी प्रथमची कारणे कायम राहिली, अगर बदलत गेली, किंवा नाहीशी झाली, तसतसे ह्या ओळीतले कारु त्या ओळीत गेले, किंवा अजिबात कारुंतून नारुंत उतरले, आणि नारुंतले लोक कारुंत चढले. जागल्या, वेसकर वगैरे महारकीच्याच कामाचे पोटविभाग असल्यामुळे अनेक ठिकाणी ही सर्व कामे महार करतात आणि तिन्ही ओळींचे बलुते घेतात. पाटील, कुलकर्णी हेही बलुतदार होते आणि ते आपल्या चाकरीबद्दल गावकऱ्यांकडून परभाऱ्याचे ऐनजिनसी उत्पन्न घेत. वतनदार गावमुकादमांची पूर्वीची कामे व आताची कामे ह्यात पुष्कळ फरक पडला आहे. परंतु सरकारउपयोगी गावकामगार ह्यांच्या पूर्वीच्या व आताच्या कामाबद्दल जितकी माहिती मिळाली तितकी इतर वतनदारांबद्दल मिळाली नाही. म्हणून फक्त सरकारउपयोगी गावकामगारांची पूर्वीच्या राजवटीतील कामे येथे नमूद करण्याचे योजिले आहे.

दर गावाला पाटील असतो. पाटील हा काही कोणी राजाने दिलेला हुद्दा नसावा. जातपाटलाच्या नमुन्यावर सर्वश्रेष्ठ गावमुकादमाचे पाटील हे नाव ठेवले असावे. जातपाटलाचे वर्णन दिले आहे त्यावरून गावपाटलाच्या दर्जाची व अधिकारमर्यादेची अटकळ बांधता येईल. जातपाटलाचे सर्व अधिकार गावपाटलाला असून खेरीज तो गावातला राजाचा प्रतिनिधी होता व आहे. पाटलाला गावचा प्रभू म्हटले तरी चालेल. बहुतेक गावामध्ये सुरक्षिततेसाठी इतर वस्ती मध्यभागात व पाटीलगढी गावकुसाजवळ माऱ्याच्या ठिकाणी घातलेली आढळते. गाव वसविणारा पुढारी बहुशा गावपाटील झाला. ज्यांनी गाव वसविला त्या मिरासदारांपैकी पाटलाचे घराणे प्रमुख व म्हणून गावात मानाने सर्वात वडील असावयाचे. जो गावची बाजू सावरून व उचलून धरणारा आणि गावाला घेऊन चालणारा म्हणून रयतेला पटला आणि सरकारी काम, वसूलवासलात, बंदोबस्त बिनबोभाट करणारा म्हणून सरकारला पटला, तो गावचा पाटील केला. वतनाची कल्पना निघून ती पूर्णपणे रुजेपर्यंत पाटलाची नेमणूक सरकार व लोक ह्यांच्या पसंतीवर अवलंबून असावी. पाटलांना गावापुरते मुलकी, दिवाणी, फौजदारी वगैरे कुल अधिकार असत. सर्व पाटील घरंदाज व त्यातले बहुतेक सरदार असल्यामुळे त्यांना राजाचे बहुतेक अधिकार मिळाले व ते त्यांनी नेकीने गाजविले. भोसले, दाभाडे, पवार, गायकवाड, शिंदे, होळकर, ह्यांनी राज्ये कमावली तरी ते पाटिलकीला कवटाळून राहिले आणि त्यांनी नवीन पाटीलवतने संपादन केली. महाप्रतापशाली महादजी शिंद्यांना पाटील म्हणवून घेण्यात भूषण वाटे हे इतिहासप्रसिध्द आहे. 'उतरंडीला नसेना दाणा । पण दादल्या असावा पाटील राणा॥' ही म्हण पाटलाचा मानमरातब व्यक्त करते. असो. पाटलाची मुख्य कामे खाली लिहिल्याप्रमाणे होती.

एका पाटलाच्या जुनाट कैफियतीत पुढील वाक्य आढळले. 'गावची चाकरी, लावणी, उगवणी वगैरे जे सरकारचे काम पडते ते करित असतो.' आता ह्या सूत्राचा विस्तार थोडक्यात पाहू. नवीन कर्दी कुळे उभी करणे,

रयतेच्या विचाराने काळीचा आकार ठरविणे, गावचे सरकारदेणे मुक्रर करणे, ते वसूल करून तहसिलीत पाठविणे, सरकारच्या हुकुमांची रयतेला समज देणे व त्यांची अंमलबजावणी करणे, गावातर्फे सरकारने दिलेला कौल घेणे व कतबा लिहून देणे, मामलेदाराकडून रयतेला तगाई मंजूर करवून आणविणे व फेडीचा जिम्मा आपण घेणे, रयतेचे हक्क, तक्रारी, सूट, तहकुबी वगैरेबद्दल सरकारात दाद लावणे, गावाच्या संरक्षणासाठी जरूर ती तजवीज करणे, जागल्यामार्फत आल्यागेल्यांची, नवख्या व वहिमी लोकांची खबर घेणे, गुन्हांचा तलास करणे, ज्यावर गुन्हाचा आळ बसत असेल त्याला पकडणे, गुन्हेगारांना कैद करणे, फटके मारणे व त्यांच्याकडून गुन्हेगारी घेणे, जातप्रकरणी अगर सावकारी तंटे स्वतः अथवा पंच बोलावून मिटविणे, पंचनिवाडयाप्रमाणे चालण्याबद्दल जामीनकतबा घेणे व तो अमलात आणणे, गावची शीवतक्रार असेल तर दोन्ही गावांच्या शिवारातील ढेकळे डोक्यावर घेऊन तंटयाच्या शिवेवर चालत जाऊन प्रमाण करणे, गावावर बंड, दरोडा आल्यास शिबंदी जमवून त्याचा मोड करणे इत्यादी कामे पाटील करीत. एकंदरीत पाटील हा जितका सरकारचा अधिकारी तितकाच तो रयतेचा कैवारी होता. रयतेला मदत मिळून तिच्याकडून काळीची मशागत उत्तम होईल, तिच्यावर सरकारदेण्याचा जास्ती भार पडणार नाही व तिला चोराचिलटांचा उपद्रव लागणार नाही, ह्यास्तव सर्व तजविजी व खटपटी पाटील करी. गावात ज्या जातीचे कुणबी किंवा ज्या जातीचा भरणा असतो त्या जातीचा पाटील राहतो. ब्राह्मण पाटील क्वचित असतो. बहुतेक पाटील मराठे व त्यांच्यानजीकच्या जातीचे असतात. मुसलमान पाटीलही कित्येक ठिकाणी नजरेस पडतात त्यांचे पूर्वज बहुधा वतनासाठी मुसलमान झाले असावेत. बोलणे, चालणे, कुळांची माहिती, पीकपाण्याचा अंदाज, गुन्हाचा तलास, गावासंबंधी सरकारी खासगी व्यवहार वगैरे गोष्टीत ते चांगले वाकबगार असत. परंतु त्यांना लिहिण्याचे अंग अगदी जुजबी, बहुतेक नव्हते म्हटले तरी चालेल.

पाटील स्मरणाचा कितीही धड झाला तरी वर नमूद केलेली त्याची गावकीची कामे लिहिण्यावाचून चोख होणे कठीण. सबब त्याला लेखक मदतनीस अवश्य झाला. ह्या मदतनिसाला स्थलपरत्वे पटवारी, कुलकर्णी किंवा पांडया म्हणतात. 'नाव लिहिणे' हा एक पूर्वी जमेदारी हक्क होता. पट म्हणजे इजारपट (गावचा मुख्य हिशेबी कागद) करणारा तो पटवारी, किंवा कुळे करणारा म्हणजे कुळवार गावचा हिशेब लिहिणारा तो कुलकर्णी. हा शब्द बहुधा दक्षिण हिंदुस्थानातून उत्तरेकडे आला असावा, कारण द्राविडी भाषेत शेतकऱ्याला "कुल" व कुलकर्ण्याला "करणं" म्हणतात. पांडया हा पंडित शब्दाचा अपभ्रंश आहे. कुलकर्णी हा पाटलाचा हिशेबनीस होय. कुळकरणवतन सुमारे हजार वर्षांचे जुने आहे असे सांगतात. बहुतेक कुलकर्णी ब्राह्मण, काही प्रभू व क्वचित मराठे, लिंगायत व मुसलमान आहेत. पाटिलकीच्या खालोखाल कुळकरणालाही महत्त्व असे आणि पेशव्यापासून तो खालपर्यंत सर्व ब्राह्मण सरदार त्याला बिलगले. सोनपंतपानपत खेटलेल्या अंताजी माणकेश्वराने राशीनच्या देवीच्या देवळाभोवती ओवऱ्या बांधल्या त्यांच्या शिलालेखांत सरदारी, जहागीरदारी वगैरेचा उल्लेख न करता "कुलकर्णी कामरगाव" इतकेच उपपद त्याने आपल्या नावापुढे लाविले आहे. ही गोष्ट कुलकर्ण्याचा सामाजिक दर्जा उत्कृष्ट रीतीने दाखविते. कुलकर्णी गावच्या दप्तरचे सर्व काम करी. शिवाराचे कमाल क्षेत्र, आकार व वर्णन ह्यांचा आकारबंद, शेतवारपत्रक, लावणीपत्रक, पडपत्रक, सरकारी देण्याचे असामीवार वसूलबाकीपत्रक व त्याची बाबवार फाळणी आणि जमाखर्च, गुरांची व माणसांची गणती वगैरे मुलकी कागदपत्र दिवाणी कामातील पंचायतीचे सारांश व फैसलनामे, फौजदारी कामाचे कागद वगैरे लेखी कामे कुलकर्णी करी. याखेरीज गावकऱ्यांची पत्रे, देण्याघेण्याचे दस्ततेवज, पावत्या व त्यांचे सावकारी सरकारी देण्याचे जमाखर्च, हेही लिहिणे तो लिही.

गावकीच्या कसबी कामाची जातवार वाटणी झाल्यावर बेगार काम उरले. ते कोणतीही हुन्नरी जात पत्करीना. असे हे पडून राहिलेले काम

महारांच्या गळ्यात पडले म्हणूनच महार म्हणत असतात की, आम्ही काय पडल्या कामाचे चाकर. जे काम करण्याला अभ्यास, कला किंवा विशेषसे ध्यान नको त्याला बेगार (बे-कार) म्हणतात. रोख मेहनतान्यावाचून करावे लागते त्या कामाला तेलंगणात 'वेटटी' म्हणतात तेव्हा ह्या शब्दापासून 'वेठ' शब्द निघाला असावा. गावगाड्याचा खराखुरा वेठ-बिगारी किंवा हरकाम्या फरास महार होय. जागल्याचे पर्यायशब्द 'रामोशी' व 'भिल्ल' हे आहेत. 'अमुक वर्षी मांग अगर मुसलमान रामोसकीवर होता, भिलाबरोबर आरोपी पाठविला', असे लोक बोलतात. 'रान-वासी' ह्या शब्दापासून रामोशी शब्द निघाला असावा. वेसकर व रामोशी ह्या व्यवसायवाचक शब्दावरून महाराचा जाबता वेशीच्या आत असावा असे वाटते. तरी पण तुफानी रानटी जाती निवळून गावात येईपर्यंत पांढरीप्रमाणे काळीचा चौकीपहाराही महाराकडे होता आणि रामोसकी उर्फ जागलकी हे महारकी वतनाचा एक पोटविभाग आहे, हे अनुमान जास्त सबळ व सप्रमाण दिसते. ग्रामसीमांच्या वादात सीमारक्षक ह्या नात्याने गावमहाराने दिव्य केल्याबद्दल ऐतिहासिक लेखही प्रसिध्द झाला आहे. असो. महारांच्या कामाची पाळी आली व संपली म्हणजे 'काठी' आली व पडली असे म्हणतात, कारण कामगार महाराजाच्या हातात भली मोठी काठी असते. पाळीप्रमाणे सर्व वतनदार महारांच्या हाती वेसकरकीची काठी चढते. वेसकर हे तेवढ्यापुरते समस्त महारांचे नाईक समजले जातात आणि ते वेशीवर किंवा चावडीवर हजर राहून कामगार महारांच्या बाऱ्या वगैरे लावतात व जरूर तितके महार कामावर आणून गुदरतात. मुलकी, फौजदारीसंबंधाने महारांची मुख्य कामे येणेप्रमाणे होतः पट्टीसाठी असाम्यांना बोलावणे व तगादा करणे गावचा वसूल तहसिलीत घेऊन जाणे, कागदपत्र परगावी पोचविणे, पाटील-कुलकर्ण्यांबरोबर गावात व शिवारात हिंडणे आणि परगावी जाणे, गावात मुक्कामाला मोठे लोक, अधिकारी आले म्हणजे त्यांच्यासाठी सरपण-चारा आणणे, त्यांच्या जनावरांची मालिश करणे, त्यांना दाणापाणी दाखविणे, शेणलीद काढणे व त्यांच्या तळावर 'बशा' (बसलेला) बसून राहणे, गावची व कामगारांची वेठबेगार वाहणे, त्यांना वाट दाखविणे,

वाटसरांना जंगलातून नेऊन पोचविणे, ज्या गोष्टी लोकांना जाहीर करावयाच्या असतात त्यांची दवंडी देणे, गावची शीव व शेताच्या बांध उरुळ्या ध्यानात धरणे, त्या न मोडल्या जातील अशी खबरदारी घेणे, व त्याबद्दलच्या भांडणात पुरावा देणे, दरोबस्त पिके व खळी राखणे, रात्री काळीपांढरीत गस्त घालणे व गावचे जंगल व झाडे जतन करणे, जंगली जनावरे मारणे, रात्रंदिवस घाटात पहारा करणे, चोरवाटा व मान्याच्या जागा ह्यांची माहिती मिळविणे व त्या रोखणे, गावात आल्यागेल्याची खबर काढणे, न देखल्या माणसावर नजर ठेवणे, वहिमी लोकांची पाटलाला वर्दी देणे, गावातल्या माणसानमाणसांची चालचलणूक लक्षात ठेवणे, चोरांचा तपास लावणे व माग काढणे, चावडीपुढे, वेशीपुढे व गावचे रस्ते झाडणे, गाव साफ ठेवणे, मेले जनावर ओढणे वगैरे होत. ह्याशिवाय घरकी कामे महार करीत. गावकीवर नेमून दिलेल्या महारांना 'पाडेवार' म्हणत. घरकी कामे करणाऱ्या महाराला 'राबता महार' किंवा 'घरमहार' म्हणत. वतनदार महारांची घरकी कामे येणेप्रमाणे आहेत: कुणब्याचे बी, औत, काठी वगैरे ओझ्यांची शेतात ने-आण करणे, दारापुढे झाडणे व गुरांचे गोठे साफ ठेवणे, सर्पण आणणे व फोडणे, मुन्हाळी जाणे, मिरासदार परगावी जाण्यास निघाला असता त्याच्याबरोबर गडयाप्रमाणे जाणे, चिठ्ठ्याचपाटया परगावी नेणे, मौतीची खबर परगावी पोचविणे, सरण वाहणे इत्यादी. ही सर्व कामे अशी आहेत की, महाराच्या प्रत्येकाच्या घरी व शेतात येणे-जाणे घडे. त्यामुळे गावचा खडानखडा त्याला ठाऊक असे. शेत, बांध किंवा गावची शीव ह्याबद्दल भानगड उपस्थित झाली की महाराच्या साक्षीवर सगळी भिस्त असे. रयतेच्या दृष्टीने हा महाराचा फारच मोठा उपयोग होता, कारण वाटपाच्या कामात भाऊवाटण्या व वहिवाट ह्यांची खात्रीशीर माहिती महार सांगत. सर्व वतनात महारकी वतन अत्यंत समईक असल्यामुळे महार आपापसात वेसकरकी, गावकी व घरकीच्या कामावर जरूर तितके इसम नेमून देत. फौजदारी व मुलकी कामे एकटया महाराकडे राहिली अशी गावे थोडी आहेत. पुष्कळ ठिकाणी त्यांची फारकत होऊन फक्त गावकी घरकीची मुलकी कामे व जातहक्क - जसे पडे ओढणे,

सरण वाहणे - ही महारांनी आपणकडे ठेविली आणि फौजदारी स्वरूपाची कामे जागले, नायकवाडी (जासूद), कोतवाल, हवालदार, (खळे-राखण), शेतसनदी (गावलष्कर), ह्यांच्या गळ्यात घातली. नायकवाडी, कोतवाल, हवालदार, काही काही गावात आढळतात, परंतु जागले मात्र सर्वत्र आढळतात. अगदीच लहान गाव असला तर तेथे महारकी व जागलकी एकाच इसमाकडे असतात व तो जातीने बहुधा महार किंवा मांग असतो. हवालदार, नाईकवाडी इ. बहुधा मुसलमान, मराठे, सोनार, कोळी वगैरे जातींचे लोक असतात. भिल्ल, कोळी, रामोशी, मांग, मुसलमान, महार व क्वचित कुणबी, हे जागले असतात. जागल्या म्हणजे गावचा पोलिस शिपाई. त्याजकडे बहुधा पोलिसचे काम असते. तो जातीचा मांग असल्यास येणेप्रमाणे घरकी कामे करतो. केरसुण्या, कुंचे, शिंकी, सोल, नाडे, कासरे, लहान मोठे दोरखंड, घोड्यांच्या आघाड्या, पिछाड्या, वेल्हे, वेठण, प्रेताची सुतळी वगैरे पुरविणे. दवंडी, कुस्त्या, यात्रा, लग्नकार्य इत्यादी प्रसंगी महार संबळ, सनई व मांग डफ वाजवितात. फाशी देण्याचे काम मांगाखेरीज दुसरे कोणी करित नाही. जागल्या मांगाव्यतिरिक्त जातीचा असल्यास तोही आपल्या जातीची गावकी घरकीची कामे करतो.

गावगाड्याच्या हरकाम्या महार खरा पण जातिभेदामुळे त्याला चावडी चढता येत नसे. त्यामुळे शिवाशिवीच्या कामात चौगुला हा पाटील-कुलकर्ण्याचा तैनाती झाला. तो बहुधा पाटलाच्या जातीचा असे. त्याची कामे - चावडीची झाडलोट, गावच्या दसरची ठेवरेव, दिवाणी, मुलकी, फौजदारी वगैरे कामासंबंधाने लोक चावडीवर बोलावणे, आणि तेथे पाटील-कुलकर्णी सांगतील ते खिजमतीचे काम करणे इत्यादी. पाटील-कुलकर्ण्यांना चौगुल्याच्या चाकरीची गरज फक्त सरकारी कामासंबंधानेच लागे असे नाही. पूर्वीची राज्यव्यवस्था व समाजव्यवस्था आणि पाटील-कुलकर्ण्यांच्या अधिकारांचे व कामाचे क्षेत्र मनात आणले म्हणजे हे उघड झाले होते की, त्यांना गावकीच्या सार्वजनिक बाबतीमध्ये चावडी भरविण्याचे अनेक प्रसंग येत आणि त्या वेळी

चौगुल्याला काम पडे. नगर जिल्ह्यातील अकोला तालुक्यात असे सांगतात की, कोणी मोठा माणूस गावी आला म्हणजे स्वयंपाकाची भांडीकुंडी जमविणे व ती उटणे ही चौगुल्याची कामे होत. वतनदार चौगुले व त्यांचे इनाम फार थोड्या ठिकाणी नजरेस पडतात. स्वराज्यात हरएक कारणाने जो पैसा जमेला येई त्याला 'तहसील', 'इरसाल', 'पोता' असे म्हणत. पूर्वी टंकसाळी नव्हत्या, सबब खरे खोटे नाणे ओळखणे कठीण जाई. खासगी देण्याघेण्यात नाणे पारखण्याची अडचण येईच, पण विशेषतः गावचा पोता तहसिलीत (तालुकाकचेरी) पटविण्याची फार जिकीर पडे. खोटे म्हणून जर तहसिलीतून काही नाणे परत आले तर ते कोणाच्या माथी मारावे ह्याचा पाटलाला मोठा बुचकळा पडे. ह्या सर्व गोष्टी ध्यानात आणून गावाने सरकारी आणि खाजगी देण्यातले नाणे पारखण्याला व त्याच्या खरेपणाबद्दल जिम्मा घेण्याला सोनार उभा केला आणि त्याच्या हुद्दाचे नाव 'पोतदार' ठेविले. सोनारांमध्ये पोतदार ही बहुमानाची पदवी आहे. तालुकाकचेरीत जमेचे पैसे जो सराफ कारकून तपासून घेतो त्याला अजून पोतदार म्हणतात. गावच्या सोनाराने एकदा का गावकऱ्यांचे पैसे पारखून घेतले आणि त्यामध्ये पुढे मागे खोटे किंवा बिन चलनी नाणे निघाले तर ते त्याला पुरे पाडावे लागे. त्याची तोशीस रयतेला बसत नसे. ह्या गावगाड्याच्या कामाखेरीज तो कुणब्यांचे व अलुत्या-बलुत्यांचे सोनारकाम करी. सुतार, लोहार वगैरे कारु आपापली जातकामे करीत व अजूनही करतात. त्यांची प्रस्तुत कामे बलुते-अलुते ह्या प्रकारात विस्ताराने सांगितली आहेत.

मुसलमानी अमलात तहसिलीचा वसूल करणे हे देशमुख, देशपांडे ह्यांचे मुख्य काम होते. त्यांच्याकडे फौजदारी काम असल्याचे दिसून येत नाही. तथापि गावाची किंवा शेताची शीवतक्रार, इनाम, वतने वगैरेंची वारसचौकशी, वाटणी इ. दिवाणी पंचायतीत ते प्रामुख्याने असत. सरकारतर्फे आपापल्या महाल परगण्यातील पाटलांशी ते गावच्या महसुलाचा ठराव करीत. वसुलाची सूट, तहकुबी मागण्यात, तगाई आणविण्यात व ह्यासारख्या इतर रयत-

हिताच्या कामात पाटील-कुलकर्ण्यांना त्यांचे चांगले पाठबळ असे. पुढे पुढे मुसलमान राजे संबंध परगण्याच्या वसुलाचा इजारा त्यांना देऊ लागले. त्यामुळे त्यांची सत्ता अनावर होऊन ते सरकारला धाब्यावर बसवून बेलाशक वसूल तोंडात टाकू लागले. मराठेशाहीत त्यांचे बहुतेक वसुली अधिकार संपुष्टात येऊन 'खालसा' (सरंजमाप्रीत्यर्थ दुमाला न झालेला) महाल मामलेदारांकडे किंवा कमाविसदारांकडे कमाविसीने देत. तथापि पाटील, कुलकर्णी इरसाल भरण्याचा हिशेब देशमुख-देशपांड्याकडे गुजरीत आणि सालअखेर मामलतीचा ताळेबंद आपल्या दसराशी रुजू पाहून तो बरोबर आहे अशाबद्दल देशमुख-देशपांड्यांना व दिवाण, फडनवीस, पोतनवीस वगैरे दरकदारांना त्यावर व त्यासारख्या दुसऱ्या हिशेबी कागदावर मखलसी करावी लागे. महालजमेदार पिढीजाद वतनदार असल्यामुळे सरकारात त्यांना शिरकाव मिळे व ते मामलेदारांच्या जुलमाबद्दल व गैरवर्तनाबद्दल दरबारात कानगी करीत. त्यामुळे पगारी कामगारांना त्यांचे एक प्रकारचे बुजगावणे असे. गाव-जागल्यावर जशी पाटलाची देखरेख असे तशी परगण्यातील समस्त जागल्यांवर परगणे-नायकाची होती.

गावमुकादमांना व महालजमेदारांना नोकरीबद्दल सरकारातून इनाम म्हणजे दुमाला जमिनी, नक्त नेमणुका व रयतेवर रोखीचे अगर ऐनजिनसी परभारा हक्क असत. इनाम जमिनी बिन धान्याने किंवा कमी धान्याने चालत आणि नक्त नेमणुका गावच्या ऐन जमेवर बसविल्या असून त्या सरकार वसूल करी आणि आपल्या खजिन्यातून नेमणूकदारांना खर्ची घालून अदा करी. पूर्वी दाम-दुकाळ होता. सरकारसुध्दा आपले येणे रयतेकडून धान्याच्या रुपाने घेई. मेहनताना किंवा हक्क चुकविणे रयतेला सोपे जावे म्हणून वतन-पध्दतीत सर्व सरकारी खासगी देणे ऐनजिनसी देण्याचा प्रघात पडला. सोयीप्रमाणे ऐनजिनसी हक्क रयत कधी कधी रोकडीनेही आदा करी. ज्याप्रमाणे वतनदार कामदार कुणब्याकडून काळीवर सळई, मेंढी, घुगरी किंवा बलुते घेत त्याप्रमाणे ते पांढरीमध्ये हुन्नरदार, दुकानदार यांच्याकडून

कसबवेरो, शेव, फसकी, वर्तळा घेत. पांढरी-हक्कांना मोहतर्फी म्हणतात. पाटील-कुलकर्ण्यांच्या मानाने दशमुख-देशपांडयाचे इनाम, हक्क व मानपान पुष्कळ अधिक असत. देशमुख-देशपांडयांच्या हक्कांना 'रुसुम' व 'भिकणे' म्हणत. गावमुकादमात पाटील-कुलकर्णी अधिकाराने व मानाने सर्वात श्रेष्ठ होत. देशमुखाला परगण्याच्या एकंदर वसुलाचा व लावणीचा विसावा हिस्सा व देशपांडयाला चाळीसावा हिस्सा, आणि पाटील-कुलकर्ण्यांना गावच्या राशीचा दहावा हिस्सा मिळे, असा अंदाज आहे. कुलकर्ण्यांच्या बाबती पाटलाच्या निमानिम होत्या आणि दोघांना गावापुरते देशमुख-देशपांडयाप्रमाणे सर्व - पण कमी प्रमाणात - बाबती, हक्क, व अंमल मिळत. मामूलप्रमाणे महारांना गावकी घरकीबद्दल नांगरामागे आठ पाचुंदे बलुते मिळे. बाकीच्या पहिल्या ओळीच्या कारुंना चार, दुसरीच्यांना तीन व तिसरीच्यांना दोन पाचुंदे ह्याप्रमाणे बलुते मिळे. स्थलपरत्वे निरनिराळ्या परगण्यात किंवा एकाच परगण्यातील निरनिराळ्या गावात बलुत्याचे निरनिराळे निरख होते हे सांगणे नकोच. देशमुख-देशपांडे व पाटील-कुलकर्णी ह्यांच्या बाबती व अंमल काय होते याजबद्दलची टिपणे ह्या प्रकरणाच्या शेवटी दिली आहेत.

गावगाडयाचा सर्व प्रकारचा कारभार चावडीत होतो. कचेरीला सरकारवाडा किंवा वाडा म्हणतात. वाडी हे स्त्रीलिंग रूप लघुत्व दाखविते. चौ-वाडी चारचौघेजण जमण्याचे ठिकाण ते चावडी. रा. भारदे ह्यांच्या मते हा शब्द चव्हाटी ह्या शब्दापासून निघाला. गावकऱ्यांचे परस्पर घरकी व गावकी व्यवहार एकमेकात किती गुरफटले होते व आहेत हे जातवतनदार व गाववतनदार ह्यांच्या कामांचे वर जे दिग्दर्शन केले आहे त्यावरून लक्षात येईल. चावडीवर नुसते सरकारी व सार्वजनिक व्यवहारच होत नसत. खाजगी वाद, भानगडी सुध्दा चावडीवरच येत. मोठ्या वस्तीच्या गावात जातीजातींनी आपापल्या खास सार्वजनिक कामासाठी गाव-चावडयाखेरीज स्वतंत्र जात-चावडया बांधल्या आहेत. शहरातून अनेक पेठा आणि त्यांच्या अनेक चावडया व पाटील-कुलकर्णी पाहण्यात येतात. महार, मांग वगैरे अस्पृश्य जातींच्या

लोकांना गाव-चावडीत येऊन बसता येत नाही म्हणून बहुतेक खेड्यात एक गाव-चावडी व दुसरी महार-चावडी अशा दोन चावड्या नजरेस पडतात. पाटलाची गादी गाव-चावडीत असते. तेथे पाटील-कुलकर्णी आपली कचेरी करतात आणि आपल्या नानाविध वतनदार नोकरांच्या मदतीने गावचा कारभार हाकतात. सर्व प्रकारच्या पटट्या – विशेषतः सरकार-सारा – पटविण्याचे मुख्य ठिकाण चावडी असल्यामुळे चावडी शब्दाचा विशेष अर्थ सरकार-पटटी असा झाला आहे. चावडी दिली म्हणजे सरकार-सारा दिला असा अर्थ होतो. लोक नेहमी पटटीपासोडी हा जोड शब्द वापरतात, त्यात पासोडी ह्याचा अर्थ पाटील हक्क असा असावा कारण पाटील इनामाला ‘पासोडी’ इनाम म्हटलेले जुन्या कागदपत्रात आढळते. असो. सरकारची गाव-कचेरी म्हणून आपण चावडीकडे पाहू आणि गाव-मुकादमानीचे थोडक्यात सिंहावलोकन करू.

गावची देवस्थाने, धर्मादाय, जत्रा, उत्सव, खेळ, परगणे-अंमलदार, गाव-मुकादम इत्यादींच्या सरकारने मंजूर केलेल्या गावावर खर्च पडणाऱ्या नेमणुका व वर्षासने गरिबांना भिक्षा आणि आल्यागेल्यांची सरबराई अधिकाऱ्यांना नजरभेटी आणि चिल्लर खर्च वगैरे बाबती मिळून वसुली रकमेच्या शेकडा १० ते २० पर्यंत समस्त ‘देहखर्च’ किंवा गावकीचा खर्च होत असे. तो सगळा सरकार क्वचित मंजूर करी. यामुळे आपसात फाळा करून गावकरी ‘गैरसनदी’ (नामंजूर) खर्च भागवीत असत. गावचे हिशेब सरकारात पटविण्यासाठी तेथील हिशेबनिसाला लाच द्यावी लागे त्याला ‘दरबार खर्च’, ‘कारकुनी’ किंवा ‘अंतस्थ’ म्हणत. त्याचीही भरपाई गावाला करावी लागे. पहिल्या पहिल्याने हा खर्च गुप्त असे. पुढे तो राजरोस हिशेबी कागदात फडकू लागला. ह्याखेरीज गावकुसाची दुरुस्ती गावच्या बंदोबस्तासाठी शिबंदी (शिवार-रक्षक) ठेवणे, गोसाव्याची पलटण, गोखल्यासारख्या सरदारांचे लष्कर, खंडणी वगैरे गावकीच्या व सरकारच्या खर्चाच्या अनेक बाबतीत प्रसंगोपात गावावर येऊन पडत. त्यासाठी गाव कर्ज काढी आणि पटटी करून किंवा

सावकाराला गावनिसबत इनाम (सावकाराचे रुपये फडशा होईपर्यंत भोगवटा) देऊन ते चुकते करी. वरील बाबींपैकी बऱ्याच सरकारी खजिन्यात जात. त्या काळीच्या साऱ्यातून म्हणजे ऐन जमेतून भागत नसत, म्हणून काळी-पांढरीवर 'एल साल पटटी' अगर 'जास्त पटटी' आकारीत. जास्त पटटी सालोसाल आकारावी लागली म्हणजे ती फिरत्या करातून निघून कायमचे देणे होऊन बसे व तिला 'सवाई-जमा' म्हणत. मिरासदार काळीशी कायमचे जखडल्यामुळे जास्ती पटटीचा चट्टा उपऱ्यापेक्षा मिरासदारांना जास्त बसे. एकंदरीत असा अंदाज आहे की, जेव्हा दंगाधोपा अगर स्वारी वगैरेंचा खर्च नसे तेव्हा जमिनीच्या उत्पन्नाचे तीन भाग पडतः एक भाग सरकारला पावे, एक बैल'बियाणे व हक्कदार ह्यामध्ये मिरासदारांना राही.

स्वराज्यात हिशेबी साल फसली असे व त्याला आरंभ मृग नक्षत्र निघाल्यापासून होतो. दरसाल वर्षारंभी हुजुरातून मामलेदारांना खालसा महालाबद्दल "आजमास" अथवा "नेमणूक बेहेडा" देत. ह्या कागदात एकंदर महालाचा कमाल आकार दाखल करून त्यातून दुमाले गाव व जमिनी वगैरेंचा आकार वजा घालून निव्वळ ऐन जमा आकारीत. ह्याशिवाय बलुते, मोहतर्फा, राबता, व जकात वगैरे जमासुध्दा एकंदर आकार जमा धरून त्यातून महालाचा मुशाहिरा, मामलेदार, सरकदार, कारकून, शिबंदी ह्यांचा खर्च, देवस्थान, धर्मादाय, खैरात व रोजंदारी वगैरे सरकार-मंजूर खर्च वजा करून बाकी राहिलेल्या बेरजेपैकी निव्वळ रसद सरकारास किती यावी व व्याज, हुंडणावळ, बट्टा वगैरे किती मुजरा घावयाचा ह्याचा तपशील असे. मामलेदार ह्या आजमासाच्या धोरणाने वसूल व खर्च करीत. बरसात लागली म्हणजे मामलेदार पाटलाला बोलावून घेत व त्यांच्याकडून पड-लागणीचा तपशील व वसुलाचा इकरार करून घेत. ठाण्यातून गावी परत आल्यावर पाटील रयतेला लागण करण्यास उभारी देई, पड जमीन वहितीस लावी, नडलेल्या कुळास मामलेदारांकडून तगाई व सावकारांकडून कर्ज मिळवून देई, व जुने देणे तहकूब ठेवण्यासाठी मध्यस्थी करी. पिके आकाराला आली म्हणजे मामलेदार

पाहणीला निघत आणि गावगन्ना लोकांच्या तक्रारी-अर्ज यांचा इन्साफ करीत. ते शेकदारांच्या मदतीने गावचे दफ्तर तपासीत. त्यात लिहिलेला कमाल आकार, वसुली आकार, कमजास्त लावणी आणि पाटील-कुलकर्णी, देशमुख-देशपांडे व यच्चयावत वतनदार ह्यांचे सूट-तहकुबीबदलचे म्हणणे, ह्या सर्वांचा विचार करून ते जमाबंदीचा ठराव करीत. पाटलाने तो मान्य केला की त्याला कबुला-कितबा देत. कोणी किती पट्टी घावयाची ह्याबदलचा पाटलाचा व रयतेचा ठराव ह्यापूर्वीच झालेला असे. तो मामलेदारांनी कबूल न केला तर पाटील पुन्हा रयतेचा विचार घेऊन तो मामलेदारांना कळवी. इतकेही करून दोघांचा मेळ न बसला तर मामलेदार 'बटाई' ठरवी, म्हणजे अर्ध उत्पन्न कुळाने ठेवावे व अर्ध सरकारला द्यावे असा ठराव करी. कोठे क्षेत्रावर तर कोठे नांगरांच्या संख्येवर महसूल ठरवीत. पूर्वीची जमाबंदी म्हणजे एका बाजूला सरकारतर्फे मामलेदार व दुसऱ्या बाजूला रयततर्फे पाटील, मिरासदार, कारुनारु, देशमुख, देशपांडे ह्यांमधील देवाण-घेवाणीचा सौदा होता. जमाबंदी मुक्रर होईपर्यंत गावची पिके हवालदारांच्या जाबत्यात असत. पट्टीचा हप्ता चुकला म्हणजे शेकदार पाटलाच्या मदतीला शिबंदी पाठवी. ज्याकडे बाकी राही त्याला ती चुकवीपर्यंत मोहसल्ली (महसूल करणारा शिपाई) तगादा करी, चावडीत कोंडी, त्याच्या डोक्यावर धोंडा देई, त्याच्या चुलीत पाणी ओती, त्याचा दाणापाणी बंद करी म्हणजे त्याला नदी-विहिरीवर पाण्याला जाऊ देत नसे. इतक्यानेही तो वठणीवर न तर आला तर त्याला मामलेदाराकडे पाठवीत. मामलेदार त्याला कैद करी, त्याची गुरे-ढोरे वगैरे जंगम मालमत्ता विकी, पण ती विकताना त्याला खाण्यापिण्याला राखून ठेवी व स्थावर विकीत नसे. गावच्या सरकारदेण्याची हमी गाववार असल्यामुळे काही कुळे नादार किंवा परागंदा झाली तरी त्यांच्याकडील येणे बाकीच्यांवर फाळून चुकवावे लागे. क्वचित प्रसंगी संभावित गावकऱ्यांना ओलीस धरून नेत. तेव्हा पाटील व गावकरी एखाद्या भरदार किंवा गरजू कुळाची जमीन विकून बाकी चुकवीत व त्यांना सोडवून आणीत. संबंध गावाने पट्टी दिली नाही तर गावावर स्वार दवडण्यात येई आणि 'शिलकावणे' (ज्याच्याकडे तगाद्याला

शिपाई पाठवावयाचा त्याच्याकडून त्याची पोटगी घेणे) बसविण्यात येई. एवढ्याने भागले नाही तर खुद्द पाटलाला तगादा लागे व नाठाळ कुळाच्या सर्व यातना त्याला भोगाव्या लागत. सारांश, गावाच्या मुलकी कामाच्या सुखदुःखाचा पूर्ण अधिकारी पाटील होता. ह्या महसुली पध्दतीत मामलेदारांना व त्यांच्याआडून इतर वतनदारांना अवदाने मारण्याला पुष्कळ जागा होती. मामलतीवर जहागीरदार, इनामदार, देशमुख, देशपांडे वगैरे जमेदारी पेशांच्या लोकांची नेमणूक होत असे. ह्या वर्गाची जाळी-मुळें रयतेशी जखडली असल्यामुळे सर्व प्रकारच्या भल्याबुऱ्या लोकांशी त्यांचा संबंध येई व गोरगरिबांची हलाखी त्यांना कळत असे. तेव्हा ते रयतेची दाद घेत व लावीत आणि मागचा पुढचा विचार पाहून लोकांची मने मिळवून मामलतीचे काम करीत. लोकांत व सरकारात त्यांचे पिढीजाद वजन असे. जोपर्यंत मामलतीवर जमेदारांच्या नेमणुका होत तोपर्यंत रावापासून तो रंकापर्यंत जणू काय एकीशी एक अशा पायऱ्या लागून राहिल्या होत्या आणि रगेने किंवा ओघाने कोठेना कोठे तरी सर्वांचा पल्ला पोहचचे व दुःखपरिहार होई.

मुलकीप्रमाणे गावचे फौजदारी अधिकारही पाटलाला होते आणि मुलकी कामात जे त्याचे मदतगार व वरिष्ठ तेच फौजदारी कामात असत. ह्या कामात त्याला मुख्य मदत जागल्याची असे आणि त्याचा वरिष्ठ मामलेदार होता. कुलकर्णी दफ्तरचे काम करी आणि जागल्या गावचा बंदोबस्त ठेवी. बलुते, शेव वगैरेसाठी चोहोकडे पायपीट आणि चटपट-लटपट करण्याचा महार जागल्यांना बालाभ्यास असतो व ते माणसाचे पाणी तेव्हाच जोखतात. जागले वहिमी जातीचे असतात. 'चोराच्या हवाली किल्ल्या' हे तत्व त्यांच्या नेमणुकीच्या मुळाशी असावे. गावचे सर्व बदमाष जागल्याला माहित असत. गावाच्या शिवेत झालेल्या चोरीचा पत्ता लावण्याची 'बाप दाखव नाही तर श्राध्द कर' असली जबाबदारी त्यावर असे. चोरीचा माग शिवेच्या बाहेर निघाला नाही तर जागल्याकडून चोरी भरून घेत आणि जर ऐवज त्याच्या ऐपतीबाहेर असला तर बाकीची भरपाई गाव करून देई. त्याने मुद्देमाल काढून

दाखविला किंवा दुसऱ्या गावाच्या शिवारापर्यंत माग नेऊन भिडविला की, त्याच्या गळ्याचे पेंडे सुटे आणि ते सदर गावाच्या जागल्याच्या गळ्यात पडे. असे होता होता ज्या गावापुढे माग जात नसे त्या गावाला चोरी भरून घावी लागे. जागले पाटलांची कसूर किंवा सामलात दिसून आल्यास त्यांचे इनाम काढून ते त्यांच्या बिरादरांना देण्यात येत. गुन्हाच्या तपासात आरोपी कबूल व्हावा, त्याने मुद्देमाल काढावा व आपल्या साथीदारांची नावे सांगावीत म्हणून त्याला मारपीट करून त्याचे फार हाल करीत आणि मारहाणीच्या निशाण्या त्याच्या अंगावर दिसून येऊ नयेत अशी खबरदारी घेत. स्वतः किंवा पंचामार्फत फिर्यादीचा निकाल लावून अपराध्याला दंड, कैद करण्याचा अधिकार पाटलाला असे. पेंढारी, लुटारू जाती, सशस्त्र हल्ला, अगर बंड ह्यांचा प्रतिकार करण्यासाठी पाटील संबंध गावाची मदत घेई, अगर प्रसंगविशेषी गावच्या महार जागल्यांच्या जोडीला शिबंदी, बारगीर, स्वार चाकरीस ठेवून पुंडावा मोडी. मुलखात शांतता राखण्यासाठी मामलेदारांच्या ताब्यात शिबंदी व बारगीर होते आणि ते बंडाळी मोडीत. ह्याखेरीज भिल्ल, रामोशी वगैरे तस्कर-जातीच्या नायकाकडून मामलेदार जामीन घेत. परंतु एका दोरीत राज्यव्यवस्था नसल्यामुळे गुन्हेगारांचे चांगलेच फावे. एका प्रांतातून हुसकून लावले तर त्यांना दुसरीकडे आसरा मिळे. पुष्कळ छोटेखानी राजे, इनामदार, पाटील वगैरे दरोडेखोरांना पाठीशी घालून गबर होत. कामदार लोकही गोरगरिबांवर आळ घालून पैसे उपटीत व लाच खाऊन खऱ्या गुन्हेगारांना सोडून देत. श्रीसमर्थाचा अनुभव असा आहे:- कोणी एके ग्रामी अथवा देशी । राहणे आहे आपणाशी । न भेटता तेथल्या प्रभूशी । सौख्य कैचे ॥ त्यास न भेटला त्याचे नगरी । राहता धरतील बेगारी । तेथे न करता चोरी। अंगी लागे ॥ दासबोध.

दिवाणी कामात पाटील, मामलेदार, सरसुभेदार व शेवटी पेशवे अशा पायऱ्या होत. खेरीज शहरोशहरी न्यायाधीश नावाचे अधिकारी नेमले होते. पाटलाकडे फिर्याद नेली म्हणजे तो प्रतिवादीला बोलावी, आणि त्याने दावा कबूल केला तर दोन्ही घरी दिवा लागेल असा निकाल देई. पाटील-

कुलकर्ण्यांना सळ घालता आली नाही, तर वादी-प्रतिवादीकडून पंचांकडे कज्जा सोपविल्याबद्दल राजीनामा व पंचनिवाड्याप्रमाणे चालू असा प्रतिज्ञालेख (कबुली) लिहून घेऊन पंचनिवाडा अंमलात आणण्याबद्दल पाटील जामीन घेई, आणि पंचायतीकडे दावा सोपवी. पंच बहुधा पक्षकारांच्या दर्जाचे आणि वाद उमजण्यासारखे – जसे जमाखर्ची कामात पेढीवाले, स्थावर वतनाच्या कामात देशमुख, देशपांडे – असे असत. जात-पंचायतीत ज्या त्या जातीचे लोक असत. पंचात नाव येणे हे मोठे भूषण समजत. पंचांना पक्षकारांकडूनही काही 'हारकी' (हर्षाने दिलेले बक्षीस) प्राप्त होत असे. पक्षकारांचे कतबे, जाबजबाब व लेखी, तोंडी पुरावा घेऊन पंच सारांश लिहून काढीत; त्यात पुराव्याचा गोषवारा आणि शेवटी निर्वाह (निवाडा) असे. पंचायत ज्या गावात भरे तेथील कुलकर्णी तिचे लेखी काम करी. जो दावा जिंकी तो सरकारात हारकी किंवा शेरणी व जो हरी तो गुन्हेगारी देत असे. पंच कोणाचेही बांधलेले चाकर नसल्यामुळे ते वक्तशीर जम नसत व पंचायतीचे काम रेंगाळत चाले. निर्लोभी पंच व निःपक्षपाती साक्षीदार विरळा. मूठदाबीचा प्रकार जारी असल्यामुळे पुष्कळसे दावे पायरीपायरीने थेट दरबारापर्यंत जात. ज्याच्यातर्फे निवाडा होई तो अमलात आणण्यासाठी तो प्रतिपक्षाकडे गोडीने मागणे करी; त्याने दाद दिली नाही तर तगादा लावी तगाददाराकडून त्याचे खाणेपिणे बंद करी, त्याच्या डोक्यावर धोंडा देई व त्याला घरात कोंडून ठेवी. इतक्याने वळले नाही तर त्याच्या घरी बहुधा ब्राह्मणाला धरणे बसवी. मागमागून थकला म्हणजे ब्राह्मण शिव्याशाप देई, आपली शेंडी खुंटीला बांधी, डोक्यावर धोंडा घेई, किंवा अन्नपाणी वर्ज्य करी. ब्राह्मणाला ह्याप्रमाणे यातना भोगण्याला लावून आपण मोठे पाप करतो असे वाटून ऋणको देण्याचा फडशा करून टाकीत. निवाड्याचा अंमल खासगी तगाद्याने झाला नाही तर पाटील मामलेदाराकडे दाद मागत.

शेवटच्या रावबाजीने मामलती मक्त्याने देण्याची सुरुवात करून लिलावात जो जास्त बोलेल त्याला मामलेदार करण्याचा तडाखा लाविला

तेव्हा मामलती खानदानीच्या व कर्तबगारीच्या लोकांकडून निघाल्या आणि मामलत कमावणे हे भूषण व ती गमावणे म्हणजे नामुशकी ही लौकिक भावना नष्ट झाली. एखाद्याजवळ एकाएकी फार पैसा झाला म्हणजे 'कोठे मामलत गाजविली' असे त्याला विचारण्याचा प्रघात पडला. मत्केदार मामलेदार कूस ठेवून मामलतीचे पोट-मत्के देत व अखेरचा मक्ता पाटील उचली. ह्यामुळे कोणी कोणाचा गुरु ना चेला अशी दुर्दशा झाली. पूर्वी जशी पाटलाची कागाळी मामलेदाराकडे व मामलेदाराची दरबाराकडे करता येई, तसे काही उरले नाही. उलट एकमेकांच्या आड एकमेकांना यथेच्छ चरावयाला मोकळे रान झाले. पाटलाने मक्ता घेतला तर रयतेची काही तरी धडगत लागे. कारण त्याला गावची माहिती असे. पण जर का तो त्याने पत्करला नाही तर रयतेचे बुरे हाल होत. मग वसुलाचे काम मामलेदार करीत. ते खात्याप्रमाणे किंवा लावणीप्रमाणे वसूल न करता जशी ज्याजवळ माया तशी त्यावर मन मानेल त्या प्रकारची पट्टी आकारीत आणि ती न दिल्यास तक्ता संपण्यापूर्वी जमिनी खालसा करून त्या विकून आपली तुंबडी भरून काढीत. पीक पदरात पडण्याच्या आतचं ते किस्त (हप्ता) नेमीत, त्यामुळे पुष्कळांना सावकाराचा हवाला द्यावा लागे आणि सावकार जबर व्याज चोपीत. ह्या अमदानीत गाववार दोन इजारपट होत. एक खरा व दुसरा खोटा. खोट्या इजारपटात आकारणी कमी दाखवीत म्हणून तो पाटील व मामलेदार ह्या दोघांनाही सारखाच उपयोगी पडे. खोटा इजारपट दरबारात पुढे करून मामलेदार पुढील सालचा मक्ता उतरवी आणि मामलेदार बदलला म्हणजे नव्या मामलेदाराला तो दाखवून पाटील आपल्या ठोक्याची रक्कम उतरवी. पाटील अगर गावचा इनामदार ह्यांचे जर दरबारात वजन किंवा संधान असले तर मात्र त्या गावावर आकार कमी बसे आणि चढलेल्या आकाराच्या गावांतले कुणबी असल्या गावांत जाऊन लागण करीत. जसा मुलकीत तसा दिवाणी फौदारीतही मामलेदारांनी धडगूस घातला. ह्याप्रमाणे - देशमुख, देशपांडे, पाटील, कुलकर्णी व इतर वतनदार, बलुतदार, ह्यांच्या कारस्थानांना व पंचांच्या न्यायाला आळा राहिला नाही. पक्ष धरून पाटील-कुलकर्णी व कारुनारु

व खोटीनाटी कामे पुष्कळ करीत. गावात कोणीही कामगार व प्रवासी आला आणि गावात कसलीही पंचाईत झाली की कारुनारु चावडीवर जमतात आणि कान पसरून सर्व काही ऐकतात. असली संधी सर्वापेक्षा महार जागल्यांना अतिशय येई व येते. त्यामुळे हे लोक मोठे तिखट, चौकस, हरजजबाबी, अंगचुकवे व गुलाम झाले आहेत. पाण्यात राहून माशांशी वैर करु नये आपल्याला ज्या लोकांत जन्म काढावयाचा त्यांच्या डोळ्यावर येऊ नये ह्या भीतीचा गावमुकादमावर जो दाब असे तेवढाच काय तो लोकांना थोडाफार न्याय मिळवून देई. त्या वेळच्या काय आणि आताच्या काय कुणब्यांच्या फिर्यादी म्हटल्या म्हणजे शेतमालाची व जनावरांची चोरी, जळीत, जनावरे मारणे, बांध उरुळ्या व वाटण्या वगैरे स्थावरच्या भानगडी - या असत. कुणब्यांचे आयुष्य बहुतेक रानात जात असल्यामुळे त्यांच्या बोलण्याचालण्यात विशेष ठेपराई नसते, त्यांना सभाधीटपणा नसतो आणि पुराव्याच्या खुब्याखाब्या व आडाखे माहीत नसतात. हे गुण गावात वावरणारे जे वतनदार कारुनारु व गावकामगार ह्यांच्यामध्ये पुष्कळ उतरले. हक्क भिकण्यासाठी त्यांना काळी-पांढरी पायाखाली घालावी लागे. म्हणून त्यांच्या साक्षीवर काय ती कज्जाची मदर असे व त्यांनी कुणब्याला चांगलेच पोखरले. पेशवाईचा लय व इंग्रजीचा उदय डोळ्याने पाहिलेला गंगथडीचा

परशराम शाहीर म्हणतो:-

लोहार, सुतार, कुंभार, परीट, बारा कारु, अडकले ।

त्यांना आडून कज्जा जिंकून बिन-संधीने कोण आहे ? ॥

नवशिक्याला काय पुसावे हजारो टाले टोले ?

४. वतन – वैतन

गाव – मुकादमानीचा परिणाम जनतेच्या दानतीवर फार अनिष्ट झाला. इसवी सन १८१८ साली कॅप्टन ब्रिगज यांनी खानदेशाचा ताबा घेतल्यावर तेथील लोकस्थितीचे जे निरूपण केले आहे, ते इतरत्रही लागू पडण्यासारखे आहे. ते म्हणतात – अगदी साध्या गोष्टीतसुध्दा खरे काय आहे, हे लोकांच्या तोंडून काढून घेण्यास यातायात पडते. लौकर दाद मिळविण्याच्या आशेने ते नेहमी राईचा पर्वत करतात. लाचलुचपती व एकमेकाशी अन्यायाचे वर्तन यांचे प्रमाण इतके वाढले होते की ते सांगू गेल्यास कोणी खरेसुध्दा मानणार नाही. धाकट्या घराण्यात अवश्य तितकी धूर्तता आणि रोकड मात्र पाहिजे, की त्याने वडील घराण्याच्या तोंडाला पाने पुसून त्याची मालमत्ता सरकारातून आपल्याकडे ओढलीच समजा. यामुळे जिकडे तिकडे गृहकलहाचा वणवा पेटून सरकारी दप्तरातसुध्दा बनावट दस्ताऐवज घुसले आणि अस्सल खरे दस्तऐवज मिळविण्यासाठी मारामारी व ठोकाठोकी माजून राहिली. शेतकऱ्यांच्या अनाथ स्थितीला तोड उरली नाही, असे झाले. मामलेदार, लष्करी लोक, सावकार, पाटील-कुलकर्णी, देशमुख-देशपांडे ह्यांना मात्र अकरावा आला. दुर्बल-प्रबलांच्या झगड्यात लबाडी आणि कावेबाजपणा हीच काय ती हत्यारे दुर्बलाला कामास येतात. लोक जात्या लुच्चे किंवा पाप-पुण्याला न मानणारे असतात असे नाही. पण जुलमातून कसेबसे निसटून जाण्याला त्यांना असत्याचा अवलंब करणे प्राप्त होते.

अशा भूमीत इंग्रजी राजसत्तेने आपला नांगर टाकला व जसजशी व्यवस्था लागत गेली तसतसे सुभे, सरकार-परगणे वैगेरे राज्यविभाग मोडले. देशमुख, देशपांडे, हवालदार वैगेरे महाल जमेदारांचे देव्हारे मराठेशाहीत डगमगू लागले ते इंग्रजीत सन १८६३ साली पार बसले. पहिल्या पहिल्याने देशमुख-देशपांड्यांना वसुली कामगार समजत व ते काम स्वतः किंवा गुमास्त्यामार्फत करीत. तेच 'जमेदार कारकून' तालुक्यांच्या किंवा पेट्यांच्या कचेरीत सरकारच्या कारकुनांना मदत करीत. ह्याखेरीज ते जमिनीचे

राजीनामे, कबुलायती, कौल, फारकती, तबदील वगैरेंची नोंद करीत आणि स्थावरच्या कज्जात जरूर तेव्हा आपल्या दप्तरची कागदपत्रे हजर करीत. पुढे सरकारने परगणे वतनदारांची चाकरी वजा करून त्यांना नक्त नेमणुका ठरवून दिल्या. इसवी सन १८३९ च्या अँक्ट २० अन्वये शेव, फसकी, वाणगीसारखे यच्चयावत पांढरी हक्क ऊर्फ मोहतर्फा उकळण्याची झाडून सर्व वतनदारांना सरकारने मनाई केली आहे. सर्व्हे सेटलमेंटप्रमाणे परगणे वतनदार व पाटील -कुलकर्णी याना घुगरी, सळई, बलुत्यासारखे काळीचे हक्क उकळण्याची बंदी केली आहे आणि पाटील - कुलकर्ण्याची चाकरी वंशपरंपरेने कायम करून त्यांना त्यांच्या सर्व परभारे उत्पन्नाबद्दल वसुली रकमेवर रोकड मुशाहिरा ठरवून दिला आहे. महार जागले ह्याना मात्र मामूलप्रमाणे बलुते हक्क उकळण्याची मोकळीक सरकारने ठेविली आहे. ह्याप्रमाणे सार्वजनिक किंवा सरकारी नोकरीत गावकामगारांशिवाय वतनपध्दतीला इंग्रज मुत्सद्यांकडून अजिबात फाटा मिळाला आणि चाकरीबद्दल वतनाऐवजी रोख वेतन देण्याची पध्दत चालू झाली.

आपल्या मुंबई इलाख्यापुरते पाहू गेले तर सिंध प्रांत सोडून मुलकीसंबंधाने सरकारने त्याचे उत्तर, मध्य व दक्षिण असे तीन भाग केले आहेत आणि प्रत्येकावर रेव्हेन्यू कमिशनर नावाचा महसुली अंमलदार नेमून अमदाबाद, पुणे, बेळगाव ही शहरे अनुक्रमे त्यांची मुख्य ठाणी केली आहेत. प्रत्येक भागात सहा सात जिल्हे आहेत. जिल्ह्याचे क्षेत्र सुमारे १६०० ते ६५०० चौरस मैल असून त्यात ६ ते १२ तालुके व ६०० ते १७०० गावे असतात आणि लोकसंख्या सुमारे १० लाख असते. तालुक्याचे क्षेत्र सुमारे ६५ ते ४५० चौरस मैल असून त्यात ५० ते २५० गावे असतात. तालुका मोठा असला तर त्याचा महाल किंवा पेटा नावाचा पोटविभाग असतो. पूर्वीच्या राज्यात सगळा कारभार एका मुठीत असे. ती स्थिती पालटून अधिकाऱ्यांची विभागणी झाली आणि लष्करी, नगदी, मुलकी, मीठ, कस्टम, अबकारी, पैमाश, शेतकी, वळू घोडे, पोलिस, जंगल, आरोग्य, न्याय, नोंदणी, शिक्षण, सडका, इमारती,

पाटबंधारे, टपाल, तारायंत्र इत्यादी खाती अलग करून ती स्वतंत्र अधिकाऱ्यांकडे सोपविण्यात आली आहेत. खेड्यांचा संबंध जिल्ह्यापलीकडे प्रायः जात नाही आणि सर्व इलाख्या – प्रांतातले सुमारे २५० जिल्हे हेच हिंदुस्थानातील ब्रिटिश अमलाचे मध्यबिंदू होत. म्हणून आपण जिल्ह्यापर्यंतची राजव्यवस्थ संक्षेपाने पाहू.

जिल्ह्यात कलेक्टर हा अधिकारी सरकारचा प्रतिनिधी असतो. नगदी, वसुली, शेती, पैमाश, पतपेढ्या, पोलीस, जंगल, अबकारी, मीठ, नोंदणी, कारखाने तपासणे इत्यादी खाती जरी त्याच्याकडे मुख्यत्वे असतात तरी अमुक खात्याच्या कामात कलेक्टरचा हात, निदान बोट नाही, असे एकही खाते नाही. कलेक्टरला डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट व डिस्ट्रिक्ट रजिस्ट्रार असे हुद्दे आहेत आणि जिल्ह्यातील फौजदारी व दस्ताऐवज नोंदणी ह्या कामावर त्याची हुकमत चालते. फार मोठ्या गुन्हाशिवाय सर्व गुन्हांचा इंसाफ करण्याचा अधिकार कलेक्टरला असतो. जिल्ह्याला लागून संस्थान असले, तर त्याचा पोलिटिकल एजंट कलेक्टरच असतो. जिल्ह्यातील पोलिसचा कारभार डिस्ट्रिक्ट सुपरिटेंडेंट ऑफ पोलिस, व जंगल फार असले तर जंगलखात्याचा कारभार डिव्हिजनल फॉरेस्ट ऑफिसर कलेक्टरच्या देखरेखीखाली पाहतात आणि मीठ, अफू, अबकारी, एक्साईज खात्याचे असिस्टंट कलेक्टर व इंस्पेक्टरसवर त्याचीच हुकमत असते. देणे घेणे, वाटण्या, गहाण, विक्री, करामदार, हक्क, व हितसंबंध वैगेरे दिवाणी स्वरूपाचे दावे आणि मोठाले फौजदारी गुन्हे ह्यांचा इंसाफ डिस्ट्रिक्ट जज्ज करतो. सडका, सरकारी इमारती, पाटबंधारे ह्या कामावर एक्झिक्युटिव्ह इंजिनियर असतो. पाटबंधाऱ्यांची कामे मोठाली असल्यास त्यावर स्वतंत्र इरिगेशन एक्झिक्युटिव्ह इंजिनियर असतो, आणि त्याकडे शेतीला पाटाचे पाणी सोडण्याचे काम असते. शाळा खात्यावर दर जिल्ह्याला डेप्युटी एज्युकेशनल इंस्पेक्टर असतो. जिल्ह्याच्या ठाण्यात सरकारी दवाखान्यात आजारी माणसांना औषधपाणी देण्याचे काम सिव्हिल सर्जन करतो. देवीखाते आणि आरोग्यखाते ह्यावर जिल्ह्यानिहाय सॅनिटरी इंस्पेक्टर

नेमलेला असतो. गुरांचे दवाखाने जिल्ह्यांच्या ठिकाणी झाले आहेत आणि कोठे कोठे तालुक्यातही झाले आहेत. त्यात जनावरांना औषधोपचार व शस्त्रक्रिया करण्यात येते. ओव्हरसियर ऑफ अॅग्रिकल्चर ह्याची देखरेख जिल्ह्यातल्या शेती खात्यावर असते. दोन किंवा अधिक जिल्हे मिळून टपाल व तारायंत्र खात्यांची व्यवस्था पोस्टाचे सुपरिटेण्डेंट पाहतात. बहुतेक खात्यांच्या जिल्ह्याधिकाऱ्यांना मदतनीस आहेत. संबंध जिल्ह्यातील नगदी कामासाठी हुजूर डेप्युटी कलेक्टर नावाचा अधिकारी कलेक्टरच्या दिमतीला दिला असतो आणि पैमाशसंबंधी कामे पाहण्याला डिस्ट्रिक्ट इंस्पेक्टर ऑफ लँड रेकार्ड्स दिलेला असतो. जिल्ह्यातील दोन ते चार तालुके मिळून मुलकी कामासाठी जो पोटविभाग करतात, त्याला 'प्रांत' म्हणतात व त्यावर असिस्टंट किंवा डेप्युटी कलेक्टर नेमतात. तो आपल्या प्रांतापुरती कलेक्टरची बहुतेक मुलकी, फौजदारी कामे पाहतो. असिस्टंट किंवा डेप्युटी सुपरिटेण्डेंट ऑफ पोलिस व सर्कल पोलिस इंस्पेक्टर हे डिस्ट्रिक्ट पोलिस सुपरिटेण्डेंटचे मदतनीस असतात आणि त्याकडे काही तालुके दिलेले असतात. इंजिनियर खात्यात काही सडका व कामे मिळून सबडिव्हिजन करतात. त्यावर सबडिव्हिजनल ऑफिसर नेमतात, व तो एक्झिक्युटिव्ह इंजिनियरच्या ताब्यात असतो. डेप्युटी एज्युकेशनल इंस्पेक्टरला असिस्टंट डेप्युटी मदतनीस असतात आणि सर्व मिळून जिल्ह्यांतील शाळांची तपासणी, स्थापना वगैरे व्यवस्था पाहतात. पोस्टल सुपरिटेण्डेंटच्या हाताखाली पोस्टाचे इंस्पेक्टर असतात. ते जिल्ह्यांतील टपालखात्यावर देखरेख करतात.

तालुक्यात मुख्य अंमलदार – मामलेदार, पोलिस सबइंस्पेक्टर ऊर्फ फौजदार, सबरजिस्ट्रार, रॅज फॉरेस्ट ऑफिसर, कस्टम, मीठ, एक्साईज खात्यांचे सरकारकून, दरोगे, बंदर कारकून, सबइंस्पेक्टर वगैरे, सब असिस्टंट सर्जन, सबओव्हरसियर किंवा मेस्त्री, शाळामास्तर, पोस्टमास्तर, देवीडॉक्टर इत्यादी होत. काळीच्या व इतर करांचा वसूल, खंडाच्या, वहिवाटाच्या व साधारण गुन्हांच्या फिर्यादीचा इंसाफ, नगदी, वतन, हक्क, जमिनीच्या

खात्यांची वारस चौकशी, प्लेग, पटकी, दुष्काळ, तगाई, पतपेढ्या, शेतकी सभा, इत्यादी संबंधाने कामे मामलेदाराकडे चालतात. साधारणतः जिल्ह्याची जशी सर्व कामे कलेक्टरमार्फत चालतात व एकंदर जिल्ह्याच्या बऱ्याबुऱ्या स्थितीबद्दल कलेक्टरवर जबाबदारी असते, तशी तालुक्यासंबंधाने सर्व कारवाई मामलेदारमार्फत चालून तालुक्याच्या स्वस्थतेबद्दलची जोखीम मामलेदारावर असते. तालुक्याच्या दप्तरी व फिरतीच्या कामाच्या मानाने मामलेदाराच्या हाताखाली ६ ते १६ कारकून व १० ते २० शिपाई असतात. तालुक्यातील सर्व खेड्यांचे मिळून दोन ते चार भाग केलेले असतात, त्यांना सर्कल म्हणतात. त्यावर जो मामलेदार – कचेरीतला कारकून असतो, त्याला सर्कल इंस्पेक्टर म्हणतात. आपल्या सर्कलातील गावांची दप्तरतपासणी, पीकपाहणी, मोजणी, वाटप, बांध-उरुळ्यांची दुरुस्ती, अतिक्रमण, वसूल वगैरे कामे सर्कल इंस्पेक्टर मामलेदाराच्या हुकमतीत करतो. गावकामगार व तालुका कामगार ह्यामधील साखळीची कडी सर्कल इंस्पेक्टर होत. तालुक्यात गुन्हे न होतील अशी खबरदारी घेण्याचे व झाल्यास त्यांचा पत्ता लावण्याचे काम सबइंस्पेक्टर ऑफ पोलिस करतो व त्याच्या मदतीस हेड काँस्टेबल्स व सुमारे तीस ते पन्नास काँस्टेबल्स असतात. त्यात दहा पंधरा हत्यारी व बाकीचे आड-हत्यारी असतात. तालुक्यात एकाहून अधिक सबइंस्पेक्टर नेमण्यास सुरुवात झाली आहे. तालुक्याचा बंदोबस्त नीट राहावा म्हणून त्यात दोन चार पोस्त अथवा पोलिस ठाणी असतात आणि त्यावर हेड काँस्टेबल, एक दोन हत्यारी व दोन चार आड – हत्यारी काँस्टेबल्स असतात. ह्यांना आपापल्या हद्दीत नेहमी फिरावे लागते. अबकारी, कस्टम, मीठ खात्यांचे अधिकारी आपापल्या खात्यांची कामे करतात. फॉरेस्टचे विभाग करून त्यावर राऊंडगार्ड, बीटगार्ड नेमतात. ते आपापल्या हद्दीत फिरून रेंज फॉरेस्ट ऑफिसरच्या हुकमतीत कामे करतात. स्थावर – जंगमचे दस्ताऐवज सबरजिस्ट्रार नोंदितो. देवीडॉक्टर गावोगाव देवी काढीत फिरतो. तालुक्याच्या ठिकाणी दवाखाना असतो तेथे सबाअसिस्टंट सर्जन रोग्यांना औषध देतो. बुळकांड्या, खुरकत वगैरेसारखे जनावरांच्या साथीचे रोग उद्भवले म्हणजे तालुक्यात गुरांचा दवाखाना

नसल्यास नजीकच्या दवाखान्यातील ढोर-डॉक्टर येऊन उपचार करतो. सडका वगैरेचे काम इंजिनियरकडील सबओव्हरसियर, मेस्त्री पाहतात. खेड्यांतील काही शाळा - मास्तरांकडे शाळा व टपाल असते. शाळेसंबंधाचे त्यांचे काम तालुका शाळामास्तरमार्फत व टपालचे सब-पोस्टमास्तरमार्फत चालते. पोस्टात चार आणे ते पाच हजार रूपयापर्यंत तीन टक्के व्याजाने लोकांच्या ठेवी ठेवतात व हुंड्या (मनिऑर्डरी) पाठवितात. स्थावर - जंगमाच्या दाव्याच्या निवाडयासाठी एक दोन तालुके मिळून सर्बॉर्डिनेट जज्ज ऊर्फ मुनसफ कोर्ट असते.

वरीलप्रमाणे पगारी चाकरीखेरीज काही सार्वजनिक कामे सरकारने लोकांच्या विश्वासू पुढाऱ्यांवर बिन-पगारी सोपविली आहेत. फौजदारी कामे चालविण्यास शहरात मानाचे मॅजिस्ट्रेट नेमले आहेत. तसेच शेतकऱ्यांचे दहा रूपयांच्या आतील दावे चालविण्यासाठी शेतकरी कायद्याप्रमाणे काही काही गावात बिनपगारी गावमुनसफ नेमले आहेत. पण ते कमी करून गावपंचायतीकडे हलके दिवाणी दावे देण्याचे घाटत आहे. मुंबईचा १९०१ चा कायदा ३-डिस्ट्रिक्ट म्युनिसिपल अँक्टांवे मोठ्या शहरातून सार्वजनिक आरोग्यरक्षण व प्राथमिक शिक्षण ही कामे म्युनिसिपालिट्यांकडे सोपवून त्यांचा खर्च भागविण्यासाठी त्यांना नागरिकांवर व त्यांच्या व्यापारावर कर बसविण्याचे अधिकार दिले आहेत. म्युनिसिपालिटिचा कारभार काही लोकनियुक्त सभासद व काही सरकारने नेमलेले सभासद यांच्या विचाराने चालतो आणि तिच्या एंकर व्यवस्थेवर व जमाखर्चावर सरकारची कलेक्टरमार्फत देखरेख असते. मुंबईचा सन १८८४ चा अँक्ट १ प्रमाणे प्रत्येक जिल्ह्याला डिस्ट्रिक्ट लोकलबोर्ड म्हणून सभा असते आणि तालुक्याला तालुका-लोकलबोर्ड नावाची सभा असते. जिल्हा - बोर्डात काही सभासद सरकारने नेमलेले असतात व काही लोकनियुक्त असतात. लोकनियुक्त सभासद तालुका-लोकलबोर्ड, म्युनिसिपालिट्या व जहागीरदार ह्यांनी निवडलेले असतात. जिल्हाबोर्डाचा अध्यक्ष कलेक्टर असतो व तालुका-लोकलबोर्डाचा अध्यक्ष

मुलकी प्रांताधिकारी असतो. तालुका-लोकलबोर्डात काही सभासद सरकारने नेमलेले व काही लोकनियुक्त असतात. लोकनियुक्त सभासद हे म्युनिसिपालिट्या, जहागीरदार व ह्या कामासाठी तालुक्याचे केलेल्या विभागातील विवक्षित सरकार-सारा देणारे खातेदार यांनी निवडलेले असतात. जमीनमहसुलावर दर रूपयास एक आणा कर आणि नाव, दस्तुरी, विषारी पदार्थ, खाणी, वाळू, कोंडवाडा वगैरेंचे खर्च वजा जाता उत्पन्न सरकारने लोकलबोर्डाच्या दिमतीला लावून दिले आहे. त्यातून त्याने प्राथमिक शिक्षण, सडका, पूल, देवी काढणे, दवाखाने, तळी, विहिरी, पाणीपुरवठा, धर्मशाळा, रहदारी बंगले, बाजार, झाडे, घाणपाण्याचा निकाल ह्याबद्दल खर्च करावयाचा असतो. तालुक्याच्या ठाण्यात, किंवा त्याच्या तोडीच्या एखाद्या भरण्याच्या गावी म्युनिसिपालिटी नसली तर तेथे मुंबईचा सन १८८९ चा अँक्ट १ (खेड्यातील स्वच्छतेबद्दलचा कायदा) अन्वये सँनिटरी कमिटी किंवा सँनिटरी बोर्ड स्थापन करण्यात येते. त्यामध्ये कलेक्टर किंवा प्रांताचे अधिकारी ह्यांनी नेमलेले तीन किंवा अधिक गावकरी सभासद असतात व त्यापैकी एक पोलिस पाटील असतो. सँनिटरी कमिटी लोक-वर्गणी गोळा करून तिची रक्कम तालुक्याच्या तिजोरीत भरते. लोक-वर्गणीत खर्च भागला नाही, तर कमिटीच्या विचाराने कलेक्टर गावावर कर बसवितो. लोकलबोर्ड आणि सरकार यांच्याकडून कमिटीला निम्म्याहून जरा कमी मदत मिळते. खेरीज सदर कायद्याचे कलम ४२ प्रमाणे, ज्या गावकी महार मांगांना हाडकी, हाडोळा इनाम जमिनी किंवा बलुते आहे अशापैकी काहीजण, सरकार कमिटीकडे नोकरीला देते व त्यांनी तिच्या हुकमतीखाली गाव सफा करण्याचे काम करावयाचे असते. स्वच्छ व पुरेसा पाण्याचा पुरवठा, रस्ते, व सहान (खुल्या) जागा झाडणे व सर्व घाण दूर नेणे, ही व असली लोकांच्या आरोग्यास जरूर ती कामे कमिटीने करावयाची असतात. त्याबद्दल ती नियम ठरविते आणि ते मोडणाऱ्यांना गावावर अधिकार असलेल्या मँजिस्ट्रेटच्या अध्यक्षतेखाली दंड करते. ह्या दंडाची रक्कम कमिटीला मिळते. खेड्यातील आरोग्याच्या व पाणीपुरवठ्याच्या कामाला पैशाची मदत करण्याबद्दल हिंदुस्थानसरकारने

स्थानिक सरकारला फर्माविले आहे. ह्यासंबंधाने कोणती विशेष कामे करावयाची हे ठरविण्याच्या कामी कलेक्टरला आरोग्यखात्याच्या अधिकाऱ्यांचा सल्ला मिळतो. खेड्यातील आरोग्य सुधारण्यासाठी मिस फ्लॉरेंस नाइटिंगेल फंड निघाला असून त्याच्या विद्यमाने वडाळे व कार्ले येथे नमुन्यादाखल प्रयोग चालू आहेत. म्युनिसिपालिट्या, लोकलबोर्ड, सॅनिटरी-कमिट्या वगैरे संस्था स्थानिक करावर चालतात. कर देण्याऱ्यांच्या तंत्राने त्या चालविल्या म्हणजे पैशाचा व्यवस्थित उपयोग होईल आणि सार्वजनिक कामे अंगावर घेऊन करण्याची सामान्य जनतेला संधी लाभल्याने त्यांना राजनीतीची संस्था मिळेल, असा ह्या संस्था निर्माण करण्यात सरकारचा आद्य हेतू आहे. तो सफल होणे लोकांच्या दक्षतेवर, प्रामाणिकपणावर व स्वार्थत्यागावर अवलंबून आहे.

तालुका सोडून आपण खेड्यात आलो म्हणजे, वतनी नोकरी दिसावयाला लागते. पाटील, कुलकर्णी, महार व जागले हे खेड्यातले वतनदार सरकारी गाव-नोकर होत. ह्यापैकी महार, जागले ह्यांचे पोट बहुतांशी रयतेकडून मिळणाऱ्या बलुत्यावर व दुसरे हक्कावर चालत असल्यामुळे त्यांना वेतनी वतनदार म्हणण्यापेक्षा बलुतदार वतनदार म्हणणे रास्त दिसते. इंग्रजीत पाटील – कुलकर्ण्यांना बलुते नसून फक्त मुशाहिरा आहे. तेव्हा ते वेतनी वतनदार आहेत आणि त्यांचाच विचार ह्या प्रकरणात करण्याचे योजिले आहे. गुजराथ, कोकणमध्ये कुलकर्णी वेतनदार झाला आहे. त्याला तलाठी म्हणतात. देश व दक्षिण महाराष्ट्र ह्यातल्या सुमारे दहा जिल्ह्यात तो अजून वतनदार आहे व तलाठी होण्याच्या पंथास लागला आहे. पाटील, महार, जागल्या हे सर्वत्र वतनदार आहेत. वतनदारासंबंधाने सरकारने मुंबईचा सन १८७४ चा अॅक्ट ३ (वतन कायदा) केला आहे. सरकारचा खेड्यातला मुख्य प्रतिनिधी पाटील होय. बहुतेक पाटील लिहिणारे नसल्यामुळे गावचा सर्व सरकारी पत्रव्यवहार एकट्या पाटलाच्या नावाने न चालता पाटील-कुलकर्णी ह्या जोडनावाने चालतो आणि गावच्या सरकारी कागदपत्रांवर दोघांनाही सहा

कराव्या लागतात. पाटील निरक्षर असला तर तो आपल्या सहीची निशाणी करतो. सरकार-उपयोगी वतनदार गावकामगारांची नेमणूक वर सांगितलेल्या वतन अँक्टप्रमाणे होते. पाटील-कुलकर्ण्यांच्या वतनांच्या तक्षिमा, वडिलकी व पाळ्या वगैरेंची चौकशी करून सरकारने वतन रजिस्टर तयार केले आहे त्यात जे 'वारचे' वतनदार लागले आहेत, ते आपापल्या आणेवारीप्रमाणे स्वतः किंवा गुमास्त्यामार्फत काम करतात. गाव कितीही लहान असला तरी त्याला स्वतंत्र पाटील असावयाचाच आणि बहुतेक खेड्यात एकाच पाटलाकडे मुलकी व फौजदारी काम असते. गावे फार लहान असली तर एका कुलकर्ण्याकडे दोन ते आठपर्यंत गावे असतात आणि मोठ्या गावात एकाहून अधिक मुलकी व पोलिस पाटील आणि कुलकर्णी नेमतात. कोणत्या गावाला किती पाटील-कुलकर्णी असावयाचे हे सरकार ठरविते. पाटील-कुलकर्ण्यांची संख्या ठरविताना सरकार पूर्वापार वहिवाटीपेक्षा प्रस्तुत कामाच्या मानावर जास्त भिस्त टाकते. पाटील-कुलकर्ण्यांची नेमणूक मुलकी प्रांताचे अधिकारी करतात. कामावर जो पाटील किंवा कुलकर्णी नेमावयाचा तो वयात आलेला, चांगल्या वर्तणुकीचा आणि काम करण्यास लायक असा पाहिजे. तो तसा नसला तर तो वारचा वतनदार असला तरी त्याला कामावर नेमता येत नाही. पाटील निरक्षर असला तरी चालतो, परंतु कुलकर्ण्याला कुळकर्णाची परीक्षा द्यावी लागते. वारचा वतनदार सोळा आण्याचा मालक असला तरी त्याची तहहयात म्हणजे साठ वर्षांच्या उमरीपर्यंत नेमणूक होते. सोळा आण्यापेक्षा कमी आणेवारी असली तर कुलकर्ण्याची पाच वर्षे व पाटलांची दहा वर्षे नेमणूक करतात. कामगार पाटील-कुलकर्ण्यांचे गैरवर्तन किंवा कामात सदोदित निष्काळजीपणा दिसून आला किंवा ते मोठ्या गुन्हांत सापडले, म्हणजे वारच्या वतनदाराचे वतन खालसा होते; मग अपराध करणारा वारचा वतनदार असो किंवा गुमास्ता असो. वतनाची वारस चौकशी प्रांताचे अधिकारी मामलेदारामार्फत करतात. परंतु वतनाचा मोह असा दांडगा असतो की, त्याबद्दलचे पुष्कळ कज्जे रेव्हेन्यू कमिशनरपर्यंत व कित्येक थेट सरकारपर्यंतही जातात.

सर्व्हे किंवा रिव्हिजन सेटलमेंटच्या वेळी पाटील-कुलकर्ण्यांच्या मुशाहिन्याची आकारणी विगेंट-स्केलप्रमाणे होते. जमीनमहसुलाच्या पहिल्या हजारी शेकडा ३, दुसऱ्या हजारी शेकडा २ व पुढे शेकडा १ ह्याप्रमाणे पाटील मुशाहिरा आकारतात आणि कुलकर्णी मुशाहिरा पहिल्या हजारी शेकडा ५, दुसऱ्या हजारी शेकडा ४, तिसऱ्या हजारी शेकडा ३, चौथ्या हजारी शेकडा २ व पुढे शेकडा १ ह्याप्रमाणे आकारतात. गावाला इरिगेशनचा वसूल असला, तर जमीनबाब व इरिगेशन ह्या दोन्ही बाबी एक करून त्यांच्या बेरजेवर वरील प्रमाणात पाटील-कुलकर्ण्यांचा मुशाहिरा आकारतात. ह्याखेरीज लोकल फंडाच्या वसुलावर पाटलाला ५ ते १० रूपयेपर्यंत दोन आणे, ११ ते २५ चार आणे, २६ ते ५० आठ आणे, ५१ ते ७५ दहा आणे, ७६ ते १०० बारा आणे, १०१ ते १२५ एक रूपया व पुढे दर पंचवीस रूपयांना चार आणे प्रमाणे मुशाहिरा मिळतो आणि कुलकर्ण्यांला पाटलाच्या दुप्पट मिळतो. वनचराईच्या वसुलात पाटलाला आठ आण्यांच्या धरसोडीने दर रूपयास सहा पै व कुलकर्ण्यांला नऊ पै देतात. कोंडवाड्याच्या वसुलाची चौथाई करून ती पाटील-कुलकर्ण्यांत निमानिम वाटून देतात. पाटलाला पोटगी व चावडीखर्च ऊर्फ 'तेल कांबळा' गावच्या लोकसंख्येवर मिळतो, तो असा:- १ ते १०० दोन रूपये, पुढे १००० पर्यंत शेकडा एक रूपया आणि पुढे दर २०० लोकसंख्येस एक रूपया. विस्तार, चव्हाटा, बाजार, आल्यागेल्यांची वर्दळ, कामाची जिकीर इत्यादी कारणावरून खेड्यांचे चार वर्ग केले आहेत. ह्या वर्गवारीवर पाटलांना दरसाल मुशाहिरा मिळतो तो असा:- गाव चौथ्या वर्गात असेल तर दहा रूपये, तिसऱ्यात वीस रूपये, दुसऱ्यात तीस रूपये व पहिल्यात पन्नास रूपये. कुलकर्ण्यांला वसुलावर येणेप्रमाणे 'कागद-बहा' आकारतात. १ ते २० रूपये वसुलापर्यंत एक रूपया, २१ ते ५० पर्यंत दोन रूपये, ५१ ते १०० पर्यंत अडीच रूपये व पुढे १५०, २००, २५०, ३००, ५०० प्रमाणे वाढव्यावर आठ आणे, इंकमटॅक्स, तगाई ह्यांच्या वसुलावर पाटील-कुलकर्ण्यांना काही मिळत नाही. तारीख २८/७/१९१३ च्या मुंबई कायदे कौंसिलच्या बैठकीत नामदार बेळवी यांच्या प्रश्नास सरकारतर्फे मिळालेल्या उत्तरावरून असे दिसते की, कुलकर्ण्यांना

सरासरीने ६८ रूपये वार्षिक मुशाहिरा मिळतो. पाटलाला अर्थात ह्यापेक्षा कमी पडणार.

सरकार-उपयोगी गावकामगारात पाटील-कुलकर्णी प्रमुख आहेत. गावचा सर्व सरकारी व्यवहार त्यांच्यामार्फत चालतो. राज्याची शिस्त जसजशी बसत गेली, राजाधिकारांची विभागणी होऊन निरनिराळी खाती अस्तित्वात आली आणि प्राचीन पौरात्य व्यवहार आधुनिक पाश्चात्य सुधारणेच्या वर्चस्वामुळे बदलून लोकांच्या गरजा वाढल्या, तसतसे गावचे दसर फुगत चालले. म्हातारेकोतारे पाटील-कुलकर्णी मागच्या गोपाळ-कथा सांगतात की, अक्कल इंग्रजीत कुलकर्णी वसुलाच्या दोन हस्यांच्या वेळेला दसरची गाठ सोडी, एक इरसालीने संबंध गावचा भरणा तालुक्यात पाठवी आणि जमाबंदीखेरीज गावची शीव क्वचित ओलांडीत असे. आता दसर सोडल्याशिवाय एक दिवस जात नाही आणि गाव सोडल्याशिवाय एक आठवडा लोटत नाही. गावच्या दसरचे काम कुलकर्णी नीट करतो की नाही हे समजावे, म्हणून त्याने कामाची रोजनिशी ठेवावी असा हुकूम आहे. सरकारच्या सर्व निरनिराळ्या खात्यांचे तोंड गावात येऊन जाऊन पाटील-कुलकर्ण्यांवर पडते. तरी साधारणतः गावच्या दसरात पाऊण हिस्सा काम मामलेदाराचे व चौथा हिस्सा इतर खात्यांचे असते.

मुलकी खात्याने गावच्या दसराचे अठरा मुख्य नमुने केले आहेत व जरूरीप्रमाणे मुख्य नमुन्यांना कित्येक पोटनमुनेही जोडले आहेत. दर तीस वर्षांनी सर्व्हेखात्याने गावचा आकारबंद तयार केला म्हणजे त्यावरून कुलकर्णी शेतवार पत्रक उतरून घेतो, आणि कारणपरत्वे वेळोवेळी खात्यात जसजसे बदल होतील तसतसे ते त्यात नोंदून ठेवतो. शेतवार पत्रकात काळी-पांढरीच्या क्षेत्राची, आकाराची, व खातेदारांची सर्वप्रकारची माहिती असते. त्याला नमुना नंबर १ म्हणतात. दर पाच वर्षांनी जमिनीवरील हक्कांची नोंद कुलकर्णी करतो आणि नमुना नंबर १ क ऊर्फ हक्क नोंदणीचे रजिस्टर तयार होते. त्यात वेळोवेळी जे फरक होतात ते नमुना १ ड मध्ये दाखल होतात व

सालाबादची पीकपाहणी आणि भाडे-पट्टे नमुना नंबर १ इ मध्ये येतात. सरकारी पडपाहणी, गवत-लिलाव व वन-चराई नमुना नंबर २ मध्ये, आणि बांध-उरूळ्यांची पाहणी नमुना नंबर ३ मध्ये नोंदलेली असते. दरसाल जिराईत-बागाईत पिकांची क्षेत्रवारी नमुना नंबर १६ व १६ अ मध्ये आणि तळी-विहिरींची पाच साली नोंद नमुना नंबर १५ मध्ये असते. पाच साली जनावरांची खानेसुमारी नमुना नंबर १३ मध्ये असते. वरील पत्रकांना शेतकी पत्रके म्हणता येतील. कबजेदार-वार खतावणी नमुना नंबर ५, जमीनबाब व तगाई लावणी पत्रक नमुना नंबर ६ व ६ अ, पावतीसह जमीनबाब व तगाई कीर्द नमुना नंबर ११ व ११ अ, हे नगदीचे मुख्य कागद होत. ह्याशिवाय कमजास्त पत्रक, तक्रार-कैफियती इनामपत्रक, चलने वगैरे नगदी कागद असतात. ह्या सर्वांवरून जमाबंदीचा मुख्य कागद ताळेबंद ऊर्फ ठरावबंद नमुना नंबर १० तयार होतो आणि तो प्रांतसाहेब किंवा कलेक्टर यांनी पसंत केला म्हणजे त्यावरहुकूम गावचा वसूल होतो. देवी, पटकी, प्लेग, जनावरांचे रोग इत्यादी गावी चालू असताना त्याबद्दल दररोज रिपोर्ट करावा लागतो. नमुना नंबर १४ मध्ये जन्ममृत्यूची नोंद असते. वळू घोड्यांची उत्पत्ती, ऊस, कापूस, तीळ, जवस, गहू वगैरे विशेष पिके, पाऊस व निरख ह्यांचे तक्ते गावावर तयार होतात. गावच्या कोंडवाड्याचा हिशेब गावकामगार ठेवतात. वारचा वतनदार, खातेदार, कबजेदार, पेंशनर, नेमणूकदार वगैरेंचा मृत्यू, धार्मिक बाबींकडे दिलेल्या इनामजमिनीचा उपयोग-गैरउपयोग, वहिती जमिनीचा व तगाईचा गैर उपयोग वगैरेबद्दल कुलकर्ण्याला रिपोर्ट करावे लागतात. इनाम व खाते ह्यांची अदलाबदल, वारस चौकशी, तगाई चौकशी, गावकऱ्यांची जागा किंवा जमीन सरकारी अगर सार्वजनिक कामाकडे घेतल्यास तिच्या नुकसानभरपाईची चौकशी वगैरेसंबंधाने लोकांसह पाटील-कुलकर्ण्यांना चौकशी अंमलदारांच्या कचेरीत हजर राहावे लागते. सरकारी जागा, झाडे यांचे रक्षण निवडुंग काढणे व त्याबद्दल वर्गणी वगैरे गोळा करणे; खाणी, दगड, वाळू यांची विक्री; प्राप्तीवरील कर, नाव, दारू, अफू, गांजा, दुकाने वगैरेबद्दल माहिती; पलटणीसाठी बैल, गाड्या, सुतार, लोहार, नालबंद वगैरेंची माहिती;

टोळ वगैरेबद्दल माहिती व बंदोबस्त इत्यादी संबंधाने कागदपत्रे कुलकर्ण्याला तयार करावी लागतात. वसूल न आला तर नोटिसा, जप्ती, पंचनामे वगैरे कागद व कामे त्याला करावी लागतात. लोकलबोर्डाकडील पाण्याची कामे, चावडी, धर्मशाळा, शाळागृह इत्यादिकांच्या मक्त्यांच्या चौकशीच्या कामी त्यांना जाबजबाबासाठी हजर राहावे लागते. मामलेदाराच्या 'मदत' किंवा 'कबजा' कोर्टाच्या हुकूमनाम्याची बजावणी पाटील-कुलकर्णी करतात. स्थानिक वस्तुस्थितीप्रमाणे कस्टम, अबकारी, मीठखात्यांचे कामही गावकामगारांना पडते. जंगलसंरक्षण, चराई तरवड, शेण्या वगैरेचे लिलाव; आग, नुकसानी, गुन्हे वगैरेचे पंचकयास, इत्यादी जंगलखात्यांची कामे पाटील-कुलकर्णी करतात. पाटबंधाऱ्यासंबंधाने इरिगेशन - खात्याला, देवी काढण्यासंबंधाने देवीखात्याला, नॉटपेड पत्रांचे हशील वसूल करण्याच्या कामी पोस्टखात्याला, दिवाणी कोर्टाची समंसे, दरखास्तीचे पंचनामे, ताबे-पावत्या वगैरे कामात दिवाणी खात्याला गावकामगार साह्य देतात. गावात वहिमी लोकांची ये-जा, फिरत्या गुन्हेगार जातीबद्दल माहिती, गुन्हाची स्थिती, वगैरेसंबंधाने डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट ठरवील तितकी रजिस्टरे, पत्रके व रिपोर्ट पाटील-कुलकर्णी तयार करतात. गावात गुन्हा अगर आकस्मिक मृत्यू झाला तर त्याची खबर पोलिसठाण्यात त्यांना ताबडतोब दिली पाहिजे, अपमृत्यूबद्दल पंचकयास केला पाहिजे व जरूर तर प्रेत डॉक्टरकडे पाठविले पाहिजे. पोलीस-पाटलाला गावात गस्त घालावी लागते आणि मोठा गुन्हेगार पकडला तर त्याला चोवीस तासात पोलीसठाण्यात पाठवावे लागते. लहानसान मारामारी किंवा शिवीगाळीची फिर्याद गुन्हाच्या तारखेपासून आठ दिवसात आली तर अपराध्यास बारा तासपर्यंत चावडीत कोंडून ठेवण्याचा अधिकार पोलीस-पाटलाला आहे. मुंबईचा सन १८६७ चा अॅक्ट ८ (गावपोलीस कायदा) कलम १५ प्रमाणे ज्या पोलीस-पाटलाला कमिशन देण्यात येते, त्याला दोन रुपयांच्या आतील चोरी किंवा अपक्रिया करणाऱ्यास पाच रुपयेपर्यंत दंड अगर दोन दिवस चावडीत साधी कैद आणि घाण करणाऱ्यास एक रुपया दंड अगर बारा तास चावडीत कैद ह्याप्रमाणे शिक्षा देता येते. अनाथ प्रेते, मेलेली

जनावरे, कुत्री वगैरे घाण महार – जागल्यामार्फत काढविण्याचे काम म्हणजे गावात स्वच्छता, आरोग्य राखण्याचे काम पोलिस-पाटलाचे आहे. गावात कोणीही प्रवासी आला तर त्याच्याकडून पैसे घेऊन त्याला सामानसुमान पुरविण्याचे काम पाटील-कुलकर्ण्याचे आहे. बरसातीत मुलकी, जंगल, पोलीस, दिवाणी वगैरे खात्यांचे कारकून, शिपाई, बेलीफ वगैरे गावगन्ना फिरतात. एक्साइज सबइंस्पेक्टर, फॉरेस्टगार्ड, पोलीस पोस्टाचा काँस्टेबल, सर्कल इंस्पेक्टर ह्यांचे त्यातल्या त्यात गावाला विशेष जाणे होते. बरसात संपली म्हणजे सर्व खात्यांचे अंमलदार फिरतीवर निघतात. त्यांचा बंदोबस्त ठेवण्याचे महत्वाचे काम पाटील-कुलकर्ण्याकडे असते. पलटणीच्या हालचाली किंवा खेळ होतात त्यावेळी मुक्कामाच्या गावच्या आसपासच्या गावांना आगाऊ मागणीप्रमाणे सामानसुमानाची दुकाने तयार ठेवावी लागतात.

पाटील-कुलकर्ण्यांच्या हल्लीच्या कामाचे वर दिग्दर्शन केले आहे. पूर्वीच्या राजवटीपेक्षा ते पुष्कळ वाढले आहे आणि सरकारच्या व लोकांच्या गरजा जसजशा वाढतील, तसतसे ते आणखी वाढणार. साधारण मराठी सातव्या इयतेच्या आतील शिक्षणाच्या माणसास व्यवस्थितपणे करता येण्यासारखे ते राहिले नाही आणि त्यातच शेतातील पोटहिशशांची व गावठाणाची मोजणी व त्यांचे नकाशे काढणे ही कामे गावकामगारांच्या गळ्यात अडकविली म्हणजे त्यांच्या शिक्षणाची मर्यादा किती असली पाहिजे ह्याची अटकळ कोणालाही बांधता यईल. कोणत्याही खात्याला गावगन्नाची माहिती पाहिजे असली, की ती पाटील-कुलकर्ण्यांना पुरवावी लागते. गावकऱ्यांशी किंवा काळी-पांढरीशी कोणत्याही खात्याचा संबंध येवो, त्याची कारवाई पाटील-कुलकर्ण्यांना करावी लागते आणि ते काम पुरे पडण्यासाठी जरूर ती मदत त्यांनाच द्यावी लागते. राज्यव्यवस्था सुधारत चालली; तिजबरोबर सरकारची खाती वाढत चालली आणि प्रत्येकाची चिकित्सा व बारकाईही वाढत चालली. त्यामुळे गावचे दसर किती तरी पटीने फुगून त्यात कीसही पुष्कळ काढावा लागतो. खेडयाखेडयानी शाळा झाल्या नाहीत. जेथे

झाल्या आहेत, तेथे कुळकर्ण्यांच्या परीक्षेपुरतेसुध्दा ज्ञान मिळविण्याची सोय नसते आणि अभ्यासासाठी पर ठिकाणी मुले ठेवण्याची ऐपत फार थोड्या वतनदाराना असते. कर्तुकीचे वतनदार पाटील-कुलकर्णी दुसरीकडे रोजगार पडतात. कुलकर्ण्यांनी स्वराज्यांत व इंग्रजीत लहान मोठ्या कारकुनी पेशाच्या व खानदानीच्या पाटलानी लष्करी पेशाच्या नोकऱ्या पत्करल्या व पत्करतात आणि ज्यांना दुसरीकडे पोट भरण्याची पंचाईत असे वतनदार गावकीच्या वाटयाला येतात. तेव्हा एकसारख्या नवीन नवीन सुधारणा ज्यात होत आहेत अशा गावकीच्या कामाला तोंड देण्यास कामगार वतनी पाटील-कुलकर्ण्यांपैकी फार थोड्यांची तयारी असते. उदाहरण, पीकपाहणीचे पत्रक घ्या. ते काळजीने तयार केले तर कुळानाच काय पण सगळ्या देशाला त्याचा उपयोग होईल. हक्कनोंदणीच्या पत्रकामध्ये जमिनीत कोणाचे काय हक्क आहेत हे नोंदून ठेवावयाचे असते. स्थावराच्या दाव्यात अशिक्षित कुणब्यांना या कागदाचा फार उपयोग आहे. पण ह्या पत्रकाचे तत्व व त्याचा उपयोग समजणारे गावकामगार क्वचित आढळतात. ब्राह्मणद्वारा गावे लिहून घेणाऱ्या कुलकर्ण्यांचे प्रमाण बरेच आहे आणि सुमारे निम्मा हिस्सा गावचे कागद तालुका-कारकुनांना पदरचे तेल जाळून मिळवून घ्यावे लागतात. पाटील-कुलकर्ण्यांचे काम बिनचूक व वक्तशीर करून घेण्यात मामलेदाराना कोण यातायात पडते, हे त्यांनाच विचारावे. इकडे कामाचा विस्तार वाढत चालला आहे पण अजून बहुतेक पाटील निशाणी नांगर असतात. अक्षरशत्रुत्वाची सबब पुढे करून ते सर्व जबाबदारी कुलकर्ण्यांवर लोटतात. लिहिणारा पाटील असला तरी लेखणी चालविण्यात त्याला बाट वाटतो. ज्यांत पाटलाला इकडची काडी तिकडे करावी लागत नाही अशी गावकीची कामे पुष्कळ दाखविता येतील. पण ज्यांत कुलकर्ण्यांचा मुळीच हात नाही, असे एक देखील काम दाखविता येणे दुरापास्त आहे. सर्व खात्यांच्या विशेषतः मुलकी फौजदारी खात्यांच्या नानाविध चौकशींच्या प्रसंगी पाटील-कुलकर्ण्यांना बिनभत्याने परगावी राहावे लागते. लेखी काम कुलकर्ण्यांचे असल्यामुळे पाटील वेळेवर न आला तरी बोभाटा होत नाही, म्हणून पाटलापेक्षा कुलकर्ण्यांचे बाहेर मुक्काम जास्त

पडतात व गावचे लिहिणे तसेच तुंबून राहते ते कुलकर्णी परत आल्यावर कुसेतरी निपटतो. जमाबंदी, सालअखेरचे कागद मिळवणे ह्यासारख्या प्रसंगी एकट्या कुलकर्ण्याचे आठ-आठ दहा-दहा दिवस व हक्कनोंदणीच्या प्रसंगी महिना-महिना बाहेर राहणे पडते. इंग्रजीत तोंडपाटिलकी मिटून सरस्वतीदान वाढले आणि ते बहुतेक कुलकर्ण्याला निचरावे लागते. अधिकाऱ्यापुढे जे काम जाते ते बहुतेक लेखी असल्यामुळे शिक्षेची आली गेली बलाय पाटलापेक्षा कुलकर्ण्यावर जास्त आदळते. कुलकर्ण्याला वाटते की पाटील बसून पगार खातो आणि पाटलाला वाटते कुलकर्णी माझा कारकून असून त्याला पगार जास्त. कुलकर्ण्याच्या ताब्यात दसर असल्याने रयतेला त्याची जितकी गरज लागते तितकी पाटलाची लागत नाही. तेव्हा पाटील गावचा नामधारी प्रभू होऊन कुलकर्ण्याइतके लोक त्याला भजत नाहीत. ह्या व अशा इतर कारणांमुळे बहुतेक ठिकाणी पाटील-कुलकर्ण्याची दिलफांक नजरेस येते. ह्या सर्वांचा परिणाम गावच्या दसरावर विपरीत होतो आणि तो रयतेला भोवतो. तो तातडीने टाळण्याचा उपाय म्हटला म्हणजे पाटलाना कुलकर्ण्याची परीक्षा देण्यास लावणे हा होय. असे झाले असता कामाचा चोखपणा वाढला नाही तरी ते वाटले जाईल व दसर पाटलाच्या हाती चढून तो नुसता टिळ्याचा अधिकारी न राहता खराखुरा प्रमुख गावमुकादम बनेल. शिवाय, शिक्षणप्रसाराचा बादशाही हेतू सिध्दीस जाण्याला एक प्रकारची मदत होईल आणि परीक्षेच्या लकड्याने पुष्कळ पाटील-घराणी साक्षर होतील.

कामाचा आणि मुशाहिन्याचा हिशेब घालून वतनदार गावनोकराच्या काम-कुचरपणाची तरफदारी करण्यात येते. सुमारे पस्तीस वर्षापूर्वी नामदार हायकोर्टानी असा फैसला दिला की, वतन देतेवेळी त्याचा प्रकार कोणता हे सरकारने ठरविले, त्याचे काम किती ह्याबद्दल सरकारने आपणाला मुळीच बांधून घेतले नाही. तेव्हा काम वाढले ही तक्रार वतनदारांना कायद्याने करता येत नाही. त्याचप्रमाणे पूर्वी जितके वतनदार गावकीवर असत तितकेच सतत राहावेत असे कोणाला वाटत असेल तर तो त्यांचा भ्रम आहे. “कामाची सोय”

हा महामंत्र सरकार काही केल्या विसरत नाही. खानदेशात चोपडे गावाला पाटील-कुलकर्ण्यांच्या प्रत्येकी ५७ तर्फा होत्या. त्यामुळे कामाची टंगळमंगळ चाले, हे पाहून सन १९०६-७ च्या सुमारास सरकारने कामगार कुलकर्ण्यांची संख्या चार कायम केली व बाकीच्यास घरी बसविले आणि हल्ली नावाला जरी ३५ तर्फवार पाटील आहेत, तरी कामाला तिघे-चौघेच जबाबदार आहेत. नगर जिल्ह्यात पारनेर गावाला चार पाटील असत. ते सुमारे पाच-सहा वर्षापूर्वी वरील कारणासाठी तीन ठरवून टाकले. पूर्वीच्या अंधेरनगरीत पाटील-कुलकर्ण्यांनी जी चंगळ व कमाई केली आणि लोकांवर जो अधिकार गाजविला, ते दिवस गेले. आता नाव घेण्यासारखे कोणतेही मुलकी, फौजदारी, दिवाणी अधिकार त्यांना कायद्याने ठेविली नाहीत, आणि वरिष्ठ हुकूम करतील तितकेच काम त्यांनी केले पाहिजे. वसुलाची सूट, तहकुबी, तगाई, अतिक्रमण वगैरेसंबंधाने सरकारने कायदेकानून केले आहेत, त्याबरहुकूम काम चालते. त्यात त्यांच्या कृपेने अगर अवकृपेने कमजास्त होते अशातला भाग मुळीच नाही. तेव्हा आता लोकांच्या अज्ञानाचा व नडीचा जो काय फायदा घेता येईल, तेवढ्यावर त्यांना आपली भूक भागवावी लागते. हल्लीच्या पाटील-कुलकर्ण्यांच्या वाडवडिलांनी वतन पतकरले तेव्हा गावकीचे काम हसत-खेळत सांभाळून घरची शेती पोती, व्यापारहुन्नर पाहण्याला त्यांना मुबलक सवड मिळे. दिवस स्वस्ताईचे असून त्यांना घरचा पुरवठा चांगला असे आणि लोकही भजून होते. व्यापारात इकडील लोकापेक्षा हुशार असे परप्रांतीय मारवाडी, गुजराती इकडे आले आणि त्यांनी सर्व व्यापार आपल्याकडे ओढला. ज्या कारणानी इकडील बहुतेक कुणबी कर्जबाजारी झाले, त्यांनी पाटील-कुलकर्ण्यांना वेगळले असे नाही. दोन पैसे बागळून असणारे पाटील-कुलकर्णी नमुन्यासाठीसुध्दा बारा-बारा कोसांत दुष्काळी टापूत तरी दिसत नाहीत. पंचवीस वर्षापूर्वी पाटील-कुलकर्ण्यांची घोडी तालुका कचेरीच्या आजूबाजूला दिसत, आता बहुतेक पाटील-कुलकर्णी पादचारी दिसतात. पाटील-कुलकर्ण्यांना चारचौघाप्रमाणे प्रपंच चालवावयाचा असून आतिथ्याच्या कामात जमेदारी पेशा राखावयाचा असतो. पूर्वी त्यांना आडमाप पैका मिळत असल्यामुळे त्यांना

भडंग झर्च करण्याची ढब पडून गेली नव्हे – त्यांच्या बोकांडी अनेक वायफळ खर्चाच्या बाबी – सनवार, यात्रा, उत्सव, संतानप्राप्ती, विवाह वगैरे प्रसंगी महार, मांग, कोळी, तमासगीर, गोसावी इत्यादिकांचे मानपान - हक्क होऊन बसल्या आहेत. असे खर्च न केले तर नामुष्की होते. 'भीक मंगना पन म्हशालजी रखना;' - 'ऋण फिटते पण हीन फिटत नाही;' - असला जमेदारी खाक्या असतो. त्यांचा मुशाहिरा पाहिला तर त्यांत नित्य खर्च निघणे कठीण: आणि नैमित्तिक खर्चासाठी वडिलार्जित स्थावर जंगम किती पिढ्या पुरणार? मेहनत करून किंवा अक्कल लढवून काही कमाई करावी तर अशा सोयी किंवा कारखाने खेड्यांत नसतात. तेव्हा येऊन जाऊन हात घालावयाला जागा म्हटली म्हणजे खुशीची किंवा जुलमाची पानसुपारी. वारसाची किंवा लायकीची चौकशी, रजिस्टराकडे ओळख किंवा मिळकतीची चतुःसीमा वगैरे कामात गरजू पक्षकारानी त्यांना खूष केले नाही तर दिवस मोडून काम बिघडते. पाटील-कुलकर्णी कलभंड असले तर त्यांचा प्रळय बराच फैलावतो. तरी पण वाम मार्गाने गबर होणे कठीण, हे लहान मूल देखील सांगेल.

वतन मिळवण्यासाठी वतनदार एकमेकाचे उणे काढून त्यांना रसातळाला पोहोचविण्यास डोळ्यांत तेल घालून टपलेले असतात तेवढ्यासाठी कामावर असलेल्या भाऊबंदांच्या चुका काढण्यास, त्याच्यावर कुभांड रचण्यास, खोटानाटा पुरावा करण्यास ते सदैव तत्पर असतात आणि कामगार वतनदारही आपल्या भाऊबंदास व त्यांच्या गोटातल्या गावकऱ्यांस परत टोला देण्याची अगर मेला मुर्दा उकरून काढण्याची एकही संधी वाया जाऊ देत नाहीत. वतनाच्या वारसचौकशीत वतनदारानी खोटा पुरावा केल्याची उदाहरणे जागोजाग सापडतील. सारांश, पाटील-कुलकर्ण्यांच्या नावाने खर्च पडणारा मुशाहिरा बहुतेक अर्ज आणि अपिले यांच्यात गडप होतो, असे म्हटले असता अतिशयोक्ती होणार नाही. वतने मिळविण्यासाठी वतनदार पापपुण्याला बिलकुल भ्याले नाहीत व भीत नाहीत. पूर्वीच्या अंदाधुंदीच्या काळात त्यांना अतोनात अवदाने मिळत आणि सरकारमध्ये त्यांचे वजन असे. गादीवर

बसण्यासाठी राजपुत्र हवे ते - वेळेला खूनही - करीत: त्याचीच छोटेखानी नक्कल वतन आपल्या नावाचे करविताना वतनदार करीत. त्यांची भाऊबंदकी व वतन मिळविण्याप्रीत्यर्थ उलाघाल पाहून युरोपियन लोक थक्क होतात. इकडे पाटिलकीसाठी जितकी उलथापालथ होते तितकी त्यांच्या मुलखात ड्यूक होण्यासाठी कोणी करीत नाहीत. पाटील-कुलकर्ण्यांना वाटले असावे की, इंग्रजीतही आपली पैदास व मानमरातब स्वराज्याप्रमाणे चालेल. म्हणून सरकारी मुशाहिन्यावर भिस्त न देता, त्यांनी मनात मनसुभा केला की, “इंग्रज बहादुर मुशाहिरा या किंवा नका देऊ, आम्हाला गावचे दसर घेऊन नुसते चावडीत बसू या म्हणजे तुमच्या नावावर आम्ही आपले पोट वातेल तसे भरू.” जसाजसा इंग्रजी अंमल बसला तसतसा त्यांचा भ्रमाचा भोपळा फुटत चालला. कारण, त्यांची पोटदुखी काढण्यासाठी सरकारचा यत्न अव्याहत चालू आहे. कामाच्या पाळ्या ठरल्यामुळे वतनदारांना पाळी संपली, म्हणजे रिकामे बसण्याचा प्रसंग येतो, आणि रिकाम्यांना तेव्हाच उपद्व्याप सुचतात. दुसरा धंदा करणे कमीपणाचे आहे असे कित्येक समजतात. तसेच गाव सुटला म्हणजे लोकावरील बस कमी होतो, म्हणूनही पुष्कळजण उद्योगधंदा पाहण्यासाठी गाव सोडीत नाहीत. तशातून जे गाव सोडून दुसरा धंदा पत्करतात, ते पाळी आली म्हणजे तो धंदा सोडून गावकीवर येतात. अशा प्रकारे गावकीवर कोणा एकाचेही धड चालेनासे होऊन यादवी मात्र गावभर पिंगा घालते.

आता वतनातील ‘हिंग गेला आणि वास राहिला.’ तरी वतनदारातील पिढीजाद गुणावगुण एकदम कसे जातील? स्वतः पैसे मारावेत आणि अधिकाऱ्यांनाही चारावेत, ही पूर्वापार परंपरा. दिवसेंदिवस किफायत घटत चालली, पण गावकुटारी भानगडी मात्र यथामती, यथाशक्ती चालू आहेत. त्यामुळे पाटील-कुलकर्ण्यांच्या कानी लागल्याशिवाय परोपकारी माणसाला गावात पानसत्रासारखे पुण्याईचे कृत्य करण्याचीसुध्दा पंचाईत पडते. आपले पागोटे शाबूत ठेवण्यासाठी आपणाशी नेहमी संबंध असणाऱ्या हलक्या

नोकरांना त्यांना हाताशी धरावे लागते, निदान गप्प बसण्याइतकी तरी त्यांची हरप्रकारे मनधरणी किंवा डोळाचुकव करावी लागते. गावकामगारांना सरकार आणि रयत त्यांच्या मधील दुवा म्हणून कितीही आळविले, आणि प्रसंगविशेषी शेलापागोट्यांनी त्यांचा बहुमान केला तरी काय होणार? 'द्रव्येण सर्वे वशाः' अशी जर लोकांची समजूत - मग ती अजाण म्हणा की तिला दुसरे एखादे विशेषण द्या - आहे, तर ओढघस्त पाटील-कुलकर्णी लाचलुचपतीवर पाणी सोडण्याला कसे तयार व्हावेत? पाटील-कुलकर्ण्यांची कसूर व अपराध उघडकीस आणणे मुश्किलीचे होते. वसुलाची अफरातफर केल्याचा बोभाटा झाला, म्हणजे कित्येक वेळा गावकरी वर्गणी करून पैसे भरतात व कानावर हात ठेवून पुरावा लंगडा पाडतात. गावकामगार पैसे खातात, त्यात बहुधा सर्व जातीच्या गावगुंडांची पाती असते. तरी ह्या बाबतीतल्या खटल्यांत निरक्षरतेच्या सबबीवर कुलकर्ण्याखेरीज इतराना निसटून जाण्याला सापडते. मे. एम. केनडीसाहेब बहादूर, इंस्पेक्टर जनरल ऑफ पोलिस, इलाखा मुंबई, ह्यांनी गुन्हेगार जातीसंबंधाने इंग्रजीत पुस्तक रचिले आहे त्यावरून असे समजते की, वंजारे, मांगगारोडी, काथकरी, वाघरी वगैरे जातींच्या चोरट्यांना पाटील लोक मदत करतात. छप्परबंद नावाचे लोक खोटी नाणी पाडतात त्यांना त्यांच्या गावच्या पाटलाची मदत असते. ती इतकी की, ते पाटलांच्या बायकांच्या नावाने मनिऑर्डरी करतात. बेरड, कैकाडी, भिल्ल, गुजराथ-कोळी, पारधी, रामोशी जातींच्या चोरट्यांना पाटील-कुलकर्ण्यांचे अंग असते. भामटे लोक पाटील-कुलकर्ण्यांची मूठदाबी करतात, आणि मनिऑर्डरी व पार्सले पाटलांच्या नावाने पाठवितात. असो, वतनदारांचा अवतार मागेच संपला. जोपर्यंत वतन-पध्दती आहे तोपर्यंत गाव-गाडयाचा कारभार निर्मल व वक्तशीर होण्याची आशा करणे, म्हणजे 'मुसळाला अंकुर फुटण्याची' वाट पाहत बसण्यासारखे आहे.

५. बलुते - आलुते

पाटील-कुलकर्ण्यापेक्षा हलक्या दर्जाचे गावनोकर म्हटले म्हणजे महार जागले होत. त्यांना प्रांतपरत्वे निरनिराळ्या संज्ञा आहेत. त्यांची यादी 'गाव - मुकादमानी'त दिलीच आहे. सरकार उपयोगी वतनदार गावनोकरांमध्ये आता बलुतदार काय ते महार जागलेच राहिले आहेत आणि रयत उपयोगी गावनोकरांपेक्षा त्यांना बलुते फार मिळते. त्यांची काही कामे रयत उपयोगी माननात, म्हणून महार - जागल्यांना सरकार - रयत उपयोगी गावनोकर असेही म्हणतात. पाटील - कुलकर्ण्यांप्रमाणे त्यांची तपशीलवार वतन रजिस्टरे पुष्कळ ठिकाणी होणे राहिली आहेत. जागल्याची नेमणूक बहुधा तहहयात असते ती पोलिस सुपरिटेण्डेंट करतो व तिला प्रांत मॅजिस्ट्रेटची मंजूरी लागते. त्यांच्या नेमणुकीचे काम सरकारात गेल्यामुळे कोणच्या गावाला किती जागले लागतात, ह्याची वेळोवेळी सरकारी अंमलदार चौकशी करतात आणि जरूर तितक्याच जागल्यांची नेमणूक करतात. यामुळे सरकारने नेमलेल्या जागल्यांची संख्या गावोगाव नियमित झाली आहे. परंतु गावकामगार सदर संख्येपेक्षा जास्त जागले गावकीवर लावून घेतात, किंवा कोठे कोठे ते स्वतःच कामावर उभे राहतात. अशा जागल्यांना सरकारातून मुशाहिरा मिळत नाही, पण गावकऱ्यांकडून बलुते, हक्क वगैरे मिळतात. जागल्यांना कोठे कोठे इनाम जमिनी आहेत. सरकार नेमते त्या जागल्यांना ते दरसाल पाच ते दहा रूपये रोख मुशाहिरा देते. गावकामगार दरसाल मामूल वहिवाटीप्रमाणे गावकीवरील महारांना नेमून घेतात. महारांची काठी कोठे अक्षय्यतृतीयेला, तर कोठे भावईच्या अमावास्येला बदलते. महारांना रोख मुशाहिरा नाही. बहुतेक गावी महारांना इनाम जमिनी आहेत, त्यांना 'हाडकी हाडोळा' म्हणतात. ज्या गावी महारांना इनाम नाही त्यातल्या क्वचित गावात त्यांना जागल्याप्रमाणे रोख पाच-दहा रूपये सालीना मुशाहिरा सरकार देते. अशा ठिकाणी महारांची संख्या जागल्यांप्रमाणे सरकारने नियमित केली आहे. तरी पण गावकामगार तिच्यापेक्षा जास्त महार लावून घेतात. साधारणतः सर्वत्र पाडेवार महारांची

संख्या प्राचीनपासून जी चालत आली आहे तितकीच सर्वत्र अद्याप कायम आहे. किंबहुना गावकामगारांच्या चालढकलीने ती वाढली असे म्हटले तरी चालेल. गावकीच्या कामाबद्दलचा जिम्मा नेमलेल्या महारांवरच आहे असे सरकार, गाव व महार समजत नाहीत; ती समस्त महारांची समजली जाते. म्हणून, ज्या गावी गुरांना विषप्रयोग फार होतात, तेथले संबंध महार-वतन सरकार जप्त करते. महार-जागले यांचे पोट सर्वस्वी रयतेकडून मिळणाऱ्या ऐनजिनसी बलुत्यावर चालते. त्यांच्या कामाबद्दल रयतेकडून मिळणाऱ्या बलुत्यासंबंधाने लढा पडला म्हणजे वतन अँक्ट कलम प्रमाणे १८ प्रमाणे कलेक्टर पंचायत नेमतो. तिचे दोन पंच गावकरी व दोन पंच वतनदार महार-जागले नेमतात आणि सरपंच कलेक्टर नेमतो. पंचायतीच्या निवाडयाप्रमाणे वतनदार महार जागल्यांनी आपली कामे केली पाहिजेत आणि रयतेने त्यांना हक्क दिले पाहिजेत. सरपंच नेमल्या तारखेपासून सात दिवसात पंचायतीने निवाडा न दिला, तर कलेक्टर निकाल देतो व त्याप्रमाणे अंमलबजावणी होते.

महार - जागले हे पाटील - कुलकर्ण्यांचे हरकामे शिपाई होत. सरकारी कामानिमित्त ज्या इसमाची त्यांना गरज लागते त्याला बोलावणे, गावात कोणी परकी मनुष्य आला; जनन, मरण, किंवा गुन्हा झाला; काळी-पांढरीतली सरकारी मालमत्ता, झाडे, हद्दनिशाण्या यांचा बिघाड झाला किंवा सरकारी जागेवर कोणी अतिक्रमण केले, तर त्याबद्दलची बातमी पाटील-कुलकर्ण्यांना देणे; गाव स्वच्छ ठेवणे; गस्त घालणे; पाटील-कुलकर्ण्यांबरोबर काळी-पांढरीत व परगावाला सरकारी कामानिमित्त जाणे; गावचा वसूल, कागदपत्र व सरकारी सामान ठाण्यात किंवा परगावी पोचविणे; पलटणचा बंदोबस्त, सरकारी अंमलदारांची सरबराई, गाड्या धरणे वगैरे कामात पाटील-कुलकर्ण्यांना मदत करणे इत्यादी कामे महार - जागले करतात. जागले वतन हे अवलच्या महार वतनाचा एक पोटभाग असल्याने अमके काम महाराचे व अमके जागल्याचे असा स्पष्ट भेद करता येत नाही. तथापि, महार मुलकीकडील व जागले पोलीसकडील नोकर असल्याने वरील कामापैकी जी

मुलकी अंमलदारांकडून चालतात ती महार करतात व जी पोलीसांकडून चालतात ती जागले करतात. राज्यव्यवस्थेची सुधारणा होत गेली तसे पाटील-कुलकर्ण्यांचे काम वाढले, पण महार - जागल्यांचे मात्र कमी होत गेले. त्यांचे सर्व काम पायपिटीचे असल्यामुळे त्यात त्यांना चुकवाचुकव करण्याला फार फावते. शिवाय, ते पूर्वीच्या झोटिंगपादशाहीत पुरे कसून निघाल्यामुळे कामचुकारपणा हा त्यांचा व्यवसायधर्मच होऊन बसला आहे. सरकार - रयतेच्या दृष्टीने पूर्वीचे महारांचे मोठे भरवशाचे काम म्हटले म्हणजे शेताच्या बांधउरूळ्या, भाऊ वाटण्या व वहिवाट ध्यानात धरणे हे होय. पैमाश खात्याने काळी-पांढरीचे नकाशे तयार करवून सर्व्हे नंबर, पोट नंबर ह्यांच्या हद्दनिशाण्या कायम केल्या, तेव्हाच महारांची ही कामगिरी लोपली. शिवाय स्थावरचे कागदनोंदले जातात आणि पीकपाहणी, बागाईत पत्रके, खानेसुमारी वगैरे मुलकी खात्याकडून तयार होणाऱ्या कागदात स्थावरच्या हक्कांचा पुष्कळ चांगला पुरावा रयतेला मिळतो. आता हक्कनोंदणीच्या पत्रकाने सर्वांवर कडी करून बटाईपासून तो खरेदी, वाटणी, कबजापर्यंत जमिनीवरील सर्व हक्क नोंदण्याची तजवीज लावली आहे. पाटील-कुलकर्णी, सर्कल इंस्पेक्टर तो रेव्हेन्यू कमिशनरपर्यंत अंमलदारांची हद्दनिशाण्या, अतिक्रमण वगैरेवर नजर व तपासणी आहे. गावचे नकाशे व इतर सरकारी दप्तरेचे कागद पाहून तेव्हाच अतिक्रमण हुडकून काढता येते. हद्दनिशाण्या मोदल्याबद्दल पन्नास रूपयेपर्यंत दंड व त्यातला निम्मा बातमीदाराला द्यावा, असे लँड रेव्हेन्यू कोडने ठरविले आहे. तरी आजपर्यंत महारांनी अतिक्रमणाचे किंवा बांधउरोळ्यांचे खटले बहुतेक दिले नाहीत, असे म्हटले तरी चालेल. सबब, बांधउरोळ्यांच्या कामात सरकारला व रयतेला महारांचा व इतर बलुतदारांचा बिलकुल उपयोग उरला नाही. नकाशे झाल्यामुळे, सडका झाल्यामुळे व शिपाई लोकांस वाटा माहीत असल्यामुळे अंमलदारांना महार वाटाडया काढण्याचा प्रसंग क्वचित येतो. ठाण्यापासून पाच मैलावरच्या गावांच्या कुलकर्ण्यांना सर्व्हिस तिकिटे सरकारने दिली आहेत. त्यामुळे गावी पोस्ट नसल्यास फार तर पोस्टाच्या गावापर्यंत महारांना सरकारी लखोटे पोचवावे लागतात. वसुलाच्या बाबतीत पूर्वीचे तगादे,

धरणे वगैरे बंद आहे. वसूल न दिला तर व्याज, चौथाई दंड वगैरे शिक्षा लँड रेव्हेन्यू कोडने ठरविले आहेत. वसुलाची मुख्य जबाबदारी पाटील-कुलकर्ण्यांवर असते. तो वक्तशीर न झाल्याबद्दल महारांना कोठेही शिक्षा झाल्याचे ऐकवात नाही. म्हणून, कुळाला चावडीवर बोलवणे, दवंडी देणे वगैरेपेक्षा ह्या कामात जास्त मेहनत महार-जागल्यांना पदत नाही. मनिऑर्डरीने पट्टी पाठविण्याची सोय झाल्यामुळे पाटील-कुलकर्ण्यांचे लिहिणे वाढले आणि महार-जागल्यांचे हेलपाटे कमी झाले. दरोडे बंडाच्या भीतीमुळे गावाला कूस करून वेशी ठेवीत व त्या वेसकर राखीत. आता हवा खेळती करण्यासाठी गावकूस पाडतात आणि वेसही कोणी बंद करीत नाही. बहुतेक ठिकाणी त्या मोडून गेल्या आहेत. तेव्हा वेसकराचे काम उडालेच म्हणावयाचे. फार बोभाटा न होईल इतक्या बेताने महार-जागले गावात गस्त घालतात आणि ह्या कामात फिरतीवरील पोलिसाकडून त्यांची थोडी फार सोडवणूक होते. सडका, रेल्वे, तारयंत्रे झाल्यापासून गुन्हांचे व गुन्हेगारांचे स्वरूप बदलले आहे. आता ह्या मुलखातला इसम त्या मुलखात गुन्हे करतो. त्यांच्या पध्दती व कसब ओळखणे हे गावपोलिसाच्या वकुबापलीकडचे आहे. म्हणून गुन्हासंबंधी बहुतेक कामकाज सरकारच्या पगारी पोलिसाला करावे लागते. चोर व जंगली जनावरे ह्यापासून उभी पिके व खळी राखण्याचे काम महार जागल्यांनी अजिबात टाकून दिले आहे आणि पूर्वीप्रमाणे ते जंगलाची गस्तही करीत नाहीत, व चोरवाटा, माऱ्याच्या जागा, घाट ह्यावर पहाराही करीत नाहीत. इतकेच नव्हे तर ते स्वतः गुन्हेगार जातीतले असल्यामुळे गुन्हे करतात, अगर पर ठिकाणच्या गुन्हेगारांना बातमी देऊन बोलवतात आणि त्यांचे बेमालूम सारथ्य करतात. कारण, पूर्वीच्या राज्यात गावाच्याबाहेर माग निघाला नाही, तर जागल्याला चोरी भरून द्यावी लागत असे. ही वेसण आता नाहीशी झाली आहे. सन १८२७ च्या १२ व्या रेग्युलेशनचे ३७ वे कलम असे आहे की, एखाद्या गावात जबरीची चोरी झाली, किंवा त्या गावाला चोरट्यांचा माग निघाला, आणि ती गावपोलिसांच्या अगर गावकऱ्यांच्या कसरीमुळे किंवा फुसलतीमुळे झाली असे निष्पन्न झाले तर डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट किंवा

सबडिव्हिजनल मॅजिस्ट्रेटला चोरीच्या ऐवजाची किंमत गावपोलिस किंवा गावकरी ह्यांच्यापासून दंड म्हणून वसूल करण्याचा व ज्याची चोरी झाली असेल त्याला ती अदा करण्याचा अधिकार आहे. पण ह्या कायद्याचा अंमल झाल्याचे ऐकवात नाही. सरकारी मालमत्ता, झाडे, जंगल वगैरे सांभाळणे, गुन्हे, अपमृत्यू ह्यांची खबर ठेवणे व पोलिसला देणे वगैरेंची मुख्य जबाबदारी पाटील-कुलकर्ण्यांवर आहे. त्यांनी काळी-पांढरीत चक्कर दिली पाहिजे व सर्वत्र नजर ठेविली पाहिजे असा निर्बंध आहे. बलुत्याच्या मिंधेपणामुळे ह्या कामातील महार-जागल्यांचा कानडोळा किंवा आळसाची हयगय पुराव्यानिशी शाबीत करणे दुरापास्त पडते. त्यामुळे पाटील-कुलकर्ण्यांनाच हे काम ओढावे लागते. गाव स्वच्छ ठेवण्याचे काम मामूलपासून महारांकडे आहे. हे काम खासगी नसून सरकारी आहे आणि ते घरकीचे आहे अशी महारांची समजूत होऊ देऊ नये, असे तारीख २८ जून सन १९८८ च्या सरकारी ठराव नंबर ४२७३ मध्ये फर्माविले आहे. मेलेले जनावर महार ओढून नेतात आणि जवळच नाल्यात अगर खोंगळीत टाकतात. गावचे रस्ते झाडण्याचे ते साफ नाकारतात. कोणी मोठा अंमलदार गावी येणार असला म्हणजे ते गावकऱ्यांच्या मागे जिकडे तिकडे साफसूफ करण्याची निकड लावतात आणि आपण फार तर चावडीपुढे व काही ठिकाणी येण्याजाण्याच्या रस्त्यावर खराटा फिरवतात. ज्याच्या हद्दीत घाण असेल त्याच्यावर फौजदारी खटला होतो, त्यामुळे स्वतः राबून किंवा महारमांगांना मोल देऊन जो तो आपली जागा साफ करतो. देशात जसजशी दुकानदारी वाढली, सडका, रहदारी, बंगले झाले, तसतशी सरबराईच्या कामातील महार-जागल्यांची पायपीट कमी झाली. हव्या त्या जिनसा दुकानात मिळू शकतात आणि सरकारी सामान व्यवस्थेने लावणे, ते सांभाळणे, गाड्या ठरविणे इत्यादी कामांसाठी अंमलदाराबरोबर सरकारी खासगी नोकर असतात. सरबराईच्या कामात महार-जागल्यांना चांगली पैदास असते. त्यांना फिरती अंमलदार दोन ते आठ-दहा रूपयेपर्यंत पोस्त देतात. मामलेदारापर्यंत सरकारी सामानाचे गाडीभाडे मिळते, त्यामुळे महारांची सरकारी बिगारही कमी झाली. मनुष्याचे वजन पडण्याला

हिंदुस्थानात तरी संपत्ती किंवा अधिकार लागतो. पाटील-कुलकर्ण्यांची दोन्ही अंगे उणी पडल्यामुळे त्यांना महारजागल्यांकडून सक्तीने काम घेता येत नाही. पाटील-कुलकर्ण्यांनी दिलेले सरकारी कागद महार-जागल्यांनी ठाण्यात न आणता टपालात टाकले, ते नाँटपेड झाले, आणि त्यांचे पाटील-कुलकर्ण्यांनी भरलेले हशील महार-जागल्यांनी दिले नाही, असे कित्येक वेळा पाहण्यात येते. महार-जागले पूर्वीइतके पाटील-कुलकर्ण्यांबरोबर गावात व परगावी जात नाहीत. शंकुसाखळी घेऊन सर्कल इंस्पेक्टरबरोबर शिवारात जाण्यासाठी महार काढणे झाल्यास पुष्कळ पाटलांना महारवाडयात हेलपाटे घालावे लागतात. नंतर कोणाची बारी आहे ह्याची विचारपूस सुरू होते, आणि बारीवाला घरी नाही अशी तास-अर्धातास खळखळ चालून कसातरी महार मिळतो. लोकस्थितीचे सूक्ष्म निरीक्षण करणाऱ्या परशराम कवीने केव्हाच भाकीत केले,

पाटीलकुळकर्णी नाव उगीच घालून दमले येरझरा।
सत्ता साहेबी अगदी बुडाली महाराचा त्याहूनी तोरा॥

स्वराज्यात गावकऱ्यांचे वित्त व जीवित ह्यांचे नेहमीचे रक्षण सरकारकडून होत नसे. म्हणून गावगाडयाने महार-जागल्यांचे एक लहानसे लष्कर तयार केले आणि दरोडेखोर व बंडखोर ह्यांशी झुंजणे व गावमुकादमानीतली जातिपरत्वे कामे, ह्यांचा ठोकळ अंदाज पाहून गावाने त्यांची संख्या ठरविली. पूर्वीच्या भोपळसुती अमदानीत जसजसे फावले तसतशी ती फुगत गेली असावी असे वाटते. आता दंगेधोपे नामशेष आहेत आणि क्वचित झाल्यास ते मोडण्याला आणि गुन्ह्याचा बंदोबस्त करण्याला सरकारचे लष्कर व पोलिस आहेत. सरकारच्या निरनिराळ्या खात्यांनी व सुधारणांनी महार-जागल्यांचे काम किती कमी केले आहे आणि त्यातलेही ते कसे चुकवितात ह्याचे दिग्दर्शन वर केले आहे. तरी पण कामाच्या मानाने पाटील-कुलकर्ण्यांची संख्या ज्याप्रमाणे सरकारने उतरविली, तशी महार-जागल्यांची उतरविली नाही. जरूरीपेक्षा जास्त कामकरी असले म्हणजे खेळणी चालून काम बिघडते आणि खर्च मात्र अधिक येतो. 'रिकामा न्हावी

आणि भिंतीला तुमडया लावी', हा सर्वानुभव महार-जागल्यांच्या संख्येला लागू करणे अत्यंत आवश्यक आहे. नगर जिल्ह्यात सुमारे चार हजार वस्तीच्या पारनेर गावाला महार-जागल्यांचे राजरोस लष्कर ५० आहे. ते असे:- ३२ महार, ४ वेसकर, ८ रामोशी जागले, २ सोनार व २ मुसलमान जागले ऊर्फ हवालदार आणि एक दोन नायकवाडी. इतके लोक तेथे शिवारात व बाजारात हक्क बेधडक उकळतात. सरसकट २५० चौरस मैल क्षेत्र व पाऊणलाख लोकवस्ती असणाऱ्या तालुक्याला १५।१६ मुलकी शिपाई व ३०।३५ पोलिस शिपाई पुरतात, तर खेडयाच्या कामाच्या मानाने प्रत्येकी किती महार-जागले लागतील हे मुक्रर करणे फारसे कठीण नाही. दुष्काळाच्या दिवसात लोकांत चलबिचल व हालचाल जास्त असते, गुन्ह्यांचे प्रमाण चढते आणि तपासणी अंमलदारांची संख्या वाढून त्यांचा गावगन्ना मुक्कामही अधिक होतो. म्हणून सुबतेपेक्षा दुष्काळात गावकीचे कागदी व पायपिटीचे काम रगड माजते, आणि त्यातच महार-जागले पोटाभागे गाव सोडून जाण्याचा संभव अधिक असतो. अशा स्थितीत गावचे किती महार-जागले डोलात (सरकार दुष्काळात म्हार-जागल्यांना रोकड किंवा धान्य खावटी देते त्याला डोल म्हणतातः) घालावे ह्याचा सरकारने खाली लिहिल्याप्रमाणे निर्बंध केला आहे.

लोकसंख्या	महार	जागल्या
१ ते ५००	१	१
५०१ ते १०००	२	१

आणि पुढे दर १००० लोकसंख्येला १ महार व १ जागल्या. ह्यावरून एवढे खास की, हे प्रमाण एरवीच्या दिवसात फारच सढळ होईल. तेव्हा महार-जागल्यासंबंधाने अगदी निकडीची सुधारणा म्हटली म्हणजे कामाच्या मानाने गावाप्रत त्यांची संख्या ठरविणे, नेमणुकीच्या महार-जागल्यांखेरीज इतरांना काळी-पांढरीत हक्क उकळण्याची सक्त मनाई करणे, आणि त्यांचे वतन रजिस्टर करणे ही होय. सरकारच्या सर्व खात्यात वेळोवेळी छाटाछाट होत असताना महार-जागल्यांच्या संख्येला धरबंध असू नये आणि ह्या

पेंढाराने सरकारच्या नावावर बेसुमार चरावे ही नैतिक व सांपत्तिक पिछेहाट होय!

शेतातील वहिवाट, वाटण्या, विहीर, पाट यांचे पाणी घेण्याच्या पाळ्या इत्यादी कामी महार-जागल्यांच्या तोंडी पुराव्याचा रयतेला उपयोग होत नाही. पिकाचे, फळांचे व गुरांचे रक्षण कुणब्यांना जातीने किंवा राखणदार ठेवून करावे लागते. भडोच जिल्ह्यातील झाडेश्वर गावी असे समजले की, सुमारे १०।१२ वर्षांपासून शेती सांभाळण्यासाठी कुणब्यांना अजमासे ६०० सिंधी लोक दरसाल पगार देऊन ठेवावे लागतात. नगर जिल्ह्यातील शेवगाव तालुक्यातील मुंगी व लाखेफळ गावी कुणब्यांनी अनुक्रमे ५ ते ७ व २ खंडी धान्य दरसाल देण्याच्या कराराने कोल्हाटी लोक पिके राखोळीसाठी ठेवल्याचे पाहण्यात आले. रानडुकरापासून पिकांचे रक्षण करण्यासाठी काही ठिकाणी कुणबी शेतात पिकाभोवती खोल व रुंद खंदक खणतात आणि कित्येक ठिकाणी कोल्हाटी, वड्डर वगैरे मोलाने ठेवतात. ह्याप्रमाणे ह्या कामातही कुणब्यांना महार-जागल्यांचा उपयोग होत नाही. गावकऱ्याने स्वतःसाठी किंवा पाहुण्यासाठी महार-जागल्यांपैकी वाटाडया काढला तर त्याला भाकर, धान्य किंवा तीन-चार आणे रोज द्यावे लागतात. खानदेशात आग्रा रोडवर भिल्लांच्या चौक्या पाहण्यात आल्या. त्या कोणी बसविल्या हे समजले नाही. त्यावरील भिल्ल वाटेच्या गाडयाबरोबर पुढील चौकीपर्यंत जाऊन आणा-अर्धा आणा रहदारी (दस्तुरी) घेतात. गावात घोडे, गाडी रात्री मुक्कामाला राहिली तर महाल-जागले आणा-अर्धा आणा जागलकी घेतात. पूर्वी लोक गाव सोडून धंद्याला देखील लांबवर जात नसत, आणि सोयरसंबंधही दूर गावी करीत नसत. त्यामुळे चिठीचपाटी, निरोप-पडताळा, मुऱ्हाळकी ह्या कामी महारांचा उपयोग होई. आता हे सर्व पालटले आहे. त्यामुळे व टपालखात्याचे जाळे सर्व देशभर पसरल्यामुळे महारांची जासुदकी सुटली. गाव झाडून साफ करण्याचे काम पाडेवार महार टाकवेल तितके अंगाबाहेर टाकतात. ह्याप्रमाणे महार-जागल्यांच्या सार्वजनिक अथवा गावकीच्या कामाची कहाणी झाली. घरकी

कामाबद्दलही तेच किंवा त्याहून अधिक रडगाणे आहे असे म्हटले तरी चालेल. तोंड पाहून गावतल्या कर्त्या लोकांची, पाटील-कुलकर्णी, देशमुख-देशपांडे, किंवा श्रीमंत कुणबी ह्यांची मात्र थोडी फार घरकी कामे महार करतात पण तीसुध्दा पुष्कळ बोलावणी पाठवून गाठ पडल्यास करतात. नाही तर 'पाटील मी घरी नव्हतो, मला कळले नाही' वगैरे थाप मारून चाळवतात. गरीब कुणब्यांना त्यांच्याकडे हेलपाटे घालण्याला, त्यांची वाट पाहण्याला व त्यांच्याशी हुज्जत घालीत बसण्याला सवड नसते. कुणब्याचे गोठे साफ करताना आताशा महार आढळत नाहीत. काही ठिकाणी घरापुढे झाडण्याला महाराणी फुरसतीने येताना दिसतात. नांगर, कुळव, बी वगैरे ओझे ज्या त्या कुणब्याला स्वतःच घरून शेतात न्यावे लागते. बोलावले तर 'येतो जातो' अशी महारांची टंगळमंगळ चालते. ही कामे निकडीची असतात. त्यामुळे शेकडा एका कुणब्याचेसुध्दा - आऊतकाठी, मोट, बी, सर्पण वगैरे ओझे महारांच्या वाटयाला येत नाही. फॉरस्ट झाल्यामुळे व ओहोळ-खोळ वगैरे ठिकाणाची झाडे सरकारच्या मालकीची असल्यामुळे महाराचे सर्पण पुरविण्याचे काम आयतेच सुटले. स्थलपरत्वे, कालपरत्वे आणि जातिपरत्वे महारकी वतनात जागलकी, वेसकरकी इत्यादी फोड झाली, आणि महार-मांगांनी आपापली काही मूळची कामे टाकून दिली व ती दुसऱ्या जातींनी उचलली. त्यामुळे महार-मांगांचे काम हलके झाले, आणि रयतेवरील बलुत्याचा बोजा मात्र वाढला. गुजराथेत धेड फक्त मेलेले ढोर उचलतात व मेलेली कुत्री, मांजरे भंगी उचलतात. केरसुण्या, शिंकी, कासरे, नाडे, आटणे (त्यासाठी ताग आंबाडीचे वाख, दौरखंड, कुणबी आपल्या पदरचे पुरवितात.), जुंपण्या, वेल्हे, वेठण, मोऱ्हक्या, पिछाड्या, प्रेताची सुतळी, डफ वाजविणे, मरेआईची पूजा, फाशी देणे वगैरे कामे जातिधर्म म्हणून मांग करतात. त्यातलीही काही कामे उदाहरणार्थ साळ्यांच्या कुंच्या, शिंकी, कासरे, जुंपण्या, हातळी, पिछाड्या, मोऱ्हक्या वगैरे मांगाने सोडून कंजार, माकडवाले वगैरे जातींच्या गळ्यांत घातली आणि प्रेताची सुतळी तर बाजारातून विकत आणावी लागते.

ओढून नेलेल्या जनावराची फाड जेथे होते तेथेच त्यांची हाडके पडावयाची. ढोर ओढणे हे महारकीचे मुख्य काम आहे आणि त्याची फाड महार इनामात व्हावयाची म्हणून महार इनामाना हाडकी-हाडोळा ही संज्ञा प्राप्त झाली व हाडारक्ताचे खत त्यांना अनायासे मिळू लागले. हाडकी-हाडोळ्याच्या जमिनी, व असतील तेथील जागले-इनाम, महार-जागले स्वतः करीत नाहीत. ते त्या कोणातरी कुणब्याला बटाईने लावतात व काही ठिकाणी त्या गहाण पडलेल्याही दृष्टीस पडतात. हाडकी-हाडोळ्याच्या जमिनी बहुधा फार सरस असतात. तरी महार-जागल्यांना इनामाचे उत्पन्न आहे आहे नाही नाही अशातले आहे. जागले नेमताना तालुका पोलिस कुणब्याकडून लेखी कबुलायत करून घेतात की, मामूलप्रमाणे दर जागल्यास एक शेर ते एक पायली धान्य देत जाऊ. ह्याचप्रमाणे दुकानदारही सालीना प्रत्येकी काही पैसे देण्याचे कबूल करतात. कोठे कोठे दर कुळामागे दरसाल एक रूपया व पेठेतील दुकानामागे आठ आणे रामोसपट्टी म्हणून जागल्यांना देण्याचा प्रघात आहे. ही वहिवाट पाडण्याच्या व चालविण्याच्या कामात त्यांना गावकामगारांचे विशेषतः पोलिस पाटलाचे अंग असते. महार दर शेतात बलुते उकळतात, त्याला स्थानपरत्वे पेंढी, शेर, पसा अशी नावे आहेत. प्रांतपरत्वे बलुत्याचे दर, प्रकार व धान्ये निरनिराळी आहेत. कोठे दोन बैलाच्या नांगरामागे शंभर पेंढ्या तर कोठे अर्धा मण धान्य, कोठे भात, नागली, तर कोठे ज्वारी, बाजरी ह्याप्रमाणे बलुते देतात. एका गावच्या इसमाने दुसऱ्या गावचे शेत केले तर त्याला 'ओवांडयाने' शेत केले असे म्हणतात. गावकऱ्यापेक्षा ओवांडदारांकडून महार-जागले दिढीने बलुते घेतात. शेतमाल तयार होऊन खळे लागले, व धान्याची राशी पडू लागली म्हणजे त्या सरईला 'खळवट' 'रासमाथा' 'सुगी' किंवा 'हंगाम' म्हणतात. ज्या प्रदेशात जे खाण्याचे मुख्य धान्य असेल त्याचे बलुते कुणब्याने रासमाथ्याला घावयाचे असते. कुणब्याने जर ते पेरले नाही तर तारतम्याने त्याचा मोबदला त्याने जे पेरले असेल त्या धान्याच्या किंवा रोकड पैशाच्या रूपाने तो देतो. कुणब्याजवळून बलुत्याखेरीज बी-बियाणे घेण्याची सर्व कारूनारुंची वहिवाट आहे. कारूनारुंना आपल्या जमिनी

पेरण्यास कोणतीही अडचण येऊ नये, हा बी पुरविण्याचा हेतू असावा. कामगार महार जागले मामूल शिरस्त्याप्रमाणे व्यक्तिशः बलुते नेतातच, पण त्याखेरीज समस्त महार व समस्त जागले म्हणून तिसऱ्या किंवा धाकट्या ओळीचा हक्क मागण्याला संबंध महारवाडा व महार, मांग, भिल्ल, कोळी, रामोशी वगैरे ज्या जातीचे जागले असतील, तिचे सर्व पुरुष एकमेळाने शिवारांत जातात. महार-जागले खळे मागण्याला एकट दुकट कधीही जात नाहीत. जमावाने गेले म्हणजे आळवणी, दाबादाब, कटकट व धमकी चालते आणि कुणबी गाय होतो. हक्कापेक्षा जास्त मागण्याची इच्छा झाली म्हणजे मोहबत पाडावी लागते. मोहबतीची मिळकत म्हणजे प्रतिष्ठित भिक्षा होय. मोहबतीपेक्षाही अधिक मागण्याची इच्छा झाली म्हणजे निलाजरेपणाने गरिबी गाऊन हात पसरला पाहिजे. भीक घालण्यास दाता नाखुश दिसला तर त्याची फाजील स्तुती, त्याला आशीर्वाद, शाप देणे वगैरे प्रकारचा लोचतपणा करून कार्य साधले पाहिजे. आणि इतक्याने होणाऱ्या प्राप्तीने जर तृप्ती झाली नाही तर पुढचा मार्ग म्हटला म्हणजे चोरी. सारांक्ष हक्क, मोहबत, भीक, लोचटपणा व चोरी ही जपमाळेच्या मण्यांप्रमाणे एकामागून एक येतात. असो. गावात जे मुख्य धान्य पिकते त्याचे शेकडा ४ ते ६ महारांना व शेकडा २ ते ४ जागल्यांना प्राप्त होतात. नांगरामागे महारांना शेर-दोन शेर व जागल्यांना शेर अच्छेर बी मिळते आणि जमीन असो वा नसो व ती करोत वा न करोत, कुणब्यांजवळून ते चोपून सालोसाल बी घेतात. वर जी मांगांची जातकामे सांगितली त्याबद्दल मांगांना जागल्याच्या उत्पन्नाचा आठवा भाग स्वतंत्रपणे मिळतो. शिवाय शेत पेरण्यापूर्वी मुहूर्ताने विडा-सुपारी घालून बियानी मांगिणीची भरभक्कम ओटी भरावी लागते. जोंधळा उपटण्यापूर्वी 'पाटा' (दहा तिफणी इतका भाग) सोडतात. तेथे कोरभर भाकरी व एक तांब्या पाणी टाकून गळ्यांत पागोट्याचा वेढा घेऊन कुणबी पाया पडतो, त्याला 'सीतादेवी' ची पूजा म्हणतात. ह्याप्रमाणे सोडलेल्या शेत-भागातील पीक व पूजेची भाकर महार नेतात. हा झाला कसा तरी हक्क-भिकेचा पसा. येथून पुढे दंडेली, लोचटपणा व चोरी लागते.

धान्य उफणताना 'उडती पाटी' महार-जागले घेतात. वेटाळणी किंवा सोंगणी झाल्यावर जी कणसे खाली पडतात, अथवा भुईमूग, रताळी, बटाटे, मिरच्या, कांदे वगैरे काढून नेल्यावर जे काही कोठे शिल्लक राहते, त्याला 'सर्वा' म्हणतात. जिराईत पिकाच्या सर्व्याला जिराईत सर्वा व बागाईत पिकाच्या सर्व्याला बागाईत सर्वा म्हणतात. महार, मांग, भिल्ल, रामोशी, हे सर्वा हक्काने नेतात. सुडी रचताना कुणबी उत्तम गुडाचे 'कोचुळे' रचतात, त्यांतील मधला थर शेलका असतो. त्यावर सर्व महार गोळा होऊन पडतात आणि काही दिल्याशिवाय कुणब्याला हलू देत नाहीत. कठण, मठण, तीळ, करडई, गहू, हरभरा, कपाशी, भोपळे, बटाटे, कोबी, मेथी, कोथिंबीर, ऊस भुईमूग, रताळी, घास, कडवळ, आंबे, पेरू, डाळिंबे, बोरे, संत्री वगैरे कोणताही उदीम कुणबी करोत त्याची वाणगी सर्व कारूनारू, अलबत्ये गलबत्ये धर्म म्हणून मागून नेतात आणि त्यांना नाही म्हणण्याची सोय नसते. सारांश पेरणीला शेतात पाय ठेवल्यापासून तो शेतातले तण, झुडपे खांदून काढीपर्यंत व बियांपासून तो थेट 'काशा' (गवताच्या मुळ्या) पर्यंत शेतात मागणारे उभेच. त्यातले त्यात रिकामटेकडे म्हणून महार-मांगांचे झट विशेष असते. महार जागल्यांच्या जातींची संख्या सरासरी गावच्या वस्तीच्या मानाने शेकडा १० - १२ असते म्हणजे कुणब्यांना शेकडा १० वर लोक फुकट पोसावे लागतात. ही झाली महार-जागल्यांच्या जातीची उघड उघड प्राप्ती. ह्याशिवाय ते कुणब्याच्या मालावर यथेच्छ आडून ताव मारतात तो वेगळाच. महार, मांग, भिल्ल, रामोशी वगैरे जातींचे पुरुष, स्त्रिया आणि मुले गवत, सरपण, तरवड, बेलाशक कुणब्यादेखत त्यांच्या शेतातून काढतात, किंवा चोरतात आणि विकतात. मांगांचा डोळा केकताड अगर घायपातावर विशेष असतो. ते ते तसेच किंवा चोरून नेतात व तुरळक विकत घेतात. केकताडाची चऱ्हाटे होतात व त्याचे कृत्रिम रेशीम बनते, म्हणून त्याला भावही चांगला असतो. राखणदार नसला किंवा पहाटेस गुंगला म्हणजे ह्यांचे चांगले बनते, बाजारात बहुतेक गवत, सरपण चोरीचे येते. अहमदनगर जिल्ह्यात राहुरी संगमनेरकडे

संत्री, डाळिंबांचे बाग आहेत. त्यातील फळे महार, मांग, भिल्ल, रामोशी चोरून नेतात, असा फार बोभाटा आहे. गवतासरपणासाठी येताना हे लोक भलतीच कुपाटी काढून चोरवाट पाडून ठेवतात, गवत उपटताना पिके तुडवितात, तेथे जे काही खाण्यासारखे असेल त्याने तोबरा भरतात, आणि डोळा चुकवून ओटीत कणसे, फळे कोंबतात. एखादा कुणबी रागे भरू लागला तर हे लोक त्यालाच विचारतात की, बळीराजा, आम्ही तुमचे पायपोस! आम्ही कशावर भरावे? इतक्यावर तो उमजला नाही तर हे लोक 'बरे बरे, असे आहे का?' वगैरे खुणेचे व माजोरे शब्द उच्चारतात, म्हणजे कुणबी दचकतो की चोरी करून, आग लावून, किंवा जनावराना विषप्रयोग करून हे वचपा काढणार. मग त्यांनी घेतले असेल ते त्यांना नेऊ देण्यास बिचारा मुकाटयाने तयार होतो. कारण 'दुर्जनं प्रथमं वन्दे' असे वाडवडील म्हणत आले आहेत. शेतात चरावयास झाले की, हे लोक चालले रात्री त्यात आपली गुरे चारण्याला, कणसे आली की चालले ती खुडण्याला, सुडी रचली की चालले ती फोडण्याला, आणि मळणी चालली की चालले रास उपसण्याला! कोंडवाडयातील जनावरांचे लिलाव बहुशा महार मांग घेतात, कारण ती त्यांना फुकट चारावयास आणि नफ्याने विकावयास फावते. ज्या कुणब्याचे राखण जबरदस्त असते त्याचा कसाबसा बचाव होतो. पण ज्याचे राखण कमी किंवा कुतंगळ, त्याचे शेत गतकुळी असा प्रकार आहे. महार-जागल्यांची वस्ती तुटक व घाण असल्यामुळे तेथे जाण्याला तदितर कसकसतात. त्यामुळे शेत-मालाची चोरी झाकणे व तिची विल्हेवाट लावणे, त्यांना फारसे जड जात नाही. चोरलेली कणसे कुटून त्यांचे धान्य दुसऱ्या धान्यांत मिसळले म्हणजे मुद्दा मोडतो. शेतमालाचा मुद्याचा चोर धरणे फार कठीण आहे, आणि धरला तरी चोरी शाबीत करणे त्याहून कठीण आहे. चावडी कचेरीत हेलपाटे घालण्याला कुणब्याला वेळ नसतो व गाऱ्हाणे करणाऱ्याला लोक हलकट ठरवितात. त्यातून कुणब्याचा पडला आडवा नाडा. दिवसा फिर्याद द्यावी, आणि रातोरात चोराच्या आंसांनी पीक कापावे, अगर जाळावे किंवा दावण बसवावी, ही जरब केवढी असेल ह्याचा ज्याचा त्यानेच विचार करावा.

गावात पेव फोडले म्हणजे पेवगुड मागण्याला महार-जागले जातात. सकाळ-संध्याकाळ दोन्ही वेळ घरोघर वेसकराना भाकरी मिळते. ह्याखेरीज झाडणारे महार-महारणी दररोज भाकरी मागतात. साल बदलून नवे महार कामावर आले म्हणजे ते “भावईचे चेले दह्या दुधाने न्हाले। वर्षानुवर्षा पाऊस पाणी घेऊन आले”॥ हे गाणे म्हणून घरोघर शेर मागतात. ते भाद्रपदात पितरे मागतात, व अश्विनात दसरा मागतात. कठीण दिवस म्हणून कुणब्याने पितराला एखाददुसरा जातिबांधव सांगितला तरी दारापुढे महाराचे कडे पडते, आणि बहुतेक भरती त्यांचीच करावी लागते. ह्याखेरीज बारा सण, दिवस व लग्नकार्य इत्यादी निमित्ताने जेव्हा जेव्हा गावकऱ्यांच्या घरी चार पाने टाकतात तेव्हा तेव्हा महार-जागले व सर्व कारूनारू ह्यांना वाढणी द्यावी लागतात आणि तो ऐपतदार असला तर लग्न, दिवस वगैरे प्रसंगी सर्व कारूनारू पंक्तीचा ठाव म्हणजे जेवण मागतात. वरवर पाहणाराला असे वाटते की, खेडवळ विशेषतः कुणबी लग्न दिवसाला उगीच जेवते गण गोळा करून बुडतो. पण आतली गोम अशी आहे की, वऱ्हाडी व जातभाईपेक्षा कारूनारूंना जास्त अन्न जाते आणि ते ते हक्काने काढतात. त्यांना नाही म्हणून चालावयाचे नाही. कमी पडले की नुकसान झालेच समजा. म्हणून सर्वजण निमूटपणे उरावर धोंडा ठेवून ह्या पेंढारांची पोटपूजा करतात. अन्न उकळण्याच्या कामी महार मांगांची सर्वांवर ताण असते. महार - जागल्यांशिवाय इतर कारूनारू बहुधा आपापल्या असाम्यांकडेच वाढणे किंवा जेवण मागतात. परंतु महार-जागले व त्यांचे जातभाई हे सर्व मिळून प्रत्येक गावकऱ्यांच्या घरी वाढणे मागण्यास जातात व त्यांना शेर-दोन शेर अन्न सहज लागते. महार-मांग व हलालखोर हे मुसलमानसुद्धा सर्व जातींचे उष्टे खातात, त्यामुळे हरघडी उष्ट्याचे नाव पुढे करून ते अन्न मागत सुटतात. दिवाळीला सर्व करूनारू ओवाळणी मागतात. त्यावेळी त्यांना चोळीचे खण व पैसे द्यावे लागतात. लग्नमध्ये वराचा शेला महाराला मिळतो. ग्रहणाच्या वेळी महार-मांग धान्य, वस्त्र व पैसे मागतात. अमावस्या व मरेआईची पूजा

मांगाकडे आहे. कोठे कोठे महारही हे काम करतात. मांगांना दर अमावास्येच्या दिवशी 'सतका मतका' (उडिदाची डाळ, राळे अगर इतर धान्य, पीठ, मीठ, मिरच्या, तेल इत्यादी जिनसा) घरोघर मिळतो. आषाढात व विशेषतः पटकी सुरु म्हणजे हे मरेआईचे पुजारी दर मंगळवार - शुक्रवार दवंडी देऊन घरोघरचा नैवेद्य मागवितात. नैवेद्याबरोबर नारळ, पैसा सुपारी, बांगडया, खण वगैरे असतात. बहुतेक ठिकाणी मरेआईसाठी सव्वा मण किंवा अधिक भाताचा बळी काढतात, मांगिणीला हिरवे लुगडे, चोळी, बांगडया देतात, आणि मिरवणुकीच्या वेळी खूप नारळ फोडतात व लिंबे कापतात. मरेआईचे उत्पन्न किती होत असावे ह्याचा खालील गोष्टींवरून अंदाज होईल. कर्जत, जिल्हा नगर येथे सन १९१२ साली गावकऱ्यांनी महारांकडून मरेआईची पूजा करविली आणि सुमारे २५० रु. वर्गणी करून बळी काढला. मांगांनी एका मुसलमानाला शंभर-सव्वाशे रूपये देऊन त्याच्या बायकोच्या अंगात मरेआई आणविली, आणि तिजकडून असे वदविले की, मला महाराची पूजा पावली नाही, मांगांची पाहिजे! ख्रिस्ती झालेले महार-मांगसुध्दा तेवढ्यापुरते मरेआईचे भगत बनून आपली तुंबडी भरून घेतात!! प्रेताचे सरण वाहण्याबद्दल वतनदारांकडून महार प्रेतावरील वस्त्र, विसाव्याच्या जागेचा पैसा व दिवसाचे जेवण घेतात आणि इतरांपासून पाच आणे ते सव्वारूपया - प्लेग -पटकीच्या दिवसात दोन रूपयेपर्यंत - मजुरी घेतात. बलुत्यांतच पूर्वी महार जनावरे ओढून नेत आणि त्यांची माती हाडके घेऊन मिरासदाराना कातडे आणून देत. उपन्याजवळून ते दोन ते सहा पायली धान्य, अगर आठ आणे ते रूपया घेऊन त्यांनाही कातडे परत देत अशी स्थिती असावी. जनावर ओढण्यासाठी जे धान्य महारांना देतात त्याला 'घाटा' किंवा 'हातधुलाई' म्हणतात, व हिरव्या संबंध कातडयाला 'आघोड' म्हणतात. आघोड परत आले म्हणजे लोक ते ढोराला अगर चांभाराला देऊन त्याचे जोडे, चाबूक, नाडे वगैरे करून घेत. आता महार सर्रास सर्वाजवळून दोन शेर ते तीन-चार पायली पर्यंत घाटा घेतात, पण दांडामुडपा करून आघोड आपणच उपटून बसतात. कोठे कोठे देशमुख, पाटील ह्यांना मात्र ते अघोड देतात असे ऐकतो. महर्गतेवरील

रिपोर्टात मि. दत्त ह्यांनी असे सिध्द केले आहे की, १८९० ते १९१२ पर्यंत कातड्याची किंमत सरासरी दुपटीने वाढली आहे. हाडका कातड्याना जशी किंमत चढली तसे महारांनी आखडते घेतले, व ते चांगले पैसे करू लागले. अशी लौकिक समजूत आहे की, महारांजवळ बेमालूम विषप्रयोगाची औषधे व त्यांचा उतारा आहे त्यामुळे त्यांनी जनावराना केलेले विषप्रयोग सिध्द करता येत नाहीत आणि विष घातलेल्या जनावरांची माती त्यांनी खाल्ली तरी ती त्यांना बाधत नाही.

सन १८३९ चा अँक्ट २० अन्वये सरकारने सर्वाना बाजार उकळण्याची मनाई केली आहे. परंतु पाडेवार महार, जागले व ज्यांची कामे सरकारने वजा केली आहेत, असे हवालदार, नाईकवाडी, पोतदार ह्यांचे वंशज, आणि फकीर, गोसावी, बैरागी व अठरापगड ब्राह्मणतेर भिक्षुक रोजच्या व आठवड्याच्या बाजारात उकाळा, फसकी, शेव इ. उकळतात. गवत, कडबा, सरपण, भाजीपाला, फळफळावळ, तेल, धान्य, पानसुपारी, तंबाखू, विड्या, इत्यादी काहीही बाजारात आले की त्यावर ही टोळ धाड पडलीच. दुकानदार आळम टाळम करू लागला तर हे लोक मालांत हात घालून तो उपसतात, आणि वेळेवर मारामारीही करतात. पाटील व हलके पोलिस ह्यांचा ओढा महार-जागल्यांकडे असल्यामुळे तालुक्याच्या ठाण्यात देखील त्यांची ही लूटमार बेलाशक चालते आणि असा बळकट संशय येतो की फळफळावळ, ऊस, शेंगा वगैरे उकाळ्यातील काही अंश ग्रामप्रभूकडे जात असावा. ह्याशिवाय ह्या सर्व लोकांची जनावरे बाजारावर मोकाट सोडलेली असतात व ती बेधडक चारा-दाण्यात तोंडे घालतात. कनिष्ठ स्थितीतले शेतकरी आपला माल खेड्याच्या बाजारात आणतात, म्हणून वरील शोचनीय स्थिती बंद करण्यासाठी तातडीचे उपाय योजिले पाहिजेत. बाजारकऱ्यांना काय आणि एकंदर जनतेला काय, कायदेशीर दाद मागण्याचे किंवा आत्मसंरक्षणाचे अवसान नसते, हे जसे कुणब्या-वाण्यांच्या भांडणात दिवाणी कोर्टात नजरेस येते तसे फौजदारी कोर्टातही येते.

महार-जागल्यांना किती किफायत आहे ह्याची अटकळ येण्यासाठी एक दोन गोष्टी सांगतो. लाखेफळ तालुका शेवगाव, जिल्हा अहमदनगर येथे महारांचा आणि गावाचा लढा पडला. गावची घरे १२५, लोकवस्ती सुमारे ८००, आणि महारांची लोकसंख्या सुमारे २०० असून काळीत सुमारे १०० नांगर चालत होते. लोक महारांना नांगरामागे चार पायल्या धान्य व रोजची भाकर देण्याला कबूल होते. महारांचे म्हणणे असे पडले की, गावाला आठ महार लागतात तर आम्हांला रोज दर घरची एक भाकर, सणावाराला सर्व महारवाडयाला वाढणे, पडयाची माती व कातडे आणि शेतात पिकेल त्याचा दहावा हिस्सा बलुते ह्याप्रमाणे मिळाले पाहिजे. शेरांत चार भाकरी होतात व एक वेळच लोक भाकरी घालतात, असे मानले तर महारांना सव्वाशे घरांच्या रोजच्या आठ पायल्या म्हणजे सालाच्या बारा खंडीच्या भाकरी होतात आणि नांगरामागे चार पायल्याप्रमाणे सालाचे पावणे दोन खंडी धान्य होते: म्हणजे ८०० वस्तीच्या गाव-महारांना सुमारे ८५० रूपयांचे चौदा खंडी धान्य देण्याला गाव कबूल असताही महार नाखुश. ह्या रकमेत सणावाराची वाढणी, ओवाळणी, दाने, शेतातले गवत, सरपण, जनावरांची माती, कातडे वगैरे मिळविले तर महारांची दोन ते तीन रूपये डोईपट्टी गावावर बसते, असे भीत भीत म्हणावे लागते; ह्याखेरीज चोरी चपाटी. दोन वागत्या पाटलांचा असा स्पष्ट अभिप्राय आहे की, जितका गावचा वसूल तितक्या किमतीचा हरजिनसी माल महार-जागले उकळतात. चार आणे रोज देऊनसुध्दा ते शेतमजुरीला का मिळत नाहीत ह्याचा उलगडा हा अभिप्राय प्रमाण मानला म्हणजे होतो. सन १९०५ साली महार-जागल्यांच्या वतनासबंधाने चौकशी चालू होती तेव्हा ते स्वच्छ म्हणत की, आम्हाला माणसी दहा रूपये दरमहा दिला तरी परडवणार नाही. टाकळीभान, तालुका नेवासे येथील महारांना पाच वर्षे सस्पेंड केले तेव्हा पुनः कामावर रुजू करून घेण्याच्या खटपटीसाठी ते गावकऱ्यांना हजार रूपये देण्याला तयार झाले असे सांगतात. सन १९१२ साली पारनेर तालुक्यातील बडनेर बुद्रूक ह्या गावी निजामशाहीतील एक महार आला, आणि त्याने एकाचे दोन रूपये चौथ्या दिवशी देण्याचा धंदा सुरू केला. ह्या धंद्यात सदर गावच्या

महारांनी ६०० - ७०० रूपये घेतले. असो. गावच्या कामाच्या मानाने महार-जागल्यांच्या संख्येत नुसती छाटाछाट करून हा कुणब्याच्या मागचा ससेमिरा सुटणार नाही. महार-जागल्यांच्या पोटगीत सरकारने जी रयतेशी सांवड किंवा सरकत केली आहे, तीच मुळी पायाशुध्द नाही. समसमान बलाबल असले तर खरीखरी पाती. कोणीकडे सर्व शक्तिमान कसरी सरकार आणि कोणीकडे रानांत गाठलेला गैर-हिशेबी लंगोटया? सरकारचे काम कसेही होऊन निघते. ते महार-जागल्यांनी केले नाही तर पाटील-कुलकर्णी धाकाने अंगमोड किंवा पदरमोड करून त्याचा बोभाटा होऊ देत नाहीत. हे सामर्थ्य रानगडयाने कोठून आणावे? राक्षस आणि ठेंगू ह्यांच्या संगतीप्रमाणे ही सांवड कुणब्याच्या जिवावरचीच आहे. तेव्हा महार-जागल्यांचे ऐनजिनसी हक्क व बलुते बंद झाले पाहिजे व त्यांना रोख मुशाहिरा देण्याची तजवीज झाली पाहिजे. त्यांचे वतन इनाम खालसा करून त्यातून त्यांचा पगार भागत नसल्यास लोकांनी तत्प्रीत्यर्थ अल्पसा कर देण्याचे कबूल करावे. संबंध महारवाडा, मांगवण, कोळवण, रामोसवाडा, भिलाटी अंधारात पोसण्यापेक्षा नियमित संख्येचा उघडया डोळ्यांनी व मोकळ्या हातानी पगार देणे खात्रीने फायदेशीर होईल. निमगाव, तालुका शेवगाव, जि. नगर येथे महारांचा व गावचा बेबनाव झाल्यावर गावाने पाच रूपये दरमहावर एक कोळी ठेवून त्याजकडून गावकीचे काम घेतले, तेव्हा काम अति उत्तम होऊन एकंदर गावची पुष्कळ बचत झाली. ह्या अनुभवाची शीक इतरानी घेतल्यास परिणामी उभयपक्षी कल्याण होईल.

टंकसाळ झाल्यापासून सोनाराची पोतदारी सुटली. तो आता बलुत्यांत कुणब्यांचे व आलुत्या-बलुत्यांचे रूप्याचे किरकोळ व ठोसर डाग घडतो. उदाहरणार्थ - टांक, कान टोचणे, अंगठया, कडी, गोठ इ. कलाकुसरीच्या व श्रमाच्या दागिन्यांबद्दल तो मजुरी घेतो. काही ठिकाणी पाटील-कुलकर्णी त्याला गाडया बैल धरणे, लोक बोलावणे वगैरे जागलकीची कामे सांगतात तेव्हा तो सरकारने नेमलेल्या जागल्याप्रमाणे बलुते वसूल करतो. एरवी सोनाराला महार

जागल्यांच्या दहावा हिस्सा बलुते मिळते. ह्याखेरीज शेतात असेल त्या उदिमाची जाता येता वाणगी, सनावाराला वाढणे किंवा शिध, दिवाळीची ओवाळणी, पोस्त वगैरे सर्व कारूनारूना मिळते हे येथे एकदा सांगून ठेविले म्हणजे दर कारूनारूंच्या हकीकतीत सदरहू मिळकतीचा पुनरूच्चार करण्याचे प्रयोजन नाही.

सुतारकामासाठी कुणब्यांना सुताराला लाकूड पुरवावे लागते आणि त्याच्या हाताखाली गडी द्यावा लागतो. बहुतेक काम तो आपल्या घरी 'सुतार पिढ्या' वर किंवा 'नेटा' वर करतो. मोटेचे वडवान बसविणे वगैरे सारखे काम तो जरूरीप्रमाणे शेतात जाऊन करतो. मजुरी न घेता बलुत्यांत खाली लिहिलेली कुणबिकीची व कारभावांची कामे तो करतो. नांगर, हाळस, मोघड, फराट, वावडी, पाभर, कुळव, कोळपे, शिवळटी, रूमणे, दाताळे, जूं वदवान, मोटेचे सुळे, डुबे, मोगरी, फावडी, मेखा, दांडे, खुंटे, मुठी, लोहार व सोनार ह्यांचा ऐरणीचे खोड, घन व हातोड्यांचे दांडे, चांभाराची फरांडी (ज्यावर कातडे कापतात ते खापट लाकूड), कुंभाराच्या चाकाचे तळ, आंवा घडण्याचे फळे, परटाची मोगरी व सर्व आलुत्याबलुत्यांच्या मेखा, दांडे वगैरे. नवीन नांगर, पाभर, तिफण किंवा गाडा भरणे झाल्यास तो मजुरी घेतो. नांगर दोन-तीन व पाभर तिफण पाच-सहा वर्षे टिकतात. बाकीच्या आऊतकाठीची डागडुजी नेहमी करावी लागते. नवीन मोघड करतात त्या साली सुताराला चार शेर व एरवी अच्छेर ते तीन शेर पर्यंत बी कुणबी देतात, आणि रासमाथ्याला शेकडा २ प्रमाणे बलुते देतात. सुतार कामासाठी कुणबी व इतर लोक जे लाकूड आणतात त्याच्या ढलप्या सुतारच ठेवतो आणि विकतो. जळण महाग झाल्यामुळे त्यांत त्याला चांगला नफा मिळतो.

लोहारकामासाठी लोहाराला लोखंड व सरपण, कोळसे, गोवऱ्या ही पदरची पुरवावी लागतात आणि त्याच्या हाताखाली गडी द्यावा लागतो. लोहारकाम बहुतेक त्याच्या भट्टीवर चालते. तो बलुत्यामध्ये खाली लिहिलेली कामे करतो - नांगराचा फाळ व वसु, पाभरीचे फारोळे, कोळप्यांच्या गोल्या,

मोटेचे कडे, कण्याच्या आज्या, लहान कुऱ्हाड, कुदळ, खुरपे, विळा, उलथणे, विळी, जात्याचे खुंटे, विड्या, इत्यादी सुताराचे वांकस, किंकरे, सामते; सोनाराची ऐरण, सांडस, चिमटे, हातोडे नवे करणे व जुन्यांना तोंडे घालणे; चांभाराच्या आज्या, राण्या; कुंभाराची कुदळ, खोरे, खुरपे; मुलान्याच्या सुन्या आणि सर्व वस्तीचे वरील प्रकारचे नवे काम, व जुन्याची शेवटणी वगैरे प्रकारची डागडुजी; कुळवाचा फांस, गाडीचा आंख, धांव वगैरेबद्दल तो रोख मजुरी घेतो. दरवर्षी लोखंडाचा घास दिला तर फाळ पाच-सहा वर्षे टिकतो. कुऱ्हाड, खुरपी वगैरे वर्ष सहा महिन्यांनी शेवटावी लागतात. लोहाराला अच्छेर ते दीडशेर बी व रासमाथ्याला शेकडा पावणेदोन प्रमाणे बलुते कुणबी देतात.

चांभार बलुत्यामध्ये कामे करतो ती येणेप्रमाणे :- मोट शिवणे, तिला ठिगळ लावणे, गोफणीला टवळे लावणे, जुना जोडा, आसूड सांधणे; सारांक्ष गोठभर वाधी लागेल इतके कुणब्यांचे व आलुत्याबलुत्याचे काम करणे. नवीन जोडा, आसूड, मोट वगैरेबद्दल रोख पैसे पडतात. चांभाराला कुणबी दोन शेर बी व शेकडा सव्वा दोन बलुते देतात.

कुंभार घागरी, दुधाणे, ताकाचा डेरा, सुगडे, वेळण्या, पंथ्या, चिटकी (कोरडयासाची) वगैरे बलुत्यांत देतो व रांजण, कोथळी वगैरे मोठया जिनसा रोखीने विकतो. कुणबी कुंभाराला शेर अच्छेर बी व शेकडा सव्वा बलुते देतात. न्हाव्याला लहानथोर दर डोकीमागे दोन ते चार पायल्या बलुते व हजामतीच्या दिवशी एक भाकरी असे मिळते. ते करगोटा घालणाऱ्याला हिशेबात धरतात. कुणब्याची हजामत महिन्या-तीनवारा होते, आणि खेड्यांत हजामतीला पाव आणा-अर्धा आणा पडतो. ह्या हिशेबाने फार तर आठ-दहा आणे होतात. चौल, शेंडी राखणे वगैरे प्रसंगी न्हाव्याना खण, शिधा, ओटी व काही रोकड अशी जास्त किफायत होते. काही ठिकाणी वरीलप्रमाणे धान्य न देता उत्पन्नाच्या शेकडा पावणेदोन बलुते देतात. परीट लग्नकार्य, सोयर, सुतक वगैरे प्रसंगी गावकऱ्यांचे धुणे धुतो. तो लग्नात नवरानवरी यांच्यावर चांदवा धरतो व पायघडया घालतो. गावात सधन व मराठमोळ्यांच्या घराचे

धुणे परटांकडे असते, त्याबद्दल त्याला रोज भाकर देतात. परटाला शेर अच्छेर बी व न्हाव्याच्या तिसरा बलुते मिळते. परीट आणि कुंभार ह्यांची कुणब्याला मोठी वर्दळ लागते. 'कुंभारतळे,' 'गाढवलोळी' अशी जमिनीची नावे गावोगाव ऐकू येतात व त्या जमिनी बहुधा गावानजीक असतात. पूर्वी ह्या जमिनी कुंभार, परीट यांस इनाम असाव्यात व त्यात गाढवे सुटत असावीत. आता त्या सर्व वहित झाल्या आहेत. कुंभार, परीट तर बाराही महिने आपली गाढवे मोकळी सोडतात. ती गावकऱ्यांच्या गवताची व पिकांची धुळधाण करतात.

गुरव देवपूजा, देवळाची झाडलोट व दिवाबती करतो आणि सणावाराच्या दिवशी काही ठिकाणी घर पाहून २ ते १० पत्रावळी देतो, सरकारी झाडांशिवाय शिवारात पान राहिले नाही, म्हणून पत्रावळीला पाने मिळत नाहीत अशी सबब सांगून बहुतेक ठिकाणी पत्रावळी देण्याचे त्यांनी सोडून दिले आहे. ते कथाकीर्तनाला बोलावणे करतात व मृदंग वाजवितात, त्याबद्दल त्यांना आरतीची ओवाळणी मिळते. मृदंग वाजविला नाही तरी गावगुरव आरतीचे पैसे सोडीत नाहीत. रोकड पैसे व काही हक्क घेऊन गुरव वाजंत्रीपणा करतात. देवपरत्वे देवपूजा गुरवाकडून निघून वाघ्या, भुत्या, भराडी, गोंधळी, जोगी, गोसावी, बैरागी, महार, मांग, व फकीर ह्यांच्याकडे गेली. ज्या मानाने ज्या देवाचा नवसाला पावण्याचा लौकिक त्या मानाने त्याच्या पुजाऱ्याला कुणब्याकडून पेंढी काडी मिळते. कोठे महादेवाच्या गुरवाला किंवा जंगमाला जास्त तर कोठे खंडोबाच्या वाघ्याला जास्त; याप्रमाणे गावोगाव वैचित्र्य दिसून येते. गुरव व त्यासारखे इतर ग्रामदेवतांचे पुजारी ह्यांना कुणब्याकडून उत्पन्नाच्या शेकडा एकच्या आतबाहेर पेंढी मिळते. खेरीज नैवद्य, देवापुढील हमेशचे उत्पन्न, यात्रांचे उत्पन्न व नवस इत्यादी किफायत होते. पंचांग सांगणे, लग्न लावणे, अंत्याविधी चालविणे, श्राद्ध, पक्ष, देवदेव वगैरे विधी, संस्कार व तिथी - पर्वणी इत्यादी प्रसंगी ग्रामजोशी उपाध्येपणा करतो. काही ठिकाणी त्याच्याकडे ग्रामदेवतेची पूजा-अर्चा असते. ज्योतिषाचे प्रश्न पाहणे, गावकऱ्यांची पत्रे लिहिणे, ब्राह्मणेतरांना ब्राह्मण घालणे

झाल्यास स्वयंपाक करणे वगैरे कामेही तो करतो. ग्रामजोशी बहुधा ब्राह्मण असतो. काही जाती ब्राह्मणाला लग्नादी संस्काराला बोलवीत नाहीत. वड्डर, कैकाडी, कोल्हाटी, कुंचेवाले वगैरे जातीत लग्ने जातपंच लावतात. जिल्हा - नगर, तालुका - आकोले येथील ब्राह्मणवाडे नावाच्या गावात महारांची लग्ने महार-भाट लावतात. ग्रामजोशाला कुणब्याकडून सरासरी उत्पन्नाच्या शेकडा एकच्या आत बाहेर पेंढी मिळते; शिवाय पंचांगाचे धान्य, व नैमित्तिकाचा शिधा, दक्षिणा मिळते. त्याच्याकडे कुलकर्ण नसले तर पेंढी वगैरे कमी मिळते. मुलान्याचे काम बकरे लावणे हे होय. त्याने फात्या न दिला तर ते मुरदाड राहते, म्हणजे ते हलाल (शुध्द) होत नाही व ह्या कामासाठी तो अच्छेर मांसाची शेरणी व दोन बैलांचे नांगरामागे तीन पायल्या धान्य घेतो. दर मांसाहारी घरी वर्षातून फार तर तीन चार वेळा बकरे पडण्याचा प्रसंग येतो. मुलान्याला खळ्यावर सुमारे शेकडा एक ते पावने दोन बलुते मिळते. बकरे मारण्याबद्दल उपज्याकडून तो एक आणा घेतो. गावात फकीर नसला तर गावचा ताबूत मुलाना करतो. कोळी पखालीने पाणी भरतात व भांडी घासतात. मराठमोळ्याच्या घरी ही कामे ते दररोज करतात व त्याबद्दल त्यांना भाकरी मिळते. शिवाय त्यांना शेकडा एकच्या आत बलुते मिळते.

गोंधळी, भराडी, मुरळ्या, वाघे हे लग्न कार्यास गोंधळ किंवा जागरण घालतात, व देवाच्या उत्सवात आपापली कामे करतात. कलावंतीण उत्सवांत, यात्रांत नृत्य-गायन करते. भाट, ठाकूर, लग्नांत बाण्या म्हणतात. गुजराती-मारवाडी भाट मुऱ्हाळकी करतात व ऐवज पोचवितात. तांबोळी सणावाराला पाच-दहा पानाचा विडा घरोघर देतो. हाळकरी हाळ भरतो. वऱ्हाडात गारपगार पाऊस सांगतात. मद्रासेकडे पाट साफ ठेवणारे आलुत्ये आहेत. भोई, डोलीवाले, शिंपी, तेली, माळी, कासार, बुरूड, जिनगर, शिकलकर, बेलदार, गवंडी, पिंजारी, नावाडी, हलालखोर आपापली जातकामे करतात. वाघे, मुराळ्या, गोंधळी, जोगतिणी, भगत, पोतराज, मानभाव, फकीर वगैरेच्या अंगात वारे येते. लिंगायतांचे धर्मसंस्कार जंगम करतात. मुसलमानांचे

गावगाडा

धर्मसंस्कार काजी, मुजावर, मुलाना, फकीर वगैरे करतात. फकीर मुजावर मशिदीत, दग्यात दिवाबत्ती व झाडलोट करतात. पुष्कळ हिंदू पिरांना व ताबुतांना भजत असल्यामुळे महंमदी उपाध्यायाची गरज लागते. ह्या व इतर नारूंना त्यांच्या स्थानिक महत्वाप्रमाणे कमी-जास्त उत्पन्न मिळते, ते सरासरी शेकडा .२५ ते ८ असते.

वरील यादीपैकी सर्व कारूनारू सर्व गावात आहेत, आणि ते नसल्याने गावचे काही काम खुंटून राहिले आहे असे नाही. तथापि ते जेथे आहेत त्या गावात व त्याच्या आसपास पुरातन धाऱ्याप्रमाणे ते आपले हक्क उकळतात. गावात जे सर्व प्रकारचे भिक्षेकरी असतात, त्यांनाही नित्य नियमाने कोणाला पीठ, कोणाला भाकर वगैरे भिक्षा वाढून गावकरी पोसतात. गाव जसा सुखी असेल, किंवा जसा ज्यांचा धागा पोचेल तशी भिक्षेकऱ्यांची वस्ती वाढते. त्यांच्या प्रकारांचा विचार विस्ताराने येथे न करता फिरस्त्यांच्या प्रकरणात करू, कारण स्थायिक व फिरत्या भिक्षेकऱ्यांचे पोट भरण्याचे मार्ग बहुतेक सारखेच असतात.

६. फिरस्ते

बहुशः सुगीच्या संधानात व तुरळक इतर दिवसात गावगन्ना जे बिछायती (बिछायत घरात नसते, ती ओटीवर असते : म्हणून बिछायती म्हणजे बाहेरून - पर ठिकाणाहून आलेला) येतात त्यात काही वतनदार व काही उपलाणी असतात. येथे वतनदार याचा अर्थ इतकाच की, हे फिरस्ते नियमित काळी नियमित रहाळातील गावी येतात व तेथे आपला माल विकून, काम करून अगर भिक्षा मागून कमाई करतात. अशा प्रकारे उघाडीच्या दिवसात हे अनेक गावे घेतात आणि पावसाळा ते स्थायिक झाले असतील त्या गावी किंवा आपल्या रहाळात कोठे तरी काढतात. जे फिरस्ते नेमलेल्या गावी वहिवाटीप्रमाणे न येता वाटेल तेथे भटकतात, त्यांना आपण उपलाणी म्हणू. घिसाडी ऊर्फ पांचाळ, बेलदार, वड्डर, कैकाडी, वंजारी, लमाण, नेमाडातील मेवाती, वैदू, गोंड, मांगगारोडी, गोपाळ, कोल्हाटी, हरदास, दरवेशी, बंदरवाले (मुसलमान), गारोडी, माकडवाले ऊर्फ कुंचेवाले, कंजारी, नंदीबैलवाले ऊर्फ तिरमल, चित्रकथी, फासेपारधी, बहुरूपी, रायनंद, भोप्ये, भगत, भुत्ये, आराधी, वाघे, मुरळ्या, जोगती, हिजडे, जोगतिणी, कातकाडिणी (हाडकांच्या माळा घालणाऱ्या नवलाया), भराडी, वासुदेव, पांगूळ, गुरुबाळसंतोष, राऊळ, मेढिंगे ऊर्फ ठोके जोशी, कुडमुडे जोशी, सुप हलव्या, पोतराज, कानफाटे, उदासी, अघोरी, खरे खोटे आंधळे, पांगळे, रक्तपित्ये वगैरे विकल लोक, नाथपंथी, वारकरी, कबीरपंथी, संन्याशी, तीर्थयात्रा करणारे नाना संप्रदायाचे गोसावी, बैरागी, जती साधू जातीजातीचे गुरु व मागते, मानभाव, नानकशाही, फकीर, शिद्दी, इराणी, बलुची, अफगाणी इत्यादी अनेक प्रकारचे उदरनिमित्त बहुकृत वेष लोक खळी मागण्याला व इतर वेळी खेड्यावर फेऱ्या घालीत असतात. ह्यांची दिनचर्या वर वर पाहिली तर असा भास होतो की, त्यापैकी कित्येकांना काही तरी कलाकुसरीचा अगर मनोरंजनाचा दर्शनी धंदा असतो व काही निव्वळ भिक्षार्थी असतात. परंतु बाहेरचा बुरखा जरा ओढला तर अशी खात्री होईल की, बहुतेकांची मदार भिक्षेवर आणि भिक्षेच्या आडून

फसवेगिरी, दगलबाजी, चोरीचपाटी ह्यावर व काहींची व्यभिचारावरदेखील असते. वतनदार व उपलाणी फिरस्ते नुसती भीक म्हणून शेकडा दोन ते चार शेतमाल हडसून खडसून नेतात चोरीचपाटी याखेरीज. फिरस्त्यांमधील वरिष्ठ जातीचे भिक्षुक व साधू हिंदू असल्यास मठात, किंवा देवळात व मुसलमान असल्यास मशिदीत, दग्यात उतरतात आणि दोन्ही धर्माचे लोक सर्रास चावडी धर्मशाळांत उतरतात. गुन्हेगार जाती साधू किंवा फकिराच्या वेशाने गुन्हे करण्यास बाहेर पडतात, तेव्हा त्या ओसाड देवळात, मठात, मशिदीत अगर तक्यांत उतरतात का की त्यांची कृष्णकारस्थाने कोणाच्या नजरेस येऊ नयेत. बाकीच्या भटकणाऱ्या जाती आपापली जातिविशिष्ट पाले देतात. पालावरून जात ओळखता येते. बहुतेक आपापली पाले गावच्या आत बाहेर शेत दोन शेत दूर ठोकतात, व जमल्यास मुख्य गावाजवळ न उतरता गावच्या एखाद्या वाडीजवळ पाले लावतात. फासे-पारध्यांना दिवा पाहण्याची अनेगा आहे म्हणून त्यांची पाले लोकवस्तीपासून फार दूर असतात व त्यात दिवा म्हणून कधी दिसावयाचा नाही. पिकाची, धन्याची, जनावराची चोरी पचेल अशी चोरट्या जातीच्या पालांची ठेवण असते.

घिसाड्यांची दोन ते दहा बिऱ्हाडे मुक्कामाला येतात. ती बहुधा गावाजवळ बारदानाच्या पालातून उतरतात. दर बिऱ्हाडाला दोन ते दहा गाढवे आणि एक दोन बिऱ्हाडे मिळून एखादी म्हैस असते. त्यांच्याजवळ तट्टे, बकरी, कोंबड्या व मोठाले कुत्रे असतात. नांगराचा फाळ, कुऱ्हाडी, कुदळी, बसु, खुरपी, ऐरण, आख, धावा, सुळे, पळ्या, विळे, नाचकंडे, शिवळांचा खुळखुळा, सुकत्या, वडारी-फावडे वगैरे लोखंडकाम हे करतात. त्यांच्या बायका त्यांना लोहारकाम करू लागतात व पळे, विळे, नाचकंडे वगैरे जिनसा बाजारात व घरोघर विकावयास नेतात. बेलदार दहापाच बिऱ्हाडे मिळून धर्मशाळेत किंवा पोत्यांच्या पालांनी गावाजवळ उतरतात. दर बिऱ्हाडाला पाच ते पंधरा शेळ्या, कोंबड्या, गाढवे, कुत्री असतात. ते विहिरी, घरे, पार वगैरेचे दगडकाम करतात व जाती, उखळे, पाटे, वरवंटे, चौरंग वगैरे विकतात.

बायका व पुरुष जात्यांना टाकी लावतात. घिसाडी, बेलदार भीक मागत नाहीत. वड्डर - पाच पंधरा बिऱ्हाडे एकमेळाने गवती पालात गावानजीक उतरतात. दर बिऱ्हाडाला दोन ते चार गाढवे, शिवाय शेळ्या, बोकड, कोंबडी, कुत्री असतात. एका गावी गणती केली ती पाले १४, लहान मोठी माणसे ६०, गाढवे ३०, शेळ्या-बोकड १५, शिवाय कुत्री. वड्डर - बांधणी घालणे, विहिरी खणणे, मात-काम वगैरे मक्त्याने करतात. जाती, उखळ, पाटे, वरवंटे वगैरे विकतात व त्यांना टाकी देतात. माल विकणे व टाकी देणे ही कामे बहुधा बायका करतात. ह्यांच्या बायका, पोरे गावात भाकरी व शेतात धान्य मागतात. इंजिनियरकडील मक्तेदार वडरांची बायका-पोरेसुध्दा गावात भीक मागताना दृष्टीस पडतात. उभे पीक व मेंढरे चोरणे, पेव फोडणे, घरफोडी वगैरे गुन्हे वडरांच्या काही जाती करतात. ह्यांची डुकरे गावोगाव पिकांचा धुव्वा उडवितात. कैकाडी गावाबाहेर उघड्या पटांगणात झाडाच्या सावलीला उतरतात. त्यांची चार-पाच किंवा अधिक बिऱ्हाडे असतात. दर बिऱ्हाडाला दोन-तीन गाढवे आणि शेळ्या, कोंबड्या, कुत्री असतात. ते पिटकुल, करंजी, तरवड वगैरेचे फोक काढून त्यांच्या पाट्या, कणगी, कोंबड्यांचे डाले किंवा झाप करतात आणि विकतात. ही जात भीक मागणारी व चोरटी आहे. भीक मागताना ते घराची कुलपे काढून चोरी करतात. ज्या घरात थोडी माणसे असतील त्याच्या मागच्या दारी काही कैकाडणी बसतात व काही जणी पुढच्या दारी भांडून एकमेकांना रक्त निघेपर्यंत मारतात. घरातील माणसे तंटा तोडण्याला दाराबाहेर गेली म्हणजे मागच्या दारी बसलेल्या कैकाडणी आत शिरून हाती लागेल ते घेऊन पसार होतात. पिके, धान्य, शेळ्या, मेंढ्या, कोंबड्या चोरण्यात त्यांचा हातखंडा आहे. कुंचेवाले ऊर्फ माकडवाले ही कैकाड्यांची पोटजात आहे. ते गावाबाहेर सुरड नावाच्या गवताच्या पालात उतरतात. त्यांची दहा बारा बिऱ्हाडे एकमेळाने असतात व त्याबरोबर माकडे, गाढवे, बकरी, कोंबड्या, कुत्री असतात. ते माकडांचा खेळ करतात व साळी, कोष्टी, धनगर, मोमीन वगैरेच्या कुंच्या बांधतात. ह्या कुंच्या ते गवताच्या मुळ्यांच्या करतात व त्या सव्वा ते दीड रूपयाला विकतात व सुपे, टोपली

फोकाट्यांनी सांधतात. बायका, पुरुष, पोरे गावात तुकडे व शेतात धान्य मागतात. एका गावी कुंचीवाल्यांची ४ पाले उतरली होती; त्यात माणसे २३, गाढवे २२, कुत्री ५, माकडे ५, बोकड २ व एक कोंबड्याचा झाप होता. कंजारी ही सांनसी नावाच्या दरोडेखोर जातीची एक पोटजात आहे व ती गावाबाहेर पालातून उतरते. ते साळी वगैरेंच्या कुंच्या बांधतात; शिंकी, हातळ्या, जोती-जुंपग्या, पिछाड्या, मोहक्या वगैरे करतात आणि कानातला मळ काढतात. त्यांच्या बायका टाळ्या पिटून अचकट - विचकट हावभाव करून उखाणे म्हणतात आणि ऐकणाऱ्याला अगदी शरमून टाकून भीक उकळतात. लमाण, वंजारी हे पूर्वी बैलांचे तांडे घेऊन मीठ व सरपण यांची ने-आण करीत. आताही काहीजण बैलांचे भाडे करतात व जनावरे राखोळीला घेतात. त्यांच्याजवळ कुत्रे फार नामांकित असतात. ते गावाजवळ मैदानात उतरतात आणि त्यांच्या ताड्यांत १००-२०० बैल व ५०-६० माणसे असतात. ते बैल, शेळ्या, मेंढ्या व उभी पिके ह्यांची चोरी करतात. वैदू गावापासून एक दोन शेते दूर उतरतात. त्यांची दहा-बारा बिऱ्हाडे जमावाने फिरत असतात. त्यांच्याजवळ गाढवे, शेळ्या, कोंबड्या व पुष्कळ शिकारी कुत्री असतात. ते ससे, तरस, घोरपडी, सर्प, मगर धरतात. कोणाच्या घरी साप निघाला तर शेतभर दाणे घेऊन ते तो धरतात. त्यावेळी ते पुंगी वाजवीत असतात. तापीकाठी मगरांना त्यांचा इतका दरारा आहे की, वैदूचा शब्द कानी पडताच वाळवंटात असलेले मगर तडक पाण्यात पळून जातात. पुरुष व बायका वनस्पतीची औषधे, भस्मे, रांगोळी, सुया, दाभण विकतात. पुरुष शस्त्रक्रिया करतात व तुंबड्या लावतात. पुरुष, बायका, पोरे, गावामध्ये भाकरी व कपडे आणि शेतात धान्य मागतात. सर्व भटकणाऱ्या जातीत ही जात फार साळसूद आहे व हिच्या बायकांची पतिव्रत्याबद्दल फार ख्याती आहे. वर्षा दोन वर्षांनी पन्नास ते शंभर गोंड लोक वनस्पतीची औषधे, नकली सालममिश्री, सफेत मुसळी वगैरे विकावयास एकमेळाने येतात. त्यांच्याजवळ ३०।४० म्हशी, १०।१२ तट्टे राहतात. ते गावाजवळ पाले देतात आणि माणसा-जनावरांच्या पोटासाठी शिवार उकळतात. **भराडी, गोंधळी, मुरळ्या, वाघे,** यांची दहापाच

बिऱ्हाडे, पोत्याच्या पालात गावाबाहेर उतरतात. त्यांच्याजवळ तट्टे, गाई, बैल, म्हशी, टोणगे, कोंबड्या, बकरी असतात व ही जनावरे ते विकतात. खंडोबा, बहिरोबा, देवी वगैरे देवांची गाणी, पोवाडे व लावण्या ते गातात, त्यावेळी मंडळी जमून त्यांना पैसा दोन पैसे देते. ह्यापैकी काही बैठकीचे गाणे व तमाशा करतात. हे गावात व शिवारात भीक मागतात. भराड्यांच्या बायका गोधड्या शिवतात व गोंदतात. **भुत्ये** नवरात्राच्या सुमारास येऊन घरोघर तेल, पैसे व कपडे मागतात. त्याला बहुधा दर घरी एक पैसा मिळतो. **आराधी** वर्षभर भीक मागत फिरतात. **जोगतिणी** देवीच्या नावाने भीक मागतात. हिंदू हिजड्यांना **जोगती** म्हणतात. ते फार करून कुंभाराच्या घरी उतरतात. ते टाळ्या पिटून अभद्र बोलतात, बायकी चाळे करतात आणि देवीच्या नावावर परडी फिरवून भीक मागतात. ते बहुधा दर घरी एक आणा घेतात. मुसलमान हिजड्यांच्या गुरूला '**मुंद्या**' म्हणतात. तो मुसलमान असतो. अलमगीरचा जनाना हिजड्यांनी राखला, म्हणून त्याने हिजड्यांना व मुंद्यांना वतन करून दिले, असे हे लोक सांगतात. हिंदू-मुसलमान हिजडे आपली कमाई मुंद्याला देतात. **पोतराज** महार किंवा मांग असतो. तो शेंदूर फासून लहंगा नेसून मरेआईचा देव्हारा घेऊन घरोघर फिरतो, स्वतःच्या अंगावर शेंदराचा गोटा लावलेल्या आसुडाने कडाके ओढतो आणि सूप अर्धसूप धान्य, पैसे व कपडे गोळा करतो. तिरमल ऊर्फ **नंदीबैलवाले**, **मेढिंगे** ऊर्फ **ठोकेजोशी**, **कुडमुडेजोशी**, **वासुदेव**, **पांगूळ**, हे गावाबाहेर गोधड्याच्या किंवा पोत्याच्या पालात उतरतात. त्यांची दहापाच बिऱ्हाडे मेळाने फिरतात. त्यांच्याजवळ म्हशी, बैल, बकरे, तट्टे, कुत्री, असतात. तिरमल नंदीबैल शिकवून त्याच्याकडून होरा वदवितात. त्यावेळी ते गुबगुबी व घड्याळ वाजवितात. ते धान्य, वस्त्र, पैसे मागतात. त्यांस दर घरचा १ पैसा मिळतो. त्यांच्या बायका गोधड्या शिवतात व पोत, सुई, दाभण विकतात. एका गावी तिरमलांचा तळ येणेप्रमाणे होता. माणसे ३०, नंदीबैल एक, तट्टे ७, टोणगे २, म्हशी ४, बैल १०, शेळ्या ५, कुत्री ८ शिवाय कोंबड्या. मेढिंगे ऊर्फ ठोकेजोशी सकाळी भस्म, गंध लावून डोक्यावर पागोट्याची ढाल ठेवून लफ्फेदार रेशीमगाठी धोतर नेसतात आणि हातात

पंचांग घेऊन कुणब्यांना शुभाशुभ ग्रह, होरा ठोका सांगण्याला शेतोशेती जातात. त्यांच्या बायका सुई, पात वगैरे विकतात. ते गायी, म्हशी, तट्टे, विकून हजारो रूपयांचा व्यापार करून राहिले आहेत. कुडमुडेजोशी, गुरुबाळसंतोष, वासुदेव, पांगूळ रामप्रहरी पाऊड गाऊन आयाबायांना व लेकरांना आशीर्वाद देतात. त्यांच्या पाऊडात यात्रांच्या ठिकाणच्या देवांची नावे व क्वचित वडिलांची नावे असतात. त्यांच्या बायका 'वाकळ' (गोधडी) शिवतात, व घोंगडया तुणतात. कुडमुडेजोशी कुडमुडे वाजवितो. वासुदेव टाळ, चिपळ्या व पावा वाजवितो आणि त्याच्या डोक्याला मोरपिसांची टोपी असते त्याला दर घरी पैसा दोन दोन पैसे मिळतात. **राऊळ** कोठे कोष्ट्यांच्या फण्या भरतात, पण बहुधा पहाटेस भला मोठा त्रिशूळ घेऊन एखादा दोहरा म्हणत भीक मागतात. **दरवेशी** मुसलमान असतात, ते वाघ-अस्वलाचे खेळ करून सुगीच्या दिवसात खळी मागतात. त्यांना बागवाले (वाघवाले) असेही म्हणतात. **मदारी** गारोडी मुसलमान असतात व ते सापाचा आणि नजरबंदीचा खेळ करतात. मुसलमान **बंदरवाले**, वानर, माकडे व बोकड ह्यांचे खेळ करतात. **गोपाळ**, **डोंबारी**, कसरतीचा खेळ करतात. त्यांच्याजवळ म्हशी असतात आणि ते त्यांचे दूधतूप विकतात. गावकऱ्यांच्या म्हशी राखोळीला घेऊन ते अखेर गुंगारा देतात. **कोल्हाटी** कसरतीचा खेळ, नाचतमाशा करतात. त्यांच्या नायकिणी कसब करतात. कोल्हाट्याची पाले गावावर आली म्हणजे उपदंशाचा प्रसार होतो. आपणाजवळ उपदंशाची व पुष्टेची रामबाण औषधे आहेत, अशी बढाई कोल्हाटिणी मारतात व लौकिक समजूतही अशीच आहे. खानदेशात कोल्हाट्याप्रमाणे 'उघडया मांडीचे' (राजरोस) कसब करणारी **हरदास** नावाची जात आहे. **रायनंद**, **बहुरूपी**, **भवय्ये** (गुजराती) हे नानाप्रकारची सोंगे आणून पैसे, धान्य व वस्त्रे मिळवितात. यांचा बेडा मोठासा नसतो. **चित्रकथी** मोठ्या जमावाने फिरतात. एका गावी त्यांची ३० पाले उतरली त्यात माणसे १२७, घोडी ५, म्हशी ७०, व १७ शेळ्या होत्या. हे म्हशीची हेड करतात व दूधतूप विकतात. जातीचा एखादा इसम सीता, बभ्रुवाहन वगैरेंची चित्रे काढतो व चित्रपट लोकांना दाखवितो आणि बायका

काशाच्या थाळ्यावर मेण व काडी लावून परोपरीची गाणी म्हणतात. तरूण स्त्रिया शेतकऱ्याची थडामस्करी करतात व कसबही करतात; त्यांना 'मैना' म्हणतात. पुरुष व स्त्रिया गावात भाकरी, वस्त्र व शेतात धान्य, पेंधी मागतात. पिकाची चोरी करण्यात ही जात अट्टल आहे. मांग-गारोड्यांची टोळी सर्वात दांडगी असते. एके गावी त्यांचा परिवार येणेप्रमाणे आढळून आला:- माणसे ११९, म्हशी २०, हेले ४, गाय १, बैल २, घोडे २, बकरी ६, शिवाय कोंबड्या, कुत्री. हे गावाबाहेर पालांत उतरतात, म्हशी विकतात व भादरतात, नजरबंदीचा गावगुंडी खेळ ढोल वाजवून करतात आणि भीकही मागतात. हे जबरदस्त चोर व कांगावखोर असतात; धान्य, कापूस, शेळ्या, मेंढ्या, म्हशी, कोंबड्या, चोरतात आणि उभ्या पिकात आपली जनावरे चारतात. हे थोडासा विसारा देऊन भाकड म्हशी फळविण्याचा बहाणा करून घेतात व त्यांना दूरच्या बाजारात विकून पैसे गट्ट करतात. गावकरी ह्यांच्या तांड्यात जाण्याला धजत नाहीत. त्यात कोणी गेले तर पुरुष वर्दळीला येतात व बायका एकच गिल्ला करून सोडतात आणि वेळेला सपशेल नागव्या होतात. कधी कधी त्या स्वतःला किंवा पोराला आपल्या हाताने दुखापत करून घेतात, अगर पोरालाची तंगडी धरून त्याला गरगर फिरवितात व आपटू लागतात. फासेपारध्यांचा जथा फार जंगी असतो. त्यांच्या तळावर कधी कधी माणसे १०० पर्यंत असतात शिवाय गाई, म्हशी, कोंबड्या, कुत्री. ते भीक मागतात, बजरबटू व जंगलच्या वनस्पतींची औषधे विकतात, पाखरे धरतात आणि हरिण, डुक्कर, ससे, ह्यांची शिकार करतात. त्यांच्या बायका जात्याला टाकी लावतात. ते आपली गुरे उभ्या पिकात चारतात व पेवांतील धान्य, गुरे, शेळ्या, मेंढ्या व उभे पीक ह्यांची चोरी करतात, आणि जमिनीमध्ये लहान भेग असेल ती खोदून तळाशी मोठी खाच करून तिच्यामध्ये चोरीचे धान्य घालून तोंड बंद करतात. खानदेशात सातपुड्यातील जंगलात प्रतिवर्षी नेमाडाकडील **मेवाती** नावाचे मुसलमान लोक हजारो गाई-म्हशी व घोडे चारण्यास आणतात. ते जंगलाची फी भरतात, परंतु आसपासच्या गावांच्या शेतांना त्यांचा अतिशय उपसर्ग लागतो. शेतात राखणदार असला तरी पाण्यावर जाताना किंवा ह्या

गावाहून त्या गावाला मुक्काम हलविताना ते आपल्या गुरांना शेतात घुसण्याची इशारत देतात. मग राखण नसल्यावर रात्री बेरात्री ते आपली जनावरे शेतात घालतात हे सांगणे नकोच. त्यांची जनावरे इतकी तरबेज झालेली असतात की, त्यांना परकी माणसांचा वास येताच ती चौखूर निघतात, आणि काही केल्या हाती लागत नाहीत. पहाडात वाघाची भीती असते, म्हणून शेतात रात्री राखण बहुधा नसते. त्यामुळे या हेड्यांचे आयतेच बनते. चार-सहा वर्षांनी बायकापोरे मिळून शेषणास इराणी किंवा बलुची, पठाण लोकांची टोळधाड रेल्वेजवळच्या खेड्यांनी आणि क्वचित आडरस्त्याच्या खेड्यांनीही बोकळते. घोडे, चाकू, कात्री, सुऱ्या, कपडा, जुने बूट, सोन्यारूप्यांची नाणी, जवाहीर वगैरे विकण्याच्या मिषाने ते फिरतात. हिंदुस्थनावरील मुसलमानांच्या स्वाऱ्यांमुळे त्यांचा असा दरारा बसला आहे की, 'घरच्या भिणे घेतले रान वाटेत भेटला मुसलमान' ही म्हण महाराष्ट्रात बायकापोरांच्या तोंडात भिजत आहे. हे लोक लालबुंद, उंचे पुरे, भलेभक्कम आणि कजाग असतात; त्यामुळे ते जातात त्या गावांत दिवसाढवळ्या जबरदस्तीने शिधा, चारा, लुटतात व बिगारीच्या गाड्या काढतात. त्यांच्या टोळीबरोबर पोलिस असतो. पण त्याची तारांबळ उडून आला पेंड कसा तरी पुढे वाटेला लावण्याविषयी कासाविशी चालते.

चालू वहिवाटीप्रमाणे भटकणाऱ्या लोकांना दर गावी तीन दिवस राहता येते. गावच्या पाटलाची किंवा एकाद्या भरदार कुणब्याची अगर स्थानिक गोसाव्या फकिराची ओळख असते, अशा गावी ते तळ टाकतात व तेथून आसपासची गावे घेतात. मुक्कामाच्या गावाला ते फारसा धक्का लावीत नाहीत, आणि गाव खूष राहिल असा प्रयत्न करतात. त्याच गावी तेच भिकार फिरून फिरून उतरू लागले म्हणजे असे समजावे की गावापासून तो नजीकच्या पोलिसठान्यापर्यंत त्यांनी वळण बांधिले. भिकार उतरले म्हणजे बिऱ्हाडे म्हातान्याकोताऱ्यांच्या व जनावरे पोरासोरांच्या दिमतीला लावतात. जरूर तितक्या बायका सरपण व चारा गोळा करण्याला शेताशेतांनी हिंडतात

आणि उमेदवार पुरुष व बायका काळी-पांढरी मागण्याला निघतात. मुले गायरानांनी किंवा राखण कमी अशा शेतांच्या कडांनी किंवा बांधांनी जनावरे लावतात आणि आपण रमत बसतात, अगर शेताचा लांगालुंगा गोळा करण्याला जातात. त्यांच्या दुर्लक्षामुळे गुरे शेतात घुसतात आणि कधी कधी तर ती स्वतःच त्यांना शेतात घालतात. गुरेही ओढाळ व खायखाय करीत असावयाची, त्यांनी शेतात घुसावयाचे, शेतकऱ्याने हैक हैक करावयाचे, आणि त्यांनी तसाच चरण्याचा रट्टा लावावयाचा किंवा मुसंडी देऊन निघावयाचे, हा त्यांचा रोजचा परिपाठ. फिरस्त्यांची गुरे बहुधा हाती लागत नाहीत. यदाकदाचित जर ती धरली तर राखणदाराला शेत-मोकळे टाकून गावात कोंडवाड्यापर्यंत यावे लागते. पाटील भेटला आणि गुरे ताब्यात घेण्याला महार चावडीवर असला तर बरे आणि जर का दोघांपैकी एकाची गाठ पडली नाही तर तिष्ठत बसावे लागते. इतकी फुरसत शेतकऱ्याला कोठून असणार? आणि असली तरी नंगेसे खुदा बेजार. भिकाऱ्यांशी अदावत करून घरादाराचा उन्हाळा होण्याची भीती असते. शिवाय भिकार जाती पोरंपासून तो म्हाताऱ्यापर्यंत लोचट, आर्जवी, किंवा तंबी देणाऱ्या असतात. मुळी गुरामागची पोरेच दादा बाबा करून जनावरे सोडून न्यावयाची. त्यांची डाळ शिजली नाही तर तळावरील बायका, पुरुष, कुणब्याभोवती घो घो जमतात व हातापाया पडतात. त्यांच्याही पुढे कुणब्याने आपला हेका सोडला नाही, तर ते गावच्या शिष्टाकडे जातात आणि उलट ते कुणब्यालाच हलकट ठरवून त्याला जनावरे सोडून देण्याची गय घालतात. कारूनारुंची व अठरापगड भिकाऱ्यांची जनावरे बाराही महिने शेते खात असताना शेतकरी त्यांना कोंडवाड्यात घालतात असे का आढळून येत नाही, ह्यातले इंगित हे आहे. ज्या बायका गवतासाठी किंवा सरपणासाठी रान घेतात, त्या बहुधा राखणदाराचा डोळा चुकवून शेतात घुसतात. चोरपावलाचा त्यांना बालाभ्यास असतो. त्या नसेल तेथून वाट पाडतात व काही कुपाटी काढली असल्यास ती बुजवीत नाहीत कारण रात्री चोरी करण्याला ती आड-वाट उपयोगी पडते. शेतात आल्यावर त्या ते वाटेल तसे तुडवितात; पिके मोडतात; बांध, पाट, आळी ढासळतात; गवत वेचताना

भाजी, पाला, धान्य, फळे, ओटीत भरतात आणि तेथल्या तेथे खाण्यासारखे असेल ते शेळीसारखे बकाबका झपझप खातात. शेताच्या मालकाची नजर गेली आणि तो लांबून ओरडला, तरी त्यांचे हात-तोंड चालूच राहते. जवळ येऊन तो फळे, भाजी, कणसे, परत घेऊ लागला तर त्या त्याची करूणा भाकतात आणि नच जुळले तर गळा काढून कपाळाला स्वतःच दगड मारून घेऊन रक्त काढतात आणि कुभांड रचतात की चार ठोंबासाठी निष्ठुर कुणबी जीव घ्यावयाला उठला. पापी कुणबी अंगाला झटून अब्रू घेऊ पाहतो, असाही आळ कित्येक जणी घालतात. अशा स्थितीत 'भीक नको कुत्रे आटोप' असे कुणब्याला होते. प्रसंग पाहून महार, मांग, भिल्ल ह्यांच्या बायकाही शेतमाल चोरताना असल्या युक्त्या अंगीकारतात. फिरस्त्यांच्या काही जातीत पुरुष व बायका मिळून शेत मागावयास जातात, आणि काही जातीमध्ये बायका - पुरुष वेगवेगळाले जातात हे लोक शेतात निरनिराळ्या वाटांनी एकदम घुसतात आणि कणसे काढण्याचा तडाखा लावतात. कुणबी अरे अरे करतो, इकडे एकाला किंवा एकीला घालवावयाला जातो, तो तिकडे दहा-पंधरा इसमांची कणसे खुडण्याची एकच वर्दी उसळते. त्याने आरडाओरड केली, म्हणजे सर्वजण त्याला वेधतात आणि बोलबोलून गोंधळून टाकतात. मांग-गारोडी, कैकाडी, चित्रकथी, फासेपारधी इत्यादी चोरट्या जाती शेत उकळण्यात फार बाक्या आहेत. तळाचा नाईक भले थोरले मुंडासे चढवून बरोबर मैना घेतो आणि 'पाटील रामराम पाटील रामराम' करीत शेतकऱ्याच्या पुढे जातो. इतर बायका पुरुष चोहोबाजूंनी शेतात घुसून कणसे तोडू लागतात. कुणबी शेतावर नजर टाकतो तो जिकडे तिकडे कणसे खुडण्याची एकच झिंबड त्याला दिसून येते व तो रागे भरू लागतो. परंतु 'मोठा दैवाचा बळीराजा धर्माचा वाटा दे' इत्यादी गुळचट भाषणे करून नाईक त्याला हरभऱ्याच्या झाडावर चढवितो व खुलवितो आणि मैना कोठे गळ्यात हात घालून तर कोठे दाढीला हात लावून पोवाडे, इशकबाज गाणी व उखाणे म्हणून त्याची थट्टा सुरू करते. तेव्हा अर्थात त्याची नजर शेतावरून गरंगळते. एवढ्या अवधीत सर्व टोळी दोन तीन पायल्यांना झोका देते; खेरीज नाईकाची भिक्षा व मैनेची ओवाळणी.

कोल्हाटी - हरदासांच्या नायकिणी आडपडदा न ठेवता थट्टा करतात, हे सांगणे नकोच. कंजारणीही टाळ्या पिटून अचकट विचकट उखाणे म्हणत म्हणत कुणब्याला अंगस्पर्श करतात. मांगगारोडी, फासेपारधी ह्यांच्या बायका आणि साधारणपणे बहुतेक भिकार जातीच्या बायका शेत मागताना करवेल तितके कुणब्याचे मन आकर्षण करतात. अशा रीतीने बिचारा रानचा गडी सुंभ होतो आणि भिकाऱ्यांना उघड्या डोळ्यांनी शेत लुटू देतो. हा झाला उघड उघड रोजगार. ह्याखेरीज जमेल तेथे रात्रीतून पीक काढून नेण्याची अगर दावण बसविण्याची दशहत घालून खळे मागण्याला फिरते भिकार कमी करीत नाहीत. 'कुनबी सरीखा दाता नाही। पन मारे बिगर देता नाही॥' हा मंत्र कुणब्याला लुबाडणाऱ्या सर्व जातींच्या बायकापोरांनिशी तोंडपाठ आहे आणि त्याप्रमाणे त्याचा अंमलही जारी आहे. ह्याप्रमाणे दिवसा पेंढीदाणा गोळा करताना रात्री कोणत्या शेतात बिनबोभाट गुरे चारता येतील, कोणत्या शेतातील पीक, लाकूड, ढोरे, मेंढ्या, कोंबड्या, नाडे उपटता येतील हेही हे लोक टेहाळून ठेवतात आणि त्याप्रमाणे रात्री काम उरकतात.

झुंझरका राखणदाराला डोळा लागला म्हणजे चोरपावलाने शेतात शिरून आपल्या गोण्यात किंवा घोंगड्यात धान्य अगर कणसे भरण्याची अनेक भिकार जातींची वहिवाट आहे. काही मध्यरात्रीला अगर पहिल्या रात्रीला म्हणजे कुणबी जेवणखाण करतो अशा वेळेला डल्ला मारतात. हे लोक चोरलेली कणसे लागलीच कुटतात व खातात, किंवा त्यांचे धान्य दुसऱ्या धान्यात कालवतात म्हणजे चोरी ओळखण्याची व अंगी लावण्याची अडचण पडते. गुराखी दोनप्रहरी लवंडला असता ढोरवाड्यातून किंवा मैदानात चरणाऱ्या कळपातून वंजारी, मांगगारोडी, चित्रकथी, पारधी व इतर ढोरे पाळणाऱ्या भटकणाऱ्या भिकार जातींचे लोक आणि स्थायिक चोरटे गुरेढोरे लांबवितात. ते आपली गुरे गावच्या गुरांबरोबर चरण्याला सोडतात आणि आपल्या गुरांबरोबर गावची गुरेही हाकून नेतात. रात्री रस्त्याने गाडी चालली असता तिचा एक बैल सोडून एकजण जुवाला खांदा देतो आणि सोडलेला बैल

आपल्या साथीदाराच्या हवाली करतो व तो लांब गेला म्हणजे आपण जू सोडून पसार होतो. गाडी वाकडीतिकडी चालून गाडीवाला जागा होतो, तोपर्यंत सोडलेला बैल कोठल्या कोठे नेलेला असतो. मेंढक्याने पाठ फिरवली की मांगगारोडी, कैकाडी, कळपातून एकीकडे चरत असलेल्या बकऱ्याची किंवा मेंढराची हिसक्यासरशी मुंडी मुरगळतात, व त्याला झुडपात किंवा खाचेत टाकून झुटकतात आणि मेंढक्या दृष्टिआड झाला म्हणजे तेथे परत येऊन ते बकरे अगर मेंढरे घेऊन जातात. रात्रीच्या वेळी वंजारी मेंढयांच्या कळपात शिरून त्यांना बिचकावतात. आणि त्या धांदलीत मेंढरे घेऊन पसार होतात. मेंढक्या आडवा झाला तर ते त्याला चोपतात. बेरड लोक हातात वाघनख घालून वाघाचा किंवा लांडग्याचा आविर्भाव आणून कळपात शिरतात आणि भेदरलेली मेंढरे, बकरी चोरतात. भिल्ल, रामोशी, मांग वगैरेची शेळ्यामेंढया चोरण्याची रीत अशी आहे - एक इसम मेंढवाडयाजवळ तडक जातो व बसतो आणि बाकीचे १००।१५० कदमांवर राहतात. नंतर तो कडेचे मेंढरू उचलतो व उजवा हात त्याच्या मागच्या पायामध्ये आणि डावा हात पुढच्या पायामध्ये घालून त्याची मान अशी दाबून धरतो की त्या मेंढराला 'ब्या' म्हणून करता येत नाही. अशा रीतीने आरडाओरड होईपर्यंत मेंढरे नेऊन ती आपल्या साथीदारांच्या हवाली करतो. चोरलेल्या शेळ्या मेंढयांनी ओरडू नये म्हणून मांग, रामोशी, कैकाडी व कातोडी त्यांच्या जिभेला मोठा काटा टोचतात. चोरलेल्या जनावरांची शिंगे खुडून, त्यांच्या कानांचा आकार बदलून, अगर त्यांना डागण्या देऊन हे लोक त्यांचे स्वरूप असे बदलतात की, ती ओळखता येऊ नयेत. कैकाडी, वड्डर, कुंचेवाले, कोल्हाटी वगैरे गाढवगोते (ज्या जाती गाढवांवर बसतात, त्या एकमेकांना एकगोत्री चुलतभाऊ समजतात; असल्या सर्व जातींना गाढवगोते म्हणतात.) कुंभार-परटांची गाढवे चोरतात. हे लोक चोरलेली जनावरे लांब बाजाराला नेऊन स्वस्त भावाने फुंकतात, किंवा मारून खातात. कधी कधी ते त्यांना आपल्या सामलातीतल्या खाटकांना अगर त्यांच्यामार्फत विकतात. रोज लागणाऱ्या जिनसा विकत घेण्यासाठी सर्व भटक्ये वाण्यांना आढीच्या दिढी भावाने धान्य देतात. सर्व भिकार जाती

मनस्वी कैफ करतात. उद्याची पर्वा नसल्यामुळे ते तलफेपायी कलाल वगैरेंना फार स्वस्त दराने धान्य घालतात. भटकणाऱ्या भिकाऱ्यांच्या जमातीच्या वळणातले कुणबी, वाणी, सावकार ठिकठिकाणी आहेत. त्यांच्याजवळ ते आपले धान्य साठवितात आणि कार्यप्रसंगी किंवा आषाढ - श्रावणात गरज लागेल त्याप्रमाणे त्यांच्याजवळून चंदी आणतात. ह्यांना टाच बसते ती आषाढ आणि श्रावण महिन्यांत. त्या वेळेला खळी उलगडलेली असतात आणि रानांत काही गवसत नाही, तेव्हा ह्यांना साठविलेले धान्य उपसण्याची पाळी येते; म्हणून आषाढ - श्रावणाला हे लोक 'मेहुणा' म्हणतात. मेहुण्यामेहुण्यांची मस्करी आबालवृद्धांस माहित आहे. जो जो समाज रानवट तो तो मस्करी जास्त. तेव्हा भिकार जाती सांगतात की, मेहुणा आला म्हणजे तो जसा दोन चार गचांडया देऊन लोळवितो आणि खाण्यापिण्यापायी खर्चात घालतो, त्याप्रमाणे आषाढ - श्रावण दोन चार गचांडया देऊन खर्चाची तसदी लावतो. भिकार जाती गावात भीक मागतात ती अशी की, गावकऱ्यांना जातिपरत्वे, व्यवसायपरत्वे आळवून गाणी म्हणून, कोठे बायकोपोरांना खुलवून तर कोठे कटकट नको असे करून, हे लोक आपली झोळी भरतात. भिक्षा मागताना जर काही चीजवस्तू हाताला लागली तर ते ती लांबवितात, आणि ज्या जातीचा चोरी हाच जात-धंदा त्या तर भीक मागताना हटकून चोरी करावयाच्या. भिकाऱ्यांच्या पालाभोवती झारेकरी व कनिष्ठ प्रतीचे जव्हेरी खडयागुंडयासाठी नेहमी घिरटया घालीत असतात. त्यांच्या पर्यटनात त्यांना कोठे काही कोठे काही सापडते आणि ते चोऱ्याही करतात. त्यांना असला माल उजागरा विकण्याची पंचाईत असते, आणि खरी किंमतही माहित नसते. त्यामुळे सोनार, झारेकरी, वाणी, जुनापुराणा जर खडेगोटे घेणारे फेरीवाले इत्यादी लोक त्यांच्याजवळून हलक्या किंमतीने माल घेऊन चांगला लाट मारतात. कोणत्याही गावी मुक्काम घालण्यासाठी व तेथे तो तीन दिवस टिकविण्यासाठी सर्व भिकाऱ्यांना पाटील - कुलकर्णी व हलके पोलिस ह्यांची मनधारणी करावी लागते. भिकार म्हणजे ह्या लोकांच्या बिनबोभाट उत्पन्नाची एक बाजू आहे. त्यामुळे कुणब्यांना कितीही त्रास झाला व वर्दळ लागली तरी

गप्प बसावे लागते. भिकार जातीची किफायत किती आहे ह्याची कल्पना पुढील गोष्टीवरून करता येईल. पुण्याकडील खेड तालुक्यातले ठोकेजोशी सावकारी करतात. भटकणाऱ्या भिकाऱ्यांमध्ये बायकापोरांनिशी दारू-तंबाखूचे व्यसन असते, अफू - गांजा सेवन करणारे आणि जुगार खेळणारे त्यात पुष्कळ असतात, आणि ह्यापैकी एकही शौक पैशावाचून होत नाही. दर एक भुत्याला दीक्षा देताना भोप्याला १०० रुपयांपर्यंत मिळकत होते. पोतराज करताना भांग, गांजा, अफू, दारू वगैरे जितके म्हणून मादक पदार्थ असतील तितके पूजेला आणावे लागतात व गुरुदक्षिणा, जेवणावळ मिळून सुमारे ५० रुपये खर्च येतो. पोतराजाचे धरित्रीपासून तो कलालापर्यंत १२ नमस्कार आहेत आणि त्याला प्रत्येक कलालाच्या दुकानी यथेच्छ दारू झोदण्याचा व दक्षिणा मागण्याचा हक्क आहे. एक वृद्ध पोतराज असे सांगत होता की, मुंबईस मनास वाटेल तितकी दारू मिळून पाच सात रुपयाखाली रोज जात नाही. कुंचेवाल्यांच्या लग्नात मुलीच्या बापाला कमीत कमी पन्नास रुपये द्यावे लागतात. चित्रकथ्यांच्या लग्नाला दोनशे रुपयांच्या वर खर्च येतो. फासेपारध्यांत १०० रुपयांच्या खाली लग्न होत नाही आणि १२५ रुपयेपर्यंत पंच दंड चोपतात. कोल्हाट्यांत लग्नाला ६००-७०० रुपये लागतात.

चोरी, ठकबाजी करण्याच्या कामी गुन्हेगार - जातींना गोसावी, बैरागी, साधू, फकीर, वगैरेंचा वेश अतिशय उपयोगी पडतो. याप्रमाणे नटून कोणी आला तर त्याच्या खाण्यापिण्याची चंगळ चालून त्याला घरे धुंडाळण्यास व वाटेल तेथे जाण्यास मज्जाव होत नाही. पुष्कळ गुन्हेगार जाती दुकानदारीचा आव घालून घरे हेरून ठेवतात व फोडतात. भामटे हे वारकरी, गोसावी, बैरागी, फकीर, यात्रेकरू वगैरेंची अनेक सांगे आणून उचलेगिरी करतात. बौरी (बावरी) जातीचे घरफोडे व दरोडेखोर अतरे व धातुपौष्टिक औषधे विकित फिरतात. त्यांच्याबरोबर गाढवे, गाई, म्हशी, तट्टे असतात. समागमे बायकापोरे असल्यास ते गोसाव्याचा आणि सडेपणी बैराग्याचा डौल घालतात. काही खाकी साधू (हे अंगाला भस्म चर्चितात, लंगोटी नेसतात आणि धुनी

लावून बसतात.) होतात. काहीजण कृत्रिम गंगाजलाच्या (पाण्यात गोपीचंदन कालविले म्हणजे ते भागीरथीच्या पाण्यासारखे दिसते.) कावडी घेऊन हिंडतात. खोटी नाणी पाडणारे व चालविणारे मारवाड अथवा गुजराथ बौरी भाटाच्या, गिरी गोसाव्याच्या किंवा कबीरपंथी फकिराच्या थाटाने फेरीला निघतात, आणि बाण्या-दोहरे न अडखळता म्हणतात. फकिराची ऐट आणून विजापुराकडील छप्परबंद नावाचे मुसलमान लोक खोटी नाणी पडतात व चालवितात. औंधीये लोक बैरागी किंवा ब्राह्मण यात्रेकरू बनतात आणि चोऱ्या करतात. उजळे मीने (मीयाने) लोक संजोगी साधूंची अक्कड लावून भगवा फेटा घालतात, किंवा कधी कधी ज्योतिषी बनतात आणि चोऱ्या - घरफोड्या करतात.

नाशिक, पंढरपूर, तुळजापूर वगैरे क्षेत्रांच्या रस्त्यावरील गावांना सर्व पंथांच्या व धर्माच्या खऱ्या - खोट्या साधूंची बेहद तोशीस लागते. नवीन क्षेत्रे, नवीन साधू व नवीन पंथ निर्माण करण्यात हिंदूंची बरोबरी करणारा एकही धर्म संबंध पृथ्वीत नाही. 'जितने कंकर उतने शंकर' 'कवडीस कवी आणि गोवरीस गोसावी.' प्रवाससौकर्य आणि काठीला सोने उघड बांधून जाण्याइतकी शांतता असल्यावर क्षेत्रांच्या वृद्धीला आणि यात्रेकरूंच्या पायपिटीला ताळतंत्र कोठले राहणार? ह्यामुळे सध्या गावोगाव नेहमी विकल,म भिकारी व साधू वस्तीला आलेले दृष्टीस पडतात. आंधळ्यापांगळ्यांची माळ बरीच मोठी असते आणि आणि त्यांना किफायतही पुष्कळ होते. आंधळेपांगळे अत्यंत सांसारिक व व्यसनी असून बहुधा दोन पैसे बाळगून असतात, कारण त्यांना दान करण्याची, धर्मप्रवृत्तीपेक्षा फॅशन ऊर्फ नवप्रिय चाल अलीकडे झपाट्याने वाढत आहे. बायकापोरांचा संसार तर ते थाटाने करतातच, पण कैफही सडकून करतात. निरुद्योगी आंधळ्यापांगळ्यांच्या माळेचा उपसर्ग खेड्यांना हमेशा लागतो. त्याचप्रमाणे वारकऱ्यांचा दिंड्या-पालख्यांच्या वाटेवरल्या गावांना त्याप्रीत्यर्थ नेहमी बराच खर्च येतो. पूर्वापार रूढीप्रमाणे १००।२०० ते हजारो वारकऱ्यांना लोक भक्तिभावाने भाजीभाकरी पुरवितात.

ह्याखेरीज दिंडीतले वारकरी वस्त्रप्रावरणे, जोडे, घोंगडया, छत्र्या, पैसे वगैरे उकळीत चालतात ते वेगळे. **कानफाटे** किनरीवर गोपीचंदाची गाणी म्हणतात व पीठ, पैसे मागतात. भैरवदीक्षेचे गोसावी संध्याकाळी आल्लक पुकारीत पीठ मागतात. **गोसावी-बैरागी** घरोघर पीठ, कपडा आणि गांजा - तंबाखूला किंवा यात्रेला अगर एखाद्या मंदिराला पैसे मागतात. ते कधी कधी त्रागा करूनही पैसे काढतात. **अघोरी** राखेचा बोकणा तोंडात भरून मेल्यासारखा पडतो, तिळाची पेंड कुजविली म्हणजे तिची विष्टेसारखी घाण येते. ह्याप्रमाणे नकली विष्टा खाण्याची भीती घालून अघोरी पैसे उकळतो. **नानकशाही, कबीरपंथी** पैसे मागत गावोगाव हिंडतात. **फकीर, शिंदी** भाकरी, पीठ, कपडा व पैसा मागतात. फिरस्त्या बैराग्यांपेक्षाही फकिरांचे वर्तन आतताईपणाचे व रंगेलपणाचे असते. **रफई फकीर** गुरुजाने भोसकून घेण्याची किंवा मानेतून 'सुलतानी' (सळई) घालण्याची जरब देऊन पैसे काढतात. मानभावांच्या झुंडीच्या झुंडी धान्य व पैसे गोळा करतात. 'बाहेरून काय मानभावीपणा दाखवितो, मानभावाप्रमाणे त्याचे मत काही केल्या कळावयाचे नाही' इत्यादी वाक्यप्रचार लोकांमध्ये ह्या वर्गासंबंधाने वसत असलेली, खरी म्हणा खोटी म्हणा, साशंक भीती दर्शवितात.

गोसावी, बैरागी, वाघे, मुरळ्या, हिजडे, मानभाव, फकीर वगैरे देवाचे नाव पुढे करून भीक मागणारे लोक - मग ते फिरस्ते असोत किंवा स्थायिक असोत - हा नुसता निरूपयोगीच नव्हे तर समाजघातक वर्ग आहे. ब्राह्मणापासून तो सर्व वर्गांच्या व सर्व जातींच्या लोकांना ह्या वर्गात शिरता येते. विष्णूचा पेला प्याला म्हणजे बैरागी होतो, शिवाय पेला प्याला म्हणजे गोसावी, पिराचा प्याला म्हणजे फकीर होतो इत्यादी. ह्यांनी संसार नावाला सोडलेला असतो. त्यापैकी बहुतेक सांसारिकापेक्षाही लालची, लफंगे, तामसी व दुर्व्यसनी असतात आणि लोकही विशेषतः मारवाडी, गुजराती, उदमी व पाटील त्यांना इच्छाभोजन, भांग, गांजा, अफू देण्यात पुण्य मानतात. कोणी आईबापावर तर कोणी बायकामुलांवर रूसून साधू फकीर होतो, कोणाला

आधिव्याधीमुळे प्रपंच नकोसा होतो तर कोणाला पोटाची ददात, यातायत नको असते. ह्या वर्गाची खाण्यापिण्याची मौज, निष्काळजीचे बिनदगदगीचे आयुष्य, कोणाच्याही कव्यांत वागणे नलगे अशी स्वच्छंदी प्रवृत्ती, लोकांकडून मिळणारा सन्मान, आत्मोद्धाराचे मृगजळ आणि लांडया कोल्ह्यांनी व मुंडणाऱ्यांनी ह्या जीवनवृत्तीसंबंधाने भरलेले खासे नामी छत इत्यादीना भुलून पुष्कळ मुलगे, मुली, गफलतीने गोसावी, बैरागी, वाघे, मुरळ्या, भोप्ये, आराधी, जोगतिणी, भाविणी, मानभाव, फकीर वगैरे होतात. मुले होत नसली किंवा होऊन ती वाचत नसली अशा स्त्री-पुरुषांना हे लोक अंगारा, प्रसाद व आशीर्वाद देतात आणि सांगतात की, पहिले किंवा अमुक एक फळ देवाला वाहा म्हणजे तुझे पोट पिकेल व वस्तीवाडी वाढेल. गरजवंताला अक्कल नसते. लोक बिचारे कबूल करतात व जुनी लंगोटी देण्यास मागेपुढे करणारे पोटचा गोळा तटकन तोडून गोसावी, बैरागी, वाघ्या, भोप्या, जोगतिणी, मुरळी, फकीर, मानभाव ऊर्फ भवाळ इत्यादींच्या पदरात टाकतात! अशी एक समजूत आहे की, संकल्पाप्रमाणे मूल वाहिले नाही तर ते नपुंसक होते आणि वंशखंड होतो: जन्मचे जन्म जातात तरी मोठमोठ्या पंडिताला धर्माचा सुगावा लागत नाही, परंतु आमच्यात ज्याप्रमाणे बाहुलीची लग्ने होतात तशी लोकांच्या अज्ञानाचा व धर्मभोळेपणाचा फायदा घेऊन पाळण्यात चिल्यापिल्यांना धर्मदीक्षा किंवा पंथदीक्षा देण्यात येते. असे मुंडलेले लोक पुढे कुसंगतीने दुराचारी होतात आणि मुरळ्या, भाविणी यांना तर पोटासाठी कसब करणे प्राप्त होते. परंतु अप्रबुद्धपणी गुरूचे चेल्यावर जुलूम वजन असते व त्याला मायेत घेण्यासाठी खाणे-पिणे, लेणे वगैरे हरएक बाबतीत चेल्याचे असे लाड चालतात, की कोणी पोटच्या पोराचे इतके कोड पुरवीत नसेल. मानभावांच्या मेळ्यातले कडयातोडयांनी मढविलेले गोजिरवाणे 'बाळबोवा' पाहिले म्हणजे वरील विधानाची सत्यता पटेल.

आईबापांचे पोट पिकण्यासाठी त्यांनी आमच्या जन्माचे मातेरे कले अशी कबुली जेजुरीस भर खंडोबाच्या देवळात किती तरी मुरळ्या समजू

लागल्यावर देतात. हजार साधूत नऊशेनव्याण्णव ज्ञानशून्य, व्यसनी, कोपिष्ठ व लालची असतात आणि त्यांच्या दुर्वासवृत्तीला भिऊन लोक त्यांना पोसतात. अभ्यास करून करूनही मनाची एकाग्रता होत नाही, तर ज्यांचा सर्व काळ भटकण्यात, शिधा, कपडा, पैसा उकळण्यात व निशाबाजीत जातो त्यांनी 'आमचा काळ आम्ही परमार्थाकडे वेचतो, तुम्ही जसा पोटाचा तसा आम्ही देवाचा उद्योग करतो, सर्वांनीच रोजगार करावा तर देवाची चाकरी कोणी बजवावी?' इत्यादी बकावे आणि लोकांनीही ते खरे मानावे ह्यापेक्षा आमच्या विचारमूढतेचा खंबीर पुरावा दुसरा कोणताही असू शकणार नाही. बहुतेक साधू निव्वळ खाणेपिणे, गप्पागोष्टी, हुक्कापाणी यात काळ घालवितात. थोडेसे तुलसीदासाचे रामायण झुकत झुकत वाचतात किंवा ५-५० अभंग, दोहरे, पदे यांची पोपटपंची करतात आणि फारच छेडले तर एखादा दुसरा एखादे ठाराविक धर्मविषयक कोडे किंवा कूटप्रश्न अज्ञ जनांच्या तोंडावर फेकतो, व त्याचे ठाराविक पध्दतीने निराकरण करतो आणि त्याकडून वाहवा मिळवितो. असल्या बऱ्हाणी साधूंना दान करून त्यांच्यामार्फत स्वर्गात दाद लावून घेण्याचा यत्न करणे म्हणजे वंध्यापुत्राची अपेक्षा करणे नव्हे काय? गोसावी, बैरागी, फकीर गावात आले की गावचे चंगीभंगी आपली बैठक बुवाजी किंवा साईजीजवळ घालतात आणि त्याचे प्रस्थ वाढवून आपणही चैन करतात. ह्या वर्गातले साधू पहिल्याने गावच्या अल्पवयी पण चैनी मुलांना गाठून त्यांना अमलाची चट लावतात आणि तत्प्रीत्यर्थ त्याकडून घरचे धान्य, वस्त्रे किंवा पैसा ह्यांच्या लहानसान चोऱ्या करवितात. ह्यांच्या प्रसादाने गांजा - अफूचे व्यसन लागून पुढे चोर किंवा कफल्लक झालेल्या व कधी कधी प्राणासही मुकलेल्या तरूणांची उदाहरणे मागाल तितकी खेड्यातून दाखविता येतील. ह्याप्रमाणे गावावर चरता चरता हे लोक जर एखाद्या गावी स्थायिक झाले की ते गावकऱ्यांच्या उतरंडी उतरू लागतात. ह्यांच्या धुनीजवळ गावगुंड पडलेले असावयाचे, आणि मग 'कुऱ्याचा पाय मांजरावर आणि मांजराचा पाय कुऱ्यावर' असे धंदे चालतात. अनेक ठिकाणच्या तरूण स्त्रिया - विशेषतः विधवा - डबोल्यासह ह्या लोकांनी काढून नेल्या आहेत आणि ज्या घरात

मुंगीला रीघ नव्हती, तेथे मोठाली भगदाडे पाडली व मानधनांच्या तोंडाला काळे फासले. आगगाडी नव्हती तेव्हा साधू लोक पायी प्रवास यात्रा करून ठिकठिकाणची माहिती व ज्ञान मिळवीत आणि त्यांच्या औषधपाण्याचा व जडीबुटीचा लोकांना उपयोग होत असे, असे म्हणतात. आता हे लोक आगगाडीने इकडून तिकडे जातात व त्यांना देशाचार पाहण्यास व वनस्पतींचे ज्ञान मिळविण्यास काहीसुध्दा संधी सापडत नाही. तरी आपले लोक अजून समजतात की, साधूंना किंवा त्यांच्या घरभऱ्या चेल्यांना पुष्कळ कळते. काही साधूंना अल्पस्वल्प शास्त्रीय क्रिया माहित असतात. उदाहरणार्थ, कागदावर तुरटीने गाईचे किंवा चेटकीचे चित्र काढले तर ते एरवी दिसत नाही, कागद पाण्यात बुचकळला म्हणजे ते दिसते व साधूचा बोलबाला होतो. झाडे, धान्याच्या सुड्या व चाऱ्याच्या गंज्या जाळण्याच्याही युक्त्या आहेत आणि अरिष्ट-प्रतीती आली म्हणजे लोकांना खरेच वाटते की, साधूचा शाप भोवला. असल्या कृती शिकून आपले ढोंग मातविण्यापलीकडे किंवा साधूंचे कपडे पांघरून गुन्हे करण्यापलीकडे बहुतेक आयतखाऊस उद्योगच राहिला नाही, असे म्हटल्यावाचून राहवत नाही. ह्यांच्याच नावाने तुकोबाराव हळहळतात की “बुडतसे जन देखवेना डोळा। म्हणूनी कनवळा येत असे॥“

गावोगाव भटकणाऱ्या भिकाऱ्यांचे ढोबळ मानाने तीन वर्ग पडतील. जोशी, वासुदेव, पांगूळ, भराडी, वाघे, तिरमल वगैरेसारखे भिक्षुक; चित्रकथी, मांगगारोडी, पारधी, माकडवाले, कैकाडी वगैरेसारखे चोर भिक्षुक; आणि वारकरी, विकल (अंधळेपांगळे, रोगी वगैरे), गोसावी, बैरागी, मानभाव, फकीर वगैरे प्रतिष्ठित भिक्षुक. अनेक प्रकारचे गुन्हेगार लोक आपल्या सोयीप्रमाणे उपरोक्त तिन्ही वर्गाची सोंगे घेऊन आपला कार्यभाग साधतात, आणि भिक्षेत ऊर्फ धर्मात प्रपंच भागला नाही म्हणजे तिन्ही वर्गातील लोक कमीअधिक मानाने लांडीलबाडी व चोरीचपाटी करतात. पहिल्या वर्गातील लोकांची जी काय प्राचीन गाणी, कथा, पोवाडे, होरे, ठोके, बाण्या असतील, त्यांचा संग्रह करून प्रसिध्द केला, तर सामाजिक व धार्मिक इतिहासावर आणि रूढिबध्द

लोकाचारावर बराच प्रकाश पडेल, असे तज्ज्ञ श्रोत्यांचे मत झाल्यावाचून राहणार नाही. स्टेडसारख्या पंडितांनी पाळण्यातल्या मुलांची कवने व गोष्टी निरंतर संग्राह्य म्हणून संपादन केल्या आहेत. पुष्कळ कवनांतील कथासंग्रह अनेकरसपरिपूर्ण आहेत. परंतु तेवढ्यासाठी ती घोकून ठेवणाऱ्यांच्या पोषणाचा सामाजिक खर्च अतोनात होतो, असे मोठ्या कष्टाने म्हणावे लागते. त्यांच्या पाठांतराचा संग्रह व प्रकाशन झाले म्हणजे मग त्यांच्या धंद्यात तर बिलकुल हशील राहणार नाही. वेद प्रसिध्द झाले आहेत म्हणून वेदपठण करणाऱ्या ब्राह्मणाला दक्षिणा देणे अनावश्यक आहे, अशी झालेली लोकप्रवृत्ती पुढे ढकलली म्हणजे वारकरी, कबीरपंथी, गोंधळी वगैरे प्रसिध्द ग्रंथांतील अभंग, पदे, लावण्या, पोवादे म्हणाणाऱ्यांचे काम उरले नाही असे होते. भराडी, वासुदेव, गोसावी, बैरागी, पांगूळ, कानफाटे वगैरेंची कवने व कथा प्रसिध्द करण्यास सार्वजनिक वर्गणी केली, तर पुढील पिढीचा बराच खर्च वाचून ह्या भिक्षुकांना परवडेल तो उत्पादक धंदा करण्याचा रस्ता खुला करून दिल्याचे महत्कार्य होईल. अनेक महाराष्ट्रीय संस्थानिकांसमोर ह्या लोकांची, निदान तमासगीर बहुरूपी वगैरेंची दरसाल हजेरी होत असते व त्यांना इनाम, वर्षासने, शिरपाव वगैरे बिदागी देण्यात येते. त्यांनी जर ह्या पध्दतीला व्यवस्थित स्वरूप दिले आणि इंग्रज सरकारच्या पुराणवस्तुसंशोधन खात्याप्रमाणे उपरोक्त वर्गातील यच्चयावत लोकांच्या सांप्रदायिक विद्येचा संग्रह करण्याचे एखादे खाते काढले तर आपल्या देशबांधवांवर त्यांचे अनंत उपकार होतील ह्यात संशय नाही. तरी संस्थानिकांनीही सहानुभूतीने ह्या विनंतीचा विचार करावा. दुसऱ्या वर्गाचा म्हणजे चोरट्या भिकाऱ्यांचा कोणालाच उपयोग नसून उलटा उपद्रव आहे. प्रतिष्ठित भिक्षुक बहुतेक यात्रेकरू म्हणून वावरतात. साधू-फकिरांच्या सर्व पंथांमध्ये जरी घरभरे आहेत, तरी वारकरी शिवायकरून बाकीच्यामध्ये फार करून सडे लोकांचा भरणा विशेष असतो. काहीतरी उद्योग करून दोन पैसे साठवून ह्यांनी खुशाल यात्रा, वाऱ्या व देवदेव करावा. मजुरीचे दर गेल्या पंचवीस वर्षांत दुपटीवर चढले आहेत. धष्टपुष्ट अंधळ्यांनासुध्दा डोळस पांगळ्यांची मदत घेऊन चार-पाच पायल्या दळण दळण्यास हरकत

कोणती? आपापल्या वकुबाप्रमाणे ज्या त्या भीकमाग्याने धंदा केला तर मजुरांची संख्या वाढून मजुरीचे दरही सैलावतील. अमुक तिथीला अमक्या यात्रेला गेले पाहिजे, अशी निकड दाखवून भाड्याचे पैसे मागणारे ह्या वर्गात पुष्कळ असतात. पण ते असा विचार करीत नाहीत की, आपण रिकामटेकडे असताना दोन तेथे चार महिने पायी प्रवास करून तिथी का गाठू नये? भिक्षुक येथून तेथून अर्कट व स्वार्थी ही खूणगाठ हृदयाशी बांधून त्यांना पुरे कसाला लावण्याचा सर्व जातींच्या, पंथांच्या व संप्रदायांच्या लोकांनी निर्भिडपणाचा निश्चय केला पाहिजे आणि ह्या कामात कोणी कोणाला गळ घालू नये. पुष्कळ वेळा असे होते की, गावकरी एकमेकांच्या भिडेला गुंततात आणि अवघेही बुडतात. मवाळ पाटलाने माळकरी कुलकर्ण्याला म्हणावे की आम्ही तुमच्या दिडींची संभावना केली तेव्हा तुम्ही मानभावाच्या मेळ्याला मदत करा आणि दोघांनाही मुसलमान मुलान्याने म्हणावे की, आम्ही तुमच्या लोकांच्या साधूंना वर्गणी देतो, तर तुम्हीही आमच्या फकिराचा सवाल खाली जाऊ देऊ नका. ज्यांच्या गुणांची खात्री पटली असेल अशा - मग तो कोणीही असो - व्यक्तिविशेषाच्या भजनी तुम्ही खुशाल लागा. कोणी लोकोपयोगी धर्मसंस्थेचा जीर्णोद्धार करीत असेल तर मनाची खात्री करून घ्या आणि त्याला यथाशक्ति साह्य करा. पण पिढीजाद भिक्षुकी किंवा पंथ किंवा संप्रदाय ह्या भपक्याला भुलून आपले नाव वाढविण्यासाठी कोणी स्वतः बुडू नये व इतरांनाही बुडवू नये. वारकऱ्यांना लोक फारसे भीत नाहीत पण गोसावी, बैरागी, फकीर, मानभाव ह्यांची लोकांना भीती वाटते. त्यांच्या त्राग्यांना लोक चळाचळा कापतात; ह्याशिवाय हे लोक म्हैस उडवतील, झाडे, फळे जाळतील, विहिरीचे पाणी पळवतील किंवा आग लावतील, असे ह्या साधूंचे लोकांना भय राहते. असे सांगतात की, निजामशाहीत भिकार ठरत नाही. गावकरी व अधिकारी त्यांना झोडून पिटाळून लावतात. मोकळ्या पायाच्या इंग्रजीत तसे होणे शक्य नसल्याने एकंदर आयतखाऊंचा प्रश्न सोडविणे कठीण आहे, व तो आमच्या लोकांच्या मायाळूपणाने अधिकच कठीण झाला आहे. प्रत्येकाने काम करावे आणि पोटाला मिळवावे. असे जो करीत नाही व मला पोटाला नाही

म्हणून भीक मागण्याला येतो, त्याला भीक घालू नये. तो उपाशी मरत असला तर त्याला काम करण्यास सांगावे, पण फुकट पोटाला देऊ नये. तसेच पैसा गाठी असल्याशिवाय कोणालाही भटकता येऊ नये, अशी तजवीज झाली पाहिजे आणि हे काम लोकांचे आहे, ह्यात व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या आड येण्यासारखे काही नाही. वाटेल त्याने वाटेल त्या साधूला किंवा साधूंच्या मेळ्याला वाटेल तेथे न्यावे आणि त्यांचा खर्च सोसावा. ज्या भिक्षुकाजवळ वाटखर्ची नसेल त्यांना आमंत्रणाशिवाय गावोगाव भटकता येऊ नये, आणि ते गावी आल्यास त्यांना तेथे भिक्षा मिळू नये व मागता येऊ नये. आमंत्रित भिक्षुकांची बरदास्त आमंत्रण देणाऱ्यांनी करावी, इतरांस त्यांची तोशीस लागू देऊ नये. असे झाले म्हणजे आमंत्रण देणारे अंधरूण पाहून पाय पसरतील. असले काही सिध्दांत लोकांच्या मनात बिंबल्याशिवाय आणि तदनुसार वागण्याचा त्यांनी निर्धार केल्याशिवाय भिकाऱ्यांची व गुन्हेगारांची संख्या आणि देशाचे दारिद्र्य हटणार नाही. निमंत्रण नसलेल्या साधूंच्या फिरतीवर पोलिसाने लक्ष ठेवावे आणि लोकांना त्रास होईल अशा रीतीने कोणालाही भीक मागू देऊ नये. मुंबई-डिस्ट्रिक्ट पोलिस अँक्ट (१८९० चा अंक ४) कलम ६१ रकम (एस) नुसती कायद्यात धूळ खात पडली आहे. तिचा जर गावात, यात्रेत व आठवडे बाजारात अंमल केला तर पुष्कळ साधू आणि पंगू दुसरा धंदा पाहतील. जो कोणी त्रासदायक रीतीने भीक मागतो अथवा भीक मिळविण्यासाठी रस्त्यात किंवा रस्त्याजवळ रोग किंवा व्यंग किंवा किळसवाणी जखम दाखवितो त्याला पन्नास रूपयेपर्यंत दंड सदर कायद्याच्या सदर कलमात सांगितला आहे. तसेच अठरा वर्षांच्या आतील पुरुषाला किंवा स्त्रीला आजन्म ब्रह्मचर्य - वृत्तीची दीक्षा देऊ नये, आणि बारा वर्षांच्या आत कोणालाही चेला बनवू नये अशी कायद्याची अट सरकारने घातली, तर पुष्कळच काम होईल. गुन्हेगारजातींचा गुन्हे करण्याचा धंदा सुटावा म्हणून हिंदुस्थान सरकारने गुन्हेगार जातींचा कायदा (इ.स. १९११ चा तिसरा) पास केला आहे आणि मुंबई सरकारने तो सात - आठ जिल्ह्यांत १०-११ जातींना लागू केला आहे. गुन्हेगार जातीतील इसमांची नावे नोंदून त्यांनी नेमल्या

प्रदेशात स्थायिक झाले पाहिजे, ठरविलेल्या हद्दीबाहेर भटकू नये ६ ते १८ वर्षांच्या वयापर्यंतची मुले शाळेत घातली पाहिजेत, वगैरे निर्बंध सदर कायद्यांमध्ये सरकारला मदत केली तर बहार होईल. गावकऱ्यांनी व गावकामगारांनी मनात वागविले असते, तर सर्व आयतखाऊंचा बंदोबस्त मागेच झाला असता. पिनल कोड सर्वांना पुरून उरले आहे. खेरीज पोलिस अँक्ट, कोंडवाड्याचा अँक्ट वगैरे त्याची पिले आहेतच. मागणाऱ्याने शेतात किंवा घरात पाऊल ठेवले की अन्यायाची आगळीक होते; रोप तुडविले की अपक्रिया आणि खुडले की चोरी होते. दुसऱ्याच्या मालात गुरे चारली तर पिनल कोडची अपक्रिया होऊन शिवाय कोंडवाड्याच्या अँक्टप्रमाणेही गुन्हा होतो. सर्व भटके गदळ राहतात आणि मुक्कामाच्या गावात व आसपास अती घाण करतात. अगोदरच खेड्यात स्वच्छता कमी आणि त्यात फिरस्त्ये उतरले म्हणजे गावापासून अर्धा-पाव मैल नाक धरल्याशिवाय चालता येत नाही. घाणीचे खटले करूनही त्यांचा प्रवास अडचणीचा व खर्चाचा करता येईल व सार्वजनिक खजिन्यात थोडी फार भर पडेल. तेव्हा जरूर ते कायद्याचे साह्य घेऊन सर्वांनीच ही सार्वजनिक पीडा घालविण्यास झटले पाहिजे.

७. दुकानदारी

पूर्वीच्या अमदानीत राजे लोक कलासंपन्न लोकांना राजधानीत खुशीने किंवा जबरदस्तीने नेत, त्यामुळे कौशल्याची कामे राजधान्यांत विशेष नजरेस पडत. राजधान्यांप्रमाणे मोठाल्या यात्रांच्या ठिकाणीही लोक पुष्कळ जमत आणि तेथे मालाची देवघेव फार चाले व अजूनही चालते. आपल्या जगविख्यात कवींनी आपली नाटके यात्राप्रसंगांनी प्रथम लोकांपुढे मांडली ही गोष्ट सर्वश्रुत आहे. इंग्रजी अंमलापासून मनु पालटला, आणि हुन्नरी लोकांना राजधानीत जाऊन राहण्याची तसदी नाही. ज्याचे, जेथे पोट भरेल तेथे त्याने खुशाल जावे आणि सुखाने नांदावे, अशी सर्वास मुभा आहे. हिचा परिणाम असा झाला आहे की, व्यापाराच्या सोयीमुळे जी शहरे पुढे आली आहेत, त्यात हुन्नरी लोक राजधान्यांपेक्षाही अधिक राहतात आणि मोठ्या यात्रांपेक्षा देखील तेथे माल अधिक उठतो. जरी पूर्वीपेक्षा प्रवासाची साधने व वित्ताची सुरक्षितता वाढली आहे तरी खेड्यात उदमी व कसबी लोकांची वस्ती जुजबी, गिऱ्हाईक कमी व चढाओढ पूज्य अशी स्थिती असल्यामुळे त्यामध्ये दुकानदारी यथतथच आहे. म्हणून खेड्याचे गिऱ्हाईक रोजच्या बाजारासाठी आसपासच्या पेठेत किंवा शहरात जाते, यात्रांच्या दिवसांत यात्राही लोटते, आणि थांबण्याला सवड नसल्यास गावच्या उदम्यावरही गरज भागवून नेते. ह्याशिवाय हाळीपाळी करणारे किरकोळ दुकानदार आपला माल खेड्यांनी नेऊन विकतात. खेड्यात नाण्याची हलकीशी गरज भागते. मोठी गरज वारण्यासारखे सराफ खेड्यात दुर्मिळ. ते कसब्यात, पेठेत किंवा शहरात राहतात आणि तेथून आपल्या वळणातल्या गावांना कर्ज पुरवितात. ह्याप्रमाणे खेड्यातली दुकानदारी जागेवर, यात्रेत व आसपासच्या कसब्यात, पेठेत किंवा शहरात चालते. शेतीचा हंगाम सोडून बाकी वर्षभर मंदीच असते. नाही म्हणावयाला लग्नसराईत किंवा सणावराला खेड्यातल्या लोकांची दुकानावर बरीच गर्दी नजरेस पडते.

सालउधारी आणि दामदुष्काळ ही खेडयातील दुकानदारीची प्रधान अंगे आहेत. खेडयात कमकसर सर्व वस्ती कुणबी आणि त्याकडून शेतमाल पावणारे ह्यांची असते. रोख पदरमोड करणाऱ्यांची वस्ती इतकी जुजबी असते की, ती जमेत धरण्यासारखी नाही. कुणबी व त्यावर जीव धरून राहणारे कारूनारू आणि फिरस्ते ह्यांचा हात उभ्या सालात एकदा म्हणजे खळवटीला काय तो चालतो. खासगी नोकरीत महिन्यापेक्षा साल बांधून देण्याचा जास्त देशरिवाज आहे. खेडयात महिनेदार नोकर फार कमी. तथापि मजुरीचे दर वाढल्यापासून आताशा मात्र रोजंदार होण्याकडे मजुरांची जास्त प्रवृत्ती दिसून येते आणि ती विशेषतः शेतकऱ्यांना नडते. पूर्वीच्या राज्यात इनामदार, वतनदार यांच्या नेमणुका वर्षातून एकदाच खर्ची घालतात. मात्र २५ रुपयांवरील पाटील-कुलकर्ण्याची पोटगी सहामाही अदा होते. ह्याचा परिणाम असा झाला आहे की, वर्षभर वाण्याने वाणसौदा, चाटयाने कापड, सावकाराने खावटी किंवा पैसा पुरवावा आणि गावकऱ्यांनी सालअखेर खाते चुकवावे, असा धारा जो पडून गेला तो अजूनही चालू आहे. स्वराज्यातील नेमणुकांचा बहुतेक भाग ऐनजिनसी मिळत असल्यामुळे आणि कुणबी, कारूनारू व फिरस्ते ह्यांचे नाणे बोलून चालून दाणे असल्यामुळे ह्या उधारीची बहुतेक फेड ऐनजिनसी होत असे व अजूनही तशीच होते. सबब नाण्याची उलथापालथ आमच्याकडे कमी होऊन दामदुष्काळ सुरू झाला, तो इतका की, स्वराज्यात जो कमाविसदार हिशेबी येण्यापेक्षा जास्त वसूल पाठवी, त्याला दरबार शेकडा दोन टक्के मनोती व सालीना बारा टक्के व्याज मजुरा देई. धर्मकृत्यातसुध्दा अनेक धान्ये, हळद, खारका, नारळ, सुपारी, फळे, वस्त्र, जोडा, काठी, गाईपासून हत्तीपर्यंत जनावरे वगैरेंच्या दानाचे प्रमाण हिरण्यापेक्षा फार अधिक आहे. रोकड नाण्याची किंमत कोठल्या कोठे जाऊन बसली हे चार आण्यात गोप्रदान होते - म्हणजे प्राचीन काळी रोख पावलीपेक्षा गाय मिळणे सोपे होते - ह्या एका गोष्टीवरून सिध्द होते. मोठ्या शास्त्रीपंडितांच्या घरात वेळेला शालजोडया निघत व इनामदारांच्या घरांत सोने-जडजवाहीर निघे; पण रोजच्या व्यवहारापुरतीसुध्दा रोकड निघण्याची मारामार पडे. शेतमाल झाला

किंवा कोणताही विकण्याजोगा जिन्नस हाती आला, तर तो विकून त्याची रोकड करून ठेवू आणि रोखीने प्रपंच चालवू, असे कोणीही मनात वागविले नाही. अर्थात रोकड ही एक अनावर शक्ती होऊन बसली आणि ज्याच्याजवळ रोकड त्याला नुसता मनमानेल तितका नफा मिळू लागला इतकेच नव्हे तर त्याचा गावावर मोठा अमंल गाजू लागला. सरकारला तर लोक मायबाप समजतातच. पण त्याच्या खालोखाल दुकानदारांनाही मायबाप समजू लागले आणि त्याची अशी दृढ भावना झाली की धान्य झाल्यावर सरकारने किंवा दुकानदारांनी त्यातून हवे तितके न्यावे, मात्र आमचा प्रपंच खंडू देऊ नये आणि आम्हाला उपाशी मरण्याची पाळी आणू नये. अशा रीतीने दुकानदार आणि गिऱ्हाईक ह्यामध्ये सेव्यसेवक भाव निर्माण झाला. सावकाराशी भांडताना पुष्कळ कुणबी त्याला विचारतात की, 'शेत पिकले नाही, तुला दाणे मागितले तेव्हा तू चिमुटभर तरी दाणे दिलेस का? आणि आता आला तीन टोल्यांचे चिठोरे (रोखा) घेऊन पैसा मागावयाला किंवा फिर्याद करावयाला!' दुष्काळात दुकानदार गल्लाचारा परगावी विक्रीला रवाना करू लागले म्हणजे गावकरी त्यांना आडवे होतात आणि म्हणतात की, 'आम्हाला उपाशी मारता काय' उधारी आणि नाण्यांचा अभाव ह्यामुळे खेड्यातले दुकानदार अत्यंत स्वार्थी व काढू आणि गिऱ्हाईक आशाळू व परावलंबी होऊन 'देरे वाण्या आणि खारे प्राण्या' अशी सामान्य दैनावस्था फार दिवसांपासून प्राप्त झाली आहे.

मृगसाल हे कुणबिकीचे साल होय. बरसात लागली म्हणजे शेतीचा हंगाम सुरू होतो. सुसमृद्ध शेतकऱ्यांनासुद्धा ज्येष्ठ, आषाढ, श्रावण हे महिने विवंचनेत जातात. कुणब्यांमध्ये "आखाडी" हा दुष्काळाला प्रतिशब्द आहे. 'सोळा वर्षापूर्वी पहिली आखाडी पडली तेव्हा मी खडीवर गेलो' असे गावढेकरी बोलतात. ह्यावरून आषाढाचा महिना कुणब्यांना नेहमी जाचत असावा, असे अनुमान करण्यास हरकत नाही. जवळ दाणा चारा व रगदार बैल असले तर बरे, नाही तर सर्वच चिंता. ह्यावेळी कुणबी बहुधा खावटीसाठी वाढीने धान्य आणतात आणि दुकानदार जुने किडले धान्य त्यांच्या माथी मारून

रासमाथ्याला एकदाणी नवे धान्य दिढीने क्वचित दुणीने परत घेतात. ज्यांच्याजवळ वैरण व बैल नसतात, ते कमीत कमी दोहोत्रा व्याजाने कर्ज काढून बैलवैरण घेतात. कर्ज मिळण्याइतकी पत नसली किंवा कर्ज न काढता निभण्यासारखे असले तर ते दुसऱ्या कुणब्यांशी 'खांदोडी' करतात. त्यायोगाने त्याला बैल उसनवार मिळून त्याबद्दल बैलांच्या मालकाला धान्य, पैसे किंवा आपले बैल परत उसनवार द्यावे लागतात. अशा रीतीने कित्येक कुणबी जमिनींना पाळी-गोपाळी घालतात. खांदोड करण्याला ऐपत नसली तर ते "इरजिकी" ने पाळी घालतात, पेरतात व काढणी-मळणी करतात. पाळी, पेर, काढणी, मळणीला जे कुणबी मदत येतात त्यांना सकाळी न्याहारी, दुपारी जेवण व संध्याकाळचे मोठे जेवण द्यावे लागते. अशा प्रकारच्या कामाला व त्याच्या ह्या अन्नमय मोबदल्याला इरजिक म्हणतात. महार, मांग वगैरे इरजिकीला बोलावीत नाहीत, कारण ते आपल्याबरोबर आपली मुलेमाणसे जेवणाला आणतात आणि अन्नही मागून व चोरून नेतात, त्यामुळे निपूर येण्याची भीती असते. इरजिकीच्या वेळी मांग डफ वाजवीत राहतो आणि कामकरी "शाबास रे वाघा भलारे दादा" हे कडवे उच्च स्वराने गातात. असो. जमीन तयार झाल्यावर दुसरी काळजी बियांची. जातिवंत बी धरून ठेवणारे कुणबी बहुतेक नामशेष झाले आहेत. तरी असेही थोडे आढळतात की, जे अर्धपोटी राहतील पण बी जतन करतील. असल्या कुणब्यांचा निर्वाह सर्वस्वी शेतीवर असतो व ते शेत टाकून उद्योगधंद्यासाठी गाव सोडून दुसरीकडे जात नाहीत. बऱ्याच शेतकऱ्यांना बी विकत आणावे लागते. ते ते कुणब्यांजवळून अगर वाण्यांजवळून आणतात. कुणब्याजवळचे बी असले तर ते एकदाणी तरी मिळते. वाण्याजवळचे बी भेसळीचे असते. बी अर्थातच धान्यापेक्षा दुप्पट, तिप्पट क्वचित चौपटही महाग मिळते. बी रोखीने किंवा दुणीने विकतात. पीक तयार होते न होते तोच पट्टीचा हसा येऊन धडकतो, आणि व्यापारीही आपले देणे वसूल करण्यासाठी व धान्याचा सट्टा करण्यासाठी टपलेले असतात. अनेक युरोपियन व्यापारीमंडळेसुद्धा शेतकऱ्यांना आगाऊ पैसे देऊन कपाशी-गळितासारखे अमुकच पीक करावयाला लावतात व उभी पिके खंडून

घेतात. शेतकरी नडलेले व निरक्षर असतात. त्यांना बाजारभाव माहीत नसतो. वजनामापांची गुंतागुंत उकलणे त्यांच्याच काय पण शिकल्यासवरल्यांच्याही आवाक्याबाहेर असते. शिवाय ज्यांना माल विकावयाचा, त्यांचा विसारा त्यांनी घेतलेला असतो किंवा त्यांच्याशी वर्षभर देवघेव करावयाची असते. व्यापारी व त्यांचे दलाल नोकर अती स्वार्थी, व्यवहारदक्ष व रंग दिसेल त्याप्रमाणे वागण्यात तरबेज असल्यामुळे नुसत्या भावात शेतकऱ्यांचा कमीत कमी शेकडा २५ तोटा होतो. ह्याखेरीज हिशेबात, वजनामापात, वर्ताळ्यात, व्याजात, कसरीत, मनोतीत, भोळ्यात आणि नोकर-दलालांच्या बहालीबक्षिशीत कुणबी पुष्कळ खराबीला येतो ते वेगलेच. मूळ ठिकाणावर हे खेडवळ वजनामापात चकतातच; परंतु जेव्हा मोठ्या व्यापारी कंपनी रेल्वेवर माल चढविण्याची बोली त्यांच्याशी करतात, तेव्हा त्यांच्या फसवणुकीला व नागवणुकीला पारावर नसतो. कारण त्याला रेल्वेच्या काटयावरील वजन कळत नसते, आणि स्टेशनावर हुंडेकऱ्यापासून तो बहुतेक सर्व रेल्वेनोकर एकाचे एक असतात. रेल्वेवर कशी हुल्लड चालते ह्याचे एक उदाहरण पुरे होईल. ते असे:- कार्तिक महिन्यापासून शेवंतीच्या फुलांचा बहर असतो. त्यांना पुणे-मुंबईस चांगला भाव येतो, म्हणून धोंड-मनमाड रेल्वेच्या शेजारच्या गावांच्या मळ्यात लोक शेवंती लावू लागले. काहींना स्टेशनच्या फसकीत इतका चट्टा बसू लागला की, अखेर त्यांना ती मोडावी लागली. साऱ्याच्या हसांच्या वेळी व त्यांच्या मागून होणाऱ्या रासमाथ्यावर धान्य स्वस्त मिळते आणि एकदा का दाणा वाण्याच्या घरी गेला म्हणजे तो सोयीवार मिळत नाही, हा अनुभव आबलवृद्धांस आहे. धान्य वाण्याच्या घरी थांबते तर कदाचित आताइतके महाग झाले नसते. हंगामावर गावचा शेतमाल (दाणा, चारा, भाजीपाला) शहर पाहतो आणि टंचाईच्या वेळी तोच पुनः शहरातून खेड्यात आणावा लागतो; ह्यामुळे व्यापाऱ्यांचा नफा व वाहतूक यांचा दुहेरी बोजा हातावर पोट असणाऱ्या गावढेकऱ्यावर पडतो. पूर्वी जेथे ला माल तेथेच ठरे व लोकांच्या गरजा साध्या व अल्प असत तेव्हा खेड्यांत पोटापाण्याची ददात म्हणून कशी ती ठाऊक नव्हती. १८९६ च्या दुष्काळापूर्वी दाणा, चारा, तेल, तूप, गूळ वगैरे

जिनसा खेड्यात स्वस्त्या आणि शहरात महाग मिळत. ते गाडे आता फिरले व ह्या जिनसा खेड्यातल्या गिऱ्हाइकाला सदैव महाग मिळतात, असा खडतर अनुभव येऊ लागला आहे आणि खेड्यातली राहणी शहरापेक्षा गैरसोयीचीच नव्हे तर महागही होऊन बसली आहे.

ही झाली शेतमालाची ठोक विल्हेवाट. शेतमाल हे बहुतेक सर्व गावढेकऱ्यांचे व विशेषतः कुणब्यांचे मुख्य नाणे असते. म्हणून घे पदरात शेतमाल आणि आण लागेल ते जिन्नस, असा बाराही मास त्यांचा व्यवहार चालतो. कुणब्यांचे राहणे गावात फारसे पडत नसल्यामुळे बाजार बहुधा कुणाबिणी करतात आणि ह्या कामात कुणाबिणीचे अनुकरण तिच्या ब्राह्मणेंतर भगिनींनी केले आहे. अनेक वेळा असे दिसून येते की, कारभाऱ्याला नेसावयाला धोतर घ्यावयाचे असते, पण दुकानात त्याच्यापेक्षा कारभारीणच हडसून खडसून बोलते. वरिष्ठ म्हणविणाऱ्या जातीत बायकांना दारचे वारे माहीत नसल्यामुळे वैधव्यदशेत जशी त्यांची बुडवणूक होते आणि मध्यस्थांची पोळी पिकते, तशी मागासलेल्या जातींच्या बायकांची स्थिती होत नाही. पूर्वीची समाजबंधने तुटलेल्या हल्लीच्या काळात बायका जाणत्या असणे किती अवश्य आहे, हे मागासलेल्या जातींच्या उदाहरणावरून कोणाच्याही लक्षात येईल. असो. शेते उभी आहेत तेव्हापासून तो खळे उलगडीपर्यंत गावी दुकाने असली तरी हाळकऱ्यांची सारखी पायपीट चाललेली असते. ते बहुधा वाणसौदा, तेल, मीठ, कुंकू, दारशिणा, बांगड्या, पोत, सुईदोरा, मिठाई, कापड, शिवलेले कपडे, भांडीकुंडी घेऊन गावोगाव फिरतात. हाळकरी बहुधा मारवाडी, लिंगायत, तेली, शिंपी, कासार, कोमटी, मुसलमान वगैरे जातींचे असतात. शेतात किंवा गावात धान्य घालून बायका त्यांच्याजवळून माल खरेदी करतात आणि धान्याच्या व विकत घेतलेल्या मालाच्या भावांच्या त्यांच्या अज्ञानामुळे, चोरमाप-चोरकाट्यामुळे, हाळकरी चांगलाच ताव मारतात. गावच्या दुकानातही तोच धंदा चालतो. पुष्कळ वेळा असे पाहण्यात येते की, गिऱ्हाईक पदरात अंदाजाने धान्य आणते, उदमी ते आपल्या मापाने

मोजतो आणि हिशेबापेक्षा अदपाव-पावशेरापर्यंतही वर धान्य भरले, तर तो ते तसेच घेतो किंवा त्याबद्दल एखादी खारीक, सुपारी, खोबऱ्याची वाटी अगर एकदोन विड्यांची तंबाखू देतो. डांगणात पाहावे तो खुशाल मापी अच्छेर हिरड्यांना अच्छेर नागली घेऊन गिऱ्हाईक आपल्या घरी जाते. रानपसारा आहे तोच घिसाडी, पाथरट, कंजारी, कैकाडी वगैरे भटकणाऱ्या हुन्नरी जाती आपापला माल खपवितात. ह्या जाती बारा गावचे पाणी प्यालेल्या असल्यामुळे त्या कुणब्यांना चांगलेच फांदाडतात व त्यावाटसरू असल्यामुळे त्यांना माल काढण्याला दम नसतो. ऐतखाऊ जातींना शेतमाल फुकट अनायासाने मिळतो. त्या तो अवाच्या सव्वा स्वस्त देतात आणि तोच जर चोरून आणलेला असला तर मग दुकानदाराचे दुणावलेच समजा. दुकानदार किंवा हाळकरी मागेल त्या भावाने तो त्याला ह्या सर्व लोकांकडून मिळतो आणि हा पडीचा भाव कुणब्यांना जाचतो.

गावोगाव आठवडाबाजार भरत असतात आणि त्यात बराच माल उठतो. आठवडाबाजारात हाळकरी आणि आसपासच्या गावचे व्यापारी व शेतकरी दुकाने मांडतात. त्यामुळे थोडीशी चढाओढ व पडताळा पाहण्याला जागा असते आणि एरवी पेक्षा माल व भावही बरा असतो. तरी पण तो विशेष चांगला असतो किंवा वजनमापे खरी असतात असे बहुधा घडत नाही. गिऱ्हाईक आसपासच्या खेड्याहून येते. त्याच्या अज्ञानाचा व धांदलीचा घेवेल तितका फायदा घेण्यास दुकानदार कमी करित नाहीत. बाजाराकडे मुकाट्याने थोडा वेळ टक लावली तर असे दिसून येईल की, “धिटाई खाई मिठाई आणि गरीब खाई लाथा,” हा न्याय जसा आमच्या एकंदर व्यवहारास लागू पडतो, तसा बाजाराच्या दुकानदार-गिऱ्हाइकांनाही लागू पडतो. कुणबी रानगडी पडल्यामुळे चौचाल नसतो, व त्याला मागते पुष्कळ असल्यामुळे त्याचा स्वभाव भिडस्त बनतो. तो स्वतःचा माल बाजारात मांडतो, तेव्हा त्याच्याशी गिऱ्हाईक धिटाई करते व इतरांइतके दाम त्याच्या पदरात पडत नाहीत. म्हणून पुष्कळदा असे होते की, कुणबी बाजारात दुकान न लावता आपला माल घाउकीने दुसऱ्याला

घालतात आणि तो त्याच बाजारात त्यांच्या देखत त्यावर जास्त नफा मिळवितो. विड्याची पाने, भुईमूगाच्या शेंगा, ऊस, खरबुजे, टरबुजे, फळफळावळ वगैरेसारखा “माकडमेवा” मालक स्वतः विकण्यास धजत नाही. असला माल खेडवळाजवळ पाहिला की संभावित दिसणारे लोकसुध्दा त्याच्याभोवती गरडा घालून त्याला भांबावून सोडतात आणि गडबडीत कित्येकजण किंमत न देता तो घेऊन निसटतात. बरे, एखाद्याला पकडले तर त्याच्या मागे जाता येत नाही कारण मागे दुकान कोणी संभाळावे, ह्याची अडचण पडते. ह्यामुळे कुणबी तो तांबोळी बागवान ह्यांना विकतो. अहमदनगर येथे वळूघोड्यांना घास शेतकरी स्वतः पुरवीत नाहीत, तो ते वाणी व मुसलमान अडत्यांमार्फत विकतात आणि अडत्यांना विशेष तकलीफ न पडता शेकडा ४०-५० अडत मिळते, अशा मतलबाचा पत्रव्यवहार शेतकरी मासिक पुस्तकात प्रसिध्द झाला आहे. आठवडाबाजारात महार-जागले, फकीर, गोसावी, बैरागी, वाघे, मुरळ्या, हिजडे वगैरेंची बेहद लूट चालते आणि तिचा मारा कुणबी दुकानदारांवर जबर पडतो. ह्यांच्याशी कटकट घालीत बसावे, तर गर्दी पाहून गिऱ्हाईक दुसरीकडे जाते, आपला माल पडून राहतो, परत घरी अगर गावी जाण्याला उशीर होतो आणि गावची सोबत निघून जाते इत्यादी विचार दुकानदारांच्या मनात येतात. जितका दुकानदार दुर्बल व दिवाभीत तितका त्याला त्रास व तोटा अधिक. बाजारतल्या दुकानांना प्रशस्त जागा वाटून दिल्या, दोन दुकानांमध्ये जरूर तितकी मोकळी जागा राहिली, ऐतखाऊ व आडदांड लोकांवर सक्त नजर ठेवली आणि हक्क म्हणून बाजार उकळणे महार-जागले व भिकाऱ्यांना बंद केले, तर थोडक्या काळात कुणबी दुकानदार बनेल आणि शेतमालाचे भाव तेजीचे असून ज्या रास्त नफ्याला आज तो आंचवतो तो त्याला मिळेल. आठवडाबाजार व यात्रा भरविण्यासंबंधाने मुंबई सरकारने सन १८६२ सालचा अँक्ट ४ पास केला आहे. त्याअन्वये नवीन यात्रा किंवा बाजार भरविण्यास जिल्हा मँजिस्ट्रेटची परवानगी लागते. आपल्या सोयीसाठी व व्यापारवृध्दीसाठी लोकांनी आपल्या जरूरीप्रमाणे नवीन बाजार भरविण्यास हरकत नाही.

गावढेकऱ्यांचा बराच बाजार व करमणूक गावोगाव भरणाऱ्या यात्रांत होते. पावसाळा संपला म्हणजे यात्रांचा हंगाम सुरू होतो. आपल्या गावी नवीन बाजार भरविणे झाल्यास, गावचे लोक वर्गणी जमा करून आसपासच्या सर्व प्रकारच्या दुकानदारांना चिठ्ठ्या पाठवितात आणि त्यांना शिधा, चारा देऊन वर पागोटीही बांधतात. बाजार दर आठवडयास भरणारा असल्यामुळे दुकानदारांचा पाहुणचार थोडक्याच मुदतीत बंद होतो. पण ही गोष्ट यात्रांना लागू पडत नाही. अमुक एका देवाच्या किंवा सत्पुरुषाच्या उत्सवानिमित्त यात्रा असली आणि देवालयाचा अधिपती ऐपतदार असला, तर यात्रेला जे दुकानदार येतात त्यांना त्याला शिधा, दाणाचारा पोचवावा लागतो, जेवावयास बोलवावे लागते आणि त्यांचा काही मान ठरलेला असला तर त्याप्रमाणे नारळ, धोतरजोडा, पागोटे किंवा रोकड देऊन त्यांची मानसंभावना करावी लागते आणि जे वारकरी, गोसावी, बैरागी, साधू, फकीर, विकल वगैरे भिक्षुक येतात त्यांचाही ह्याप्रमाणे समाचार घेऊन खेरीज दक्षिणा, तंबाखू, गांजा, अफू द्यावी लागते व हे संतही कैफ हक्काने धर्म म्हणून मागतात. यात्रेचे आधिपत्य संबंध गावाकडे असले, तर गावकरी आपापसात वर्गणी करून वरील खर्च भागवितात. ह्याप्रमाणे वहिवाट वर्षानुवर्ष चालू आहे. गावाकडे आधिपत्य आहे अशाच यात्रांची संख्या फार असल्यामुळे आणि गावकऱ्यांच्या पाहुणचाराबद्दल त्यांना परस्थांपेक्षा दुकानदार ढळत्या भावाने माल देत नसल्यामुळे, पुष्कळ गावांना पोकळ मोठेपणाशिवाय दुसरा तादृश फायदा नसून यात्रांमुळे बराच चढा मात्र लागतो. पूर्वीच्या स्वस्ताईच्या व बिगर-अबकारी काळात यात्रासंबंधाने दाणाचारा उपसून देणे व तलफा पुरविणे फारसे जाणवले नाही; परंतु आता ते सर्वांना जड जाते. शिवाय पूर्वी व्यापार संकुचित आणि प्रवास थोक्याचा व अडचणीचा असल्यामुळे यात्रेच्या दुकानदारांप्रीत्यर्थ गावाला जो खर्च येई त्यात जागच्या जागी माल मिळाला हा एक फायदाच झाला असे लोकांना वाटे. पूर्वी यात्रा म्हणजे कलाकुसरीच्या मालाचे किंवा कलावान लोकांच्या कौशल्याचे प्रदर्शन असे. आता ह्या गोष्टी यात्रांपेक्षा किती तरी

व्यवस्थितपणाने फार झाले तर १०-१२ कोसांच्या आतील कसब्यांत किंवा शहरांत पाहण्यास मिळतात. व्यापार वाढल्यामुळे आता गावोगाव दुकाने झाली आहेत आणि सडका, पोलिस वगैरे व्यवस्था झाल्यामुळे वाटेल तेथून माल आणणे कठीण नाही. तेव्हा यात्रेच्या दुकानदारांच्या बोळवणीचे ओझे गावाने उचलण्याचे कारण आज घटकेला उरले नाही आणि भिक्षुकी संत - विकलांचे पोट व निशाबाजी चालविणे म्हणजे शुध्द अजागळपणा आहे. त्यातल्या त्यात कानगोष्ट अशी आहे की, यात्रेची वर्गणी गोळा करणारे इसम बहुधा गावचे पुंड असतात. आपसातले खासगी वाकडे उगविण्याला आणि लोकांच्या पैशावर हौस पुरविण्याला यात्रा ही संधी चांगली असते. वर्गणी देण्याला आढवेढे घेणे म्हणजे चार-चौघांत मानखंडना करून घेणे असे लोकांना वाटते. म्हणून ज्याला माणूसबळ व द्रव्यबळ कमी अशा लोकांना, विशेषतः बायाबापड्यांना, आपल्या ऐपतीबाहेर यात्रेची वर्गणी द्यावी लागते आणि पुढाईत पुंड व त्यांच्या पुढ्यातील मंडळी अजिबात कोरी राहते, किंवा अल्पस्वल्प वर्गणीवर सुटते. जमलेल्या वर्गणीत हे उजळ ठक मौज मारतात आणि बचत तोंडात टाकतात. त्यामुळे हे गावकऱ्यांना चढ देतात आणि नव्यानव्या यात्रा भरवितात. काढ हुडकून जुने देवीचे किंवा खंडोबा-बहिरोबाचे देऊळ, किंवा दर्गा, अगर मशीद अथवा एखाद्या बुवाची समाधी किंवा फकिराचे थडगे किंवा बसीव आणून एखादा नवा साधू आणि भरीव यात्रा व उकळ वर्गणी, हा ह्यांचा रोजगार. कोठे बसा कलभंडाशी झडगत, असा विचार करून भिडस्त गावकरी भिण्याभावे किंवा भक्तिभावे यात्रा भरविण्याला होकार भरतात. ह्याचा परिणाम असा झाला आहे की, घाटावरील गावांत यात्राच यात्रा बोकाळल्या आहेत.

आठवडाबाजारांपेक्षा यात्रांमध्ये लांबलांबचे दुकानदार येतात आणि ते टाकाऊ, भेसळीचा माल आणतात व कसरीची वजने, मापे वापरतात. आठवडाबाजारांतले दुकानदार व गिऱ्हाईक ह्यांची ओळख असल्यामुळे एका बाजाराला फसविल्यास दुसऱ्या बाजाराला ती गोष्ट गिऱ्हाइकाला दुकानदारांच्या

अंगी लावता येते. यात्रांमध्ये तशी स्थिती नसते. यात्रा करणाऱ्या दुकानदारांत हलकटांची संख्या अधिक असते. इमानेइतबारे सालभर मेहनत करणे ज्यांना आवडत नाही, असे लफंगे लोक काही तरी वेडावाकडा माल, मिठाई, कपडे, यात्रांत विकून आपली सालचंदी काढतात. दंडेल, ठोकेभाई व आसमंतातील हक्कदार यात्रांत फार लोटतात. बिचारा कुणबी म्हणेल की, मी आपला माल यात्रांत विकावयाला काढीन तर सोय नसते. का नसते ह्याची कारणे मागे आली आहेत. आठवडाबाजारांपेक्षा यात्रांत चोरटे, भामटे पुष्कळ जास्त येतात आणि त्यात बायकापोरांची गर्दी अधिक असल्यामुळे त्यांच्या हतचालाखीस वाव अधिक सापडतो. उचलेगिरीतले प्राथमिक शिक्षण मिळण्याला आडवळणी गावातल्या यात्रेसारखी शाळा क्वचितच आढळेल. पुष्कळ यात्रांतून अनेक तऱ्हेचा जुगारही चालू असतो. खऱ्याखोट्या भिकाऱ्यांची सर्व यात्रांत झिंबड असते, आणि त्यांचा उपसर्ग दुकानदारांना व गिऱ्हाईकांना फार लागतो. ते उघडपणे याचना व त्रागा आणि लपून छपून चोऱ्या करतात. लोक जिकडे तिकडे पांगलेले व बावरलेले असल्यामुळे चोरीचा पत्ता बहुधा लागत नाही. व्याधिग्रस्त, मुरळ्या, कोल्हाटणी, हरदासिणी यात्रांतून रोग व आचरटपणा यांचा प्रसार करतात. नाच, तमाशे चालू असल्यामुळे स्थानिक अधिकाऱ्यांना यात्रांतील अनिष्ट प्रकारांकडे लक्ष देण्यास फुरसत मिळत नाही ! गावकामगार व हलक्या दर्जाचे पोलिस ह्यांना मात्र म्हणजे केवळ हक्काच्या करमणुकीची स्थाने होत, असे म्हटले असता अतिशयोक्ती होणार नाही! देवदर्शन, नवस फेडणे, करमणूक, आपापसातल्या भेटी वगैरे कामांमुळे यात्रेकरूंची धांदलपट्टी चालते आणि बहुतेक बोलून चालून मजेखातर आलेले असतात. वरील कारणांस्तव खेडयातले लोक यात्रांमधील सौधांत अतिशय ठकतात व त्यांच्या चोऱ्याही पुष्कळ होतात. गावोगाव आणि त्यातही एकाच मितीला अनेक गावी यात्रा असल्यामुळे यात्रांचा नीट बंदोबस्त करण्यास पोलिसाला अडचण पडते व देखरेखीसाठी पुरेसे अंमलदार पाठविता येत नाहीत. वर वर्णन केलेल्या अनिष्ट प्रकारांसाठी यात्रा जितक्या कमी होतील तितके बरे असे वाटते. फार तर तालुक्याप्रत, एखाद्या मध्यवर्ती मोठ्या गावी यात्रा भरवावी आणि तेथे

दुकानदार, मल्ल व खेळये जमावेत म्हणेज विक्रीच्या मालावर भरपूर देखरेख राहिल, दुकानदारांच्या लबाडीला आळा पडेल, स्वतंत्र यात्रा भरविण्याचा गावचा खर्च वाचेल आणि चढाओढीने गुणाची पारख नीट होऊन, गुणी जनांना बक्षिसेही खेड्यापेक्षा अधिक देण्याला सवड सापडेल. गुणोत्कर्षासाठी संबंध तालुक्याने वर्गणी करून शेतकाम, गुरेढोरे, तालुक्यात होणारी कौशल्याची कामे ह्यांच्या प्रदर्शनाची अशा यात्रेला जोड दिली तर सिव्हिल व्हेटर्नरी (गुरांचे वैद्यक), शेतकी, पतपेढ्या, ह्यासारखी लोकापयोगी खाती लोकांना जरूर ते ज्ञान देण्यासाठी तेथे विद्वान व अनुभवशीर लोक पाठवितील आणि यात्रेचे आय हेतू उत्कृष्ट रीतीने सफळ होतील.

दिवाळी-शिमग्यासारखे सण आणि लग्नदिवसांसारखी कार्ये इत्यादी प्रसंगांचा बाजार करण्याला खेड्यातले लोक बहुधा आपल्या गावच्या किंवा आसपासच्या पेठेच्या मोठ्या दुकानी जातात. त्यांचा सर्व व्यवहार उधारीचा असतो व दुकानदारांना आपल्या बाक्या येण्याला पुष्कळ वट पहावी लागते. पावसाने लागोपाठ टाळा दिला तर सर्व बाकी वसूल होणे दुरापास्त होते, इतकेच नव्हे तर कधी कधी तिची आशाही सोडावी लागते. तेव्हा गावढेकऱ्यांना स्वस्त दराने माल मिळणे एकीकडेच राहिले, पण आत्मसंरक्षणासाठी दुकानदार वेळेवर मालाच्या किंमतीच्या दुपटीच्याही रकमा नावे मांडून ठेवतात. घी नो पैसा आणि पैशानु घी, हा अनुभव खेड्यात सर्वत्र आहे. माल मिळतो तोपर्यंत आपल्या खात्याची स्थिती काय आहे ह्याचा विचार करणारे लोक खेड्यातील लिहिता वाचता येणाऱ्यामध्ये देखील विरळा. मग निरक्षरांचे नाव कशाला? त्यांनी आठवण ठेविली तरी लिखा आणि दस बका, अशी अवस्था होऊन शेटजीच्या वहीपुढे गप्प बसावे लागते. शेटजीचा एकच मंत्र 'नीट आठवण कर. हे लिहिले ते खोटे का? दाखीव कोणालाही वही'. असल्या बोलाचालीत दुकानात जमलेले लोक गिऱ्हाइकालाच फजीत करतात. खात्यात वाटेल त्या रकमा व भाव घुसडण्यात आणि दिलेला वसूल तोंडात टाकण्यात दुकानदाराचे इमानच काय त्याच्या लेखणीच्या आड येईल

तेवढे. दुकानदार शेकडा पंचवीसच्या कमी नफ्याने माल मुळात विकीत नाहीत आणि त्यावर हे हिशेबाचे भोळे असते. ह्याचा परिणाम असा घडून येतो की, गावढेकऱ्यांचे खाते पिढ्यानपिढ्या बेबाक होत नाही. मोठे दुकानदार किरकोळ दुकानदारांप्रमाणे अधीर होत नाहीत आणि गिऱ्हाइकांची नड जाणून ती वेळेवर भागवितात. ह्यामुळे गिऱ्हाइकांवर त्यांची छाप चांगली असते. एकंदरीत हिंंग बोजवार विकणाऱ्यांपेक्षा भरण्याचे दुकानदार गिऱ्हाइकांशी वागण्यात जरी प्रतिष्ठित असले तरी सचोटीने वागून गिऱ्हाइकाचा फायदा करावा, अशी भावना त्यामध्ये क्वचित आढळून येते.

तांब्याशिवाय चांदी नाद धरीत नाही, तशी खोटयाशिवाय दुकानदारी चालत नाही अशी आमच्या वैश्यांची जुनाट समजूत आहे. म्हणून आमचे दुकानदार गिऱ्हाइकांच्या डोळ्यात धूळ टाकण्याला फार दिवसांपासून वहिवाटीने बांधले गेले आहेत!! बनिया मितर बेसा सती। बगळा भगत कागा जाती। ही उक्ती प्राचीन काळापासून लोकांच्या तोंडी आहे. तरी पण सरड्याची धाव अती झाली तर कुंपणापर्यंत असते. स्वराज्यात कसब्यांचे व व्यापारांचे दळणवळण दूरदेशी बेताबेताचे असल्यामुळे बहुतेक व्यापार स्थानिक असे आणि हुन्नरी, व्यापारी व गिऱ्हाईक हे एकमेकांची ओळख व मोहबत धरीत. त्या भोळ्या काळात खऱ्याखोट्याची भीती व अब्रूची चाड लोक अधिक बाळगीत. एकदा का कानफाट्या नाव पडले म्हणजे गिऱ्हाईक लागणार नाही, हे हुन्नरी व दुकानदार जाणून होते आणि देशांतरी माल नेण्याची साधने नसल्यामुळे हुन्नरी व व्यापारी लोकांना गिऱ्हाइकी जतन करणे भाग पडे. खोट्याचे बेमालूम खरे करून दाखविणारे व नाना प्रकारच्या मिश्रणांची संपादनूक शक्य करणारे शास्त्रीय शोध आमच्या कसबी लोकांना ठाऊक नसल्यामुळे त्यांना मोठीशी व भानगडीची भेसळ किंवा लबाडी पचविण्याची आक्रमशक्ती नव्हती. फारतर खोबऱ्याच्या तेलात थोडेसे करडीचे तेल, करडीच्या तेलात थोडेसे शेंगदाण्याचे तेल मिसळणे, गावच्याच चार दोन राशींचे गहू, जोंधळे कालविणे; केशरात करड फूल घालणे, डिकाला हिंंगाचे

पाणी देणे, नागवेलीच्या शेंगा पिंपळी म्हणून, बाळहिरडे सुरवर हिरडे म्हणून, काकवी मध म्हणून विकणे वगैरे साधले म्हणजे ते तृप्त असत. त्यांचे तांबे, पितळ तेव्हाच बाहेर पडे. ह्या सर्व कारणास्तव बाजारात तकलादी जिन्नस, खोटा कुपथ्यकर व डौली माल क्वचित येत होता आणि बहुतेक किंमतीही पिढ्यानपिढ्या कायम सारख्या होऊन बसल्या होत्या. धान्य स्वस्त, लोकांच्या गरजा अल्प व दुकानदारही थोडे, म्हणून मालाचा उठाव बेताबेताने होई आणि बाजारात नाणे फारसे खेळत नसे. परंतु पाश्चात्य व्यापाराला हिंदुस्थान मोकळे झाल्यापासून ही स्थिती पालटली. एकछत्री राज्य, आगगाडी व तार ह्यांनी व्यापाराला वेग दिला व त्याचे स्थानिक स्वरूप जाऊन तो जगत्संचारी झाला आणि माल व नाणे ह्यांची उलथापालथ वाढली. शेतमालाची विल्हेवाट वरचेवर लागते, आणि तो खेड्याच्या किरकोळ गिऱ्हाइकाला महाग मिळतो, इतकेच नव्हे तर त्यातला नामांकित माल जागेवरच्या गिऱ्हाइकाला मिळत देखील नाही. ज्याला शहरात गिऱ्हाईक फार असा चांगला दाणा, चारा, फळफळावळ व शाकभाजी शहरात जाते आणि बटाटे पिकतात त्या गावच्या लोकांना ते हवे असले म्हणजे ते परत शहरातून आणण्याची पाळी येऊ लागली आहे. अशा रीतीने शहरात जो माल टाकाऊ ठरतो तो खेड्यांच्या पदरात बांधला जातो. शहराच्या बेढंग्याप्रमाणे तो परतताना जाता येता वाटेवरच्या सर्व व्यापारांना नफा, भैसळ, लुच्चेगिरी यासह खेड्यात उतरतो. ह्यामुळे तो नुसता महागच पडतो असे नाही, तर अनोळखी देशी परदेशी व्यापाऱ्यांना आपल्या हातचलाखीच्या आणि आधुनिक पाश्चात्य शोधांच्या व युक्त्यांच्या साहाय्याने तो जितका बेगडी करता येऊन गिऱ्हाइकाला लुबाडता येईल तितका खोटा व भपकेदार बनून खेड्यांच्या दुकानात घुसतो. ह्यामुळे खेड्यात कुजके कापड, किडका कमकस दाणाचारा, नासका भाजीपाला, राखेवजा साखर, पुनः पुन्हा पाणी शिंपलेला खजूर, विरी गेलेला चहा, खोट मसाला, साबण, घाणरेडे तूप, दातवण, धडधडीत घासलेट मिसळलेले गोडे तेल वगैरे धूमधडाका खपत आहे. घासलेट स्वस्त म्हणून गावढेकरी ते वापरतात, परंतु ते अत्यंत कनिष्ठ प्रतीचे असते. साफ धूर घालविणारे दिवे

घेण्याची बहुतेकांना ऐपत नसते. सबब लोक उघड्या चिमण्या वापरतात व घासलेटचा धूर सर्वांच्या घशात भरतो. तालुक्याच्या पेठातसुध्दा, राँकेलचे मिश्रण नाही असे खोबरेल तेल मिळत नाही. शहराचे व्यापारी बटलराजवळून उकळलेला चहा घेऊन तो वाळवून पूट देऊन विकतात, हे सर्वश्रुत आहे. नानाशास्त्रकलासंपन्न युरोपियन व्यापारी वाटेल ती मिसळ सफाईने करतात आणि मालाचे हिडीस स्वरूप झाकण्याच्या युक्त्या योजतात. त्यापुढे देशी माल अंधळा दाखवितो. द्रव्यलोभाने अमेरिकन व्यापारी वाईट मांसांचे डबे निव्वळ भपक्यावर खपवीत, असा बोभाटा होऊन त्याबद्दल युरोपियन लोक चिडल्याचे पुष्कळांच्या वाचनात असेलच. 'खेडे तेथून वेडे'. अगोदर त्यांना ज्ञान कमी आणि एकजुटीने वागण्याची धमक त्याहून कमी. ज्यांना गावच्या दुकानदारांच्या वस्तादगिरीला तोंड देता येत नाही, ते युरोप-अमेरिकेच्या द्रव्यलोभाने निर्माण केलेला खोटा माल खपविण्याच्या युक्त्यांपासून आपला बचाव काय करणार? गोरे लोक उपजत व्यापारी व स्वावलंबी असल्यामुळे युरोप-अमेरिकेचा खोटा माल त्यामध्ये खपत नाही. शहरात लोक छट, दुकाने मुबलक व बाजारावर देखरेखही बरीच असते. खेड्यात सर्व काही ह्याच्या उलट. ती बिचारी व्यापारी चढाओढीच्या भोवऱ्यात सापडून पुरे गोते खात आहेत आणि जगातल्या सर्व सोद्या व्यापाऱ्यांच्या भक्ष्यस्थानी पडली आहेत. हाळकऱ्यांपासून तो पेठकऱ्यांपर्यंत सर्व उदमी उघडाउघड खोटा, अपायकारक व वाईट माल खेड्यांच्या लोकांना पाजीत आहेत. अशा स्थितीत खेड्याचे लोक पैशाने व शरीराने खराबीस आले, तर त्यात नवल काय? घासलेटमिश्रित खोबरेल बायजाबाई पाटलिणीच्या अंगावर ओतले किंवा त्यायोगे तिच्या डोक्याचे केस पार झडले, अगर भीमसेन महाराला खराब घासलेटच्या धुराने कफक्षय झाला, तर मुंबईच्या लक्षाधीक्ष शेटचे किंवा युरोप-अमेरिकेच्या कोट्याधीश व्यापारी कंपनीचे काय जाते? 'अर्थातुराणां न पिता न बंधुः।' पैशासाठी हपापलेल्या व्यापाऱ्यांच्या तावडीतून खेड्यांतले लोक वाचविणे अत्यंत अवश्य झाले आहे. ते खेड्यांच्या लोकांच्या माथी जो खाण्यापिण्याचा, लेण्यानेसण्याचा अपायकारक माल मारतात, त्याकडे पाहून असे उदगार

निघतात की, 'बाबांनो द्रव्यदंड घ्या पण देहदंड तरी घेऊ नका'. मुलगी देऊन जावयाला आणि ऋण देऊन कुळाला आयुष्य चिंतावे अशी आपली जुनी वहिवाट होती. ती जर आमचे व्यापारी चालविते आणि गिऱ्हाइकाला टिकाऊ पथ्यकर माल पुरवून ते तगते व धडधाकट ठेवणे व पेठेला सचोटीचे व परिणामी हितकर वळण लावणे, ह्याची वैश्यवर्णावरील जबाबदारी जर ते ओळखते, तर खेड्यांची दुकाने म्हणजे शहरचे उकिरडे अशी स्थिती होतीना. वजनामापात, भावाटावांत, हिशोबांत खेड्यातले गिऱ्हाईक सर्वस्वी दुकानदारांच्या मांडीवर मान टाकते. तेव्हा व्यापाऱ्यांच्या निर्धार झाला की खोटा माल म्हणून आणावयाचा नाही, तर शेर अच्छेर मालासाठी किंवा १०।१२ हात कापडासाठी गिऱ्हाईक मुंबई पाहून खोटा पण स्वस्ता माल घेऊन येईल आणि त्यामुळे आपले नुकसान होईल, अशी भीती बाळगण्याचे कारण नाही. माल खरा पण महाग मिळू लागला म्हणजे फार तर गिऱ्हाईक तो कमी घेईल आणि मितव्ययी होईल, इतकेच. पण ते गावचे दुकान सोडून जाईल असे सहसा होणार नाही. गिऱ्हाईक मितव्ययी झाले तर व्यापाऱ्यांच्या कायमचा फायदा आहे. दुसरी गोष्ट अशी की, वाईट माल पैदा करणाऱ्या देशी परदेशी व्यापाऱ्यांची स्थिती कैफी माणसाप्रमाणे झाली आहे. जो जो वाईट माल खपतो तो तो अधिक अधिक वाईट पण स्वस्ता कसा बनविता येईल ह्या विचारात ते चूर होऊन गेले आहेत व उत्तरोत्तर जास्त जास्त वाईट मालाचा बाजारात पाऊस पाडीत आहेत आणि अनाथ खेडवळांच्या पैशाचा व आरोग्याचा बळी घेत आहेत. खेड्यांच्या व्यापाऱ्यांनी आपसात व्यापारी सभा स्थापून दुकानात वाईट माल ठेवावयाचा नाही, असा आळा घातला तर शहराच्या उजळ ठकांच्या गमजा बंद पडतील व त्यांना वाममार्गातून सोडविल्याचे श्रेय मिळवून आपल्या पिढीजाद अन्नदात्या गिऱ्हाईकाशी इमानेइतबारे वागल्याचे पुण्यही त्यांच्या पदरी पडेल. खेड्यात परप्रांतस्थ व्यापारी थोड्या भांडवलदार थोडक्या काळात हवेल्या बांधतात, दागदागिना करतात आणि पोटापाण्याचा उद्योग मिळत नाही म्हणून वरिष्ठ कनिष्ठ जातीतले लिहिणारे सवरणारे गावकरी इकडे माशा मारीत बसतात. त्यांनी जर

दुकानदारीत मन घातले तर ते स्वतः पोटभर खातील आणि चोख माल चोख हिशेब ह्यांचा फायदा स्वकीयांना देतील. फायदेशीर रीतीने कोणता माल कोठे मिळतो, ह्याची माहिती पाहिजे असल्यास सेक्रेटरी, इंडियन मर्चंट्स चेंबर ऑफ कॉमर्स, मुंबई, ह्यांच्याशी पत्रव्यवहार करावा म्हणजे ती बसल्या जागी मिळेल. सरकारनेही खेड्यांच्या बाजारातील मालावर पूर्ण नजर ठेवून मुक्या, अंधळ्या, पांगळ्या खेडवळांना व्यापारी स्वातंत्र्याच्या स्वैर व स्वार्थी दुरुपयोगापासून वाचवावे आणि आई ना बाप अशी जी खेडवळ गिऱ्हाईकांची दैना झाली आहे, ती नाहीशी करावी.

खेड्यातील सावकारीला उचापतीच्या खात्यापासून आरंभ होतो. खावटीचे धान्य, कडबा, बैल, बी, प्रपंचाच्या नेहमीच्या नडी वगैरे संबंधाने जी उचापत होते ती साचू लागली म्हणजे हिशेब करून दस्तैवज करून देणे प्राप्त होते. ज्याच्याकडून कर्ज येण्यासारखे असते त्याला त्याच्या पतीप्रमाणे कर्जरोख्यावर दरसाल दरशेकडा ६ ते ३६ पर्यंत व्याजाने कर्ज मिळते. त्यातल्या त्यात दोहोऱ्याचे दस्तैवज जास्त नजरेस येतात. शेतकऱ्यांना बिनव्याजी हसेबंदी मिळते, अशा समजुतीवर काही सावकार भरण्याच्या दुपटीचा दस्तैवज करून घेतात. हातावरील सावकारी फार करून संपुष्टात आली आहे, असे म्हटले तरी चालेल. शेतकऱ्यांकडील बिनतारणाचे कर्ज वसूल होण्याला फार जिकीर पडते, म्हणून बहुधा स्थावर तारण घेऊन सावरकार त्यांना कर्ज देतात. खात्याच्या हिशेबाची व फेडीची जी अवस्था तीच दस्तैवजी देण्याच्या हिशेबाची व फेडीची. फुगलेला भरणा, जबर व्याज, 'माघ, फाल्गुन, शिमगा, होळी, चैत्र एकूण महिने पाच' असला हिशेब आणि दिलेल्या वसुलाची नाकबुली - मिळून सर्व प्रकारे कुळाचे घर घेण्याला बाताबेताच्या भांडवलाचे सावकार सदैव तप्त असतात. ह्याला अपवाद फार थोडे. ह्यामुळे प्रपंचाच्या व धंद्याच्या चालू खर्चासाठी काढलेल्या कर्जाखालीच गावढेकरी दडपून जातात. तेव्हा धंदा वाढविण्यासाठी कर्ज काढून त्यात नवीन भांडवल घालण्याचे अवसान त्यांना कोठून सापडणार? शेतीशिवाय इतर धंदे

खेड्यात फारसे नसल्यामुळे अडाण्यांचे दस्तैवज बहुतेक प्रापंचिक खर्चासाठी झालेले असतात. कुणब्यांचे दस्तैवज मात्र धंध्यासाठी (उदाहरणार्थ बैल, बी, शेत घेणे, विहिरी, ताली करणे इत्यादी) काढलेल्या कर्जाचे दिसून येतात. परंतु ज्याप्रमाणे रजिस्टरपुढे भरणा पदरात घेऊन कचेरीच्या बाहेर ती रक्कम कूळ सावकाराला परत देते, त्याप्रमाणे कज्जा जिंकण्यासाठी वरील प्रकारची कारणे दस्तैवजात फडकतात आणि शेकडा ६० व्यवहारात ही कारणे वास्तविक नसतात. गरजवंताला अक्कल नसते. ऋणको म्हणतो काहीही लिही पण माझी आजची नड वार. धनको म्हणतो मला कोर्टात ददात पडणार नाही असा दस्तैवज करून दे. खेड्यात सावकारी करणाऱ्यांचे साधारणतः पाच सहा वर्ग पडतील. थोड्याशा भांडवलावर व्याजबट्टा करणारे 'अडाणी' व सधन कुणबी, खेड्यातील उदमी, मोठ्या भांडवलाचे सराफ, पिके खंडून घेणारे एतदेशी व परदेशी व्यापारी आणि अलीकडे गावोगाव पैसा, कापड वगैरे पेरणारे पठाण किंवा पंजाबी व्यापारी.

थोड्याशा भांडवलावर व्याजबट्टा करणारे अडाणी बहुधा आशेखोर असतात, पण नेटदार नसतात. हे जातीने ब्राह्मण, सोनार, सुतार वगैरे असतात. व्याजाच्या आशेने ते लहानसान रकमा कर्जाऊ देतात, पण त्या परत येणे आताशा मुश्कील असते. त्यांनी जमिनी गहाण घेतल्या तर ते त्या गहाणदारांना किंवा इतरांना बटाईने अगर खंडाने लावतात. मारूतीच्या शपथेवर कर्ज, खंड किंवा बटाई येत असे अशा काळात व्याजबट्ट्यापासून जो धान्याच्या व कुळाच्या सेवेच्या रूपाने नफा मिळे, त्याच्या दंतकथा ऐकून हे लोक अजूनही कर्जदारांच्या थापांना भुलतात. परंतु कोळी, ठाकर, भिल्ल वगैरे जंगली म्हणून कमी चौचाल जाती किंवा वऱ्हाड, खानदेशसारखे सुसंपन्न कुणबी ह्यांची वस्ती सोडून बाकीच्या ठिकाणी किरकोळ अडाणी सावकार साफ फसतात. त्रागा करून, शिव्याशाप देऊन त्यांचे कर्ज वसूल होत नाही व शेतमालही कुणबी त्यांच्या हाती लागू देत नाही. काही दिवस अंदर बट्टा सोसून हे लोक बहुधा मुद्दल रूप्यांचे सहा ते बारा आप्यावर आपले रोखे

वाण्याला बेचन करून देतात. हा वर्ग आता नामशेष होत चालला आहे. धान्याच्या वाढत्या किंमतीनी थोडासा हात दिल्यापासून तुरळक कुणबी व्याजबद्धा करू लागले आहेत. त्यांचे कर्ज येण्याला खळखळ पडते आणि बोलीप्रमाणे भरपूर वसूल त्यांना क्वचित मिळतो. व्यवसायधर्मानुसार त्यांचा डोळा जमिनीवर असतो, म्हणून ते जमिनी गहाण घेतात आणि त्या घरी कसतात. कुणबिकीतले ते पोटकिडे असल्यामुळे त्यांना रोकड व्याजापेक्षा शेतवाट्यात जास्त नफा भेटतो. कर्ज फुगवून कुळाची जमीन तोंडात टाकावी अशी त्यांची मनातून इच्छा असते. परंतु त्यांचा व्यवहार नात्यागोत्यातल्या माणसांत बहुतेक झालेला असतो. तेव्हा मुरवतीखातर हाती आलेली जमीन त्यांना सोडावी लागते. कुणबी तेथून जबरदस्त भिडस्त. एखादा बेमुरवत निघाला, तरी लिहिण्यावाचण्याचे अंग कमी असल्याने व कचेरीकोर्टाचे अडाखे माहीत नसल्याने, त्याला जमीन जिंकणे कठीण पडते, 'ज्या गावच्या बोरी त्याच गावच्या बाभळी.' तेव्हा असे हमेशा घडते की, वेळेला ह्या दोन्ही वर्गांच्या सावकारांवर कुळे कुरघोडी करतात आणि त्यांचे व्याज दिसताना जरी जबर दिसले तरी कुळे तितके देत नाहीत व तेही भांडणाचे तोंड काळे म्हणून माघार घेतात. दोन्ही वर्गांची संख्या इतकी अल्प आहे की तो जमेत धण्यासारखी नाही. कारण पुष्कळ दिवसांपासून दक्षिणात्यांचा वैश्यवृत्तीकडे बहुतेक ओढा नाही म्हटले तरी चालेल. गेल्या हजार पाचशे वर्षात विद्वान व्हावे, राज्यकारभार हाकावा, जमेदार बनावे, स्थावर संपादावे, ह्या व यासारख्या उद्योगाची दक्षिणेत अतोनात चहादारी झाली आणि तागडी-माप हाती धरावे व एकाचे दोन करावे, असल्या वाणिज्याला लोक तुच्छ मानू लागले. ब्राह्मण किंवा क्षात्रधर्मांना काय तो मान मिळू लागला आणि वैश्यवृत्ती मानहीन झाली. हे दोन्ही रोजगार ताजे नव्हते. त्यांच्या उत्पन्नाचा झरा नसतो, पूर असतो. शेती, इनाम, वतने, सालचाकरी वगैरेंचे उत्पन्न वर्षातून एकदा हाती चढावयाचे. म्हणून इकडे नेहमी दामदुष्काळ राहून, देणे घेणे व व्यापार परप्रांतीयांच्या हाती गेला आणि गुजराथ वगैरेच्या मानाने व्याजाचा दर नेहमी जडीप राहिला. परंतु जिनसांच्या विशेषतः शेतमालाच्या व

गावहुन्नराच्या किंमती स्वस्त्या राहत गेल्या व जनता द्रव्यहीन राहिली, तरी वतनाचा मान ढळला नाही. अजूनसुध्दा खेड्यात चार मंडळी जमली तर मानाची जागा, पानसुपारी अगोदर ब्राह्मणाला, साधूंना व वतनदारांना मिळते, मग ते दोन प्रहाराला का महाग असेनात आणि त्यांच्या मागून शेटसावकरांना मान मिळतो. गावपंचायतीत चांभार, महारांना बोलावले नाही तर ते रूसतात. पण असला हक्क त्यावर कर्ज असणाऱ्या शेटजीना सांगता येत नाही. असल्या सामाजिक कल्पनांमुळे आमच्या लोकांनी पूर्वीपासून व्यापारात मन घातले नाही व नाण्याचे प्राबल्य ओळखले नाही. तरी पण सफारी करणारे काही ब्राह्मण नाईक होते आणि सावकारी, दुकानदारी करणारी थोडी फार इतर जातींची घराणी होती. ह्या लोकांच्या पिढ्यानपिढ्या गावात झाल्यामुळे व त्यांना कमी-अधिक वतनवाडी असल्यामुळे ते गावच्या वतनदारांत मोडत आणि कुळे शाबूत ठेवून त्यांना आपला धंदा करावा लागे. कुणब्याच्या भिडस्तपणाने त्यांनाही व्यापले. त्यामुळे त्यांना कुळाची भीड पडे आणि पाण्यात राहून माशाशी वैर करावे की नाही ह्याचा विचारच पडे. मागच्या राज्यात चालले तसे पुढेही चालेल ह्या भिस्तीवर ते बसले आणि समयानुरूप नवीन व्यापारी कसब ते शिकले नाहीत. दक्षिणी लोक परधार्जिणे असल्यामुळे आणि मारवड्यागुजरात्याइतकी हिंमत, अंगमेहनत, व्यवहारदक्षता, बेमुरवत, काटकसर व पोटात शिरून आपला मतलब जाऊ न देण्याची शिताफी त्यांना नसल्यामुळे मारवाडी, गुजराती व्यापाऱ्यांनी पथारी पसरल्याबरोबर खास दक्षिणी सावकारांना व दुकानदारांना आपला गाशा गुंडाळावा लागला. दक्षिणात्यांची जी दुकानदारीची घडी मोडली ती मोडलीच आणि आता दक्षिणी सावकार व दुकानदार बियालासुध्दा उरले नाहीत.

खेड्यांतले उदमी व मोठ्या भांडवलाचे सराफ हे आता बहुतेक ठिकाणी मारवाडी, गुजराती व कित्येक ठिकाणी लिंगायत आहेत. परदेशी व इतर जातींचे दुकानदारही क्वचित आढळतात. बहुतेक दुकानदार मालाच्या खरेदी-विक्रीबरोबर व्याजबट्टाही करतात. त्यांच्या दुकानदारीचे व सावकारीचे वर्णन

वर आलेच आहे. भावांत, वजनांत, हिशेबांत, सारांश जेथे गिऱ्हाईक गाठेल तेथे त्याला हे चेपतात. दुकानचे खाते फुगले म्हणजे हे व्याजमुद्दलसुध्दा रकमेचे कर्जरोखे किंवा गहाणरोखे करून घेतात आणि गहाणाची बाकीही चढली म्हणजे कायमची किंवा नामधारी खरेदीखाते करून घेतात. स्थावराशिवाय लोकांत मान नाही. ह्यामुळे ह्यांची नजरही स्थावर संपादण्याकडे असते, आणि मग सहा पायल्या खावटीवारी किंवा चाळीस पन्नास रूपयांच्या खात्या अगर कर्जावारी वाण्यांनी मोठाल्या जमिनी, हवेल्या काबीज केल्याची उदाहरणे पुष्कळ सापडतात. गहाणव्यवहाराची खरेदीखते घेऊन हे जमिनीचा भाडेपट्टा तिऱ्हाइताच्या नावाने करून घेतात. त्यामुळे कुळाला खरा व्यवहार शाबीत करण्याची पंचाईत पडते. हे जागेवर असतात, तेव्हा त्यांना कुळांना वेळच्या वेळी तगादा करण्याला किंवा रास होत असताना खळ्यावर जाण्याला सापडते. ह्यांचे तोंड फार मोठे असते. ते इतके की, वेळेवर ते रूपयाला रूपया देखील व्याज किंवा नफा मारतात. त्यामुळे कमी भांडवल असले तरी थोड्याच अवकाशात त्यांची पथारी वाढून ते मोठ्या दुकानदारांत किंवा सराफांत मोडू लागतात. दक्षिणेत कायमची घरेदारे करीपर्यंत मारवाडी गुजरात्यांनी मारवाड-गुजराथेकडे डोळे ठेवून, इकडील लोकांच्या हितानहिताकडे लक्ष न देता धंदा केला आणि लोकांचा भोळेपणा, अदूरदर्शित्व व सरकारी कायदे ह्यांचा रेलचेल फायदा घेतला. ह्याचा सर्व दोष वाण्यांवरच लादता येत नाही. कारण आमच्यासारखे घमेंडी, धौताल व कूपमंडूक गिऱ्हाईक मिळाल्यावर कोणीही काटकसरी व व्यापारी नजरेचे लोक असते, तरी त्यांनी आपलाच मतलब साधला असता. आता हे लोक दक्षिणेत स्थायिक झाल्यामुळे गिऱ्हाईक कायम ठेवण्याची व ते फारसे असंतुष्ट न करण्याची प्रवृत्ती त्यांच्यामध्ये निर्माण होणे साहजिक आहे. मोठाले सावकार गहाण जमिनी परत कुळांनाच लावतात आणि खंड किंवा व्याज देते तोपर्यंत कुळांना कोर्टात ओढीत नाहीत. शेतकी कायद्याचे कलम ६४ व ६७ प्रमाणे कुळांना कोर्टात पावत्या दिल्या पाहिजेत, सालअखेर खातेउतारा दिला पाहिजे आणि खाते-वही देऊन तिच्यात जमाखर्च टिपून दिला पाहिजे. असे न केले तर १००

रूपयेपर्यंत दंड होतो. ह्याप्रमाणे घालणारा हजारांत एक सापडणे दुरापास्त होते आणि हा कायदा पास होऊन तीन तपे झाली तरी 'मागील भरणा, पुष्कळ वसूल, पावती नाही.' इत्यादी कुळांच्या पूर्वीच्याच तक्रारी अजून कायम आहेत. अंधेरात देणे-घेणे करणाऱ्या अब्रूदार कुळांची संख्या फारशी नाही. तेव्हा चावडीत चारचौघांसमक्ष देणे-घेणे केले आणि कूळ-पावतीसारखी वही करून तिजवर सरकारी वसुलाप्रमाणे गावकामगारांकडून वसूल मांडून घेतला व त्यावर सावकाराची सही घेतली, तर खेड्यातील कुळे बुडणार नाहीत. पैसा किंवा माल उचलताना कूळ नडलेले असते, हे कबूल केले तरी वसूल देताना ते नडलेले नसते. मग पोच मांडून घेतल्याशिवाय त्याने वसूल का द्यावा? खेड्यातील उदमी म्हणजे लोकांचे सराफ, अडत्ये आणि आस होत. लोकांचे सुखदुःख गरिबीहरिपी समजणे जितके त्यांना शक्य आहे तितके बिछाडत्यांना नाही. दोन प्रहर रात्रीला कोणाला गरज लागली तर त्यांच्याकडेच गेले पाहिजे. आपला माल दूर देशी नेऊन विकणे खेडवळांना शक्य नसते. तो ते बहुतेक गावच्या वाण्यांनाच घालतात. खेड्यातले बहुतेक लोक त्यांचे देणेदार असतात. हे सर्व मनात आणून ते जर फुंकून खातील तर त्यांचाही धंदा चालेल आणि लोकांनाही तकवा राहिल. देशात व्यापारवृद्धी झाल्यामुळे अलीकडे खेड्यातील मोठमोठ्या व्यापाऱ्यांनी शेतकऱ्यांशी व्यवहार आखडता घेतला आहे आणि ते आपले भांडवल, अडत, जवाहीर, गिरण्या वगैरेसारख्या व्यापारांत घालू लागले आहेत. परंतु झटपट श्रीमंत होण्याची हाव जर उदमी आवरून धरतील आणि रास्त नफा ठेवून धंदा करतील, तर खेड्यांची स्थिती सुधारून त्यांच्या भरभराटीचे तेही वाटेकरी होतील. लोक सधन झाले म्हणजे दुकानदारी वाढते व त्यांची संपत्ती अनंतरूपांनी व्यापाऱ्यांच्या घरात शिकते. तसेच हे लोक जर चोख हिशेब ठेवतील, तर त्यांच्या व्यवहारासंबंधाने जिकडे तिकडे जे संशयाचे काहूर उठले आहे ते खात्रीने कमी होईल. पिके खंडून घेणाऱ्या देशी, परदेशी व्यापाऱ्यांच्या व्यवहाराबद्दल जरूर विचार केला पाहिजे. ह्यांना द्रव्यबल व माणूसबल असल्यामुळे ह्यांच्या केवळ फुत्काराने शेतकऱ्यांना कमीत कमी चौथाईला मुकावे लागते. ही गोष्ट काही लहानसान नव्हे, ह्याबद्दल लोकांत

विचारजागृती होऊ लागली आहे, आणि हे व्यापारी प्रतिष्ठित असल्यामुळे ह्या बाबतीत उभयतांमध्ये फायदेशीर व सरळपणाचा मार्ग निघण्याची आशा आहे. पण ज्यांकडे डोळेझाक करणे आत्मघाती आहे, अशा पठाण व पंजाबी व्यापाऱ्यांबद्दल काळजीपूर्वक विचार चालू असल्याचे ऐक्यात नाही.

मराठशाहीतल्या पडत्या काळांत जिकडे तिकडे गृहकलह माजला आणि संस्थानिक व सरदार ह्यांना आसांचादेखील भरवसा येईनासा झाला तेव्हा स्वसंरक्षणार्थ त्यांच्यामध्ये अरब लोकांना शिपाईपेशाने चाकरीस ठेवण्याचा प्रघात पडला. त्यांचा पगार मोठा आणि खर्च कंजूसपणाचा असल्यामुळे ते अल्पावधीत व्याजबद्धा करू लागले. खानदेशातील त्यांच्या व्यवहारासंबंधाने कॅप्टन ब्रिगज ह्यांचा रिपोर्ट मनन करण्यासारखा आहे. थाळनेर, बेटावद, सिंधखेड, सोनागीर, सुलतानपूर आणि नंदुरबार ह्या परगण्यांत खेडयाखेडयांनी दोन अगर तीन अरबांचे ठाणे असे आणि पुष्कळ दिवसांपूर्वी दिलेल्या कर्जाबद्दल ते दरमहा दरशेकडा ८।१० टक्के व्याज घेत. दुबळ्या खेडवळांवर जुलूम करण्यात आणि त्यांच्याकडून सोनेनाणे, जडजवाहीर जबरीने काढण्यात ते आपले शौर्य व शक्ती खर्ची घालीत. त्यांच्या पेंढारीपणास कंटाळून अखेर कंपनी सरकारने त्या सर्वांना खानदेशातून सुरतेस नेले, आणि जहाजात घालून अरबस्तानांत रवाना केले. ही कुलकथा सांगण्याचे कारण इतकेच की, शंभर वर्षांपूर्वी अरबांनी ज्याप्रमाणे गावढेकऱ्यांना हैराण केले तसेच आज पठाण व पंजाबी व्यापारी दक्षिणप्रांती करीत आहेत. पठाणांना रोहिले, काबुली, पेशावरी, खान, अफगाण, कंदाहारी, पशतुनी, पेशनी म्हणतात. ते आणि पंजाबी व्यापारी हे विशेषतः रोहिले, काबुली, भरेकरी किंवा दमकोंडे, ह्या नावांनी प्रसिध्द आहेत. असाम्यांकडे हे लोक पैसे मागावयाला गेले, आणि त्यांनी म्हटले दम धर म्हणजे ते थोडा वेळ नाक दाबू धरतात म्हणून दमकोंडे हे त्यांचे नाव पडले. ते लालबुंद, सुरेख, पिळदार, सशक्त, सतेज, पुष्ट, उग्र व उंचेपुणे असतात. डांगाणांतले कोळी ठाकर म्हणतात की, ते साहेब लोकांचे कोणी तरी असावेत आणि त्यांना सरकारचा हुकूम असावा त्याशिवाय

ते मारपीट करून देणे वसूल करतेना. असो. ते इकडील लोकांना कस्पटाप्रमाणे लेखतात आणि लोकही त्यांच्या शीघ्रकोपी व क्रूर स्वभावाला आणि शरीरसामर्थ्याला भिऊन त्यांच्यापासून जरा लांबच राहतात. मराठी म्हण अशी आहे की, 'सावकाराच्या उरावरून आणि सरकारच्या पाठीमागून जावे.' पण दमकोंड्याच्या संबंधाने मात्र ही म्हण उफराठी दिसते. कोठे कोठे सावकार लोक ह्यांना रखवालीसाठी किंवा तगाद्यासाठी चाकरीत ठेवतात. हे लोक बहुधा व्याजबट्ट्याचा धंदा करतात आणि काही उधारीने कापड, सुन्या, चाकू, कात्री, सुरमा, औषधी, खोटे दागिने, खडे, नोटा वगैरे विकतात. मेंढ्यावाड्यांत जसा लांडगा उतरावा तसा इकडील लोकांत पठाण, अशी स्थिती आहे. ज्याला कोठेही कर्ज किंवा उधार माल मिळत नाही, ते पठाणाचे गिऱ्हाईक. परंतु अलीकडे बरे म्हणविणारे शेतकरी व किरकोळ उदमीही त्यांजपासून कर्ज घेऊ लागले आहेत. ते तारण किंवा दस्तैजव घेत नाहीत आणि हंगामापर्यंत वाट पाहण्याचे कबूल करतात. त्यामुळे गिऱ्हाइकाला बरे वाटते आणि मग रूपयाला दरमहा एक ते चार आणेसुध्दा व्याज किंवा नफा देण्याचे ते कबूल करतात. सरासरीने त्यांचे व्याज दरमहा दर रूपयाला दोन आणे पडते. यदाकदाचित त्यांनी दस्तैवज करून घेतला तर ते त्यांत कर्जाच्या तिप्पट रकमेचा भरणा दाखवितात आणि स्टॅपचा खर्च, मनोती, महिन्याचे व्याज, धर्मफंड अगाऊ कापून घेऊन बाकी रक्कम कुळाच्या पदरात टाकतात, असा चहूंकडे बोभाटा आहे. एका रोहिल्याने कोर्टापूढे साक्षीत सांगितले की, मुसलमानांजवळून व्याज घेणे निषिध्द असल्यामुळे आम्ही मुसलमानांकडून व्याज घेत नाही. इकडील मुसलमानांना ही ढोल मिळते हे त्यातल्या त्यात बरे आहे. पण तिचा सर्व वचपा ते हिंदूंवर काढतात. उगवणीसाठी त्यांना स्टॅप, रजिस्टरकचेरी, किंवा कोर्ट यांची गरज लागत नाही. वायदा भरला की, दोन तीन जवान पलटणीतल्या शिपायासारखा पोशाख करून चाबूक, सोटे घेऊन निघतात आणि तांबडे फुटले नाही तोच ते आक्राळविक्राळ स्वरूपाने कुळाच्या दारात दत्त म्हणून उभे राहतात. फिरून ये म्हटले की, आपल्याभोवती चक्कर देऊन तेथेच उभे, दम धर म्हटले की नाक

दाबलेच. कुळाला उसासा म्हणून ते टाकू देत नाहीत व बायकांना पाण्याला किंवा पुरुषाला कामालादेखील घराबाहेर निघू देत नाहीत. वेळेवर ते त्यांना गैरकायदा अटक किंवा मारपीट करतात, बायकांची अब्रू घेण्याची किंवा तोंडात थुंकून धर्म बाटविण्याची अगर गावच्या मारुतीला उपटून बांधून नेण्याची दशहत घालतात. कोणत्याही लोकांत बायका आणि धर्म ह्या बाबी किती नाजूक आहेत आणि त्याप्रीत्यर्थ लोक जिवाचीसुध्दा पर्वा करीत नाहीत हे नव्याने सांगितले पाहिजे असे नाही. तेव्हा बायकाधर्मावर मजल येऊन बेतली म्हणजे वेळेला गावचा तिऱ्हाईत पैसा भरतो आणि पठाणांच्या मगरमिठीतून देणेदाराला सोडविण्याचे पुण्य जोडतो. त्यांची जरब इतकी बसली आहे की, लोक हे सर्व निमूटपणे सहन करतात, हूं का चूं करीत नाहीत, किंवा फिर्याद देण्याला अगर त्यांच्याविरुद्ध पुरावा करण्याला धजत नाहीत. त्यांच्या छळाच्या व अब्रू घेण्याच्या भीतीने कोठे कोठे भेकड गावढेकरी परांगदा झाल्याचीसुध्दा जनवार्ता आहे. हे एका वर्षाच्या आत रूपयाला रूपाया काढतात. त्यावरून लोक किती बुडत असतील ह्याची अटकळ कोणालाही येण्यासारखी आहे. यांच्या संबंधाने दुसरी गोष्ट अशी आहे की, ह्यांतले पुष्कळ पक्के गुन्हेगार असतात. ते उचलेगिरी करतात, दरोडे घालतात, जुवा खेळतात, गैरकायदा दारू व अफू विकतात, खोटे दागिने, खडे व नोटा चालवितात आणि धन्यापाशी पहिल्याने साक वाढवून पुढे त्याचे तगाद्याचे पैसे गट्ट करतात. गावच्या लुच्यासोद्यांची व ह्यांची चांगली दोस्ती असते. सडेफटिंग असल्यामुळे ते व्याभिचार करतात, व डांगणाच्या जंगलात ते दारूही गाळतात. सारांक्ष, दमकोंड्यांचा व्यापार जळजळाटाचा आणि चालरीत लबाडीची आहे. ह्या मुख्यात ते पापपुण्याची भीती न धरता निव्वळ पैसे कमावण्याला आले आहेत. माल किंवा पैसा पेरण्यापुरती मुशाफरी करावी व मुख्याला जावे आणि सुगीच्या दिवसांत परतून गच्च तुंबडी भरून पुन्हा घरचा रस्ता सुधारावा, हा त्यांचा सध्याचा क्रम आहे. ही तैमूरलंगी किती दिवस चालू ठेवावयाची ह्याचा निकाल लावण्याचे सामर्थ्य लोकांपेक्षा सरकारला आहे.

गावगाडा

८. कुणबी

कुणबिकीची अवजारे, जनावरे, खताचे प्रकार, शेतकुंपणे, कुणबी पोशीत असलेले बलुत्ये आलुत्ये व भटक्ये यांची संख्या इत्यादींचा विचार केला म्हणजे आमची कुणबीक उमाप रानाच्या उदंड भरवसावर थाटली असावी अशी पाकळी बसते. “जातीजातींचे चाळे” वर्णन करताना तुकोबानी “हेकड कुणबी वाटा मोडी” असे म्हटले आहे. अक्वल इंग्रजीतल्या मराठी शाळेत शिकलेल्या एका ऐंशी उलटलेल्या गृहस्थाने त्या वेळचा नीतिपाठ म्हणून दाखविला तेव्हा ‘ज्याने त्याने आपली जमीन वहीत करावी, आपल्या जमिनीबाहेर वहीत करू नये,’ अशी त्यातील एक नीती त्याने म्हणून दाखविली. यावरून हे उघड होते की, पडितात तर कुणबी नांगर फिरवीच पण वाटा मोडूनदेखील तो कोठेही रान काढून वहीत करी. मुसलमानी व मराठी अमलात जरी गावची पाहणी होऊन मिरासदार, उपरी व त्यांच्या जमिनी ठरून गेल्या होत्या, तरीसुध्दा कमाल आकार बांधून काळी-पांढरी गावच्या दिमतीस दिल्यामुळे गावातल्या एखाद्या कुणब्याला काळी अजिबात नसली किंवा त्याच्या खटल्याला निपूर आली तरी गावकरी दुसऱ्याच्या शेतातून त्याला हरप्रयत्नाने जमीन मिळवून देत आणि त्याची व त्याच्या मुलाबाळांची बेबुदी करीत. पूर्वीच्या राजवटीत दर्याची व जंगलाची अटक सैल होती, आणि समुद्र व रान ह्यांवर सरकारी जाबता नव्हता असे म्हटले तरी चालेल. नांगरापासून तो उसाच्या चरकापर्यंत बहुतेक शेतीची हत्यारे व सनगे लाकडी आहेत आणि ती नवीन किंवा दुरुस्त करताना कुणब्याला सुतार-लोहारांला लाकूडसर्पण पुरवावे लागते. कारूनारुंच्या हत्यारातही इतर जिनसांपेक्षा लाकडाचा खप अधिक दिसून येतो. तेव्हा सर्वांनाच लाकडाचा पुरवठा पुष्कळ आणि थोडक्यात मिळण्याची सोय असली पहिजे. सर्वत्र मुख्य खत गोवाराचे आहे. शेणकुराचे मुबलक खत मिळण्याला पुष्कळ लक्ष्मी ऊर्फ गुरे बाळगली पाहिजेत. ती सर्व शेताच्या मालावर जोगवणे अशक्य. “घरचा चारा आणि रानचा वारा” बरोबर नाहीत असे म्हणतात. इतक्या गुराढोरांना तोंड

घालण्याला मोकळे जंगलच पाहिजे. शेतीला कुंपण झुडपाचे असते. ती सर्व वहिती जमिनीत मिळत नाहीत. ती जंगलातून आणली पाहिजेत. जंगलाशिवाय पुरेसे सरपण कोठे सापडणार? महारांचे काम जमेदारांना जळण पुरविण्याचे होते व त्याबद्दल त्यांना भाकर किंवा जेवण मिळे. गुऱ्हाळांत चुलांगणाला महाराने सरपण पुरवावे व त्याबद्दल त्याला ऊस, दोन ढेपा गूळ व शेवटचे आधण मिळते. हे सरपण जर मालकाच्या शेताचेच असते तर महाराचा हक्क इतका मोठा नसता. अर्थात महारांना काय आणि इतरांना काय जंगलातून सरपण घेण्याची मनाई नव्हती. वारली, कातकरी वगैरे जंगली जाती 'जंगलात जाऊन सरपण, गवत आणणे, जंगलातील कंदमुळे खाणे' असा आपला धंदा अजून सांगतात. त्याचप्रमाणे आजमितीला पहाडाच्या आसपासचे शेतकरी व मजूर आपल्या घरातला दाणा वाढला (संपला) म्हणजे जंगलात जातात व झाडपाला, फळे, कंद आणून खातात. रासमाथ्याला बलुत्येआलुत्ये आणि अठरापगड भिकार हक्क म्हणा की भीक म्हणा, मागून आज हजारो वर्षे आपली सालबेगमी करून ठेवीत आहेत. कुणब्याला जर काळी इतकी कमी असती की, तिच्यातून त्याची स्वतःची सालबेगमी निघणे दुरापास्त, तर ह्या वहिवाटीला काही तरी आळा घालण्याचा प्रयत्न तो करता. भिकार्यांच्या टोळधाडीमुळे आपल्या पोटावर पाय पडतो असे बलुत्याआलुत्यांना आढळते तर निदान ते तरी त्यांना आडवे होते. ह्या सर्व गोष्टींवरून असे स्पष्ट होते की, कुणबी थोडा व काळी फार असल्यामुळे बळीराजाने दुनियेचा भार उचलला. त्याने वाटेल तेथे वाटेल तितकी काळी काढावी व पिकवावी, तिच्यासाठी लागेल तो रानमाल उपसावा आणि हवी तितकी लक्ष्मी बाळगावी, इतरांनीही वाटेल तसा रानपसारा आणि मीठ घ्यावे व कुणब्याच्या पोटात पोट आणि घासांत घास काढावा परंतु कोणीही - माणूस काय किंवा जनावर काय - उपाशी मरू नये, अशी व्यवस्था ठरली. अक्कल इंग्रजीतही काळी फार व कुणबी थोडा अशी स्थिती होती, आणि हे अंधळे गारूड पूर्वीप्रमाणेच चालले होते. जमिनीची पैमाश झाली, मीठखाते निघाले आणि सरकारने जंगल राखून ठेवले, तेव्हापासून कुणब्याचे व

त्याजवर अवलंबून राहणाऱ्या शेकडो जंगली व भटकणाऱ्या जातींचे हात-पाय आखडले. प्रपंच भागत नाही म्हणून वाटेल तेथे फुकटफुकट किंवा वेळेला पैसे देऊनही वहीत करीन; आऊतकाठी, कुपाटी, राब, ताली, विहिरी, घरे वगैरेसाठी जंगलातून लाकूडफाटी, ढाळ्या, पाचोळा, गाटागोटा बिनपरवानगीने अगर कर न देता आणीन किंवा मर्जीप्रमाणे जंगलात गुरे चारीन असे कुणबी आज म्हणेल तर चालत नाही. समुद्रकाठच्या किंवा जंगली जमाती म्हणतील की, मीठ किंवा रानमाल वाटेल तसा विकून पैसे करू तर सोय नाही. पाश्चात्य कलावृद्धीमुळे पुरातन धंदे बहुतेक मोडले आणि जो उठला तो कुणबी बनला. शिवाय प्रजाही वाढली. त्यामुळे लागण करण्याजोगी काळी, खारी आणि मोकळे रान हा जो आमच्या आडमापी कुणबिकीचा अनादी धर तो सुटला.

समुद्राची व जंगलाची बंदी झाल्यापासून त्यांची सर्व वर्दळ लागण जमिनीवर लोटली. सरपण हजारो वर्षे फुकट मिळत असल्यामुळे त्याच्या खर्चाचा सुमार कोणालाच राहिला नाही. आपल्या धंद्यासाठी व प्रपंचासाठी कुणबी आपापल्या शेतातली झाडे तोडू लागले. जळण विकत घेण्याची सवय नसल्यामुळे तमाम गावकरी कुणब्याजवळून ते मोहबतीने मागून आणू लागले. झाडे कमी होत होत गेली आणि त्या मानाने नवीन लागवड झाली नाही. त्यामुळे सरपणाला किंमत येऊ लागली. भिल्ल, रामोशी, महार, मांग वगैरे परपिंडलोलुपांना फुकट तोडून आणलेले सरपण विकण्याचा एक रोजगार झाला. होता होता गोवऱ्यांचा उपयोग करण्याच्या ऐवजी कुणबी त्या जाळू लागले आणि सर्व जाती कुणब्यांची गुरे सुटली की त्यांच्यामागे शेण धरण्याला आणि रानात गोवऱ्या वेचण्याला जाऊ लागल्या. शेत कुपाटी व चाऱ्याचीही हीच कथा. खेड्याच्या सरकारी बंगल्याच्या कंपाऊंडातील झाडांचा व गवताचा, सरकारी जागेवरील तरवडाचा व शेण्यांचादेखील लिलाव होतो. पण कुणब्याच्या तरवड केकताडावर महारमांग ताव मारतात, व त्याच्या शेतात झुडूप दिसले किंवा गवताचा ठोम उगवला की महारपोर व भिकार ते नेते. वास्तविकपणे गायराने, गावचारण, शेताच्या बाजूच्या रत्याच्या कडा

ह्यांवर कुणब्याचा अग्र हक्क; परंतु गावचे सर्व अडाणी व भटकणारे लोक आपली जनावरे मोकाट सोडतात, आणि कुणब्यांच्या जनावरांच्या वाट्याला तेथील गवत येऊ देत नाहीत. पट्टी भरतो कुणबी आणि वरिष्ठ जाती शिवाय करून सर्व बलुत्येआलुत्ये व भटक्ये त्याच्या शेतातले गवत-बाटुक काढतात, रात्री चोरतात आणि त्यावर आपली गुरे पोसतात किंवा त्याचे टक्के करतात. गाढवाडुकरांना कधी दावे नसते व त्यांना उचलून चारा कोणी टाकीत नाही. त्यामुळे परीट, कुंभार, पाथरट, वैदू वगैरेंची गाढवे आणि वडार, कोल्ह्याटी यांची शेतांना नेहमी वर्दळ लागते. तेव्हा आज स्थिती अशी आहे की, कुणबी ओरडतो माझे बैल उपाशी मरतात, १०-२० रूपये शेकड्याप्रमाणे मला कडबा विकत घ्यावा लागतो, दोन दोन कोस पायपीट केली तरी कुन्हाडीच्या दांड्याजोगे सरळ किंवा हळसजोगे बाकदार लाकूड भेटत नाही आणि बाकी सर्व दुनिया शेतातील चारा, तरवड, केकताड, फाटी, फुकट म्हणून बेसुमार लुटते, नव्हे कनिष्ठ जाती त्याचे पैसे करतात आणि हा कपाळ झोडतो की, चाऱ्यासरपणाचा दुकाळ पडला. मुलकी खात्याचा ठराव नंबर ५ तारीख २-१-१९१३ अन्वये मुंबईसरकार लोकांना सवलती देऊन झाडे लावण्यास उत्तेजन देत आहे. चाऱ्याचा संचय कसा करावा हे कोडे उकलण्यात सरकार व लोक गुंतले आहेत. परंतु जोपर्यंत कुणब्याच्या मागचे हे भुंगे तोडून काढले नाहीत, तोपर्यंत सरकारच्या व लोकांच्या प्रयत्नाला ह्या कामी यश येणार नाही. यावे कसे? जमिनीच्या बाहेर अंकुर येण्याचा उशीर की तो खुडलाच. मना करावे तर जाळ सुडी, मार जनावर असल्या नुकसानीला पाचारण करावे. जोपर्यंत अशी स्थिती आहे तोपर्यंत कुणब्याने तरी काय करावे? आणि चाऱ्याचा व जनावरांचा संग्रह कसा करावा व त्यांचा विमा उतरण्याला तरी कोणी पुढे यावे? आता काळी आखली आहे आणि वाटेल तेथे रान काढण्याला कुणब्याला मार्ग नाही. वाटणीमुळे शेताच्या चिंधोट्या चिंधोट्या झालेल्या आहेत. तेव्हा संबंध दुनियेच्या पोषणाचे ओझे कुणब्याला झेपेनासे आले आहे. आणि “एक बळी हजार छळी” असे तो पाण्याच्या दर घोट्यास कुरकुरतो. पाटील-कुलकर्ण्यांचे ऐनजिनसी हक्क वजा केले, तसे महार-जागल्यांचे सरकारने केले

नाहीत. त्यामुळे कुणब्यांना संबंध महारवाडा, रामोसवाडा, भिलाटी, कोळवण, मांगवण पोसावे लागते. आम्ही सरकारचे काम करितो असे, म्हणून कुणब्याच्या बोकांडी बसून हे लोक त्याला लोळवितात. तसेच दरसाल हजारो भिकार सहपरिवार कुणब्याला पोसावे लागते. समुद्र जंगल सुटे होते, हत्यारांची मनाई नव्हती, तेव्हा हे लोक व भटक्ये जंगलावर, शिकारीवर व मिठावर थोडेफार पोट काढीत आणि पिकांना व ढोरांना उपद्रव करणाऱ्या पाखराजनावरांचा संहार करीत. जंगलकाळी आखून कुणब्याला डांभले त्याच वेळेला ह्या सर्वांना डांभून टाकावयास पाहिजे होते. तसे न झाल्याने कुणब्याच्या आयातीला मात्र बांध पडला परंतु निर्गत कायम - नव्हे - जास्त वाढली. कुणबी म्हणत असतो की, पृथ्वीचा एक कोपरा पिकला आणि तीन खकाण राहिले म्हणजे सगळ्या भोराड्या पिकलेल्या भागावर आदळतात. तशी त्याची गती झाली आहे आणि माणसाजनावरांची सर्व खाती-तोंडे शेतावर येऊन पडली आहेत.

अलुतदार - बलुतदार नुसते कुणब्यांचेच काम करतात असे नाही, तर ते सर्व नारभाऊ - कारभावांचे जातिविशिष्ट काम फुकट म्हणजे पैसा अगर धान्य न घेता करतात. तसेच गावची जबाबदारी वतनदारांत समाईक असल्यामुळे गावात कायम वस्तीला किंवा थोडा वेळ मुक्कामाला आलेल्यांची कामेही त्यांना फुकट करावी लागत व लागतात. जमीन अगर वतनी काम नसलेल्या मुसलमान रहिवाशांची व अतिथी-अभ्यागतांची कामेही लोहार, सुतार, परीट, न्हावी, चांभार, आजमितीलासुध्दा फुकट करतात. पूर्वीच्या अमदानीत परगणेवतनदारांचे व ग्रामधिकाऱ्यांचे कारूनारूवर हक्क असत, आणि सरकारी कामगारांचीही त्यांना पुष्कळ वर्दळ लागे. तेव्हा कुणबी, कारूनारू, पै-पाहुणा आणि हक्कदार ह्या सर्वांची करावी लागणारी खासगी व गावकीची कामे व द्यावे लागणारे हक्क हे सर्व जमेत धरून आलुत्याबलुत्याचा निरख ठरला; आणि सगळे अडाणी मोकळे राहून समस्तांच्या योगक्षेमासाठी तो एकट्या कुणब्याने पुरा पाडण्याचा जो एकदा भार उचलला तो अद्यापि

बिचारा वाहत आहे. पृथ्वी व समुद्र मोकळा आणि जंगल मिठाची सवलत, काळी मुबलक व नवट आणि कुणबी थोडा, अशा वेळी हा धारा पडला. धारण स्वस्ती आणि सर्वांना पोटभर खाण्याइतका गावोगाव दाणा शिल्लक असे, म्हणून आजपर्यंत कोणीही बलुत्येआलुत्ये व त्यांची कामे ह्यांचा हिशेब चुकून केला नाही. तशात कुणबी मायाळू आणि भिडस्त व इतर सर्व काढू पडले. ह्या व असल्या अनेक कारणांनी ह्या अगोदरच्या जड बोजात आणखी भर पडली. आता कारूनारूंच्या डोक्यावरील जमेदारी हक्क गेले; सरकारच्या सर्व खात्यांत सुधारणा होऊन त्यांची कामे हलकी झाली, व कित्येक कामे अजिबात वजा पडली. रयतवारी पध्दतीमुळे खातेदार किंवा कबजेदार कुणबी कारूनारूंच्या गावकी कामाबद्दल सरकारला किंवा गावाला जबाबदार नाही. व्यापरवृद्धीमुळे बरीच हत्यारे व जिनसा आयत्या मिळतात किंवा कारूनारूंच्या अडाणीपणामुळे विकत घ्याव्या लागतात. दाम सुकाळमुळे एनामेल, तांबे, पितळ वगैरेची भांडी जास्त प्रचारात आली आहेत. जंगलबंदीमुळे असाम्यांना महार सरपण पुरविण्यास व मांग केरसुण्या, दोरखंड पुरविण्यास असमर्थ झाले आहेत. सुताराला व लोहाराला काम होऊन उरलेले सरपण ठेवू देणे नुकसानीचे झाले आहे. धान्याचे, चान्याचे व लाकडाचे भाव कडकले आहेत. असे सर्व प्रकारे मंवंतर झाले आहे. तरी सर्व कारूनारू आपले हक्क पूर्वीप्रमाणे उकळतात, इतकेच नव्हे तर जास्तही उपटतात आणि कुणब्याचा आडवा नाडा पडल्यामुळे तो चुंबित सर्वाची भरती करतो. कुणबिकीचे उत्पन्न उघडे असल्यामुळे आणि तोच प्रधान धंदा असल्यामुळे बळीराजा सर्वांचा पोशिंदा जो एकदा कधी काळी ठरला तो आता ज्येष्ठाआषाढातील बैलाप्रमाणे उठवणी आला आहे तरी त्याची झटे कमी होत नाहीत. कुणबी व कारूनारू ह्यांच्याजवळ तपास करता असे समजते की बलुते आणि आलुते मिळून राशीचा शेकडा २२ ते २५ मुख्य धान्य जाते. याखेरीज किरकोळ धान्य, भाजीपाला, गवत, काडी, सणवार, शिधा, वाढणी, पंक्तीचा ठाव वगैरे. कुणब्याचा हात नेहमी वर असतो, असे म्हणतात. ही माहिती मिळविताना बहुतेक कुणबी ती देण्याचे नाकारीत आणि दिलदारपणाने म्हणत की,

“आपल्या हाताने दिले मग त्याचा उच्चार कशाला पाहिजे!” यावरून असे वाटते की, ते देतात त्यापेक्षा कमी सांगतात. कारूनारू तर खात्रीने कमी सांगावयाचे. अशी ही दुहेरी छपवाछपव ध्यानांत आणली म्हणजे असा अंदाज बांधण्यास हरकत नाही की, आलुत्येबलुत्ये व भिकार कुणब्यादेखत किंवा हातून त्याच्या उत्पन्नाचा कमकसर तिसरा हिस्सा घेऊन जात असावे, व चोरट्यांची तस्करगिरीची कमाई ह्या खेरीज असावी.

ह्या राज्यापूर्वी मिरासदार उपऱ्यांची स्थिती कशी होती, तिच्यात काय फेरबदल झाला आहे, उदमी हळकरी कुणब्याला कसे लुबाडतात, त्याला आपला माल बाजारात का विकता येत नाही, इत्यादींचे वर्णन पूर्वी आलेच आहे. ह्या ठोकरीचा व त्यामुळे मागे लागलेल्या भगभगीचा परिणाम त्याच्या सांपत्तिक स्थितीवरच नव्हे तर देहस्वभावावरही झाला आहे. आमच्यात जे धनवान झाले ते कुणबिकीवर झाले नाहीत. रोजगारधंदा, व्याजबट्टा, व्यापार करूनच त्यांनी धनसंचय केला. ‘दर्याची माती दर्याला आटते’ ‘बासा न राहे और कुता न खाये,’ असे कुणबी आजवर म्हणत आला आहे आणि ओढघस्तपणाच्या दुर्गूणांना तो बळी पडला आहे. ‘कुणबी का बेटा और गहू का आटा, पिटा उतना मिठा,’ असे सर्वांच्या अनुभवास येते. ज्या कारूनारूवाचून नडते, अथवा जे कारूनारू अगर भिकार लोक बळजोरी किंवा नुकसान करतील अशी भीती असते, त्यांची भरती कुणबी मनसोक्त करतो. जेथे चाळ्याचिपळ्या करून निभण्यासारखे आहे, किंवा ज्यांचे भय बाळगण्याचे कारण नाही अशा हक्कदाराचे काम घेऊनही त्याच्या तोंडाला पाने पुसण्याला तो कमी करीत नाही. त्याने कधीही सावकाराचा धाक धरला नाही व देण्याची पर्वा केली नाही. त्यामुळे देणे देण्याच्या कामी कुणबी हातचा फार जड झाला आहे. कुणब्याकडून सारा वेळेवर येण्याची खात्री असती, तर शेतमाल किफायतीने कुणबी विकीपर्यंत सरकार थांबते, आणि पट्टीच्या हस्त्याच्या तारखा त्यापूर्वी नेमतेना. कुणब्याशी व्यवहार निर्भीड मारवाड्यांनीच करावा असे म्हणून दक्षिणी सावकारांनी तोंड फिरविले, व मारवाडी आता

म्हणतात की, कडव्या-रोहिल्यांची सावकारी खरी. जसे ज्याचे नेट किंवा लुच्चेगिरी तसा कुणब्याजवळून पैसा निघतो. थापडवाईक सावकाराला किंवा जमीनदाराला कुणबी कुळे चांगलाच झोका देतात. रोख खंड कबूल न करता त्यांच्या जमिनी ते बटाईने (वाटयाने) घेतात. 'बटाई म्हणजे लुटाई.' शक्य तितकी मेहनत ते आपल्या स्वतःच्या शेतात करून फावला वेळ बटाईच्या शेताकडे लावतात आणि स्वतःच्या शेतावरीलसुध्दा खर्चाच्या सर्व बाबी दुसऱ्याच्या शेतावर घालतात. उदाहरणार्थ, बटाईच्या शेतात गुरे चारण्यासाठी पडीत जास्त टाकावयाचे, त्यात कोंब फुटल्यापासून तो पार खळे संपेपर्यंत आपले बैल चारावयाचे, धान्य हुरडयावर आले की, घरच्या सर्व माणसांचे व पै-पाहुण्यांचे पोट त्यावर काढावयाचे; बलुत्ये, भिकार वगैरे हक्क, दानधर्म त्यावर भागावावयाचे; आऊतकाठी, सर्पण यांसाठी त्यातील झाडे तोडावयाची, आपल्या शेताचे राखण खंबीर करण्यासाठी वेळ पडल्यास बटाईचे शेत मोकळे टाकावयाचे, व इतक्यावरही ताण म्हणजे आपण बायकापोरांनिशी चोरवेल तितके धान्य चोरावयाचे आणि अखेर मालाचा मोधळा (जाड ठोसर धान्य) मालकाच्या हाती लागू न देता अकणनिकण कालवून बटाईचे किंवा मक्त्याचे धान्य त्याच्या माथी मारावयाचे! कुळाचे नाते आहे तोपर्यंत गरिबी गाऊन आणि पहिल्यापहिल्याने भलाई दाखवून कुणबी आपल्या सावकार जमीनदाराकडून पुष्कळ रोखीची व धान्याची उचल करतात. अशा रीतीने कुणब्याशी पालथा रोजगार करून तोंडघशी पडलेले पेंशनर बरेच दिसून येतात. 'गोगलगाय आणि पोटात पाय.' कुणब्याच्या शब्दावर किती भरवसा ठेवावयाचा, त्याची खरी खोटी नड कोणती, तो कशात गोता देतो व त्याजकडे रूतलेला पैसा कसा काढावयाचा, हे एक भले मोठे शास्त्र आहे व ते अनुभवाने येते. पुष्कळांना त्याचा गंध नसतो. शेतीत भांडवल गुंतवून शेकडा ३।४ टक्केसुध्दा व्याज सुटत नाही, उलट सारा पदरचा द्यावा लागतो असे अहमदनगर जिल्ह्यातले पुष्कळ नव्या थळीचे पांढरपेशे लोक कुरकुरतात. ह्यामुळे मोहबतीच्या लोकांचे हलक्या व्याजाचे भांडवल शेतीतून दुसरीकडे जाते व गावातली सधन लोकांची वस्ती उठते, हे कुणब्याला उमजेल तो सुदिन

समजावयाचा! दक्षिणी सावकाराशी जर कुणबी इमानाने वागता व 'खाटकाला शेळी धार्जिणी' हा न्याय खोटा करून दाखविता आणि दक्षिणी सावकारही देशकालवर्तमान पाहून आपल्या परप्रांतीय व्यापारबंधूजवळून आत्मसंरक्षणापुरते व्यापारी कसब शिकते तर मारवाडी - गुजराती - रोहिल्यांच्या व्यवहारावर दाब राहता आणि कुणबीही इतका कर्जबाजारी झाला नसता. कुणब्यांमध्ये दिवाळखोरी इतकी वाढली आहे की, खळ्यातून संबंध वर्षाची चंदी फार थोड्यांच्या घरी येते. सुमारे चार सहा महिन्यांची खावटी उरते असे कुणबी कशीबशी पाळीगोपाळी घालून शेत कोणा आस्यांच्या माथी मारून पोटासाठी शहरात जातात व खळ्याच्या सुमाराला परततात आणि खळे उलगडले की परत शहरचा ताजा रोजगार ह्यामुळे ह्या शेवटल्या वर्गाची संख्या उत्तरोत्तर वाढत आहे. परंतु हे लोक चांगले बी धरून ठेवीत नाहीत, त्यांच्याजवळ चांगली गुरे नसतात आणि ते जमिनीची मशागत करावी तशी करीत नाहीत, ही मोठी काळजी करण्यासारखी गोष्ट आहे. मोलकरीण ह्या शब्दाला प्रति शब्द 'कुणबीण' हा आहे ह्यावरून मजुरी हा कुणब्याचा उपव्यवसाय ठरतो. खरेखरे अंग मोडून राबवण्याची सवय अडाण्यापेक्षा कुणब्यांनाच झालेली असते. म्हणून मजुरांतही कुणब्यांचाच अनुक्रम सर्वांच्या वर लागतो. त्याच्या नेहमीच्या भगभगीमुळे त्याला अंग राखून काम करून मजुरी फुगविण्याची खोड जडली आहे. 'भाड्याचे घोडे आणि तरवडाचा फोक' अशी म्हण आहे. खानदेशात कपाशीवरील कुणबी मजूर शेतात जाण्याला प्रहर दिवसाच्या आत घर सोडीत नाहीत. रोजंदार कधीही वेळेवर कामाला लागत नाहीत, मुंगीच्या पावलाने चालतात आणि मालकाची नजर चुकवून यथास्थित गमतात. उक्ते काम तेच इसम रोजंदारीच्या पाच ते सातपट अधिक करतात. परंतु अंगावर काम दिले तर ते खोटे करतात. ह्यामुळे मालकाचे तर नुकसान होतेच पण कुणब्याचेही कायमचे नुकसान झाले आहे. त्याची पत म्हणून राहिली नाही आणि हर प्रकारची बूड हिशेबात धरून मजुरीचे दर वाढतील. मागे सतत लकडा नसला तर तो काम करणार नाही. ह्यासच तो कसब समजतो, आणि मागचा पुढचा व्यापारी पोच बिलकुल धरीत नाही.

इमानेइतबारे काम करून आपणही खावे, आणि शेतधन्याचा अंश बिनबोभाट न मागता त्याला पोहोचवावा अशी दानत फार थोड्या कुणब्यांची असते. 'असेल मालक शेती तर शेती, नाही तर माती' असे म्हणतात, त्याचा अर्थ असा आहे की, कुणब्यावर जर खंबीर राखण ठेवले नाही तर शेतचे काहीएक हाती लागावयाचे नाही. कुणबी शेतात काय करतो, काय चोरतो, वेळेवर पाळी घालतो किंवा नाही, मोट धरतो किंवा नाही, राखण करितो किंवा नाही, सारांक्ष पत्करलेले काम करतो किंवा नाही, यासाठी मालकाला नेहमी त्याच्या पायावर पाय देऊन उभे राहावे लागते आणि रात्रीच्या रात्री खळ्यांत पडावे लागते. हीच अवस्था सर्व प्रकारच्या मजुरीबद्दल आहे. खुरपणी - वेचणीला जे मजूर लावावेत ते चापून मजुरी घेऊन शेतमाल घोळात, पदरात, भाकरीच्या पाटीत किंवा पिण्याच्या भांड्यात चोरून आणतात. तो विकत घेण्यासाठी मिठाई, खारीक, खोबरे, सुपारी, खजूर घेऊन भिकार दुकानदार हंगामाच्या दिवसांत संध्याकाळच्या सुमारास शेतवाटावर बसलेले असतात. धन्याचे हे श्रम आणि नुकसान वाचविले तर त्याचा मोबदला कोणीही आनंदाने देईल आणि कुणब्याची राजरोस किफायत वाढेल. गिरण्यांसारख्या कारखान्यांत बहुतेक मजूर कुणबी वर्गातले आहेत. ते तेथे काम कुचराईने करतात. युरोप-अमेरिकेच्या मजुरांच्या कामाचा पाचवा - सहावा हिस्साही हिंदी मजुराचे काम पडत नाही अशी ओरड आहे. ती का? तिचे कारण इतकेच की, कामचोरपणा हा गुण आमच्या सर्वांच्या अंगी खिळला आहे. युरोपियन जमीनदार, खाणीवाले व कारखानदार ह्यांनी हिंदी मजुरांना सक्तीने काम करण्याला भाग पाडण्याचे कायदे करून घेतले ते ह्या अवगुणामुळे तर नसतील ना? अर्थात ह्या कायद्याची तरफदारी करण्याचा हेतू नाही फक्त आमचे अवगुण आम्हाला कसे नडतात हे दाखविण्याचा आहे. कामचुकारपणा व लबाडी ह्यांच्या मागोमाग येणारे दुर्गुण म्हणजे एकमेकांचा पहिल्याने अपहार, नंतर अदावती करण्याची बुध्दी धरणे हा होय. एकमेकांच्या शेतात गुरे सोडणे, ती चोरून चारणे, सुड्या स्वतः किंवा इतरांकडून पेटविणे, गुरांना महारामांगाकडून विषप्रयोग करविणे, लुचेलफंग्यांना बगलेत मारून शेतात चोऱ्या करणे किंवा

करविणे, चोरलेल्या शेतमालाची ठेव ठेवणे किंवा तो स्वस्त्या भावाने खरेदी करणे इत्यादी बळीराजाच्या पदवीला कमीपणा आणणारे पुष्कळ अवगुण कुणब्यात संचरले आहेत. छोटेखानी गिरासिये, पाटीदार, कुणबी, शेतमाल चोरणाऱ्याला पाठीशी घालतात. हे पाहून एका डिस्ट्रिक्ट पोलिस सुपरिंटेंडेंट साहेबांना सखेदाश्वर्य वाटले, आणि ते हळहळू उदगारले की, हातात दिवटी घेऊन जर कुणबी विहिरीत उडी घालीत आहे तर त्याला इतरांनी तरी कसे वाचवावे? मोलकऱ्यांमधील जे दोष येथवर वर्णन केले आहेत ते एकट्या कुणब्यात आहेत आणि तदितर जातीच्या मजुरांत नाहीत असे नाही. जातिस्वभावानुसार ते कमी किंवा अधिक - बहुधा अधिक - सर्व कामकऱ्यांत आहेत आणि मजुरांत कुणब्यांची संख्या श्रेष्ठ असल्यामुळे 'हत्तीच्या पायात सर्वांचे पाय' ह्या न्यायाने ते जातिपरत्वे सांगत बसण्याची गरज नाही.

तत्त्वतः कुणब्याच्या अवगुणांचे प्रमुख कारण सर्वांकडून त्याची होत असलेली कुतरओढ हे होय. तिच्यामुळे तो माशा पिल्याप्रमाणे गुंग होतो आणि खऱ्याखोट्या देण्याची निवड करणे, व्यर्थ खर्च कमी करून बचतीतून आपली स्थिती सुधारणे इत्यादी काहीएक त्याला सुचेनासे होते. काळीत जे पिकते त्याची लूट किंवा खैरात कमी होऊ लागली आणि तिचे उत्पन्न वाढले, तर कुणबी सर्व प्रकारे विशेषतः नैतिक व सांपत्तिकदृष्ट्या सुधारेल यात शंका नाही. पिनलकोड कमिशनरांनी असा अभिप्राय दिला की, ह्या देशातील लोक आपण होऊन जुलमाचा प्रतिकार करणारे नाहीत व त्यांचा टोलेखाऊपणा पाहून मन उदास होते. ही स्थिती आज वाढली पण कमी झाली नसावी. तेव्हा महार, जागले व भिकार वगैरे खट्याळांचा व आडमुठ्यांचा बंदोबस्त करणे सर्वस्वी सरकारवर अवलंबून आहे. शेतीचे सर्व उत्पन्न हाती लागण्याला शेताचे राखण चांगले झाले पाहिजे. ही गोष्ट सरकारलाही फार इष्ट आहे आणि म्हणून मुंबईसरकारच्या जमीनमहसुलाच्या कायद्याच्या ६५ व्या कलमान्वये त्यांनी अशी सवलत दिली आहे की, शेतकऱ्याने राहण्यासाठी किंवा शेतीच्या उपयोगासाठी जर शेतात इमला बांधला तर सरकार त्याबद्दल जास्त पट्टी

आकारणार नाही. अशा कामासाठी शेतातले गाटेगोटे, माती शेतकऱ्याला मोफत मिळते. फलत्यवेक्षिता स्वर्ण दैन्यं सैवानवेक्षिता। कृषिः कृषिपुराणज्ञ इत्युवाच पराशरः॥ रानात राहिले म्हणजे कोटकल्याण होते ही गोष्ट कुणब्यालाही ऋषिकालापासून उमजते. गावातून शेतात आणि शेतातून गावात ज्या माणसांच्या व जनावरांच्या येरझारा होतात त्या वाचतात, ताजेतवानेपणी माणसांजनावरांना काम करावयाला सापडते व हेलपाट्यांचा वेळ वाचून कामही जास्त उठते. माणसे जनावरे रानात राहिल्याने गावातली घाण नाहीशी होऊन सर्व खतमूत शेतात मुरते. गावात उकिरडा साचविल्याने खताचा सर्व कस उकिरड्याच्या खाचेत जिरतो व अगदी निकस खत शेतात जाते आणि ते चांगला चटका घेत नाही. म्हणून खताची वाहतूक अंगावर पडून ताज्या खतापेक्षा खतही जास्त लागते. 'राखील त्याचे शेत.' शेतात राहिल्याने राखणाचा खर्च कमी येतो किंवा तो अजिबात वाचतो आणि राखणही वेळच्यावेळी व सावधगिरीचे होते. परंतु रानात राहणे निर्धोक केल्याशिवाय वरील फायदे कुणब्याच्या पदरांत पडावेत कसे? गुन्हे करणारे लोक चोरून का होईना पण हत्यारे मिळवितात. त्यामुळे गावातसुध्दा त्यांचा प्रतिकार करून दरोडा परतविण्याची सोय नसते, मग रानांतली अवस्था काय विचारावी? हिंस्त्र पशू व सर्प ह्यांपासूनही रानांत जिवाला धास्ती असते. ब्रिटिश हिंदुस्थानात सन १९१२ साली २०६६ लोक हिंस्त्र पशूंनी मारले आणि २१४६१ लोक सर्पदंशाने मेले. त्याचप्रमाणे सदर सालात ९४८७३ गुरोढोरे रानटी पशूंनी मारली आणि १०३०१ ढोरे सर्पदंश होऊन मेली. गुरांढोरांना एक नवीन विघ्न उदभवले आहे, तेही जाता जाता सांगितले पाहिजे. ते हे की, अनेक रेल्वेना कोणत्याही प्रकारचे कुंपण नसल्यामुळे गुरे आगगाड्याखाली चिरडून मरतात. समर्थांशी टक्कर घेण्याची लोकांना ऐपत नसल्याने रेल्वेकंपन्यांना लोकांचे नुकसान भरून देण्याची पाळी येत नाही आणि लोक मात्र नाहक बुडतात. दरी, डोंगर, ओहोळानजीकच्या चांगल्या चांगल्या जमिनीची किंमत घटत चालली आहे. कारण विचारता असे सांगतात की, त्या बाजूला हरणाडुकरांचा फार त्रास होतो. झांवल झांवल असताच कोल्हेहुक गावकुसापाशी ऐकू येते व

हरणे इतकी धीट झाली आहेत की, ढवळ्या दिवसा राखणदाराच्या उशाशी येऊन पीक खातात आणि ओरडले, धोंडे फेकले तरी हालात नाहीत. राखणाच्या दिवसांत कुणब्याला आपल्या आईच्या दुधाची हरघडी आठवण होत असावी. दिवसभर गोफण चालवून दंड भरून येतात आणि हरं हरं, हां आं करता करता घसा कोरडा पडून अखेर बसतो, तरी पाखरे, जनावरे दाद देत नाहीत. पुन्हा चांदणी निघाली की लागलीच गोफण, आरडाओरड, टिनचे डबे बडवून आवाज काढणे जे सुरू होते ते फटफटेपर्यंत. जरा विसंबले की संबंध शेत थोटे होऊन जावयाचे. हा काळाचा व मनुष्यशक्तीचा किती प्रचंड खर्च आहे? एका वयोवृद्ध पाटलाने असे सांगितले की पूर्वी घोडयावर माणूस पाहिला की, हरिणे लांब पळत, ती आता बेधडक घोडयाजवळून जातात. देवाने पोटापुरते ज्ञान सर्वांना दिले आहे. एका शिकारी पारशी गृहस्थाने सांगितले की मी स्वतः जंगलातून पिस्तुलाशिवाय चाललो तरी हरणे धूम पळतात, तीच शिकार न करणारा शिपाई गोळ्या बंदूक घेऊन चालला तरी त्याला न भिता जरा दूरवर मात्र उभी राहतात. हरणासारखी काळजी कोणी करित नाही म्हणून 'हरिण-काळजी' शब्दप्रयोग प्रचारात आला. परंतु आता पाहावे तो "विश्वासोपगमादभिन्नगतयः शब्दं सहन्ते मृगाः" हा ऋषींच्या आश्रमाचा देखावा शिवारभर नजरेस पडतो. ज्याच्याजवळ बंदूक असते त्याला बार काढण्यास बोलवावे तर तो गावचा संभावित मनुष्य असतो. पैसे घेऊन बार काढण्याला त्याला शरम वाटते आणि दर बाराला दोन चार आणे खर्च येतो म्हणून तो टाळाटाळी करतो. वाघाची भीती नाहीशी झाल्यामुळे कोल्हे, रानडुकरे व हरणे यांची वीण फार झाली आहे आणि ऊस, भुईमुगासारख्या किफायतदार उदिमाचा धुव्वा उडतो. लांडग्यांचा, तरसांचा, वनगाईंचा उपद्रवही बराच आहे. रानटी जनावरांप्रमाणे पाखरांच्याही झुंडी पूर्वीपेक्षा पिकांवर जास्त येतात व भीत नाहीत. असे सांगतात की, पूर्वी होला नावाचा पक्षी कडे प्रांतात सीनानदीच्या अलीकडे येत नव्हता व तो कावळ्याप्रमाणे जमिनीवरचा दाणा वेची पण कणसावर कधी बसत नसे. आता ही दोन्ही पांखरे सदर प्रांतात बेधडक कणसावर बसून दाणा खातात. वटवाघुळे फळांचा फण्णा पाडतात.

सरकारी जंगलात दडण चांगले सापडते आणि लोक निःशस्त्र झाल्यामुळे संहार होत नाही. शिकारी साहेबलोक तरी कितीसे कामाला येणार? तेव्हा येथे हत्यारांचा प्रश्न उपस्थित होतो. तो राजकीय महत्वाचा असल्यामुळे सरकारला लोकांचा दिलभरवसा आल्याशिवाय व त्यांच्या सदहेतूची पूर्ण खात्री पटल्याशिवाय त्याची वासलात समाधानकारक लागणार नाही. तथापि चर्चा सुरु होण्याला काहीतरी आधार पाहिजे म्हणून खाली लिहिल्याप्रमाणे सुचवितो. प्रत्येक गावातल्या किंवा चार-सहा गावे मिळून त्यातल्या संपत्तिमान अब्रूदार पंचांनी अशी हमी घ्यावी की, हत्यारे पंचांच्या ताब्यात राहतील; कायदेशीर रीतीने वित्त किंवा जीवित ह्यांच्या संरक्षणाखेरीज इतर कामी त्यांचा उपयोग करणार नाही किंवा होऊ देणार नाही; शेतकऱ्यांच्या अर्जावरून त्यांचा उपयोग करू तेव्हा खर्ची पडलेल्या दारूची व परिणामाची नोंद करू; बेकायदेशीर उपयोग केल्यास अमुक गुन्हेगारी किंवा जामिनकी भरू आणि सरकार नेमील त्या अधिकाऱ्यांना हत्यारे व त्याबद्दलचे कागदपत्र वेळेवेळी दाखवू. ह्याप्रमाणे योग्य निर्बंध घालून जरूर त्या गावाच्या शेतकऱ्यांच्या उपयोगाकरिता हत्याराचे परवाने दिले तर 'गाढवाने शेत खाल्ले पाप ना पुण्य' अशी जी अनेक ठिकाणी पिकाची नासाडी होते ती टळेल. ह्या प्रकारचे हत्याराचे परवाने देण्याचा अधिकार प्रांत मॅजिस्ट्रेटला दिला तर रयतेची सोय पुष्कळ वाढेल. हत्यारांच्या खालोखाल शेतकऱ्यांची दुसरी तक्रार कुंपणाबद्दल आहे. जंगलामुळे कुपाटीला फाटी मिळत नाहीत असे कुणबी कणहतात. निवडुंगाचे कुंपण करावे तर त्याचा काटा विषारी असून त्याखाली विंचू, साप राहतात, त्याला आग फार असते व त्याच्या वसव्यामुळे ५।१० हात जमिनीत पीक येत नाही. शेराचे कुंपण करावे तर त्याला आग असून त्याला जनावर खेटले म्हणजे अपाय होतो. एका शेताभोवती १०।१२ हात रूंद व ६।७ हात खोल असा खंदक रानडुकरांसाठी केलेला दिसला. इतकी जमीन दरसाल अडविणे फायदेशीर नसले पाहिजे. जे झाड एका ठिकाणी उगवते ते तेथून बारा कोसांवर उगवेल की नाही हे सांगता येत नाही. तेव्हा बोरी, बोऱ्हाटी, हेकळ, करवंदी, खैर, करंजी वगैरे झाडाझुडपांचे कुंपण करणे

झाल्यास अल्पखर्चाने फार जागा न अडविता आणि वसवा न पाडता कोणते कुंपण घालता येईल ह्या प्रश्नाचे सर्वसाधारण उत्तर देता येणार नाही. सबब हा प्रश्न शेतकीसभेने हाती घ्यावा आणि वाकबगार शेतकऱ्यांकडून त्याची शहानिशा करवून फायदेशीर कुंपणे ठरवावीत. कुंपण नसल्याने माणसे जाणूनबुजून शेतमालाची चोरी करतात व गवत किंवा धान्य उगवले की रस्त्याने जाणारी येणारी जनावरे शेतात तोंड घालतात. असल्या जनावरांमध्ये देवा-पिराला वाहिलेली जनावरे अति उपद्रव्य देतात. खेड्यात मोकाट जनावरे सोडण्याची सर्रास चाल आहे, ती अजिबात बंद झाली पाहिजे. पाहता पाहता ओघाने आले म्हणून येथे हेही सांगितले पाहिजे की, हलक्या जातीचे वतनदार व फिरस्ते नुसते शेतमाल व जनावरांवरच ताव मारून राहतात असे नाही तर ते कुणबिकीचे अनेक पोटधंदे कुणब्याला किफायतशीर होऊ देत नाहीत. इंग्लंडमध्ये निम्मी जमीन चारण राखतात व आपल्याकडे शेकडा सतरा जमीनसुध्दा चारा-पेरीला ठेवीत नाहीत. सुमारे पावहिस्सा रान जर ज्याने त्याने चाऱ्यासाठी ठेविले तर गुरेढोरे, शेळ्यामेंढया, घोडी बागळून त्यांची पैदास व हेड करणे हा धंदा कुणब्याला खर्च येतो आणि ऐतखाऊना येत नाही. ते आपले व जनावरांचे पोट बाहेर काढतात. त्यामुळे बिनचोरलेली जनावरे, कोंबडयासुध्दा त्यांना स्वस्त विकणे परवडते आणि त्या मानाने कुणब्याचा धंदा नाहक बुडतो. तेव्हा ह्याही दृष्टीने विचार करता अशी स्थिती निर्माण केली पाहिजे की, ज्याला जनावरे पोसण्याचे सामर्थ्य नाही त्याने ती बाळगू नयेत, व कुणब्याचा हक्काचा धंदा फुकटफाकट बुडवू नये.

मुबलक भांडवल, साक्षरता आणि प्रवासजन्य ज्ञान ह्यांच्या अभावाचे जबरदस्त लोढणे गळ्यात वागवून आमच्या एकलपायी कुणब्याने जातिधर्म व आनुवंशिक संस्कार ह्यांच्या जोरावर कुणबीक जितकी पूर्णत्वाला नेणे शक्य होते तितकी नेली असे युरोपियन पंडितांचे बहुमत आहे. त्याला शास्त्रीय व्याख्या किंवा उपपत्ती तोंडाने सांगता येत नसेल परंतु कोणत्या जमिनीत कोणते पीक काढावे, त्यांच्या पाळ्या कशा असाव्यात, बी कसे धरावे, मावा

चिकटा कानी वगैरे कीड कशी मारावी, खत कोणते योग्य, जनावर कसे तयार ठेवावे, त्यांचे औषधपाणी वगैरे सर्व कामे तो बापआजाची पाहून खाशी नामी करीत आला आहे. आता मालकीची जमीन नसली तर कुणबी ती काळजीकाटयाने करीत नाही व काही कुणबी इतके दरिद्री झाले आहेत की, त्यांना शेताची उस्तवार करण्याची ऐपत नसते, अशांची गोष्ट वेगळी. हे वगळले तरी आमच्या कुणबिकीत सर्व प्रकारे सुधारणा करण्यास अतिशय जागा आहे हे पाश्चात्य कुणबिकीवरून सिध्द होते. ह्या सुधारणा कशा करता येतील ह्याबद्दल सरकारने शेतकी खाते स्थापून आटोकाट प्रयत्न चालविले आहेत. पुसा येथे सर्वात मोठे शेतकी कॉलेज काढून त्याला प्रयोगशाळा जोडली आहे. तेथे कृषिकर्मशास्त्राचे शोध चालू आहेत. हे शोधाचे काम रयतेच्या आवाक्याबाहेर आहे म्हणून कृषिशास्त्राच्या शोधाचे काम सरकार करील तितके थोडेच आहे. इलाखानिहाय शेतकीची कॉलेजे आहेत. त्यात शिकून तयार झालेल्या लोकांना सरकार शेतीखात्यात घेते आणि त्यांच्याद्वारे कुणबिकीच्या ज्ञानाचा प्रसार करते. मुंबई इलाख्याचे शेतकी कॉलेज पुणे येथे आहे. तेथेही शेतकीसंबंधाने प्रयोग व शोध चालू असून त्यांच्या माहितीचा प्रसार करण्याचे काम चालले आहे. सदर कॉलेजमध्ये थोड्या दिवसांत संपणाऱ्या अभ्यासक्रमाचे वर्ग आहेत आणि देशी भाषांतून उसाची लागवड शिकविण्याचा वर्ग आहे. लोणी काळभर, जांभूळ (ठाणे), देवी होसूर (धारवाड), गोध्रा व मिरपुरखास (सिंध) येथे देशी भाषांत कृषिविद्या शिकविणाऱ्या शाळा स्थापन झाल्यासारख्या आहेत. **श्री. सरदार बिबलकर** ह्यांनी अलिबागेस स्वतःच्या खर्चाने शेतकी शाळा चालविली आहे, आणि तिचा लोकांना पुष्कळ उपयोग होत आहे. शेतकी शाळा स्थापन करण्यासाठी चोपडे तालुक्याच्या लोकांनी वर्गणी जमविली आहे. सरकारने अलिबाग, रत्नागिरी, धुळे, जळगाव, अहमदनगर, पुणे, मांजरी, नडियाद, सुरत, दोहद, धारवाड, गोकक, गदग वगैरे ठिकाणी नमुन्याची शेते स्थापिली आहेत. जनावरांच्या जोपासनेचा व त्यांची पैदास सुधारण्याचा बोध होण्यासाठी सरकारने दावणी घातल्या आहेत त्यात मुख्य गुजराथेतील नार्थकोट गोशाळा होय. संबंध इलाख्यात शेतकी

प्रयोगांची ठाणी वीस असून पोटठाणी एकोणीस आहेत. ह्या सर्व ठिकाणी जे शोध उपयुक्त ठरतात त्यांचे ज्ञान शेतकऱ्याला मिळावे म्हणून सरकार देशी भाषेत पुस्तके, पत्रके प्रसिध्द करून गावोगाव वाटीत आहे. त्यामध्ये जमिनीची व बियांची निवड, कोणती नवीन पिके कोठे काढता येतील, कोणती नवीन आउते (जसे वाफेचा नांगर) इकडे उपयोगात आणता येतील, धान्य आणि जनावरांचे रोग व त्यावरील उपाय, उत्तम खते, उदिमावरील कीड घालविण्याचे उपाय, दुभत्याच्या जनावरांची जोपासना, मलई काढण्याचे यंत्र वगैरेबद्दल माहिती असते. ह्या सर्वांचे सप्रयोग ज्ञान देण्यासाठी ठिकठिकाणी प्रात्यक्षिके व प्रदर्शनेही भरविण्यात येतात. कातड्याच्या मोटा महाग होत आहेत, म्हणून पंप, ऑईल एंजिन वगैरेकडून यांत्रिक शक्तीने पाणी काढण्याचे ज्ञान लोकांना देण्याची व पहारीने थोड्या खर्चात विहिरीना पाणी कसे लागेल ह्याची माहिती देण्याची खटपट अँग्रिकल्चरल इंजिनियर करतात. ह्यासंबंधाने व्यवहार्य योजना सादर करण्यासाठी सरकारने एक कमिटी नेमिली आहे. कुणब्याच्या दृष्टीने जमिनीच्या इतकेच महत्त्वाचे भांडवल गुरेढोरे होत, म्हणूनच तो जमिनीला आई आणि गुरांना लक्ष्मी म्हणतो. गेल्या तीस वर्षात जनावरांची किंमत दुपटीवर गेली आणि साठ रूपयांच्या खाली चांगला बैल मिळत नाही. जनावरांचे रोग बरे करण्यासाठी लोकल बोर्ड व म्युनिसिपालिट्या ह्यांनी ५० दवाखाने स्थापिले आहेत आणि अद्यापि जरी ते तालुकानिहाय झाले नाहीत तरी त्यांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे व त्यावरील डॉक्टर सवडीप्रमाणे गावोगाव फिरतात. सरकारच्या सिव्हिल व्हेटर्नरी खात्याची त्यावर देखरेख आहे. शेतकी खात्याप्रमाणे या खात्याचाही शेतकऱ्यांनी फायदा घ्यावा आणि आपली जनावरे चालढकलीने जायबंदी किंवा ठार होऊ देऊ नयेत. शेतीची व इतर जनावरे ह्यांची सुधारणा करण्याचे कामही ह्याच खात्याकडे सोपविले आहे. ठिकठिकाणी शेतकीसभा स्थापन करण्याला सरकार उत्तेजन देत आहे. त्या शेतकऱ्यांच्या हरप्रकारच्या अडचणी कशा दूर करता येतील ह्याची वाटाघाट करतात. अशा सभा आपल्या इलाख्यांत सुमारे पन्नास आहेत. पुण्याची शेतकीसभा 'शेत शेतकरी' नावाचे

कुणबिकीच्या माहितीने भरलेले मासिक पुस्तक प्रसिध्द करते. नागपूरकडे 'किरसानी समाचार' नावाचे असेच मासिक प्रसिध्द होते. ही जी तोंडाशी गंगा आली आहे तिचा लाभ सर्वांनी अवश्य करून घ्यावा आणि ह्याखेरीज शेतीसंबंधने लागेल ती माहिती जिल्ह्याचे अँग्रिकल्चरल ओव्हरसियर ह्यांना विचारावी म्हणजे ते योग्य तो सल्ला देतील.

सहानुभूतिविरहित अशा परप्रांतीय सावकारांच्या द्रव्यलोभाने आणि स्वतःच्या गैरसावधपणाने कुणबी कफल्लक झाला असे सरकारच्या नजरेस येऊन हिंदुस्थान सरकारने त्याला सावरण्याकरिता दक्षिणेतील शेतकऱ्यांस ऋणमुक्त करण्याचा कायदा सन १८७९ साली पास केला आणि सरकारांतून त्यांना कर्जाऊ रकमा देण्यासाठी सन १८८३ सालचा १९ व १८८४ चा १२ असे आणखी दोन कायदे पास केले. शेतकरी कायद्यामुळे सावकारांच्या घेण्याचा हिशेब पाहून त्यावर योग्य व्याज आकारून त्याच्या फेडीबद्दल कोर्टाला हसेबंदी करता येते. तसेच खरेदीचा व्यवहार गहाणाचा आहे की काय हे पाहता येते. सावकारांनी कुळाला हिशेब, पावत्या दिल्या पाहिजेत असे सदर कायद्याने फर्माविले आहे. वर सांगितलेला शेतकी कायदा रद्द करून सरकार दुसरा कायदा करित आहे. त्यात विशेष हा आहे की, शेतकऱ्यांशी घेणे देणे करणाऱ्यांनी जमाखर्च ठेवून त्याची नक्कल कुळांना दिली पाहिजे. पंप, विहिरी वगैरे पाण्याची कामे, नापेर अगर दलदलीची जमीन वहितीत आणणे, संरक्षक कामे इत्यादीसाठी जमीन तारण घेऊन लांब मुदतीचे भारी कर्ज सन १८८३ सालच्या जमीन सुधारण्याच्या कायद्याप्रमाणे मिळते आणि ह्या कर्जाने केलेल्या सुधारणेने जर जमिनीची किंमत वाढली, तर तिजवर सरकार जास्त आकार बसवीत नाही. सन १८८४ सालच्या कायद्याला शेतकऱ्यांना कर्ज देण्याचा कायदा म्हणतात. त्याच्या आधाराने बैल, बी, चारा, खावटी वगैरेसाठी थोड्या मुदतीचे हलके कर्ज सरकार शेतकऱ्यांना जमिनी अगर जामिनीचे तारण घेऊन देते. या कर्जावर पूर्वी दरसाल दरशेकडा ५ टक्के व्याज पडे. अलीकडे व्याजाचा दर शेकडा ६.२५ टक्के झाला आहे. कित्येक

गावाला पोळासाठी सरकारने तगाई दिली आहे. सरकार शेती सुधारण्यासाठी याप्रमाणे जे कर्ज देते त्याला तगाई, तकावी किंवा तकवाई असे म्हणतात. राजांनी शेतकऱ्यांना मदत म्हणून कर्ज देण्याचा प्रघात हिंदुस्थानात प्राचीन काळापासून आहे. ह्या कर्जाला ते तगाई म्हणत. इंग्रज सरकारने तोच प्रघात आणि तेच नाव चालविले. तगाई हा मोठा अर्थपूर्ण शब्द आहे. तगणे म्हणजे कष्टाने जीव धरून राहणे. थकवा आल्यावर जी थोडीशी हुशारी येते तिचे नाव तकवा. कुतंगळ कुळाला तकवा आणण्यासाठी जे कर्ज सरकार देते ते तगाई. हा अर्थ लक्षात आणून जर कुळे आपल्या गरजेपुरते कर्ज काढतील तरच सरकारचा हेतू सफल होईल. पण लोक ओढघस्त असल्यामुळे ज्या कामासाठी कायद्याने तगाई देता येत नाही त्यासाठी पैसे लागले तरी पाटील-कुलकर्ण्यांच्या मदतीने कायदेशीर कारण दाखवून तगाई काढतात आणि त्यामुळे तगाईने शेतसुधारणा किंवा शेतीच्या कामाला मदत होण्याचे एकीकडेच राहून कर्जबाजारीपणा मात्र पुष्कळ ठिकाणी वाढला आहे. असली फसवाफसवी करून आपण मोठी चूक करतो, असे लोकांना मनापासून वाटत नाही. कुणब्याला वाटते की, आली गरज भागविली पाहिजे, आज थोड्या व्याजाने रक्कम मिळते ती घेऊ आणि बरा दिवस आला म्हणजे फेडून टाकू; ती मिळण्याकरिता खोटे बोलावे लागले आणि लाचलुचपतही द्यावी लागली तरी त्यात मोठेसे काही गैरे नाही. कोणाचीही गरज भागविण्याला मदत करणे पुण्य आहे, शिवाय वेळेवर उपयोग केल्याचा उपकार कुळांवर होतो, तेव्हा तेवढ्यासाठी थोडेसे लबाड बोलले म्हणजे पाप लागेल असे नाही, असे पाटील-कुलकर्ण्यांला, कुळाच्या जामीनदाराला किंवा त्याच्या शेताचा व कल्पित शेत-सुधारणेचा कयास करणाऱ्या पंचांना वाटते. आपल्या मदतीशिवाय तगाई मिळत नाही हे ध्यानांत आणून हे लोक आपली कसर जाऊ देत नाहीत निदान तगाईचे कागद करण्यासाठी अगर जाबजबाबासाठी ठाण्यात किंवा अंमलदारांच्या स्वारीत, पाटील, कुलकर्णी, जामीनदार, पंच वगैरेना जाणे पडले तर सर्वांचा वाटखर्च व भोजनखर्च तरी कुळांवर बसतोच बसतो. तगाई वाटण्याच्या दिवसांत तालुक्याच्या ठाण्यात हलवायाची भट्टी पेटलेली असते

कारण सोकावलेल्या मंडळींना ओल्या कोरड्या दशम्या भाकरी जात नाहीत, मिठाई लागते. कुणब्याला असे होते की कोणीकडून तरी पैसा गाठू या, मागे पुढे पाहण्यात हशील नाही. पूर्वी सरकारचे कर्ज काढण्याला लोक कचरत; आपणाकडून वेळेवर हसे जाणार नाहीत आणि जमिनीचा लिलाव होईल असे त्यांना वाटे. परंतु सन १८९६ च्या दुष्काळानंतर तगाई रगड वाटली. तेव्हापासून बेधडक तगाई घेऊ लागले. पहिल्या पहिल्याने तरी पुष्कळांनी ती वाजवी कामाकरिता काढली नाही, अगर वाजवी कामाकडे लाविली नाही. आपला दाम खोटा असे ते ओळखून होते, म्हणून त्यांनी लाचलुचपतीची खैरात केली असली पाहिजे. त्यांनी जी वाट पाडली तिच्यामुळे वाजवी कामासाठी ज्यांना तगाई पाहिजे होती, अशा लोकांनासुध्दा तगाईसाठी भूसयी घावी लागली. मिशनरीच्या अनुकूलतेने ख्रिस्ती शेतकऱ्यांना मात्र दक्षिणेशिवाय तगाई मिळाली. पण ह्या लोकांनीसुध्दा ती वाजवी कामाकडे खर्च केली की नाही याबद्दल शंका आहे. कारण त्यांच्याकडेही पुष्कळ तगाई थकली आहे आणि त्यापैकी बरेच जण इतर कुणब्यांप्रमाणेच पावसाच्या नावाने खडे फोडतात. सरकारच्या नजरेला वरील दोष येऊन तगाई देण्याच्या पध्दतीत आता पुष्कळ सुधारणा झाली आहे व लाचलुचपत न होऊ देण्याविषयी सर्व अंमलदार दक्ष असतात. जुजबी जमीनदाराला तगाई देण्यात हात आखडावा असेही धोरण अलीकडे अमलात येऊ लागले आहे. इतर सावकारांप्रमाणे सरकारचे भांडवल मर्यादित नसल्यामुळे सरकारला हवी तितकी रक्कम तगाई देता येते. जसे तारण आणि शेत-सुधारण्याचे काम तशी तगाईची रक्कम मिळते आणि तिची फेड हस्याहस्यांनी होते. तगाईला स्टॅप व नोंदणीच्या खर्चाचीही सवलत आहे. सावकारी कर्जाप्रमाणे वसुलात व हिशेबात घोटाळा असण्याचे कारण नाही. कुणब्याला सालोसाल खाते-उतारा सरकारने दिला तर तो बराच जागा राहिल. तेव्हा जर कुणब्यांनी वाजवी कामासाठी जरूर तितकी तगाई काढली आणि तिचा यथातथ्य उपयोग केला व वायद्याप्रमाणे हसे भरले तर सावकाराकडून पैसे काढण्यापेक्षा तगाईने पैसे

काढण्यात त्यांचा कमीत कमी दुपटीचा तरी फायदा खात्रीने आहे आणि त्यांनी तो अवश्य करून घ्यावा.

तगाईपेक्षा शेतकऱ्यांना सर्वतोपरी उपकारक अशी सरकारी योजना म्हटली म्हणजे ठिकठिकाणी स्थापन होत असलेल्या परस्परसाह्यकारक मंडळ्या किंवा पतपेढ्या होत. ह्यासंबंधाने हिंदुस्थान सरकारने सन १९१२ चा कायदा अंक २ पास केला आहे. शेतकरी, कारागीर थोड्या उत्पन्नाचे लोक ह्यांच्यामध्ये काटकसर व स्वावलंबन वाढावे हा ह्या कायद्याचा उद्देश आहे आणि त्याप्रमाणे सहकारी मंडळ्या चालवून उपरिनिर्दिष्ट लोकांनी तो सफल केल्यास त्यात त्यांचे निरंतरचे कल्याण आहे. खेड्याच्या दुकानदारीकडे वर वर पाहणाऱ्यालासुद्धा हे कळून येईल की, शेतकऱ्याचा सर्व प्रपंच उधारीने चालला आहे आणि त्याला हरहमेश किरकोळ कर्ज काढावे लागते. ही उधारी आणि हे कर्ज रासमाथ्याला चुकते करण्याची तो बोली करतो, म्हणजे त्याला थोड्या मुदतीपर्यंत थोडे थोडे कर्ज लागत असते. अहमदनगर जिल्ह्यात साधारण तपासाअंती असे समजते की, बरे म्हणविणाऱ्या कुणब्यांमध्ये शेकडा २५ जणांना बियाणांसाठी, १० ना जनावरांसाठी, १७।१८ ना शेतसाऱ्यासाठी व शेतीच्या आउतासाठी, आणि १०।१२ ना कपडालता, धान्य वगैरेसाठी सालोसाल कर्ज काढावे लागते. अलीकडे मजुरीचा दर फार वाढल्याने खुरपणी-कापणीच्या वेळी बऱ्याच शेतकऱ्यांना पैसा उचलावा लागतो. ह्या व अशा प्रकारच्या नडीसाठी लागणारे थोड्या मुदतीचे किरकोळ कर्ज हलक्या व्याजाने मिळाले आणि त्यांना रोखीने माल घेता आला, तर सावकारांना द्यावे लागणारे जडीप व्याज वाचून त्यांचा पुष्कळ फायदा होईल आणि ते ऋणमुक्ततेचा मार्ग चालू लागतील. हाच नियम साळी, कोष्टी, चांभार, ढोर वगैरे कारागीर, कारखान्यांतले मजूर, मंग्यांसारखे धंदेवाले ह्यांना लागू पडतो. रोकड जवळ असणारे शेतकरी, कारागीर व मजूर फार थोडे ही गोष्ट खरी, पण सुदैवाने ती ज्यांच्याजवळ असेल त्यांनी पतपेढी स्थापून, तिच्यात ती गुंतविली तर तिच्यावरचे व्याज पदरात पडून वेळी अवेळी स्वतःलाही हलक्या व्याजाने कर्ज

काढता येईल. अमुक रकमेपर्यंत एकंदर कर्ज घावयाचे असा ठराव पास करून विलायतेत स्काँबी अँगिकल्चरल क्रेडिट सोसायटीने ज्याप्रमाणे आपली जोखीम नियमित केली, त्याप्रमाणे इकडील सहकारी मंडळ्यांनाही करता येईल आणि अनियमित जबाबदारीचा जो कित्येकांना बागुलबुवा वाटतो तो नाहीसा होईल. तेव्हा एक अगर एकाहून अधिक गावच्या अब्रूदार, सत्यवादी, निग्रही म्हणजे वायदा टळू न देणारे आणि हे माझे हे लोकांचे अशी प्रतारणा नसणारे शेतकरी, कारागीर अगर मजूर ह्यांनी एकचित्त व्हावे, आपले शक्त्यनुसार भांडवल जमवावे आणि सहकारी मंडळी स्थापन करावी. प्रवेश-फी, देणग्या, ठेवी व दुसऱ्या सहकारी मंडळ्या व पेढ्यांकडून कर्ज इत्यादी साधनांनी सहकारी मंडळ्यांना भांडवल गोळा करता येते. पतपेढी स्थापन करण्यासंबंधाचे सर्वसाधारण नियम सरकारने प्रसिध्द केले आहेत. त्याबद्दलची माहिती तालुक्याचे मामलेदार सांगतील. शिवाय या कामात सल्लामसलत देणारे गृहस्थ अनेक जिल्ह्यांत आहेत, तेही योग्य ती मदत देतील. प्रथम छापलेले नियम मागवावेत, मग लहानशी सभा भरवून त्यात त्यांची चर्चा करावी व पेढीचा व्यवहार कशा रीतीने चालवावयाचा हे मुक्रर करावे आणि बहुमतानुरोधाने स्थानिक स्थितीला योग्य ते फेरफार करून त्यावर बारा इसमांनी सहाय्य करून मे. रजिस्ट्रारसाहेब कोऑपरेटिव्ह सोसायटी, पुणे, यांच्याकडे सदर सहकारी मंडळी नोंदविण्याबद्दल अर्ज करावा. मंडळी नोंदल्यानंतर अर्जदारांनी व त्याखेरीज मंडळीत येऊ इच्छिणाऱ्या लायक गृहस्थांनी सभा भरवावी आणि तिच्यातून व्यवस्थापक मंडळी, अध्यक्ष, कागदपत्र व हिशेब ठेवण्यासाठी एक सेक्रेटरी व त्याचा पगार वगैरेसंबंधाने ठराव करून कामास सुरुवात करावी. मंडळीची शिल्लक पोस्टाच्या सेव्हिंग बँकेत राहते. किरकोळ खर्चासाठी म्हणून सेक्रेटरीजवळ १० रुपये असतात. मंडळीच्या पेढीवर जे ठेवी ठेवतात, त्यांना चालू ठेवीवर दरसाल दरशेकडा १०९ आणे, सहा महिने मुदतीच्या ठेवीवर ३०२ आणे आणि वर्षावरील मुदतीच्या ठेवीवर ६०४ व्याज मिळते. जे सभासद पेढीवर कर्ज काढतात, त्यांना दरसाल दर शेकडा ९।१० टक्के व्याज पडते. मंडळीचे हिशेब दरसाल

सरकारचे हिशेबनीस तपासतात शिवाय त्यांच्यावर लहानमोठ्या सर्व अंमलदारांची नजर व तपासणी असते. मंडळीच्या दस्तैवजास स्टॅप व नोंदणी फी सरकारने माफ केली आहे आणि कोर्टमार्फत व पंचायतामार्फत घेणे उगविण्याच्या कामीही विशेष सवलती दिल्यामुळे मंडळीचे कर्जवसुलाचे काम साधारण सावकारी दाव्याप्रमाणे दिवस-गतीवर न पडता तडकाफडकी होते. हिंदुस्थानात सन १९१३ सालपर्यंत १२,३२४ अशा मंडळ्या झाल्या असून सदर सलात त्यांचे सभासद ५,७३,५३६ व भांडवल पाच कोटी रुपयांवर होते. ह्याचा फायदा सुमारे साठ लाख लोकांनी घेतला आणि हलके व्याज व सचोटीचा हिशेब ह्यामुळे त्यांची एका वर्षात वीस लाख रुपयांची बचत झाली. गेल्या साली मंडळ्यांची संख्या १५,६७३ झाली व भांडवल सात कोटी एकाहत्तर लक्षांवर जाऊन त्यांस सुमारे २५ लक्ष ४७ हजार नफा मिळून सालअखेर त्यांच्याजवळ साडेपस्तीस लाख शिल्लक उरली. गुदस्तसालपर्यंत मुंबई इलाख्यात ६९८ मंडळ्या स्थापन झाल्या, त्यांचे भांडवल रू. ६६,१३,१३५ म्हणजे अर्धकोटीवर असून त्यात सभासद ६६,७०४ होते आणि त्यांना दरसाल शेकडा सहा टक्के व्याज सुटले. त्यापैकी शेतकऱ्यांच्या सहकारी मंडळ्या ५६८, सभासद ३८,६२१ व भांडवल रू. २८,०३,८४९ आणि विणकराच्या मंडळ्या २९ व भांडवल रू. १,०६,४९० होते. नुकत्याच प्रसिध्द झालेल्या माहितीवरून असे समजते की, १९१५ च्या मार्चअखेर मुंबई इलाख्यात अशा मंडळ्यांची संख्या ८१७ पर्यंत गेली आहे. त्यांची फोड येणेप्रमाणे आहे: शेतकऱ्यांच्या मंडळ्या ६३१, बिनशेतकऱ्यांच्या १०३, कोष्ट्यांच्या २९, शेतकी सरंजाम पुरविणाऱ्या २३, धान्यभांडारे २५, सेंट्रल बँका ५ व फेडरेशन १.

परस्परसहकारी मंडळ्यांचा मुख्य फायदा हा की, कुणबी, हलके धंदेवाले व मजूर ह्यांना सावकारापेक्षा हलक्या व्याजाने कर्ज मिळते, जमाखर्चात भोळे राहत नाही व लुच्चेगिरी होत नाही. सावकारी कर्जाचे व्याज सावकार आणि तगाईचे व्याज सरकार घेते. ते काही परत गावकऱ्यांच्या घरात जात नाही. पतपेढीच्या व्याजाची गोष्ट तशी नाही. ते सहकारी मंडळीच्या सभासदांच्या

म्हणजे रयतेच्या पदरात पडते. तिची संपत्ती वाढते म्हणजे कर्ज मिळाल्याने गरज भागते आणि पुन्हा त्याचा नफाही खावयास सापडतो. तगाई मिळण्यास पाटील-कुलकर्णी, जामीनदार यांचे जाबजबाब, मुलकी अधिकाऱ्यांची चौकशी वगैरे गोष्टींमुळे कालावधी लागतो. त्वरित पैसा पाहिजे असल्यास तगाईने वेळ मारून नेता येत नाही. पुष्कळ प्रसंगी वेळ निघून गेल्यावर तगाई भेटते. पैसा पाहिजे असतो आज व तगाई मिळणार महिना - पंधरा दिवसांनी. तेव्हा कित्येक वेळा भारी व्याज कबूल करून लोक पैसा काढतात आणि तगाई मिळाल्याबरोबर तो चुकवितात. पतपेढीचा पैसा मिळण्यास इतकी दिरंगाई लागत नाही. तगाई कोणत्या कामांसाठी घ्यावयाची ती कामे ठरली आहेत. त्याखेरीज इतर कामांसाठी तगाई मिळत नाही. पतपेढीची गोष्ट तशी नव्हे. ज्या कामासाठी तगाई मिळत नाही अशा अनेक योग्य कामासाठी पतपेढीला आपल्या सभासदांना कर्ज देता येते. पुरातन काळापासून सावकार आणि कुळे ह्यांचे नाते सेव्य - सेवकाचे होऊन बसले आहे. त्यामुळे सावकारांत अरेरावी व जुलूम, कुळामध्ये मिंधेपणा व गुलामगिरी आणि दोघांमध्येही कपटाचरण शिरले आहे. दुसरे असे की, जो तो आपल्या पायापुरते पाहतो, एकंदर गावाच्या किंवा समाजाच्या हिताकडे लक्ष देऊन वर्तन करीत नाही. त्यामुळे 'हलवायाच्या घरावर तुळशीपत्र' ठेवण्याची बेजबाबदार खोड आपल्या लोकांना लागली आहे. एकाद्याला जर कोणाकडे कर्ज काढावयाचे असले आणि कर्ज देणाऱ्याने जर विचारले की, असामी कशी आहे, तर कर्ज घेणारा वाईट असला तरी आपल्या शब्दाने त्याचे काम होत असल्यास हा खुशाल त्याची शिफारस करणार. त्यातून ह्याने जर का कर्ज घेणाऱ्यापासून पानसुपारी खाल्ली असली अगर तो ह्याच्या नात्यातला असला तर मग शिफारस म्हणजे सोळा आणे उतरावयाची. समाजाच्या ह्या वर्तनाने सावकरांना फाजील दक्ष राहावे लागते आणि आपल्या पैशासाठी शिकस्तीची मजबुती करून ठेवावी लागते. व्याजाचे दर भारी होण्यास किंवा सावकारी हिशेबात खोटेपणा शिरण्यास आमच्यातली नेकीची वाण हे एक कारण असावे. जेव्हा पैसा एकट दुकट सावकाराचा नसतो आणि जनसमूहाचा समाईक म्हणजे सार्वजनिक असतो, तेव्हा तो

वाटेल तसा वेडावाकडा खर्च करण्याची लोकांना दिक्कत वाटत नाही. त्यात कोणी कासाविशी करू लागला तर त्याला धडधडीत म्हणतात की, 'वाहत्या गंगेत हात धुवून घे, खर्चनाच्याचे खर्चते आणि कोठवळ्याचे का पोट दुखते?' ह्याचा अर्थ इतकाच की, पैसा स्वतःचा नसला म्हणजे त्याच्या योग्यायोग्य खर्चाकडे कोणी प्रामाणिकपणाने व बारकाईने पाहू नये. म्हणूनच आमच्या सार्वजनिक व्यवहारात ठोकरी बसतात. ही खेदजनक स्थिती नाहीशी करण्याला पतपेढी ही उत्कृष्ट दवा आहे. तिचे वर्मच हे की, उच्चनीच भाव न धरिता एकमेकांस नडीच्या वेळी कर्ज देऊन साह्य करावयाचे आणि बोलीप्रमाणे पैसा बिनतक्रार परत करावयाचा, म्हणजे सर्वांनी बंधुत्वाने समसमान वागावयाचे. कुळाची लायकी, ऐपत ह्यांचा विचार कर्ज देताना किंवा वसूल करताना न केला तर स्वतःच्या भांडवलाला धक्का बसणार. तेव्हा मिंधेपणा, कोडगेपणा आणि परवित्ताविषयी औदासीन्य वगैरे जे वैयक्तिक व सामाजिक दुर्गुण आमच्या बहुजनसमाजाच्या हाडामांसात खिळले आहेत ते पतपेढ्यामुळे नाहीसे होऊन लोक स्वाभिमानी, दक्ष आणि जरूरीप्रमाणे स्पष्टवक्ते व नेटदार झाल्याशिवाय राहणार नाहीत, अशी उमेद धरण्यास पुष्कळ जागा आहे.

व्यापारी कसबाकडे आमच्या लोकांनी दुर्लक्ष केल्यामुळे आमची निष्कांचन स्थिती झाली आहे. ज्या वर्गाची व्यापारी दृष्टी समूळ नाहीशी झाली आहे, त्यात कुणबी हा अग्रगण्य आहे. तेव्हा जसजशा सहकारी मंडळ्या जास्त निघतील तसतसा एकंदर लोकांत विशेषतः कुणब्यात व्यापारी शिक्षणाचा व कौशल्याचा जास्त फैलाव होईल आणि हे शिक्षण जगात जे आज शंभर नंबरी व्यापारी इंग्रज लोक त्यांच्याकडून प्रत्यक्ष मिळणार आहे ही गोष्ट ध्यानात ठेवली, म्हणजे आम्ही जितक्या अशा मंडळ्या लवकर काढू तितके इष्टच आहे. ह्या मंडळ्या स्थापन झाल्याने त्यांच्या सभासदांचा फायदा होईलच होईल. पण त्यांच्या उदाहरणाने एकंदर जनतेचा फायदा झाल्यावाचून राहणार नाही. दक्षिणेतले कुणबी काय आणि इतर जाती काय, कोणालाही व्यापारी पोच किंवा पेच बिलकुल नाहीत. चांगल्या षट्शास्त्र्यांच्या प्रपंचाची

हातोटी पाहिली तरी 'आंधळे दळते आणि कुत्रे पीठ खाते' अशातलीच. बाजार कसा काय आहे, पेठेत जिनसांचे भाव काय आहेत, आपल्या गावच्या उदमी काय दराने विकतो, ह्याबद्दल माहिती मिळविण्याची खटपट न करता फार तर गावच्या गावात पडताळा पाहून माल घ्यावयाचा व खाते मांडून घ्यावयाचे आणि पैसा अगर शेतमाल हाती येईल तेव्हा तो देऊन खाते चुकते करावयाचे ही पध्दती वेदविद्येत किंवा कारकुनी कसबात निपुण अशा पुष्कळ ब्राह्मणांची दिसून येते. खाते फुगले म्हणजे चांगले वैदिक, गोसावी, पुराणिक मुलूखगिरीला निघत, हजार-पाचशे मिळवून आणीत व वाण्याच्या घरी तसेच गाठोडे रिचवीत आणि पुन्हा खाते सुरू करीत, असा परिपाठ बऱ्याच ठिकाणी नजरेस आला. कुलकर्णी वगैरे लोकांचीही सर्रास हीच वहिवाट आहे, हे त्यांच्या मुशाहिन्याच्या वेळी मामलेदारकचेरीच्या आजूबाजूला घिरटया घालणाऱ्या उदम्यांना पाहून कोणालाही ताडता येईल. कलम बहादुर ब्राह्मणसमाजाची ही परवड तर मग इतर निरक्षर समाजांची काय अवस्था असते हे प्रत्यक्ष शब्दानीच वर्णिले पाहिजे असे नाही. व्यापारपटू गुजराती, मारवाडी, लिंगायत वगैरे समाज आमच्यामध्ये शेकडो वर्षे राहत असून 'सोन्याचा गुण सवागीला' बिलकुल लागला नाही. त्यांचा व्यवहार, धूर्तपणा, मितव्यय वगैरे आमच्यात काहीएक आला नाही आणि व्यापारी कलेत आम्ही अजून अगदी वन्यावस्थेत राहिलो. त्यांनी आम्हाला भिकारी केले म्हणण्यापेक्षा श्रीमंत कसे व्हावे, संपत्ती कशी जतन करावी व वाढवावी हे आम्ही त्यांच्या मूर्तिमंत उदाहरणानेदेखील शिकलो नाही, असे म्हटले तरी चालेल. हा आमचा दोष आहे, एक तर व्यापाराकडे आमचे आनुवंशिक दुर्लक्ष आणि दुसरे असे की, पाण्यात पडल्याशिवाय पोहता येत नाही. आम्हीही आपण होऊन व्यापारात पडलो नाही आणि परप्रांतीय व्यापाऱ्यांनीही आम्हाला बोलावून आपल्या गोटात घेतले नाही. व्यापारात पडण्याची जी संधी आजवर आली नाही ती पतपेढी आज आमच्या मुठीत आणून देत आहे.

शिल्लक टाकण्याला प्रपंचाची पुष्कळ ओढाताण करावी लागते. सहकारी मंडळीत भांडवल घालावे असा निर्धार केला म्हणजे काही तरी शिल्लक पडावयाचीच. निश्चयाचे बळ। तुका म्हणे तेचि फळ॥ ही साधूकी त्रिकाली खोटी होणार नाही. तेव्हा पैसे साचविण्याला शिकणे हा पहिला धडा सहकारी मंडळीपासून शिकता येईल. शिल्लक पडलीच तर ती सुरक्षित व किफायतशीर ठेवण्याला जागा नाही. पोस्टाच्या बँकेत ठेवावी तर व्याज कमी मिळते आणि पोस्टे तरी गावोगाव आहेत कोठे? दागिन्यात गुंतलेल्या पैशाला व्याज नाही व ते झिजतात, आणि विकण्याच्या वेळी अडवून कोणी त्यांची पुरी किंमत देत नाही. ह्या सर्व गोष्टी थोड्याफार कानावरून गेल्या असल्या तरी देखील लोक दागदागिने करतात. ह्याचे कारण असे की, अडचणीच्या प्रसंगी रक्कम उभी राहते. पतपेढीवर ठेवलेली रक्कम जर चालू ठेवीत असली तर तीही अशीच वाटेल तेव्हा मिळेल व शिवाय तिच्यावर थोडेसे व्याजही मिळते. व्याज मिळविण्याची गोडी एकदा लागली, म्हणजे मनुष्य ओघाओघाने व्याजाच्या आशेने काटकसरी बनून शिल्लक टाकू लागतो. व्याज खाणे म्हणजे काय? हे पिढ्यानपिढ्या ज्या लोकांना माहित नाही अशांना व्याजाची चटक सहकारी मंडळीने लावली तर हा केवढा मोठा लाभ आहे बरे? कोणता इसम वायदा चुकविणारा नाही, शब्दाचा धड कोण नाही, थापाथुपीवर पैसा मिळविणारा कोण आहे, पैसा बुडविणारा कोण आहे, केव्हा तगादा केला असता पैसे निघतील, पैसे काढण्यास काय काय उपाय योजावेत इत्यादी गोष्टीकडे सहकारी मंडळीच्या सभासदांना अतिशय बारीक नजरेने पाहिले पाहिजे. अशी नजर गुजराती, मारवाडी ह्यांना असल्यामुळे ते तरले आणि ती दक्षिणी मंडळीत नसल्यामुळे त्यांची दुकाने बसली. गुजराती - मारवाड्यांच्या पोटात शिरून आम्ही ह्या गोष्टी शिकावयास पाहिजे होत्या, पण पोकळ घमेंडीमुळे शिकलो नाही. आता सरकारच्या देखरेखी व शिकवणीखाली सहकारी मंडळीच्या सभासदांना त्या आयत्या शिकायला सापडतील व स्वतःचे पैसे बुडण्याची भीती असल्यामुळे सभासद त्या लवकर शिकतील. तसेच, सार्वजनिक पैशाच्या व्ययाकडे कानाडोळा करण्याची जी दुर्बुध्दी आमच्यात

शिरली, ती केवळ स्वहितामुळे लयास जाईल आणि चारचौघांनी मिळून-मिसळून एकमेकांचे हित कसे साधावे ह्याचेही उत्तम वळण लागेल. वेळच्यावेळी पैसे भरण्याची सवय आम्हाला नसल्यामुळे आम्हाला व्याजही जास्त पडते आणि आमची ही सवय हिशेबात धरूनच व्यापारी पुष्कळसा नफा घेतात. आपली नाफत होईल, नुकसान होईल या भीतीने पतपेढीचे कर्जदार सभासद आपले हसे वेळच्या वेळी भरतील आणि मंडळीही स्वहितरक्षणासाठी त्याच्याबद्दल खबरदारी घेईल. सहकारी मंडळी म्हणजे गावात नीतिमान स्त्रीपुरुष बनविणारा एक परीस होईल व तिच्यामुळे गावच्या नैतिक गणतीचा आकडा चटकन मिळेल. तिच्यामुळे आमच्या भोपळसुती स्वभावाला आळा पडेल. तिच्यापासून दुसरा कोणताही नफा झाला नाही आणि वायदा टळू न देण्याची सवय जरी तिने आम्हाला लाविली तरी देखील आमचे कोटकल्याण तिने केले, असे समजण्याला हरकत नाही.

सहकारी मंडळीने देण्याघेण्याखेरीज एक गोष्ट ताबडतोब हाती घेण्यासारखी आहे. कुणबी आपला माल एक सट्टा न विकता जशी गरज पडेल तसा त्याचा मोबदला करतो. तसेच खरेदीही तो एकदम न करता तात्कालिक जरूरीप्रमाणे करतो. आज अमुक जिन्नस लागला, उपस कणगीतील धान्य आणि घे तो, दुकानदाराचा किंवा सावकाराचा तगादा आला तर घाल त्याला धान्य, आज एका धान्याचे बी आणिले, उद्या खाते आणिले, परवा घोंगडी घेतली असा त्याचा क्रम चालतो. ह्यामुळे तो विकतो त्या मालाला भरपूर किंमत येत नाही व घेतो त्याला मात्र अडून जबर किंमत द्यावी लागते. ह्यापेक्षा गावचे कुणबी मिळून सर्वांचा माल एकदम विकण्यास काढतील आणि आपल्याला सर्वसाधारणपणे लागणारे जिन्नस जर घाऊक खरेदी करतील तर त्यांना त्यांच्या मालाची भर किंमत मिळेल, आणि खरेदी जिनसाही पुष्कळ नफ्याने मिळतील. एक सट्टा माल खरेदीला थेट मोठ्या पेठेचे गिऱ्हाईक गावी येऊन उतरेल आणि पुष्कळ माल मिळतो म्हणून देववेल तितकी जास्त किंमत चढाओढीने देईल. तसेच, कुणब्यांना एकदम पुष्कळ जिनसा घेणे

असल्या म्हणजे मोठे गिऱ्हाईक म्हणून व्यापारीही सवलतीने माल देतील. त्यामुळे खेडयातील लोक आणि पेठ ह्यांच्यामध्ये व्यापार करणाऱ्यांच्या ज्या अनेक पायऱ्या आहेत, त्या मोडून त्यांचा नफा कुणबी व कसबी ह्यांच्या पदरात पडेल. कुणबी गावचा वाणी अगर हळकरी ह्यांच्या आड, तो पेठेच्या उदम्याच्या आड, तो शहरच्या उदम्याच्या आड, तो मुंबईच्या व्यापाऱ्यांच्या आड, असे ह्यांच्या आड तो त्यांच्या आड हा चरत चरत सर्व लोणी उडते आणि अखेर कुणब्याला अगर कसब्याला घट्ट ताकसुध्दा राहत नाही. व्यापार कितीही वाढला तरी हा बिचारा कोरा. 'ज्याचे त्याला आणि गाढव ओझ्याला' अशी त्याची अवस्था दिसून येते; त्याच्या लंगोटीच्या जागी पंचासुध्दा येत नाही. तेव्हा ठिकठिकाणचे व्यापारी व अडत्ये जो अधर फायदा घेतात, तो कुणब्यांच्या किंवा कसब्यांच्या हाती पडल्यास ते सुसंपन्न का होणार नाहीत? घाऊक मालाची विक्री - खरेदी करून खेडयातल्या सहकारी मंडळ्यांना हा नफा थोड्या श्रमाने मिळेल व त्याकडे त्यांनी अवश्य लक्ष द्यावे.

९. फसगत

गावमुकादमी ऊर्फ वतनी ग्रामव्यवस्थेचा वर वर विचार केला तरी एकत्र कुटुंबव्यवस्थेची आठवण झाल्यावाचून राहत नाही. एकत्र कुटुंबातील बायकामुलेसुध्दा झाडून सारी निदान बहुतेक माणसे जर अंग मोडून काम करणारी, आजे दुजे न पाहणारी, एकदिलाची, शहाणी व दक्ष असली तर एकत्र कुटुंबव्यवस्थेसारखी व्यक्तीचे, त्यांनी बनलेल्या कुटुंबाचे व एकंदर समाजाचे हित साधणारी दुसरी संस्था क्वचितच दाखविता येईल. एकटा मनुष्य कोठे कोठे डोके देईल? रोजच्या व्यवहारतदेखील त्याला दुसऱ्याचे साह्य घेतले पाहिजे. मग प्रपंच चालविण्यास किंवा प्रपंचासाठी साध्य तो धंदा करण्यास त्याला मदत व सहकार्य पाहिजे हे स्वयंसिद्ध आहे. लाकडाच्या तंगडीचे व कुबडीचे नेट घेऊन चालणाऱ्यांपेक्षा ज्याचे हातपाय अंगचेच आहेत तो कितीतरी सुखाने, अवसानाने व जलद चालतो. त्याचप्रमाणे आपली सपिंड नात्यागोत्याची, लाभवीण प्रीती करणारी, जातिवंत कनवळ्याची माणसे दूर करून धंद्यातील सामान्य हितापेक्षा ज्यांचा दुसरा संबंध नाही अशा माणसांच्या बळावर धंदा करणे धोक्याचे म्हणून तोट्याचे आहे, हे कोणीही कबूल करील. हजारो वर्षांपासून आमच्यात हुन्नरी लोक प्रचंड कारखानदार नसून घरच्याघरी आटोपसर धंदा करणारे झाले आहेत आणि आम्ही मजुरांच्या पुरवठ्याचा बिकट प्रश्न एकत्र कुटुंबव्यवस्थेच्या जोरावर बरासचा सोडविला आहे. वाटणी झाली म्हणजे सर्व वाटणीदार चाकर न राहता मालक होतात आणि एक तर मालकीची सर्व जोखीम त्यांच्यावर पडून त्यांना जरूर तितकी अंगमेहनत होत नाही, अगर मालकाचे वारे त्यांच्या अंगात शिरून त्यांना स्वतःराबण्यापेक्षा हुकमत चालविण्याची जास्त हौस वाटते व अशा प्रकारे अंगमेहनीताला घरची माणसे अपुरी पडली म्हणजे बाहेरची लावणे भाग पडते. एवंच मजुरांचा प्रश्न उपस्थित होतो. जुने गेले आणि नवे हाती आले नाही, म्हणून सध्या खेड्यात काय किंवा शहरात काय मजुरांच्या तुटवड्याची तीव्रता कशी जाणवत आहे हे सर्वश्रूत आहे. मजुरी अगर अंगमेहनत

चुकविण्याची व दुसऱ्याकडून ती करून घेण्याची प्रवृत्ती वाटण्याबरोबरच, किंबहुना त्यापूर्वी व त्यापेक्षा जास्त प्रमाणावर अलीकडे बळावत चालली आहे. तिच्यामुळे अल्पशा रोजावर 'काम द्या, काम द्या' म्हणणारी माणसे ज्या देशात रेलचेल आढळते, तेथेच आता 'मजूर नाही काय करावे, हे काम पडून राहिले, त्यात मजुरीने काही हाती लागू दिले नाही' अशी हाकाहाक ऐकू येते. एकत्र कुटुंब म्हणजे सेव्य-सेवकभावाचा सर्वतोपरी अत्यंत सुखकर व उत्तेजक म्हणून स्पृहणीय संगम होय. वाटणीपूर्वी - एक (कर्ता) मालक आणि बाकी चाकर - असे जरी नाते असते, तरी कुटुंबाच्या लाभालाभात सर्वांचेच हिताहित प्रत्यक्ष असल्यामुळे मालक तोच चाकर आणि चाकर तोच मालक असे आशापूर्ण व जबाबदार ममत्व यच्चयावत कुटुंबीयामध्ये निर्माण होते. परंतु हे विसरून घरची बहुतेक माणसे कामाची आच न धरिता कुचराई, चालढकल करू लागली, त्यांच्या मनात प्रतारणेचा प्रवेश झाला व ती आपल्या पोळीवरच तूप ओढू लागली, अवश्य तितके ज्ञान त्यामध्ये नसले, 'जाईल तर सर्वांचे जाईल, माझे एकट्याचे त्यात कितीसे जाणार, गळफास लागला तर कर्त्याच्या नरडीला, आपल्यापर्यंत येतो कोण,' अशी एकमेकांविषयी व कुटुंबाच्या समाईक हिताविषयी बेपर्वाई सुरू झाली, तर एकत्र कुटुंबाची काय गती होते? एकीकडे त्यातली मैद, चुकारतडू व खुशालचेंडू मंडळी सावलीत व आरामात दिवस काढते तर दुसरीकडे त्यातले जे मेहनती, शहाणे स्त्रीपुरुष असतात, त्यांना हाडांची काडे आणि रक्ताचे पाणी करावे लागते; कमी पडेल तेथे त्यांनाच उडी घालून खांदा द्यावा लागतो व प्रसंगानुसार खर्च करून कुटुंबाचे नाव राखावे लागते आणि कुटुंबीयांची गैरसोय, हाल दूर करावे लागतात. इतके करून पुनः भार ना उपकार, 'आमचेच होते म्हणून आमच्यासाठी धावले ह्यात जगविरहित काय केले, सावध इसमानी कुतंगळांना आपंगिले म्हणून काय झाले,' असले तर्कट चालविण्याला सर्व बैठे तयार असतात आणि अखेर वाटणीची वेळ आली म्हणजे समसमान हिस्सा न घेता, 'आम्ही अडाणी, आमच्याने काम होत नाही,' असे रडगाणे गाऊन खर्च व कर्ज दुसऱ्यांवर ढकलून रूसून फुगून ते जास्त हिस्सा उपटण्याला टपलेले

असतात. जेव्हा आपला व्यवहार आपल्या आपल्यातच होता, परंप्रांतीय व परदेशीय लोकांशी आपला नानाविध संबंध जडला नव्हता, तोपर्यंत जेथला दाणा तेथेच राहून कणसुकाळ होता, माणसांचे घर सुटत नसे व दूरवर कोणी जात नसे. त्यामुळे एकमेकांचे एकमेकांना अगत्य पडे व घरच्या, गावच्या लोकांची दशहत सर्वांना वाटून जो तो काही तरी मर्यादेने राही. तेव्हा साध्या भोळ्या घरकोंड्या काळात हा एकत्र कुटुंबव्यवस्थेचा पांगुळगाडा ओढणे फारसे जाणवले नाही. आता तशी स्थिती उरली नाही आणि पूर्वीपेक्षा जो तो अज्ञानाने म्हणा, अनुकरणाने म्हणा, किंवा चिथावणीने म्हणा, आपल्यापुरते पाहू लागला आहे. धाकट्या भावाला थोरल्या भावातून फोडून त्याला दौलत मिळवून देतो, अशा थापेवर खोटा भरणा दाखवून त्याच्या मिळकतीची पोकळिस्त खरेदी करून वाटणी झाल्यावर ती पोकळिस्त खरेदीदारांनी खुशाल गिळकृत करून 'जोग्यांनी जोडले आणि कुत्र्यांनी तोडले' अशा प्रकारचे दाखले शेकड्यांनी मोजता येतील. हे एक उदाहरण झाले, व ह्यावरून दुसरी सहज ताडता येतील. तात्पर्य एकत्र कुटुंबव्यवस्थेचा काळ गेला. आयबछुपायी करून आता पूर्वीप्रमाणे तिला सर्रास चिकटू म्हटले तर कुटुंबात आळशी, बेजबाबदार लोक जास्त निघून घरच्या दारच्या आपमतलब्यांचे आयते साधते व साधेल आणि 'मेहनती दिलगीर व चोरटे हुशार' अशातली आपल्या समाजाची स्थिती होईल. एकत्र कुटुंबव्यवस्थेचे आद्य हेतू पुढे ठेवून अलबत चाला, मनुष्य परिपूर्ण प्राणी नाही हे ध्याऱ्यात धरून कुटुंबीयांची कसूर क्षम्य मर्यादेत आहे तोपर्यंत ती मनात आणू नका, त्यांना कळकळीने हात द्या, जिव्हाळ्याच्या स्वकीयांना विनाकारण डावलून परकीयांना जवळ करू नका आणि एका दिव्याखाली दहाजण इमाने-इतबारे आनंदाने नांदा. पण केवळ स्वकीय आहेत म्हणून त्यांना निरुद्योगी ठेवून त्यांचा भार युगेच्या युगे वाहण्याने व त्यांच्या दुर्गुणावर पांघरूण घालीत राहण्याने नुसती कुटुंबहानीच होते असे नाही तर समाजावनतीही होते, ही गोष्ट पक्की लक्षात ठेवा.

गावगाडा म्हणजे एकंदर गावचे एकत्र कुटुंब; त्यात कुणबी हा कारभारी, स्थायिक वतनदार हे कुटुंबीय आणि फिरस्ते सोयरे किंवा इष्टमित्र असा घाट दिसून येतो. वेळी अवेळी परदेशस्थ-प्रवासी आमच्या गावगड्याचे फार स्तुतिपाठ गात आले आहेत आणि त्यावरून आम्ही आपली अशी समज करून घेतो की, एके काळी आमचा गावगाडा म्हणजे मानवी चातुर्याची पराकाष्ठा होती आणि आता इमानदार, वतनदार, जातधंदे, वतने नाहीशी होत चालल्यामुळे त्यात बिघाड झाला आहे. गावमुकादमानीत काही वतनदारांची योजना सरबराईकडे असे. कोणी पांथस्य आला तर त्याची बरखास्त गावखर्चाने होई. त्याला शिधापाणी द्यावयाचे व घोडे, गाडी, म्याना, वाटाडे, भोई वगैरे देऊन आपल्या हद्दीतून त्याची रवानगी करावयाची हा धारा असे. गावचे उत्पन्न बहुतेक सर्वाना वाटले जात असे व गावातच अनाथ-अपंगांच्या अन्नवस्त्राची सोय लागे. तेव्हा 'दामाशिवाय काम नाही' अशा देशातल्या पांथस्थांना फुकटच्या पाहुणचाराचे ढेकरे देताना आमचा गावगाडा स्पृहणीय दिसला, तर त्यात आश्चर्य ते कोणते? 'उपर खूब बने, अंदर राम जाने.' गावकीतील काम व दाम ह्यांचा त्यांनी जरा हिशेब पाहिला असता तर त्यांना असे आढळून आले असते की, गावचा सर्व भार कुणब्याने आपल्या माथी मारून घेतला व अडाण्यांच्या कामाचा हिशेब न घेता तो त्यांचा योगक्षेम चालवीत आहे आणि काम केले, न केले न केले, अशा बेजबाबदारीने ते कुणब्याच्या जिवावर दिवस काढीत आहेत. एकत्र कुटुंबातील कर्ते स्त्रीपुरुष व त्यांच्या छत्राखालचे नातलग ह्यांचा जो संबंध तोच कुणबी आणि अडाणी ह्यांचा होता व आहे. एकत्र कुटुंबात नाही म्हणण्याला जिव्हाळ्याची, आतड्याकातड्याची माणसे तरी असतात. गावगाड्यातील खुंटात फूट पाडण्यास कुटुंबभेद, जातिभेद, हितभेद वगैरे किती तरी स्फोटक कारणे आहेत. घटकाभर असे मानले की, गाव बसविणारे कुणबी आणि त्यांचे अडाणी सहकारी अगदी जिवास जीव देणारे होते, तरी हा भाव त्यांच्या वंशजात किती पिढ्या, किती शतके टिकणार हे गावगाड्याच्या अभिमान्यानीच प्रांजळपणे ठरवावे. 'तुझे ते माझे आणि माझे ते तुझे' ह्या

भावनेच्या आखावर गावगाडा भरला आणि कुणबी व अडाणी ह्यांची शेत-उत्पन्नात सरकत ठरली. ही भावना जसजशी कमजोर होईल किंवा युगांतराने कुणब्याला अडाण्यांचा उपयोग कामकमतरतेमुळे, कसबकमतरतेमुळे किंवा कामकुचराईमुळे जसजसा कमी होईल तसतशी ही सरकत तुटली पाहिजे किंवा तिची आणेवारी तरी फिरली पाहिजे. स्वराज्यात गावच्या दरएक बाबतीत जरी संबंध गाव एकजथ्याने जबाबदार धरला जात असे, तरी त्यात जे कोणी धंडे असतील ते पुढे होऊन सर्व भार भिडस्त कुणब्यावर घालून गावची जबाबदारी पार पाडीत. 'गावापुढे कोठे जावे' असे म्हणून तो स्वस्थ बसे आणि त्याला कोणी बोल बोलू देत नसे. कधी असेही होई की, राजाधिकारी, धर्माधिकारी किंवा बंडखोर एखाद्या गावकऱ्याबद्दल किंवा संबंध गावाबद्दल गुन्हेगारी अगर लूट गावच्या पुढाऱ्यापासून घेत आणि इतर हिस्सेरशीने त्याची भरपाई करीत. पण 'राखील तो चाखील' ह्या वहिवाटीप्रमाणे पुढाईतांच्या पदराला खार न लागता अशा बाबतीत त्यांचा उलट लाग लागे. त्याचप्रमाणे काही गावकीचा खर्च निघाला तर तो यथान्याय सर्वच देत, असे घडत नव्हते. संभावितार त्याचा भार पडावयाचा आणि कलभांड निसटून जावयाचे, असली त्याची हिस्सेरशी सामान्यातः होत असे. कुणबी आणि अडाणी ह्यांच्या बोजांची वाटणी बहुधा कुणब्याला प्रतिकूल होत असे. त्याचे उत्पन्न डोळेफोड असल्यामुळे त्याला हरभऱ्याच्या झाडावर चढवून देऊन बहुधा अलाय-बलाय अडाणी त्याच्यावर लोटीत. वतनदारांकडे नजर फेकल्यास हाच नमुना दिसेल. पाळीप्रमाणे पाटील किंवा कुलकर्ण्याची नेमणूक होते आणि नेमलेला पाटील किंवा कुलकर्णी वाकबगार नसला तर नातलग म्हणून काहीएक मोबदला न घेता त्याचे काम त्याच्या हुशार भाऊबंदास ओढावे लागते आणि त्यांच्यावर पांघरूण घालावे लागते. पाटील-कुलकर्ण्यांच्या जबाबदारी नेमलेल्या इसमावर तरी असते. महार-जागल्यांची जबाबदारी समस्त महार-जागल्यांवर असते. त्यामुळे त्यापैकी जे विशेष कुचर असतात, त्यांचा घाव जे सालस व भिऊन वागणारे असतात, त्यांना सोसावा लागतो. सुतार, लोहार, चांभार, कुंभार, न्हावी हे असाम्या वाटून घेतात. तथापि

त्यामध्ये जे विशेष तरबेज असतात त्यांच्याकडे त्यांच्या गैरहुशार भाऊबंदाच्या असाम्या जातात आणि आपले काम नीटनेटके करून घेतात. त्याबद्दल त्यांना पूर्ण मोबदला मिळतो किंवा त्या त्यांच्या असाम्या होतात असे नाही. भाऊबंदकी पेशामुळे त्यांना तसे करता येत नाही. गावच्या परगावच्या कोणीही असामीला ते साफ सांगतात की, आम्ही जर आज दुसऱ्यांच्या वतनावर पाय दिला तर तोही आमच्यावर देईल. मात्र अशा कुळांच्या शेतात गेल्यास ती त्यांना ठाराविक बलुत्याचा काही अंश देतात. कारण मामूल बलुते-आलुते त्यांना आपल्या वाट्याच्या कारूनारूला दिलेच पाहिजे. बहुतेक गावांना लोहार, सुतार, चांभार, मांग असतानाही घिसाडी, शिकलकर, कंजारी, कुंचीवाले ह्यांच्या टोळ्यांच्या टोळ्या गावगन्ना हिंडतात आणि वर लिहिलेल्या बलुतदारांचे जातधंदे करून आपले पोट भरतात. ह्या वस्तुस्थितीवरून हे उघड होते की, बलुत्यापरी बलुते घेऊन बलुतदार आपली जबाबदारी न ओळखता कामाची हेळसांड करतात आणि असामीदारांना आपली गरज त्रयस्थाला पैसे अगर धान्य देऊन भागवून घ्यावी लागते. नावाजलेले कुंभार, न्हावी, परीट आसपासच्या गावात गिऱ्हाइकी करून धान्य अगर पैसे कमावतात. तेव्हा कामासंबंधाने पाहता कारूनारूच्या अडाणीपणामुळे, कुचराईमुळे, अगर व्यापारवृद्धीमुळे त्यांचे कुणबिकीचे काम कमी पडले तरी त्यांच्या बलुत्याअलुत्याचा जो मामूल धारा पडला त्याबरहुकूम ते ते चापून घेतात आणि आपले काम वेळेवर किंवा चांगले होण्यासाठी कुणब्यांना आपल्या असामीदारांखेरीज गावच्या किंवा बिछाइती कारागिरांना धान्य अगर पैसे द्यावे लागतात. मुख्य मुद्दा असा आहे की, जातधंद्यावर उभारलेल्या वतनपध्दतीत दामाची, कामाची आणि जबाबदारीची वाटणी समतोल झाली नाही आणि कधी काळी झाली असल्यास ती गावगाड्यात तशी राहिली नाही. तिचे पारडे केव्हाच झुकले आणि म्हणून खेड्यातील बहुजनसमाज जो कुणबी त्याला नाहक बुडावे लागते.

वतनपध्दतीने वतनदारांची मूळ कामे व हक्क त्यांच्याकडे अव्याहत सर्वांशी चालू राहिले असते तरी म्हटले असते की, 'ताटात सांडले काय आणि वाटीत सांडले काय एकच.' पण तसेही झाले नाही. समाईक जबाबदारीची समतोल वाटणी न झाल्यामुळे 'बाराभाईच्या खेती' प्रमाणे वतनदारांची दक्षता कमी होऊन ते स्वहितालासुध्दा पुरते जागले नाहीत. गावगाड्याचा उपाध्याय ग्रामजोशी व तो ब्राह्मण असतो. सर्व शास्त्रांचे अध्ययन, अध्यापन करण्याचा ब्राह्मणधर्म असल्यामुळे ब्राह्मण सरस्वतीचे कट्टे उपासक झाले. लोक त्यांना प्रतिभूदेव मानीत असल्यामुळे स्वतःचे ज्ञान आणि समाजाचा पाठिंबा ह्यांच्या जोरावर बाकीच्या जातीप्रमाणे ते बहुशा अक्षरशत्रू राहिले नाहीत. तेव्हा शिक्षणाने येणाऱ्या ज्ञानामुळे त्यांनी आपली उपाध्यायवृत्ती अछेद्य ठेवण्याला आणि तिची किफायत दुसऱ्या जातींच्या घरात जाऊ न देण्याला काही हरकत नव्हती. परंतु त्यांच्या हातून असे झाले आहे काय? पाश्चात्यज्ञानरवीच्या प्रकाशाने पाऊलवाट दिसू लागून जातीजातीत नवीन निर्माण होणारे आधुनिक उपाध्याय वगळले तरी प्रत्येक जातीने व धर्माने ब्राह्मणाच्या वृत्तीचे मागेच तुकडे करून ते आपण तोंडात टाकल्याचे दिसून येते. ब्राह्मणाच्या काय आणि कोणाच्याही काय वतनाचा लचका काढण्याला तो काढणाऱ्याला रग, ओघ किंवा हिकमत असली पाहिजे, हे सांगणे नको. 'गोमा गणेश पितळी दरवाजा' हा मार्ग आमच्या स्वराज्याप्रमाणे स्वधर्मालाही लागू पडतो. करामत लढवील त्या 'नराला' आम्ही तेव्हाच 'नारायण' करतो. नखाला माती न लागू देता देवाच्या नावावर षोडशोपचार भोगण्याचा धंदा म्हटला म्हणजे तो उपाध्येपणाचा होय ही गोष्ट सर्व जातींच्या गळी उतरली, आणि हिकमती ब्राह्मणेतरांनी निरनिराळ्या देवतांचे व भक्तांचे स्तोम माजवून उपाध्यायपण पटकाविण्याला आरंभ केला. कालांतराने त्यांचे निरनिराळे संप्रदाय ठरून अमुक देवाची अर्चाही अमुक जातीने अगर पंथाने करावी अशी वहिवाट पडली. शिवाची पूजा गुरव, गोसावी, जंगम ह्यांनी; विष्णू, हनुमानाची पूजा बैराग्यांनी; देवीची पूजा भुत्ये, आराधी, गोंधळी, हिजडे ह्यांनी; बहिरवाची भराडी, कुणबी, माळी ह्यांनी; खंडोबाची वाघ्यामुर्ळ्यांनी; मरेआईची

महारामांगांनी; कृष्णाची मानभावांनी; कान्होबाची मुसलमानांनी कमाविली. राशीनच्या देवीच्या देवळात देवीपर्यंत मुसलमान जहागीरदार जातात, आपल्या हाताने प्रसाद अंगारा देतात व देवळात आपला हक्क उगवतात. पिरासंबंधाने ब्राह्मणांपासून तो यच्चयावत सर्व हिंदूंचे उपाध्येपण मुसलमानांनी पटकाविले. हिंदू हिजड्यांचा मागता मुसलमान मुंड्या आणि हिजडे व कसबिणींचा गुरू सवागी (सौभाग्य देणारा) फकीर झाला. (सवागी फकीर आपल्या स्वतःच्या हातात हिरव्या बांगड्या भरतात आणि यच्चयावत कसबिणींकडून दर पलंगामागे कमीत कमी सव्वा रूपया दक्षिणा घेतात.) आमच्यातल्या तेहतीस कोटी देवांची व अगणित साधूंच्या समाधींची पूजा सर्वत्र ब्राह्मण किंवा वर वर्णन केलेल्या वर्गाकडेच आहे असा प्रकार नाही. स्थानपरत्वे ती ब्राह्मणांपासून तो भिल्ल, कोळी, रामोशी, महार, मांग, मानभाव, मुसलमान यांच्याकडेही आहे. या स्थायिक उपाध्यायाशिवाय तिरमल, पांगूळ, वासुदेव, कानफाटे, सुपहलवे, गोसावी, बैरागी, मानभव, फकीर वगैरे फिरस्ते उपाध्याय व भिक्षुक निराळे. सारांश, असा एकही धर्म किंवा जाती नाही की जी हिंदूंच्या उपाध्येपणात व भिक्षुकीत घुसली नाही. दरएक जातीचे भिक्षुक प्राचीन काळापासून वंशपरंपरेचे पुजारी किंवा उपाध्ये म्हणजे वतनदार बनले आहेत. दर गावी असल्या वतनदारांचे व्यक्तिशः उत्पन्न व ब्राह्मणेतर भिक्षुकांचे उत्पन्न अशी वेगळाली काढली तर ब्राह्मणांपेक्षा इतर जातींचे भिक्षुक हिंदूंचा विशेषतः कुणब्यांचा पैसा कितीतरी पटीने ओढतात, अशी खात्री झाल्यावाचून राहणार नाही. ब्राह्मणवृत्तीकडून वैश्यवृत्तीकडे वळल्यास असे दिसून येते की, दक्षिण प्रांती वतनदार शेटये, महाजन, नाईक वगैरेंच्या वृत्तीवर लिंगायत, मारवाडी, गुजराती ह्यांनी जे हल्ले चढविले ते त्यांना उलटविता आले नाहीत आणि आज रोहिल्यांनी सर्वांना मागे टाकले आहे. लोहार, सुतार, चांभार या वतनदार कारुंची कामे घिसाडी, शिकलकर, बुरूड, कटारी, मोची वगैरे करतात आणि जो पैसा वर लिहिलेल्या कारुंच्या घरात जावयाचा तो ते ओढीत आहेत असे नजरेस येते. भिल्ल, कोळी, रामोशी, महार, मांग, नाईकवाडी, हवालदार वगैरे वतनदार हे पूर्वी गावचे लष्कर व पोलिस होते. त्यांनी चोर, दंडेल,

भटकणारे ह्यांच्यापासून गावचे रक्षण करावयाचे. ते त्यांच्याकडून न झाल्यामुळे अनेक परस्थ भिल्ल, नाईक, तडवी (मुसलमान भिल्ल), ठोके, तोडागिरासिये व भटकणाऱ्या चोर जाती गावच्या वतनदार बनल्या आणि जे उत्पन्न गावकरी ग्रामरक्षकांना मिळावयाचे ते दुर्जनांना व बंडखोरांना मिळू लागले. इतकी उदाहरणे पुरी आहेत. अशी अवस्था होण्याचे मुख्य कारण हे असावे की, अडाणी वतनदारांना वाटले की, कोणताही बोजा पहिल्याने कुणब्यावर पडणार व आपल्याला काही दिनचर्येची फिकीर नाही. दुसरे कारण असे दिसते की वतनदारांत जूट व तिने येणारी संघशक्ती राहिली नाही, त्यामुळे त्यांना एका मुसंडीने आपल्या व एकमेकांच्या वृत्तीवरचे मारे परतविता आले नाहीत. तिसरे कारण, काम येवो अथवा न येवो व ते कारू अगर नारू करो अथवा न करो त्यांच्या पोटापाण्याची निचिंती असल्यामुळे त्यांचे ज्ञान मंदावत गेले आणि वतनदारांच्या प्रकारात अपरिमित भरती झाल्याच्या योगाने पहिल्याने कुणब्याचे व मागाहून आपले स्वतःचे किती नुकसान आहे ह्याचे धोरण त्यांना राहिले नाही. काही असो, एवढे मात्र खरे की, गाव-गाडा मुस्तकीम राखण्यासाठी आम्ही हा जो वतनदारांचा कोट रचला आणि दुसऱ्याचा आत रिघाव होऊ घावयाचा नाही असा बेत केला, ते सर्व ढासळला.

गावगाडयाला याप्रमाणे फटी पडत गेल्या आणि त्यांत निष्कारण कोंदाकोंदी व घुसडाघुसड पुष्कळ झाली. तसेच त्याला मूलभूत जी एकत्र कुटुंबव्यवस्था तिच्यातही ओघानेच द्वैत शिरले. सर्व सपिंड आसांनी एकजुटीने उद्योग करावा; मिळाले ते एके ठिकाणी करावे आणि सर्वांनी सुखासमाधानाने एकत्र राहून त्याचा उपभोग घ्यावा, हा मूळचा कयास. परंतु आमच्या वाटण्यांना निर्बंध नाही. पैपर्यंत जंगमाची वाटणी आणि वीतभर तुकडयापर्यंत स्थावराची वाटणी होते. एकत्र-कुटुंबव्यवस्थेमुळे कुटुंबात रिकामटेकडे पुष्कळ झाले आणि जात, धर्म, वतन ह्यांनी कामे परोपरीने वाटून टाकल्यामुळे गावात बहुतेक अडाण्यांना पुरतेसे काम राहिले नाही. त्यामुळे गृहकलह,

कलागती व कपटी मसलती ह्यांना चांगला अवसर मिळाला. पूर्वी मुख्य वाटण्या वतनाच्या किंवा स्थावराच्या होत. त्या जितक्या जास्ती होतील तितके कारूनारूंना अधिक आय मिळणार. गावगाडा व कुटुंबव्यवस्था अखंड व अभेद्य चालविण्यासाठी जातिभेदाच्या अनुरोधाने वतने अस्तित्वात आली. सर्वांचा ग्रह असा ठाम झाला की, वतनदारांचे हित-अनहित परस्परांशी व कुणब्यांशी जखडून टाकले म्हणजे त्यांच्याकडून अयोग्य भेदाला मदत होणार नाही. परंतु जग इतके सात्त्विक नाही, व मनुष्यस्वभाव चंचल असतो, हे आम्ही विसरलो. 'जिकडे घुगऱ्या तिकडे उदय उदय.' तेव्हा ज्या पक्षाकडून जास्त नफा त्या पक्षाला बहुतेक वतनदार मिळत आणि घर फोडीत. जे.डी. मेनप्रभृति युरोपियन ग्रंथकारांचा असा तर्क आहे की, जितक्या वाटण्या जास्ती तितकी श्राध्दे जास्ती झोडण्याला मिळतील, म्हणून घरभेद होण्यास मुख्य कारण ब्राह्मण झाले. किफायतीवरच जर हा कार्यकारणभाव ठेवावयाचा असेल तर, विभक्त कुटुंबांतून ब्राह्मणांपेक्षा इतर कारूनारूंना पुष्कळ अधिक बलुते मिळते. ब्राह्मणाच्या बलुत्यास किंवा दक्षिणेस टंगळमंगळ केली तर चालते, पण इतरांशी तसे करून चालत नाही. काम अडते किंवा नुकसान होते. हा फरक लक्षात ठेवला तर वाटण्या होण्याला जास्त उत्तेजन ब्राह्मणेतर कारूनारूंकडूनच मिळाले असले पाहिजे, असे बोलणाऱ्याचे तोंड धरवणार नाही. कोणाच्या आपमतलबाने वाटण्यांना प्रोत्साहन मिळाले हा प्रश्न गौण आहे. शेत राखण्यासाठी कुपाटी केली व तिने शेत खाल्ले की काय असे विचारल्यास होच म्हणावे लागेल. एकत्र - कुटुंबव्यवस्था कधीही मोडू नये म्हणून वतनदार गोळा केले, आणि त्यांच्याकडून स्वार्थामुळे ह्या आद्य हेतूचे पालन झाले नाही, हे वतनांच्या आणि वाटण्यांच्या घडामोडी व त्यांत वतनदारांनी दाखविलेली पक्षांधता ह्यावरून सहज सिध्द होण्यासारखे आहे. एकत्र कुटुंब - व्यवस्थेचे मूळ आमच्यात व्यक्तिशः व समुच्चयाने हरएक बाबीत अगदी पाताळापर्यंत गेले होते. एकत्र राहण्याने एकमेकांची एकमेकांना अतिशय माया लागते व स्वकीय दुर्गुणी असला तरी त्याला सावरून धरणे, त्याचे उणे पडू न देणे हा आपला धर्म आहे असे लोक समजतात. वाटणी करण्याने कर्त्याचा नादानपणा

दिसतो व कुळाचे नाव जाते, असे सर्वजण मानतात. ह्या व अशाच इतर कारणांमुळे आमच्यात फार वाटण्या झाल्या नाहीत. सबब कितीही रखडपट्टी झाली तरी एकवट राहावे असे अजून देखील आम्हांस वाटते व डोळ्यावर कातडे ओढून आमची कुटुंबे एकत्र राहिली आहेत, ह्याचे श्रेय वतनपध्दतीकडे किंवा जातिभेदाकडे फारसे येत नाही.

वतन संपादन करणारे गुणाढ्य असले पाहिजेत, ह्याबद्दल वाद नाही आणि पुत्रवात्सल्याने त्यांना असेही वाटले असावे की, आपले सर्व गुण यावच्चंद्रदिवाकरी आपल्या संततीत अबाधितपणाने उतरतील व वाढतील. पण त्यांची ही आशा सृष्टीनियमाविरुद्ध आहे असे मानवी अनुभव सांगतो. गुणोत्कर्षाला महत्वाकांक्षा लागते आणि महत्वाकांक्षेला चढाओढीचा लकडा व बक्षिसाचे आमिष लागते. निव्वळ विद्येसाठी विद्या आणि गुणासाठी गुण कमावणारा म्हणजे नावासाठी मरणारा अवतारी पुरुष विरळा. जात व वतन ह्यांचा आणि चढाओढीचा पुरता दावा आहे. आपली भाकर आपल्याला वंशपरंपरेने मिळणार, ती कोणी काढून घेत नाही, अशी मनाची खात्री पटल्यावर आपला हात, आपली हत्यारे, आपला स्वभाव, सुधारण्याची खटपट व दगदग कोण करतो? बरे मेहनत करून कसब संपादिले आणि सुधारणा केली, तरी मामूल वहिवाटीपेक्षा गुणांप्रमाणे जास्त बलुते देऊन गुणांचे चीज कोण करणार? अंधेर नगरी बेबंद राजा, टक्का शेर भाजा और टक्का शेर खाजा, या दोहऱ्यांत वतनी पध्दतीच्या मेहनतान्याचे चांगले वर्णन आहे. दुनियेभर निरखाच्या बाबतीत लोक वहिवाटीलाच धरून बसतात आणि मामूलपेक्षा कोणी जास्त मागू लागला तर विचार न करिता ते रागावतात. युरोपियन बुटाला लोक ५।६ रूपये देण्यास कुरकुरत नाहीत. पण कातडे महाग झाल्यामुळे गोविंदा चांभाराने जोडयाबद्दल अनादी काळापासून चालत आलेल्या किमतीपेक्षा चार दोन आणे जास्त मागितले की लोक लागले त्याची निर्भर्त्सना करण्याला, का तर दोघेही वतनदार. ह्याचा परिणाम कसबी लोक आणि त्यांचे धनी या दोघांनाही म्हणजे सर्व देशाला अनिष्ट झाला आहे.

कलाकुसरी वाढेल तर माणसाच्या सुखात भर पडेल. ती वाढविण्याला कसबी लोकांना लकडा व आमिष नसल्यामुळे आमच्या ज्ञानाला रूणा लागला आणि प्रत्येक पिढी असे गाणे गात राहिली की वडिलांचे हरएक बाबीत ज्ञान, सामर्थ्य, अधिकार कोणीकडे? आताच्या दिवसांत तसे पुरुष राहिले आहेत कोठे? पुराणांतल्या कथा खऱ्या मानल्या तर अशी कबुली द्यावी लागेल की, आमच्या कौशल्याला व शक्तीला एकसारखी उतरती कळा लागली आणि ह्याचे कारण जातिधर्मात व वतनी पध्दतीत मनुष्याचा आळशीपणा, आशाळूपणा, आपमतलबीपणा वगैरे हीन गुणांचा पुरता हिशेब धरला नाही, हे असावे. गतकुळी पड जमिनीची कोणी निगा करीत नसल्याने ज्याप्रमाणे तिच्यांत एखादे झाड चुकून वाढते, पण बाकी सर्व मूठ मूठ वीत वीत उंचीची झुडपे दिसतात त्याप्रमाणे दैन्य व अपेक्षा पत्करून चढाओढ नसता केवळ उपजत अंगस्वभावाने ज्यांनी गुण संपादन करून कीर्ती मिळविली असे हरीचे लाल वतनदार कसबी लोकांमध्ये फार थोडे निघाले. आम्हांला कोठे जावयाचे आहे राजधानीत? वडिलांची वाकळ खाऊन खेड्यात मरावयाचे, वडील काय कमी शहाणे होते? जेवढी शक्य तेवढी चतुराई व सुधारणा त्यांनी करून ठेविली आहे, त्यांनी पोटापुरते शिकविले तेवढे बस्स आहे, असे म्हणणारे बहुतेक निघाले व निघतात. त्यांना वाडवडिलांचे चातुर्यसुध्दा जतन करण्याची मारामार पडली, तर नवीन कोठून येणार? त्यामुळे झाले काय की आमची शेती, तिची आउते, आमचे सामानसुमान आणि कसबी वतनदारांची हत्यारे ही हजारो वर्षे जशीच्या तशी राहिली, किंबहुना ती एकसारखी कमकस होत गेली पण त्यांत सुधारणा म्हणून झाली नाही, हे मात्र खात्रीने सांगता येईल. ही अधोगती येथेच थांबती तरी बरे होते. आमच्यात सुधारणा झाली नाही इतकेच नव्हे तर दुसऱ्यांनी केलेली सुधारणा हस्तगत करण्याचीही मारामार होऊन बसली. सुधारलेले नांगर, पंप, शेतकरी का घेत नाहीत व श्रीमंत होत नाहीत, ह्या गोष्टीचा आम्ही डोके खाजवून खाजवून विचार करतो. पैसा कोणाला नको आहे? पण शेतकरी विचार करतात की, ह्या सनंगांचा खिळा निघाला तर तो बसविण्याची पात्रता गावच्या वतनदार मिस्त्ररीत नाही; तेव्हा उठल्या बसल्या

कोठे जा मुंबईस? त्यात असली पात्रता नसली तरी त्याचे बलुते कमी पडत नाही. मग त्याने तरी ती अंगी आणण्याची यातायात का करावी? ज्या शक्तीचा किंवा अवयवांचा प्राणी उपयोग करीत नाही ती शक्ती व ते अवयव केवळ निरूपयोगाने लोप पावतात, असा सिध्दांत आहे. तेव्हा हजारो वर्षे जर आम्ही आपली कल्पना चालविली नाही, तर ती लुप्त झाली आणि आमच्यामध्ये नवीन शोध, कलृस्या, योजना बहुतकाळ झाल्या नाहीत व होत नाहीत आणि दुसऱ्याने केलेल्या सुधारणांचे आकलन व ग्रहण आमच्याकडून होत नाही, ह्यांत नवल मानण्यासारखे काही नाही. घाण्याभोवती जसा डोळे बांधून बैल एकसारखा फिरतो, त्याप्रमाणे जातकसबी लोक वडिलांनी दाखविलेल्या वाटांनी चालत आले आहेत. सुधारणा घडून येण्यास व्यक्तिवैचित्र्यास पूर्ण वाव पाहिजे. तो संप्रदाय - प्रधान वतनी पध्दतीत कसा मिळावा? वडिलांनी जे हत्यार पाच बोटांनी धरले ते जर कोणी तीन बोटांनी धरू लागला तर बाकीचे त्याचा उपहास करतील, इतकेच नव्हे तर त्याला पाण्यात पाहून वेळेला जातीबाहेर टाकतील, अशी वतनी कसब्यांची स्थिती आहे. मातकामाला वडरांची हत्यारे चांगली असे सर्वजण पाहतात. परंतु इतर जातींचे लोक मातकाम परंपरेच्या निकामी हत्यारांनी करतात. सरण डोक्यावरच महारांनी वाहिले पाहिजे, अशी रूढी आहे. तेच दुसऱ्या जातीच्या गरीब मजुरांनी किंवा गाडीत घालून नेले तर वाहतूक कमी पडेल. पण तसे करता येत नाही. दोन शिवाशेजारच्या गावांत आणि घराशेजारच्या घरांत भिन्न रूढी दिसते आणि ती पिढ्यानपिढ्या पाळावी लागते. तिच्याविरुद्ध चालता कामा नये. जातिधर्माने हिंदी समाजाला रूढीचे गुलाम केले व वतनपध्दतीने हा दोष जुलूम वाढविला. सर्कस व जादूगिरीचे उदाहरण घेऊ. गोपाळ, कोल्हाटी ह्या कसरती जाती, वाघ अस्वलांचा खेळ करणारे दरवेशी, बैलांचा खेळ करणारे तिरमल व माकडांचा खेळ करणारे कुंचीवाले, चित्तूर वगैरे पाखरांचा खेळ करणारे फासेपारधी, नाग, धामीण व नजरबंदीचा खेळ करणारे मदारी व मांगगारोडी ह्या आमच्यातल्या सर्कस व जादूगिरी करणाऱ्या वतनदार जाती होत. ह्याशिवाय मराठे, मुसलमान चाबुकस्वारीचे काम

करतात. विचार करा की, व्यक्तिवैचित्र्याला पूर्ण मुभा असती, तर युरोपियन सर्कसची सर्व कामे करण्यास ह्यांना कितीसे अधिक श्रम करावे लागले असते? पण ती नसल्यामुळे युरोपियन व एतद्देशीय सर्कसवाले खोऱ्यांनी पैसे ओढतात आणि हे गावोगाव खळी मागत व चोरीत हिंडतात. आमच्या घरातला पैसा परप्रांती किंवा परमुलखी खेचणाऱ्या कोणत्याही कला घ्या. त्या आमच्यात नाहीत, असे नाही. त्या आमच्यात आहेत. पण निःस्नेह वतनी पध्दतीत व कोंदट जातिधर्मात व्यक्तिगुणाचा परिपोष हजारो वर्षे न झाल्यामुळे त्या अगदी निकृष्ट व जर्जर स्वरूपात आहेत आणि इतर राष्ट्रांमध्ये चढाओढ व योग्य मोबदला ह्यांनी त्यांचा परिपोष केल्यामुळे त्यांना जोमदार व मोहक स्वरूप प्राप्त झाले आहे, असे दिसून येईल.

गावगाड्याची भरती करण्यामध्ये असा प्रधान हेतू स्पष्ट दिसून येतो की, सर्व प्रकारच्या हुन्नरी लोकांना स्थावरामध्ये गुरफटून घेऊन व गावात वंशपरंपरेचे उत्पन्न मिळण्याची त्यांची तरतूद करून देऊन ज्याचे त्याचे अखंड लक्ष आपापल्या कलेकडे लावावे म्हणजे गुणपोषण व गुणवृद्धी साधेल, आणि त्यांचा फायदा गावाला मिळेल. वतनवृत्ती देऊन गावगाड्याने सर्व हुन्नऱ्यांना निर्धास्त केले खरे, पण आद्य हेतूप्रमाणे ते चालतात किंवा नाही ह्याची चाळणा करण्याचे सोडून दिले. ह्या हलगर्जीपणामुळे कामकऱ्याकडे लक्ष न पुरविणाऱ्या धन्याचे चाकर ज्याप्रमाणे काम न करता आपला रोज मात्र खरा करतात, तशी गावगाड्याची अवस्था झाली व खेड्यातले हुन्नरी बहुतेक कवडीमोल झाले. आपल्या कसबात ज्याला डोके काढता आले त्यांच्या गुणांचे चीज गावात होईनासे होऊन ते गाव सोडून द्रव्यर्जनासाठी परगावी जाऊ लागले. 'ज्या गावी भरेल पोटाचा दरा तो गाव बरा.' पूर्वीच्या अमदानीत आताप्रमाणे व्यापाराचा फैलाव नव्हता, तेव्हा चांगले कसबी बहुतेक राजधान्यांत लोटत. तेथे त्यांना राजाश्रय व महदाश्रय मिळे. ह्या वैश्ययुगात राजाश्रयाची जागा व्यापाऱ्यांनी पटकावल्यामुळे आता खेड्यातले चुणचुणीत व खणखणीत लोक शहराचा रस्ता सुधरतात व ज्याच्या अंगी विशेष वकूब

नाही, असेच लोक खेडयात राहून आपला प्रपंच करतात. वतनाच्या आमिषाने खेडयात कसबी लोक डांभून ठेवून कसब जतन करण्याचा व ते वाढविण्याचा जो आद्य हेतू तो कदीमपासूनच नष्ट झाल्यासारखा आहे. कर्तव्यो महादश्रयः ह्या तत्त्वाचे अवलंबन करून पाटील, कुलकर्णी, ग्रामजोशी ह्यांनी शहरे पाहिली. सोनार, सुतार, लोहार, कासार, कुंभार, चांभार, महार, मांग वगैरे सर्वांनी हाच पंथ धरला. खेडे सोडलेल्या लोकांना जास्त पैसा मिळतो एवढे मात्र खेडयात राहिलेल्या लोकांना चटकन दिसते, पण त्यांची करामत-मेहनत मात्र पुरती दिसत नाही. खेडयात राहून त्यांच्या बरोबरीने आपली किफायत कशी होईल, ह्या विचिंतनेत ते सदैव चूर असतात. खेडयात राहूनही गुणश्रेष्ठत्वाने मनुष्य भरभराटीस येईल. परंतु फार काळापासून खेडयात तळावर गळाठा राहत आला आहे. त्यांच्यात सदगुण यावेत कसे व कोठून? गोकूळ अष्टमीच्या सुमारास काही ठिकाणी उंच लटकावलेली दही-हंडी फोडण्याचा उत्सव होत असतो. तेथे चढून जाऊन दहीहंडी पहिल्याने फोडण्याचा मान मिळण्यासाठी पुष्कळ तरुण लोक धडपड करतात. ती अशी :- जो पुढे चढून जाऊ लागतो, त्याला खाली ओढून दुसरा वर जाऊ लागतो. याचप्रमाणे तिसरा, चवथा, पाचवा करतो आणि अखेर सर्वांना खाली आणून चढून जाण्याचे ज्याला साधते, तो सदरहू मान पटकावतो. हाच नमुना खेडयातल्या लोकांचा दिसून येतो. सर्व कारूनारूंमध्ये आपसात भाडणे चालू असून हा त्याचे घर घ्यायला पाहतो, व तो याचे घर घ्यायला पाहतो. त्यांची भाऊबंदकी इतरांनाही भोवते. गावात तट पडून दुष्टावा सुरू होतो आणि परगोटातल्या लोकांच्या आगळिकी चालतात. ह्यात त्यांचा सर्व काळ जाऊन ते आपापली कामे नीट व वक्तशीर करीत नाहीत. ज्यांचे काम न केले तर उत्पन्न बुडेल अशी भीती असते, तेवढ्यांचेच काम कारूनारू करतात आणि गरीब बिनबोभाट्यांच्या असाम्यांना धाब्यावर बसवितात. अगोदरच कसब कमी, त्यात चांगले कसबी शहरात जातात आणि राहिलेल्या गळंग्यात आळस चुकारपणा ह्यांची भर पडल्यावर - खेडयाचा ज्ञानप्रवाह कसा जिवंत राहणार? तो केव्हाच आटला आणि आमच्या पूर्वजांनी किती दिवसापूर्वी तरी आम्हास बजावून ठेवले की यदीच्छसि मूर्खत्वं

ग्रामे वस दिनत्रयं। नवीनस्यागमोनास्ति श्रुतपूर्व विनश्यति॥ तळ्यामध्ये खडा टाकला म्हणजे जरी पहिले वर्तुळ खडयाभोवती होते, तरी त्याच्याभोवती दुसरे, त्याच्या भोवती तिसरे असे होता होता अखेर सर्व तळ्याभर वर्तुळे होतात. तीच स्थिती समाजाची आहे. समाजाच्या निरनिराळ्या अवयवातील गुणावगुण सर्व समाजभर पसरतात. 'आपलेच ओठ आणि आपलेच दात' व 'तोंड दाबून बुक्क्यांचा मार' असली तक्रार झाडून सर्व जातींचे व सर्व धंधांचे गावढेकरी परस्परांविरुद्ध करतात. ज्यांना पोटभर काळी आहे, असे कुणबी थोडे. तितकी नसणारे फार. अशामध्ये ज्यांना जास्त प्राप्ती मिळण्याचा संभव आहे, ते गाव सोडतात, आणि बाताबेताच्या अकलेच्या गावी राहतात. आपणाला जरी ते खेड्यांच्या इतर लोकांप्रमाणे साधे, भोळे, भाबडे, आर्जवी, बावळट व कमअकली दिसले तरी त्यांच्या विशिष्ट कसबांत ते त्याप्रमाणेच दगलबाजी करतात, आणि भाऊबंदी पेशाने (मत्सराने) त्यांना पूर्ण पछाडले आहे. सारांश, फुकटखारूपणाचे सर्व अवगुण अडाण्यांत जसे शिरले तसे अखेर ते कुणब्यामध्येही उतरले. चौकोनी चिरा बनविण्यासारखी परिस्थिती जातिधर्माने व वतनी पध्दतीने गुदमरली म्हणून कुणबी व अडाणी ह्यांचे सर्वसामान्य ज्ञान अगदी शून्यावर येऊन बसले. तसेच अनेक शतकांच्या गुलामगिरीमुळे दुसऱ्याच्या पागोट्यावर नजर ठेवण्याची खोड त्यांना लागली आणि स्वाभिमान व प्रामाणिकपणा नष्ट झाला. शेतकऱ्यांचे दावे आपसात तोडण्यासारखे लवाद गावमुनसफ खेड्यात मिळत नाहीत ते ह्यामुळेच. हा त्यांचा दोष नव्हे. जातिधर्म व त्याचे अपत्य वतनपध्दती ह्याचा हा दोष आहे. साध्याभोळ्या समाजापुरतेच का होईनात, पण तितकेसुद्धा सामाजिक व वैयक्तिक गुण असणारे सुधे लोक खेड्यांत आढळत नाहीत. तेव्हा वतनपध्दतीची चाळणा करून गुणश्रेष्ठ लोकांना त्यांच्या गुणांप्रमाणे शक्य तितकी किफायत खेड्यात होईल, अशी परिस्थिती निर्माण केल्याशिवाय खेडी ऊर्जितावस्थेत येणे अशक्य दिसते.

इतके असूनही वतनपध्दती जर स्वस्त असती तर अजूनदेखील तिला ओव्या गायल्या असत्या. पण तशातलाही प्रकार नाही. वतनदार पाटील-कुलकर्णी ह्यांचे काम सरकारला थोडेसे स्वस्त पडत असले, तरी त्यांजकडून वेळच्या वेळी पाहिजे तसे काम बिलकुल होत नाही. म्हणून मुदतशीर, चांगले व खरे काम करणारे लोक त्यांच्या जागी आले तर त्यात एकंदर जनतेचा व सरकारचा निरंतरचा फायदा होईल. महाराजागल्यांचा रयतेला आता तादृश उपयोग नसताना ते फुकट पोसावे लागतात आणि त्यांनी जे काळीपांढरीचे राखण मामूलप्रमाणे करावयाचे ते सिंधी, कोल्हाटी वगैरेकडून मोलाने करून घ्यावे लागते. कारूनारू जे काम करतात, ते रोकडीने केले असता किती बचत होईल, ह्याबद्दल बलुते - आलुते ह्या प्रकरणामध्ये माहिती दिली आहेच.

साधारणतः नवीन सनंगे करण्याला जितका खर्च येतो, तितक्या किमतीचे मुख्य बलुते कारूनारूंना डागडुजीप्रीत्यर्थ वर्षानुवर्ष घावे लागतात. रोखीने हजामत केली तर दर डोकीला खेड्यात सरासरीने सहा ते दहा आणे साल पडते पण त्याच कामासाठी न्हाव्याला बलुते रूपया - सव्वारूपयावर घावे लागते. एका गृहस्थाने आपल्या गडयाला सुतारकी - लोहारकी शिकविली. त्याला ही कामे बलुत्यापेक्षा फार स्वस्त पडतात असे कळते. कारूनारू चालढकल व चाळवण्या करतात ते खेरीज. रोखीने कोणी कुन्हाड करण्यास किंवा हजामत करण्यास किंवा आसूड सांधण्यास आला तर लोहार, सुतार, न्हावी, चांभार असाम्यांचे काम एकीकडे सारून रोकडीच्या गिन्हाडकाचे अगोदर करतील. कारूनारू आपल्या असाम्यांचे व गावकीचे जे काम करतात त्याला 'गावगुंडकी' किंवा 'बोभाटा' म्हणतात. त्यांचे आपापल्या कामात किती लक्ष असते व त्याची योग्यता ते किती समजतात, हे या शब्दावरून सिध्द होते. गावगुंडकी म्हणजे फसवेगिरी आणि बोभाटा म्हणजे तक्रार. तेव्हा ज्या कामावर आपले पिढ्यानपिढ्या पोट चालते, ते मन लावून काळजीकाटयाने न करता तक्रार न होण्यापुरते करावयाचे अशी त्यांची पिढीजाद समजूत आहे. किरकोळ बाबतीत कोण तक्रार करतो? त्यामुळे त्यांचे आयतेच साधते. आणखी असे आहे की, सर्व कारूनारू आपापल्या कामात बहुधा तरबेज

नसतात आणि असाम्यांची पिढ्यानपिढ्या रखडपट्टी व उधळपट्टी चालते. कुग्रामवस्ती नको म्हणतात ती एवढ्यासाठीच. पैसा व श्रम ह्यात कमी पडत नाही. उलट सरसकट हिशेब जुळविला तर अधिकच पडते अशी खात्री होईल. पण मोबदला मात्र कारूनारूंकडून अगदी खोटा व महागाचा मिळतो. त्यांना सध्या जी प्राप्ती होते ती त्यांच्या अकलेच्या, उद्योगाच्या मानाने बरीच अधिक आहे. ह्याला प्रत्यंतर, हक्क सोडून रोखीने काम करण्याला एकही वतनदार कबूल नाही. लोहार, सुतार, चांभार, न्हावी वगैरे बलुते सोडण्याला नाकबूल आहेत. त्याचप्रमाणे पाटील-कुलकर्णी (दुमाला गावचे) व महार - जागले. दुष्काळापासून कुणबी खरकला तो सावरत नाही. कारूनारूंची स्थिती कुणब्यापेक्षा पुष्कळ बरी आहे, इतकेच नव्हे तर त्यापैकी कित्येकजण सावकारी करून आहेत. सावकारांना विचारता पाटील - कुलकर्ण्यांशिवाय कारूनारू क्वचित कर्जबाजारी आहेत असे समजते. दुष्काळातसुद्धा कुणब्याइतकी त्यांची गाळण झाली नाही. दिसताना आपल्याला महारांची इतकी केविलवाणी स्थिती दिसते ना? पण एकंदरीत कुणब्यापेक्षा ते पुष्कळ हात राखून आहेत. सन १९०५-०६, १९११-१२ सालच्या दुष्काळात सरकारी जंगलातले गवत कापण्याला माणूस मिळेना व महारमांग काही केल्या गाव सोडून तिकडे जाईनात. पूर्वी इंजिनियर खात्याकडे महारमांग कामकऱ्यांची गर्दी असे. आता त्या खात्याच्या कारकुनांना गाठचा विसारा देऊन महारवाड्यात जोडे फाडावे लागतात तरी पुरेसे रोजंदार मिळत नाहीत. जनावरांच्या हाडकातड्याला किंमत आल्यापासून महार गावोगाव सुधारलेले दिसतात. ढोरामागे हाडके, चरबी व कातडे ह्यांचे सरासरी वीस-पंचवीस रुपये येतात. तरी त्यांना वास्तविक मिळावा तितका नफा मिळत नाही कारण हाडके, कातडी, तरवडाची साल ह्यांच्या पेठेचा बाजारभाव त्यांना माहीत नसतो. ज्याप्रमाणे रस पिणारा पिऊन जातो आणि चरकाचे तोंडदेखील पुरते माखत नाही, त्याप्रमाणे त्यांची गत झाली आहे. त्यांना ह्या जिनसा फुकट मिळत असल्यामुळे त्यांच्याजवळून त्या व्यापारी जाती हलक्या दराने घेतात. तेच व्यापारी त्या भारी दराने चांभाराला विकतात. ह्यामुळे चांभारकाम फार

महाग पडू लागले आहे. काही दिवसांपूर्वी कुणबाऊ जोडयाला आठ आणे ते सव्वा रूपया पडे, त्याला आता दोन ते तीन रूपये पडतात. मोटेची किंमत साडेपाच रूपयांपासून १५-२० रूपयांपर्यंत चढली आहे. तात्पर्य, ह्या बाबतीत कुणब्याला महार बुडवितात व महाराला व्यापारी, मिळून कुणब्याची दुहेरी बुडवणूक होते.

वतनपध्दती जशी महाग आहे तशी ती एक प्रकारची जुलमाचीही आहे. दुर्जन पतीशी संसार करताना बायका म्हणतात की, जसा पूर्वजन्मी शंकर पूजला असेल तसा मिळाला. असाम्यांनाही असे म्हणण्याची पाळी येते की, जसे पूर्वजन्मी कारू पूजले असतील तसे लाभले. पाटील - कुलकर्णी कितीही उपदव्यापी व रयतेची बाजू मांडण्यास बेवकूब असले तरी कायधाने वजा होईपर्यंत ते कशी तरी गावे करतात. गावभट ठांब्या असला तरी दुसऱ्या जाणत्या ब्राह्मणाला बोलावून त्याला दक्षिणा देऊन खेरीज गावभटाचा हक्क घावा लागतो. गावचे महार-जागले कितीही कुचर, चोरटे, गुरे-मारे असले तरी ते गावकामगारांना व रयतेला चुकत नाहीत. कारूनारू कितीही अडाणी असले तरी त्यांच्या असाम्यांनी त्यांच्याच हातून काम घेतले पाहिजे. ते त्यांच्या भाऊबंदाकडूनसुध्दा घेता कामा नये. हा जुलूम नव्हे तर काय? खंडू वारिकाची असामी जयवंतराव पाटील आहेत. खंडूजवळ हत्यारे तर नीट नाहीतच, पण त्याचा हातही जड आहे. पाटील दर खेपेला कातवतात, त्यांची लेकरे खंडवा पाहिले की पळतात व हजामतीच्या वेळी रडतात. खंडूचा भाऊ पांडू जरी चांगला कारागीर असला तरी पाटलाला खंडूला नको म्हणून पांडूला बोलावता येत नाही. हीच स्थिती सुतार, लोहार, चांभार ह्यांच्यासंबंधाने असते. पैसा अगर धान्य देऊन आपल्या पसंतीच्या कारूनारूंकडून काम घेण्याची असाम्यांना मुभा न ठेवल्यामुळे कारूनारू कसबात कमी पडू लागले व शिरजोरही झाले.

वतनपध्दतीमुळे एक अति मोठा समाजविघातक अवगुण आमच्यात शिरला; तिने सर्वाला अरेरावी, भिक्षुकी आणि चोर चाळे शिकविले. तिचा

अंमल जारी असता तर आगगाडीची तिकिटे वर्षानुवर्ष खपली नसती, आणि वतनदार व त्यांचा माल फुकट न्यावा लागता आणि इंग्रज सरकार ज्याप्रमाणे दुष्काळात चाऱ्याच्या वाहतुकीबद्दल भाडे भरपाई करते तसे काहीएक लाभले नसते. घोडे, गाडी पाहिजे असली की, ज्याजवळ गावात असेल त्याला त्याचे ग्रामबंधू तगादा लावतात. तुळशी, फुले, केळीची पाने हवी असली की, ज्याजवळ ती असतील त्याकडे मागतात व त्यांनी दिली नाहीत म्हणजे रागवतात आणि वड्याचे तेल वांग्यावर काढतात. मागणे नको आणि रागवणे नको म्हणून काही लोक हौसेच्या जिनसा जवळ बाळगीत नाहीत किंवा नामांकित उदीम करीत नाहीत. गुऱ्हाळघरची हकीकत मागे आलीच आहे. फळफळावळापासून तो लोणकडे तुपापर्यंत वाणगी मिळावी अशी इच्छा सार्वत्रिक असते. खेड्यातले श्रीमंतसुध्दा विचारतात की, तुमच्याकडे आंबे, शेंगा, कोबी झाली पण आमच्याकडे वानवळा आला नाही. एकटे दुकटे कुणबी किफायतशीर पीक करीत नाहीत ते एवढ्यासाठी की, एकटयाने केले म्हणजे ते सर्व वाणगीवारी व शेरणीवारी खपते. एखाद्याला का पुरे दिले नाही की तो दंश धरतो, आणि तो हलक्या वर्गातला असला तर ते चोरून नेतो. ह्या फुकटाफुकटीचा परिणाम रास्त कामावर होत गेला. गिऱ्हाइकाने काम करून घ्यावे, काम करणाऱ्याने वेतनासाठी हेलपाटे घालावेत आणि कसब्याने चाळवाचाळवी व कुचराई करावी, असले दुर्गुण (ह्याला गावगुंडकी कसब म्हणतात.) सर्वांमध्ये पांगले. येता येता हक्काला भिडेचे व भिकेचे स्वरूप आले. मला अमुक गुण येतो व त्याचा मोबदला अमुक घेईन, असे गुणीजन म्हणत नाहीत आणि आपणाला काय द्यावे लागणार ह्याची कल्पना उपभोक्त्यास नसते. वैद्याने औषध द्यावे आणि संभावना काय होते ह्याची चिंता करीत बसावे. मालकापुढे हजिरी द्यावयाची, तुम्ही शिरपाव द्या किंवा नका देऊ असे म्हणून गोपाळकोल्हाटी खेळ करतात, आणि ऐपतीप्रमाणे काही दिले तरी खुश होत नाहीत. बरे, त्यांची जिवावरची कामे पाहावयाला शेकडो जमतात, पण थाळी फिरण्याची वेळ आली की गर्दी ओसरते आणि खेळकरी ओरडतो की जाईल त्याचे तोंड काळे. रोख पैसे देऊन आपली गरज किंवा हौस

पुरविण्याचा सराव खेड्यात अजिबात मोडल्यासारखा झाला आहे. निदान कामाच्या मानाने रास्त पैसे देणारे घेणारे लोक क्वचित दिसतात. ह्या सार्वजनिक खोडीमुळे काम नासते, कारागिरांच्या गुणांचे चीज होत नाही व उघड हिशेबाने होणारे दाम मालकाच्या हातून सुटत नाहीत. म्हणून कामगारांत टंगळमंगळ व चोरवाटा माजून राहिला आहे आणि हे अवगुण अकलेत मोडू लागले आहेत. कामाच्या किंवा सौद्याच्या अगोदर आणि नंतर जी चहूकडे ओढाताण घासाघीस चालते, तिचे कारण 'रोख भाई ठोक' ह्या व्यवहाराला आम्ही फार दिवसांपासून पारखे झालो हे होय.

येथवर आपण गावगाड्याच्या समायिक हितासंबंधाने वतनपध्दतीचा विचार केला. आता त्यातील वतनदारांच्या हितानहिताचा त्यांच्या त्यांच्या पुरता विचार करू. खेड्यातले आघाडीचे वतनदार पाटील - कुलकर्णी. खानदेशात अशी म्हण आहे की, 'शेतात नसावा कुंदा आणि गावात नसावा निसुंदा' (कुलकर्णी). शेतात कुंदा कालवला म्हणजे जसे पीक वाढत नाही तसा गावात कुलकर्णी राहिला म्हणजे लोक सधन होत नाहीत. 'कर्त्याची किंवा करील त्याची पाटिलकी आणि भोगील त्याची संपदा' ही म्हण सर्वत्र प्रचारात आहे. 'पाटलाची घोडी' हा भाषणसंप्रदायही बराच रूढ आहे व त्याचा अर्थ असा आहे की, पाटलाच्या गोठ्यात गवताची काडी नसता घोडीवर मात्र लिंबू ठरत नाही म्हणजे ती दुसऱ्याच्या शेतात फुकट चरते. ही लोकांमध्ये पाटील-कुलकर्ण्यांची योग्यता! ह्या वरील म्हणींना अपवाद असतील पण वतनदार पाटील-कुलकर्ण्यांच्या मुशाहिन्याच्या सध्याच्या स्थितीत कानात तुळशीपत्र घालून राहणे असंभाव्य दिसते. वाढत्या महागाईत मुशाहिन्यामध्ये प्रपंच भागला नाही तर कोठे तरी पैसे मारलेच पाहिजेत. स्वराज्यात राजरोस पैसे खाण्याची रूढी पडल्यामुळे पैसे खाऊन पचविण्यात मोठी शहामत व भूषण मानीत. पैसे खाल्याबद्दल किंवा दुसऱ्याच्या डोळ्यांत धूळ टाकल्याबद्दल एकमेकांना वतनदार सहसा दोष देत नाहीत; न खाणाऱ्यांना मात्र शेळीचे गल्लू (अजागळ) म्हणून हसतात. ज्याचे नुकसान होते तो अगर त्याचे आस

मात्र ओरडतील परंतु नुकसान करणाऱ्याला दूषण ठेवणारे खेड्यात विरळा. तेव्हा परद्रव्यापहारासारख्या पातकाबद्दल साधारण लोकांना काही वाटू नये व ते कसब गणले जावे हा नैतिक अधःपात कमी आहे काय? 'जमेदारकी नरमाई,' गुरमाई उपयोगी नाही असेही म्हणतात. मिंधेपणा असला म्हणजे बाणेदार वर्तन राहत नाही. खेड्यात गेले असता पाटील - कुलकर्णी तर हांजी हांजी करणारे दिसतातच, पण त्यांच्या लहान लहान मुलांतसुद्धा पाणी दिसून येत नाही. त्यांच्या अंगातही फाजील लवचिकपणा बाणतो. जनहिताच्या दृष्टीने स्वाभिमान नाहीसा होणे बरे नाही. शिक्षणाची सोय खेड्यांत नसल्यामुळे व मुलांना परगावी ठेवण्याची ऐपत फार थोड्या वतनदार पाटील - कुलकर्ण्यांना असल्यामुळे त्यामध्ये अज्ञान फार असते आणि ते सर्व गावाला नडते. निरक्षर पाटील अनेक प्रसंगी परबुद्धीने चालून आपल्याला व आपल्या निरक्षर बंधूंना खोड्यात टाकतात. तेव्हा पाटील - कुलकर्णी आपल्या मुलाबाळांच्या पदरात वतनाची दौलत म्हणून दारिद्र्य, अज्ञान व दुर्गुण ह्याखेरीज दुसरी कोणती टाकणार आहेत? उद्योग न करता व चोरीचपाटीने कुणब्याचा माल घरात घालून संसार करण्यात भिल्ल, कोळी, रामोशी, महार, मांग वगैरे निकृष्ट जातींच्या हलक्या गावनोकरांना आज बरे वाटते. पण ही स्थिती किती दिवस टिकेल? सर्व जग काही आता डोळे मिटून बसले नाही. चोरी-चपाटीने, आळसाने किंवा लोचटपणाने प्रपंच चालवावा अशा भावनेने त्यांच्या संबंध समाजाला घेरणे ही मोठी नैतिक हानी आहे. उद्योग न करता प्रपंच चालतो म्हणून ते आपल्या मुलांना शाळेत घालीत नाहीत व हुन्नर शिकवीत नाहीत, हे अत्यंत शोचनीय आहे आणि यात ते भावी पिढीचे मोठे नुकसान करीत आहेत. बाजेवतनदारांचीही हीच स्थिती. कामापेक्षा व अकलेपेक्षा जास्त नफा पुष्कळांना मिळतो, यामुळे जास्त उद्योग करावा व ज्ञान संपादन करावे अशी इर्षा ते धरीत नाहीत. वडिलांनी पोट भरले तसे आपणही गावावर पोट भरू अशी त्यांची खातरजमा असते आणि त्यामुळे प्राथमिक शिक्षणाचासुद्धा ते फायदा घेत नाहीत. वास्तविक त्यांची कामे मोठ्या कसबाची आहेत. ही कसबे जगात झपाट्याने वाढत आहेत आणि

परकी लोकांच्या त्यावर उडया पडत आहेत. सुतार, लोहार, चांभार, न्हावी, परीट वगैरे जी हत्यारे आजकाल वापरतात त्याकडे पाहिले म्हणजे असे दिसून येते की, सर्वाजवळ परदेशी हत्यारांचा भरणा झाला आहे. ती सर्व आपल्या देशात, नव्हे, गावोगाव होत होती. पण कारूनारूंच्या अज्ञानामुळे व निरुद्योगामुळे त्यात सुधारणा झाली नाही व ती मागे पडली. हीच अवस्था त्यांच्या कसबांच्या कामाची होऊन बसली. कारूनारूंनी तयार केलेली आउते निरुपयोगी ठरून कुणबी सुधारलेली आउतकाठी घेण्याच्या मागे आहेत. चांभाराचे जोडे मागे पडून जिकडे तिकडे देशी परदेशी बूट फैलावत आहेत. पण गावच्या चांभारबोवाना काही ते काम सुधरत नाही इतकेच नव्हे तर मावळी चांभाराच्या वाहाणा घाटी चांभारांना करता येत नाहीत. जगाच्या आजच्या गरजा भागविण्यासारखे कारूनारू तयार करण्याची सोय खेडयाखेडयांनी होणे दुरापास्त आहे. त्यांनी खेडी सोडलीच पाहिजेत आणि नवीन विद्या शिकून आपला माल योग्य नफा घेऊन गावकऱ्यांना मिळेल अशी तजवीज केली पाहिजे तर त्यांचे पुढे चालेल. सारांश, कोणत्याही वतनदारांना आजच्या स्थितीत वतनापासून कायमचा फायदा आहे असे म्हणता येत नाही.

वतनपध्दतीमुळे वतनदारांचे व्यक्तिशः फार नुकसान झाले आहे. त्यांतील होतकरू मंडळीपैकी जरी कित्येक गाव सोडून अन्यत्र आपल्या बुद्धिवैभवावर आजपर्यंत कमाई करीत आले, तरी पुष्कळांची गती शेवग्याच्या झाडाच्या गोष्टीप्रमाणे झाली आहे. एक श्रीमंत कुटुंब दरिद्रावस्थेप्रत पोहोचले. त्यांच्या अंगणात एक शेवग्याचे झाड होते. त्याच्या शेंगा गुजरीत स्वतः विकल्या तर आब जातो म्हणून त्या रात्री काढून ते एका माळ्याला विकीत आणि गुपचिप तो देईल त्या किमतीवर गुजराण करीत. कुटुंबात चार - पाच भावांचा विस्तार होता. तेव्हा पाळी पाळीने कित्येकांना उपवास काढावे लागत. एक दिवस त्यांचा सोयरा रात्री मुक्कामाला आला. त्याला व लहान मुलांना जेवण्यास बसविले, व बाकीच्यांनी भूक नाही म्हणून वेळ मारून नेली. सोयरा निजला असे पाहून कारभाऱ्याने नित्यक्रमाप्रमाणे शेंगा माळ्याला दिल्या

आणि त्यांचे दाम घेतले. सोयरा जागा होता. त्याला सर्व अवस्था अगोदर माहीत होतीच आणि हा प्रकारही त्याने पाहिला. चार - पाच धडधाकट भाऊ आज जे उपवास काढतात, ते या शेवग्यामुळे अशी त्याची खात्री झाली आणि त्याने जिकडे तिकडे सामसूम झाल्यावर रात्रीतून झाड कापून काढले व कोणाला न विचारता आपल्या घराची वाट धरली. सकाळी घरात जिकडे तिकडे हाहाकार झाला. 'हगवणीला बायको आणि नागवणीला सोयरा' असे म्हणतात. ह्या सोयऱ्याने तर दहा-पाच मण धान्य पाठविण्याऐवजी अर्ध कोर भाकर देणारा शेवगाही तोडला, म्हणून सर्व त्याला शिव्याशाप देऊ लागले. तो दिवस कसाबसा गेला आणि रात्री सर्व कुटुंब एकत्र जमून त्यांनी विचार काढला की, आता घर सोडले पाहिजे. सर्व भाऊ घरंदाज व चांगले असल्यामुळे त्यांना रोजगार लागले आणि वर्ष दोन वर्षांत घर सुधारले. नंतर सर्वजण दिवाळीला घरी जमलेले पाहून तो सोयराही मुद्दाम तेथे आला, तेव्हा सर्वांनी त्याचे पाय धरले व कबूल केले की, तुम्ही झाड तोडले नसते तर आम्हाला घर सुटतेना व आमचे दारिद्र्य जन्मभर फिटतेना. ही गोष्ट लागू पडणार नाही, असे वतनदारांचे एकही घर सापडणार नाही. घरच्या घरी राहून शक्य असेल ते तेथल्या तेथे मिळवून कसा तरी कालक्षेप करावा, 'अर्धी सोडून सगळीच्या मागे जाऊ नये', ही प्रवृत्ती पुष्कळ होतकरू वतनदारांत बलवत्तर असते. ह्यामुळे त्यांच्या गुणांचा फायदा त्यांनाही मिळत नाही आणि एकंदर जनतेलाही मिळत नाही. ठशांचे काम करणारा एक गुणवान वतनदार तांबट पाहिला. तो जर मुंबईसारख्या शहरात असता, तर चार-पाच रुपये रोजाखाली जाता ना. पण त्याच्या वतनाच्या गावी त्याला अंग झाकण्याइतकेसुध्दा वस्त्र भेटेना. गाव का सोडीत नाही म्हणून प्रश्न केला तेव्हा तो म्हणाला, गाव सोडले आणि वहिवाट मोडली म्हणजे माझ्यामागे पोराबाळांना कोणी विचारणार नाही. वतनदार पाटील-कुलकर्णी व कारूनारू ह्यांच्या घराण्यात आज किती तरी उमेदवार सुग्रण लोक याप्रमाणे खिजबत पडले आहेत! पूर्वीच्या दामदुकाळ काळात हुशार लोकांचे अशा प्रकारे होणारे व्यक्तिशः नुकसान जाणवत नसे. आता ते ज्याचे त्याला तर जाणवतेच, पण

लायक लोक मागे राहून नालायक लोक त्यांची जागा घेतात हे पाहून अतिशय वाईट वाटते. वतनपध्दतीचे अभिमानी यावर असे म्हणतील की, हे सर्व जरी खरे मानले तरी एकंदरीत वतनपध्दती फार सोईस्कर आहे. रोखीने व्यवहार करण्यासाठी कुणब्याजवळ अगर इतर गावकऱ्यांजवळ वेळेवर धान्य किंवा पैसा असतो कोठे? कुणब्याचा किंवा गावढेकऱ्यांचा उधारीचा व्यवहार फायद्याचा असेल तर गोष्ट वेगळी पण तो तसा नसेल तर तो जितक्या लवकर बंद होईल आणि तो बंद करण्याच्या कामात ज्या येतील त्या अडचणी जितक्या लवकर दूर करू तितके बरे. वाण्यांना किंवा बलुतदारांना नावे ठेवून कुणब्याची स्थिती सुधारते असे नाही. त्याची स्थिती सुधारण्यासारखी परिस्थिती निर्माण केली पाहिजे. वतनपध्दती अल्प खर्चाची नाही, आणि असेल तर जो तो या वैश्ययुगात आपल्या कसबाप्रमाणे पैसे चोपून घेत असताना वतनदारांना तरी कमी वेनतावर काम करण्यास का भाग पाडावे? पूर्वीप्रमाणे ह्या राज्यात वतनदार गावाला अगर वतनाला जखडलेले नाहीत. त्यांना पोटापाण्यासाठी वाटेल तेथे जाण्याची मुभा आहे. अर्थात त्यांना गावी डांभण्याचा कोणालाही हक्क नाही. पूर्वीच्या काळी वतनपध्दतीचा कितीही उपयोग झाला असला तरी ह्या काळात ती चालविणे कोणालाही हितकर नाही. एकाद्या श्रीमंत जहागीरदाराने आपल्या भोवती मोठा थोरला परिवार जमवावा आणि पुढे संपत्ती नाहीशी झाल्यावर व परिवारापैकी पुष्कळांचे काम नाहीसे झाल्यावरही तो तसाच ठेवावा हे जसे भोपळसुती आहे, तितकेच प्रस्तुत काळी सर्व कारू-नारू गावगाड्याने म्हणजे कुणब्याने पोसणे आहे.

१०. सारासार

विवेके क्रिया आपुली पालटावी। अती आदरे शुध्द क्रीया धरावी॥

रामदास

वर्णाश्रमधर्म, जातिधर्म व वतन ही परंपरा आहे. वर्णाश्रमधर्म व्यवस्थेत व्यवसाय जन्मसिध्द झाले, आणि तदितर व्यवसाय करण्याला लोक अधर्म मानू लागले. वर्णाश्रम आता नावाला आहे, असे म्हटले तरी चालेल. व्यवसायात बारीक बारीक पोटभेद पडून ते संकीर्णवर्ण, जाती, पोटजाती व आर्येतर जमाती ह्यांच्या गळ्यात पडत गेले आणि वर्णाश्रम-धर्माची सहस्रावधी शकले जाती-धर्माच्या रूपाने दृष्टीस पडू लागली. ह्याप्रमाणे समाज अतिशय विभागला जाऊन, जो तो विभाग आपापल्या तोऱ्यांत राहून अमर्याद एककल्ली व एकधोरणी बनला. ह्याचा ढोबळ परिणाम असा झाला आहे की, हिंदू समाजाचा अष्टपैलूपणा गेला आणि आत्मसंरक्षणाच्या कामी तो लुला पडून त्याची स्वयंपूर्णता नष्ट झाली. आपला विशिष्ट व्यवसाय खेरीज करून बाकीच्या धंद्यास काही काही जाती अजिबात आचवल्या, आणि एकंदर हिंदू समाज काही धंद्यांना पूर्णपणे मुकून तो दररोजच्या व्यवहारातदेखील परधर्मीयांच्या कऱ्यात गेला आहे. जो समाज हरहुन्नरी नाही किंवा वेळ पडेल त्याप्रमाणे धंदा करण्याची ज्यात सवड ठेविली नाही तो मृतप्राय हीन दीन अवस्थेप्रत कधीना कधी पोचलाच पाहिजे. ब्राह्मण तलवारीची पर्वा करीतनासे झाले आणि क्षत्रिय तागडीला तुच्छ मानू लागले. ऐटीत आल्यावर अजूनसुध्दा मराठ-बिंडा म्हणतो पोकळ धोऱ्या ब्राह्मणाच्या लेखणीला किंवा ढेरपोट्या वाण्याच्या तागडीला कोण हाती धरतो? आणि ब्राह्मण म्हणतो लेखणीपुढे तलवारीची काय मातब्बरी? सर्व साक्षर व कलासंपन्न जातीत राकटपणा नाहीसारखा झाला आहे. शारीरिक श्रम पाहिजेत अशा सर्व धंद्यांत ह्या जातींना माघार घ्यावी लागते. श्रमसहिष्णू जातींनी जर ह्यांचे किरकोळ साधे पण

अंगमेहनतीचे काम टाकले तर ह्यांची मोठीच अडवणूक होते व होणार. खेड्यातल्या कणखर जातीचे लोक मामळभटाच्या शरीरदौर्बल्याचे सोंग मोठ्या गमतीचे व बोधप्रद आणतात आणि वर्णनही रसभरित करतात. शेत असून नांगर धरण्याची सवय नसल्यामुळे ब्राह्मणाला शेतीचे उत्पन्न भरपूर मिळत नाही. व्यापारी सदगुणांचा त्यांच्या ठायी लोप झाल्याने मारवाडी-गुजराती त्यांना पातीत घेत नाहीत. मराठा व मुसलमान ह्याखेरीज इतर दक्षिणी हिंदू जातींना सरकार पलटणीत नुसते खोकू देत नाही. कारण त्यातले लष्करी गुण झडून गेले आहेत. गुजराथ खानदेशाकडे सावकार लोक गाय-तोंड्या हिंदूपेक्षा अवसानबाज मुसलमान तगाद्याच्या कामासाठी जास्त पसंत करतात. चिकाटीच्या व धाकदडपीच्या धंद्यांत हिंदूपेक्षा मुसलमान व पार्शी अधिक यश संपादितात. ताशेवाले, गाडीवान, आतार, दरवेशी बहुतेक मुसलमान आहेत. गाय कसाई सर्व मुसलमान आहेत. वड्डर, कोल्हाटी, कैकाडी, भामटे वगैरे हिंदू जाती डुकरे पाळतात, पण जातिधर्मांमुळे त्यांचे मास विकण्याचा किफायतशीर धंदा ख्रिस्ती लोकांच्या हातात गेला आहे.

हिंदुसमाजाचा अष्टपैलूपणा नाहीसा होऊन तो ऐहिक व्यवहारांत पाहुणा झाला, इतकेच नव्हे तर धार्मिक बाबतीतही तो पराधीन झाला आहे. आले वेडसर पाहुणे। ते तो जगाचे मेहुणे।। ह्या श्रीसमर्थ उक्तीप्रमाणे जो उठला तो हिंदूनाच दोन गचांड्या देत सुटला व तेही मागासलेल्या जातीतल्या मेहुण्याप्रमाणे त्या सोशीत राहिले. हा दोष त्यांच्या युक्तायुक्तविवेकशून्यतेचा व धर्मभोळेपणाचा आहे. हिंदूंच्या धर्मकृत्यांवर महंमदीयांनी चढविलेले हक्क आणि नाथ, अगाखानी, सुफी इत्यादी पंथ उच्चरवाने सांगतात की, धर्मातसुध्दा हिंदूंना स्वतःचे म्हणून काही निर्भळ उरले नाही. हिंदू दैवतांना (देवी, खंडोबा, बहिरोबा, जोतिबा) कंदोरी करावयाची असते पण तत्प्रीत्यर्थ बकरे मारण्याला व त्याला फाट्या देण्याला बहुतेक सर्व हिंदू जातींना मुसलमान मुजावर लागतो. तेव्हा असा प्रश्न उद्भवतो की, आधी कोण? ही दैवते का मुजावर? मुर्दाड मांस न खाण्याचे कारण मलिक (पीर) तसे करू

देत नाही असे मांसाहारी हिंदू सांगतात आणि पीर क्षोभतो म्हणून मुलान्याकडून जनावर हलाल न करविता स्वतःच ते मारून खाणाऱ्या फासेपारध्यांसारख्या जातींना इतर लोक पांढरीत राहू देत नाहीत. हलक्या जातीच्या बहुतेक हिंदूंच्या देव्हान्यात पिराचे ठाणे आहे. भडोच, शहागड, उध्दपूर वगैरे पंच पिरांना मानभाव कुलस्वामी समजतात. गावी फकीर नसला तर हिंदू वर्गणीने परगावचा फकीर आणून ताबूत करतात व मोहरमांत फकीर होतात. ताबुताला नवस करून त्यांच्याखाली पोरांचे नाक-कान टोचणारे हिंदू वरिष्ठ जातीतसुध्दा आहेत. अशा वेळी सोनारांची नाहक पोळी पिकते. पिराला किंवा दग्याला लोटांगण घालताना मुसलमान दृष्टीस पडत नाही परंतु दुखण्यांतून उठले म्हणजे हिंदू लांबवर पिराला दंडवत घेत जातात व लग्नकार्य झाले म्हणजे ब्राह्मणाबरोबर फकिरांना दक्षिणा, शिधा देतात आणि पिराला ओहर-यात्रा करतात. (दंपत्ये वाजत गाजत जाऊन नैवेद्य करतात) सर्व जाती पिराला मलिदा (नवैद्य) नेतात, व मुजावराचा त्यावर फात्या घेतात. काही ठिकाणी ब्राह्मण कुटुंबेसुध्दा दावलमलिकाला हाजल निघून काळे फडके गुंडाळून हातात फावडी घेऊन दोम दोम करीत घरोघर झोळी फिरवितात. ताबूत आणि पिरांचे नवस ह्या प्रसंगी सर्व जातींचे हिंदू फकीर जेवू घालतात. हिंदू लोक देवाला नवसाने गाई, पोळ सोडतात आणि त्यांनी शेतात किंवा बाजारात कशातही तोंड घातले तरी त्यांना कोणी वारीत नाही. बकरी पिरांना फार अपाय करतात, त्याच्या तोंडचा ठोम म्हणून फुकट नाही. पिराच्या देव्हान्याला हिंदूंनी डोके लवविल्यापासून पोळाच्या जोडीला पिराचे बोकड मिळाले आणि दोघेही बाजारात व शिवारात धुमाकूळ घालतात. वांद्राच्या ख्रिस्तमातेला ख्रिस्ती लोक बहुधा नवस करीत नसावेत, परंतु हिंदूंचे मात्र येथे नारळ फुटतात. सारांश, सर्व व्यवहारात एकमेकांतून बहुतांशी फुटून निघालेल्या जातींची 'धान्याला बोळा व दरवाजा मोकळा' अशी स्थिती झाली. प्रत्येक जात, पोटजात व पंथ इतर व्यवहार आखडीत व बंद करीत जाऊन आपापली धारी झांकण्यांत गर्क झाले; पण सार्वजनिक दरवाजा मोकळा पडून त्याचा बंदोबस्त कोणालाही करता आला नाही. स्वसमाजस्थैर्यासाठी इतर

जातींशी फटकून राहण्याची जी चाल जातिभेद निर्माण करणाऱ्यांनी धर्माच्या नावावर पाडली, ती हिंदूधर्म व त्यातून निघालेले दुसरे आचारप्रधान धर्म ह्यांच्या अनुयायांच्या मुळावर आली. जी ती जात किंवा पोटजात आपापल्यापुरते पाहू लागली. समाजाचे लहान लहान तुकडे पडून कालांतराने परस्परांचे संघटन जसजसे कमी होत गेले, तसतसे ते एकमेकांना दूर धरू लागले; इतकेच नव्हे तर दुसऱ्याचे काही झाले तरी माझे तात्पुरते काम भागले म्हणजे बस्स, असा वीट येण्यासारखा आपपर भिन्नभाव सर्वत्र वाढत गेला. कातडी रंगविताना घाण सुटते. ती रंगविण्याच्या जागेबद्दल ढोर, चांभार व इतर जाती ह्यांच्या तक्रारी नेहमी चालू असतात. हीच स्थिती कुंभार, लोणारी, परीट ह्यांच्या धंद्यासंबंधाने दृष्टीस पडते. मांग लोक केकताडाचा वाख करतात. त्यासाठी ते पाण्यात भिजू घालून सडवावे लागते. ते पाण्यात भिजू घातले म्हणजे पाणी नासून त्याला दुर्गंधी येते आणि असे ऐक्यात आहे की, जर ते विहिरीसारख्या कोंडपाण्यात भिजत घातले तर तसले पाणी पोटात गेल्याने जनावरे दगावतात. लांब कोण जातो म्हणून मांग बेधडक एखाद्या कुणब्याच्या विहिरीत किंवा पाणोथ्याला केकताड भिजू घालतात. जीवदान देण्यात हिंदू व जैन पुण्य मानतात आणि तत्प्रीत्यर्थ शक्त्यनुसार पैसा खर्चितात, म्हणून फासेपारधी पाखरे धरून आणून मुद्याम हिंदू-जैनांकडे नेतात व आठ चार आणे उपटून ती सोडून देतात. सर्व जातींचे लोक मुद्याम गबर जैन किंवा हिंदू गाठून कसाबाला गाय विकण्याची हूल दाखवितात आणि तसे न करण्यासाठी त्यांजवळून पैसे घेऊन अखेर करावयाचे तेच करतात. कायदा न मोडता ज्याला जो धंदा करता येतो, तो तो करणारच. त्यापासून त्याला पराड्मुख करण्यासाठी इतर त्याची मूठ कोठवर दाबणार? ह्याप्रमाणे सार्वजनिक हित व एकमेकांचा परामर्श ह्यांविषयी बेपर्वाई वाढत गेली आणि वीत वीत टीच टीच जमातींनी भरलेला राष्ट्रपुरुष आत्महत्येच्या पंथास लागला. पायाजवळ पाहून प्रत्येक जात शाबूत ठेवण्याच्या भरात सर्व समाजाची मजबुती अंतरली, व अखेर सर्वांना सर्वांच्या एकदिल साह्याचे नेट न पोचून सर्वच संघ मोडकळीला आले आणि समाजाच्या हितानहितावर नजर

पुरविण्याइतकी दीर्घदृष्टी व समाजाला सर्व बाजूंनी सावरून धरण्याचा आवाका कोणा एकाही समाजविभागांत उरला नाही.

वतनपध्दती ही जातिधर्माच्या अपार कुंडाचा गावापुरता एक लहानसा हौद आहे. तिने जसे वतनदारांना व्यक्तिशः व समुच्चयाने तुटक, स्वार्थी व कमजोर करून एकंदर गावगाड्याचा विचका केला, तीच गती जातिधर्माने एकंदर हिंदुसमाजाची केली. जे आडात तेच पोहऱ्यात येणार. जे धंदे ज्या जातीच्या हाती पडले ते तिच्या बाहेर जाऊ नयेत, ह्या धोरणाने जातधंदे धर्माच्या पदवीस चढविले. धंदेवाल्या जातींतील व्यक्तींचा लोभ वाढून त्यांना असे वाटू लागले की, काही प्रदेशापुरता का होईना जातधंदा आपल्या विवक्षित कुळांच्या बाहेर जाऊ देऊ नये. त्यांच्या ह्या आपमतलबी धोरणाने वतन निर्माण केले. वतनांत राजाधिकाराचा अंश प्रमुख व जातिधर्मात धर्माधिकाराचा अंश प्रमुख व जातिधर्मात धर्माधिकाराचा अंश प्रमुख असतो, तथापि दोघांनाही समाजाचे पाठबळ लागते व होतेही. ज्या कारणांनी वतनी धंदे खालावले आणि अव्वल वतनदारांच्या हातून गेले, त्याच कारणांनी अव्वलच्या जातधंध्यांची तटबंदी ढासळली. जात-धंदा आणि वतन ह्या संस्था लोकसंग्रहाच्या आटोपसर बाल्यावस्थेमध्ये समाजस्थिती कशीबशी सावरून धरण्याला कितीही उपकारक असल्या तरी त्या जातीजातींमध्ये व व्यक्तींमध्ये सामाजिक जबाबदारी समतोल वाढून देण्याला, व्यक्तिगुणपोषणाला आणि त्याच्या द्वारे समुच्चयाने सर्व प्रकारच्या कौशल्यवृद्धीला पूर्णपणे असमर्थ आहेत. वतनदारीपेक्षा जातिधर्माचा व्याप फार मोठा असल्यामुळे त्याचे परिणामही फार खोल व दूरवर गेले आहेत. धंध्यात जे धर्माचे वारे शिरले, त्याचा फायदा घेऊन जी ती जात आपल्या धंध्यातला गलिच्छ किंवा कंटाळवणा भाग तोडून टाकू लागली; इतकेच नव्हे तर त्याला निषिध्दत्वाचा डाग देण्यासदेखील धीटावली आणि असली कामे करणाऱ्यांच्या स्वतंत्र पण कमी दर्जाच्या जाती बनल्या. धंध्याची प्रतिष्ठा सर्वत्र आहे आणि जगात जोपर्यंत हाताची पाच बोटे लहानमोठी असणार म्हणजे

मनुष्याच्या कर्तुकीत तफावत पडणार तोपर्यंत माणसांबरोबर धंध्यांचीही प्रतिष्ठा राहणार. धंधा करण्यास आवश्यक अशा शारीरिक, मानसिक व नैतिक गुणांवर त्याची प्रतिष्ठा साधारणतः अवलंबून असते, आणि ती त्याच्या उपयुक्ततेवर टिकते. उपयुक्तता देशकालपरत्वे बदलत जाते. तेव्हा गुण व उपयुक्तता ह्या दुहेरी कसाने धंध्याच्या शेजेत चढ-उतार होत गेला, तर तो समाजशाश्वतीस फायदेशीर होतो. एक धंधा दुसऱ्यापेक्षा प्रतिष्ठित ठरला तरी जर एक इसम त्यांना पुरून उरण्यासारखा असला तर तो ते दोन्ही हातचे जाऊ देत नाही. ते दोन्ही एकट्याला करता येणे अशक्य झाले किंवा दोन्ही करण्यापेक्षा एक करण्यातच त्याचा अधिक फायदा असला, तर तो ते दोन्ही धंधे करण्याच्या भरीस पडत नाही आणि श्रमविभागाच्या तत्त्वाने एकाच धंधाला हात घालतो. आपल्या देशात धंध्यांचे सिध्द व निषिध्द हे विभाग आणि पोट-जातिपरत्वे दिसून येणारे पोटधंधे हे गुण व उपयुक्तता किंवा श्रमविभाग ह्यापेक्षा सोवळ्याओवळ्यावर बसविले आहेत, असे वर वर पाहणाऱ्यालासुध्दा कबूल करावे लागेल. कामाला बाट नाही, हात बाटत नसतात, हे सत्य आम्ही केव्हाच झुगारून दिले आणि भरपूर काम असो वा नसो अमके काम निषिध्द म्हणून झोकून देऊन रूढीने ठरविलेले सूक्त तेवढे करून राहिला वेळ हातपाय जोडून बसत आलो. ठोंब्या ब्राह्मणाला कोळ्याप्रमाणे टोणग्यावर पखाली वाहून पैसे मिळविता येईनात किंवा चलाख महाराला लेखणी चालवून डोके काढता येईना. ह्याप्रमाणे कोणालाच आपापल्या मगदुराप्रमाणे परजातीचा धंधा करता येईना. धंधा करणाऱ्यांच्या बायकांनासुध्दा धंध्याचे काम पडू लागले म्हणजे त्या धंध्यातले काम वाढले असे म्हणता येईल. ह्या मापाने मोजू गेले तर महाराष्ट्रात तरी तशी स्थिती बरीच शतके नसावी. 'सगळी बायको साळ्याची, अर्धी बायको माळ्याची आणि ऋणकरी बायको ब्राह्मणाची' ही म्हण फार जुनी आहे आणि ती असे सांगते की, विणकाम व बागाईत शेती ह्या दोन धंध्यांतील लोकांपेक्षा इतरांना भरपूर काम पडत नव्हते. श्रमविभाग झाला पाहिजे; पण तो तोंडाकडील भाग पवित्र व शेषटाकडील अपवित्र, म्हणून वरिष्ठ जातीने तोंडाकडून व कनिष्ठ जातीने शेषटाकडून निमानिम करावा असला नसावा.

आमच्यातील पुष्कळ एकहाती होण्यासारखी कामे जातधंध्यांनी विभागून दिल्यामुळे तिकसतिंगा झाला आहे. संबंध सनंग एकहाती किंवा एकतंत्री म्हणजे एकापायाळूच्या (ददीं) नजरेखाली तयार झाले तर त्याचे सर्व भाग प्रमाणशीर करून ते सर्वांग बळकट व उपयुक्त बनविण्याकडे कारखानदाराला लक्ष देता येते. जातधर्माने ही घडी मोडली, आणि जाती व पोटजाती परस्परावलंबी धंध्यांत गैरवाकब राहून त्यांची एकहाती दोरी सुटली. परदेशगमनाला अटकाव करून पुढे प्रांताप्रांतांचे दळणवळण जातिभेदाने संपुष्टात आणिले. सिध्द-निषिध्दता व स्थानिक रूढी ह्यांच्या चरकात कसब सापडून अनुकूलता असतानाही एक जात दुसरीचा धंदा करीनाशी झाली, इतकेच नव्हे तर अरूढ पध्दतीने तो करणाऱ्याला वाळीत टाकण्यापर्यंत जातगंगा छळू लागली. अशा रीतीने आमच्यात व्यक्तिस्वातंत्र्य, व्यक्तिवैचित्र्य, चढाओढ ही पार जिरून गेली व संघटनाशक्ती लुप्तप्राय झाली आणि जो देश एकेकाळी सर्व प्रकारच्या ज्ञानात, कलांत व सुधारणांत अग्रगण्य होता, त्याचे वैभव इतिहासांतर्गत झाले. लोकांत धंध्यांची संख्या घटली व जे हुन्नर जातिधर्माच्या गाळणीतून राहिले ते गचांडया खात खात बहुतेक तळपायरीवर येऊन पडले आहेत. गेल्या खानेसुमारीत असे प्रमाण निघाले आहे की आधुनिक सुधारणेने जरी वाटेल तितक्या नवीन धंध्यांना जन्म दिला आहे, तरी आमच्यात शेकडा ९० लोक शेती व तिच्या भोवतालच्या खेडयापाडयांतून दृष्टीस पडणाऱ्या सोप्या व रासवट अशा अवघ्या सव्वीस धंध्यांत काय ते गुरफटून राहिले आहेत.

धंध्यांची जातवर परोपरी वाटणी झाल्यामुळे लहानशा कामासाठीसुध्दा दहा घरी जोडे फाडावे लागतात व तितक्यांची बोळवण करावी लागते. म्हणून एकंदर खर्चही अधिक येतो आणि कधी कधी कामाच्या निषिध्दत्वामुळे काम अडून पडते व अतोनात गैरसोय होते. हल्ली जी ती जात नीच मानलेली कामे टाकून देण्याच्या विचारात आहे. जात म्हणून ती कामे करण्याला तिला भाग पाडणे हे सध्याच्या समतेच्या युगात कोणालाच उचित नाही. बरे,

दुसऱ्या जातीच्या इसमाने ते केले तर त्याला त्याची जात वाकडे लावते. महारमांग गावोगाव रस्ते साफ करण्याचे सोडून देत आहेत. भंग्यांचा पुरवठा मुबलक नाही. शिक्षण व किफायतशीर धंदे ह्यांचा प्रसार जो जो अधिक होईल तो तो आजपर्यंत गदळ, आंगळ म्हणून नीच मानलेले धंदे करणाऱ्या जाती आपली पिढीजाद कामे सोडून आपल्या पसंतीच्या धंधांत पडतील आणि समाजाची आवश्यक कामे पुरातन जातधंध्याच्या व्यवस्थेवर पुढे चालविण्यास बेसुमार खर्च येऊन वेळेला कामकरीही मिळणार नाहीत.

एक जात दुसऱ्याच्या धंधाला निव्वळ पारखी झाल्याने जातकसबाचा मोठा बाऊ होऊन बसला आहे; तो इतका की, परजातीचा धंदा आपल्याला काही केल्या येणार नाही असे सर्वांना वाटू लागले आहे, एवढेच नव्हे तर तो त्यांना त्याज्यही वाटू लागला आहे. पहाडात राहणाऱ्या ठाकूर जातीचा माणूस मेला म्हणजे जात जमते आणि प्रेताला म्हणते, “ब्राह्मणाच्या जन्माला जाशील तर लिहून लिहून मरशील, वाण्याच्या जन्माला जाशील तर जंगलचा राजा होशील.” आणि जंगलचे राज्य कोणते म्हणाल तर ना अन्न ना वस्त्र; जंगलातले कंद आणावेत व खावेत. सोप्या हुन्नराविषयीसुद्धा लोक म्हणतात, ‘जेनो काम तेनो थाय बिजा करे तो गोता खाय’. दिवसभर ढोरासारखी मेहनत करणारा कुणबी म्हणतो ‘छे, घडीभर बसले तर कमरेला टिपरू लागते आणि हातापायाला कळा लागतात. बसून बसून माणूस उबून जाऊन फटफटीत पडावयाचे. ब्राह्मणांनीच प्रहरानुप्रहर मान वाकवून लिहित बसावे.’ कोल्हाटया उडया, दोरावर चालणे वगैरे कसरतीची कामे करणाऱ्या कोल्हाटणी म्हणतात, ‘घटकाभर तमाशा करून आम्ही दिवसभर बसून खायला सोकलो, तेव्हा आमच्याने दळणकांडण, खुरपणीमोडणी, कसची होते?’ परीट म्हणतात की, दिवसभर भट्टीजवळ बसून रक्त जाळणे आमच्याने होणार नाही आणि सुतार म्हणतात की बसून बसून चांभाराच्या टिऱ्या कशा डेऱ्यासारख्या होतात त्या पाहा. हुन्नरी जाती परजातीच्या धंधाबद्दल तरी नालायकी कबूल करतात. परंतु ऐतखाऊ कारूनारू, भिकारजाती, रातारात ५०-६० मैलांवर दरोडा मारून

परत येणाऱ्या चोरट्या जाती साफ म्हणतात की, आमच्याने हुन्नर किंवा धंद्याचे कष्ट होते तर देवाने ज्याचा जन्म त्याला कशाला लावला असता? धंद्याची पात्रता काही जन्मसिध्द नाही. जातधंद्याची जातीत कोंडी होऊन त्यातली कूस इतरांना न कळल्यामुळे 'हातचे सोडून पळत्याच्या मागे' जाण्याचा नादास इतर जाती लागत नसाव्या. पण ह्या आंधळ्या गारूडाचा परिणाम असा झाला की, धंद्यांना उर्जित दशेस नेण्यासाठी नव्या जोमाची माणसे मिळाली नाहीत आणि ते साचलेल्या डबकाप्रमाणे नासून व आटून गेले. सर्व जाती परजातीच्या धंद्यास अंतरल्या, आणि कुर्तकीच्या माणसांना हातपाय हलवायला व पसरावयाला जागा राहिली नाही व मिळेल ते जातधंद्यात मिळवून ओली कोरडी भाकर खाऊन हरी हरी म्हणत बसावे लागते आणि कोणत्याही धंद्यात माणसे जास्त असोत का कमी होवोत, त्या वधघटीचा फायदा एकंदर जनतेला मुळीच मिळाला नाही.

आपल्या समाजात रूढीचे प्राबल्य फार असल्यामुळे एखाद्या धंद्याची उपयुक्तता वाढली तरी त्याचा व तो करणाऱ्यांचा दर्जा व प्रतिष्ठा वाढण्यास मारामार पडते. वतनदारांच्या ओळीप्रमाणे जातिधर्माने निरनिराळ्या धंद्यांच्या किंवा त्यातील पोटधंद्यांच्या प्रति लावल्या आहेत. त्यामुळे जातींना व धंद्यांना कृत्रिम महत्व आले आणि देशकालमानाने अव्वलच्या प्रतिष्ठित धंद्याकडे जास्त वळतो. आमच्यात ब्राह्मणी धंदे, विशेषतः उपाध्यायपण व कारकुनी, मानार्ह गणले आहेत. ग्रामजोशी हा तिसऱ्या ओळीचा बलुतदार असून त्याला लोहार-चांभारापेक्षा उत्पन्न कमी मिळते. ही स्थिती डोळ्यांनी पाहत असतानाही उपाध्यायपण पटकावण्याकडे जितका ब्राह्मणेतरांचा ओढा दिसतो, तितका जास्त उपयुक्त व किफायतशीर पण कमी प्रतिष्ठित गणलेल्या हुन्नराकडे दिसत नाही. सुतार, गवंड्याला १-१।. रोज पडतो आणि त्यांची हजरी टिपणाऱ्या कारकुनांना ०४-०५ आणे रोज पडतो. तरी कारकुनी मिळविण्यास ब्राह्मण जितके आतुर दिसतात, तितके सुतार-गवंडी कामाला दिसत नाहीत. शारीरिक दौर्बल्य हेही ह्याचे कारण असेल, पण ते मुख्य खास नाही. विहिरी

बांधण्यात कुशल म्हणून ४००-५०० रूपये साल पाडणाऱ्या एका महाराचा ख्रिस्ती धर्म स्वीकारलेला मुलगा ६-७ रुपयांच्या मास्तरकीवर खुश दिसला. कारण मास्तरचा मान गवंड्याला नाही. एके काळी अप्रतिष्ठित मानलेल्या धंद्यांची उपयुक्तता व पैदास वाढली असूनही ते धंदे करणाऱ्यांची समाजात निष्कारण मानखंडना होते; त्यामुळे सध्या सदर धंदे करणाऱ्या व प्रतिष्ठित पण कुचकामाचे धंदे करणाऱ्या जाती ह्यांच्यामध्ये विनाकारण जळफळाट वाढतो, आणि प्रतिष्ठित धंद्यांत दाटी व उपयुक्त धंद्यांत पैस, अशी स्थिती उत्पन्न होऊन एकंदर समाजाचे सांपत्तिक व बौद्धिक नुकसान होत आहे.

ढोर, चाभार, महार, होलार, मांग, हलालखोर, मांग, हलालखोर, मांगगारोडी वगैरे जाती प्रमुखत्वे अस्पृश्य गणल्या आहेत. ह्याखेरीज इतर काही जाती अस्पृश्य समजत, पण त्यांचा विटाळ पुष्कळ कमी झाल्यामुळे त्यांचा नामनिर्देश करित नाही. हिंदुस्थानात अस्पृश्य जातींची लोकसंख्या जवळ जवळ सात कोटी आहे. ह्या जातीतले लोक ख्रिस्ती किंवा मुसलमान झाले म्हणजे त्यांचा विटाळ उडतो व वरिष्ठ जातीचे लोक त्यांना आपल्या घरात वागू देतात. परंतु जोपर्यंत ते हिंदु असतात तोपर्यंत त्यांना ते शिवत नाहीत व दाराबाहेर उभे करतात. स्पृश्य परजातीच्या हातचे पाणी ज्यांना आंघोळीला खपत नाही, त्यांनादेखील अतिशूद्र मानलेल्या जातींच्या लोकांनी पाणी भरलेल्या बाटल्यातले सोडावाटर पिण्याला चालते. अस्पृश्य जातीत स्पृश्य जातींची बहुतेक आडनावे व देवके आढळतात; इतकेच नव्हे तर पंडित, साठे, दळवी, काळे, गोरे, भांगरे, पानसरे, पाटणकर, भालेराव वगैरे ब्राह्मणांची आडनावेही त्यामध्ये आढळतात व सर्वांचे एकत्व नसले तरी ममत्व व्यक्त करतात. स्पर्शास्पर्शदोषाचे वास्तविक मूळ काही असले तरी तो आता चालू ठेवणे उभयपक्षी अनिष्ट आहे. त्यामुळे अस्पृश्य जातींचा निरंतरचा पाणउतारा होतो, त्यांना आपल्या शारीरिक व मानसिक पात्रतेप्रमाणे सर्व धंद्यांत पडता येत नाही, आणि कामाची कोंडी होते. अस्पृश्य जातीतही एक जात दुसरीचा विटाळ धरते. चांभार महाराच्या पाणोथ्याला जात नाहीत, महार मांगच्याला

जात नाहीत, इत्यादी स्पर्शास्पर्श दोष कमी होऊ लागल्याला शेकडो वर्षे झाली. इरजिकीत डफ वाजविणाऱ्या मांगाचा विटाळ कुणबी धरीत नाहीत. बाजारात, आगगाडीत किंवा जेथे हजारो मजूर जमतात, अशा इंजिनियरी कामावर ब्राह्मण पुरुष व ब्राह्मणेतर स्त्रीपुरुष शिवताशिव धरीत नाहीत. ब्राह्मणस्त्रिया मात्र ब्राह्मणेतर सर्व जातींचा विटाळ धरतात, परंतु पातळे, चिटे वगैरेनी तो संपुष्टात आणिला आहे. स्पर्शास्पर्शतेचा दोष धर्मभयाने वाढविला तसा कमीही केला आहे. देवीचे भक्त, आराधी पोतराज, महार-मांग असले तरी ब्राह्मणेतर स्त्रीपुरुष त्यांना शिवतात, कुंकू लावतात आणि हाताला हात लावून एकत्र देवीची गाणी म्हणतात. कारण विचारता ते असे सांगतात की, देवी विटाळ धरू देत नाही. शाक्तांत मांगिणीची पूजा आहे. कित्येक ठिकाणी ब्राह्मणेतर हिंदू ताबुतात फकीर होऊन मुसलमानांच्या हातची कच्ची रसई खातात आणि अहमदनगराकडे मढी, जानपिराची यवलवाडी येथे हिंदू-मुसलमानांची एक पंगत होते. जीवनकलह व शिक्षणप्रसार ह्या दोहोंच्या माऱ्यामुळे स्पर्शास्पर्शभाव व्यवहारात दिवसेंदिवस कमी होत चालला आहे, आणि तो अजिबात नाहीसा होण्याची सुचिन्हे दिसत आहेत. तर हीच भवितव्यता आपण होऊन लवकर घडवून आणली तर आपली आणि आपल्या मानवबंधूंची दिलजमाई होऊन हिंदूसमाज सत्वर एकजीव होण्याच्या मार्गाला लागेल. स्पर्शास्पर्शतेच्या स्तोमाने अस्पृश्य जातींना काही कामांची मनाई केली आहे. त्यामुळे त्यांच्या उद्योगधंद्याचे क्षेत्र कमी झाले व इतर जातींना एका कामकऱ्याच्या ऐवजी अनेक लावावे लागतात अशी उभयपक्षी नाहक बुडवणूक होत आहे. ह्याखेरीज कामाच्या कोंडीमुळे वेळेला दाम देऊनही काम होत नाही, ते वेगळेच. तेव्हा स्वच्छता व शुचिर्भूतपणा ह्यांच्या अनुरोधाने अस्पृश्य जातीच्या मार्गातली स्पर्शास्पर्शतेची उटी काढून टाकून त्यांना बारा वाटा मोकळ्या केल्याशिवाय आता गत्यंतर नाही. स्पर्शास्पर्शाचा छाप ज्या जातीवर बसला आहे त्यापैकी बहुतेकांचा जातधंदा असा आहे की, त्यात सडकून अहोरात्र मेहनत करण्याचे प्रयोजन नाही. बाळमित्र भाग १ पान २०९ 'थोरांचे हृदय' ह्या गोष्टीतील पुढे दिलेला संवाद त्यांच्या सद्यःस्थितीला पूर्णपणे

लागू पडतो. “गणोजी - नंतर त्याने माझे बेंडूस आपल्या मांडीवर बसविले, आणि तो मला पुसतो, तुमची मुले काय करीत असतात. मी म्हटले, काय करतील? कोठे झाडाखाली जाऊन फुले जमा करून आणतात, आणि त्यांचे तुरे करून विकतात. नाही त्या वेळेस काटक्या जमा करतात. तेही नाही त्या वेळेस भीक मागतात”. तो म्हणाला, “ छी छी! हे ठीक नाही. अशात जीव नाही. ह्यात ती आळशी आणि स्वच्छंदी मात्र होतील. तुम्ही मुलास काहीतरी एखादा धंदा शिकवा आणि मुलीस कोठे चाकरीस ठेवा.” सर्व धर्माच्या व जातींच्या मुलांच्या परीक्षा घेतल्या, तेव्हा असे दिसून आले की, अस्पृश्य जातीतल्या मुलांचे पासाचे प्रमाण इतरांहून जास्त पडते व काहींचा नंबरही पुष्कळ वर येतो. ह्या जाती स्वभावतः ताकददार व वस्ताद असतात. ह्या गुणांचा योग्य उपयोग करण्यासारखा रोजगार त्यांना नसल्यामुळे त्या बेलगामी, उधळमाणक्या व स्वाभिमानशून्य झाल्या आहेत. त्यांना काम दिले तर त्या गमतात व ते मन लावून करीत नाहीत. भिल्लरामोशांसारख्यासुध्दा स्पृश्य जातीतले लोक एकेक दिवस उपवास पडल्यावर मासे किंवा शिकार धरण्याला जातात. नियमित व पुरेसे काम करण्याचा त्यांना सराव असता तर त्यांची अशी अवस्था होतीना. असो. तेव्हा स्पृश्यास्पृश्य जातींच्या लोकांना पुरेसे काम मिळण्याची सोय झाल्यावाचून त्यांचा व एकंदर समाजाचा व्यवहार सुरळीतपणाने चालणार नाही.

सर्व समाज परप्रज्ञ व रूढिबध्द बनल्यामुळे फारा दिवसांच्या वहिवाटीने जातीजातींच्या गैरसोयी व दोष सर्वांच्या अंगवळणी पडत जाऊन त्यांचे त्याज्य स्वरूप कोणालाही दिसेनासे झाले आहे. रूपयाला दोन मणांची धारण होती अशा काळात जन्मास आलेल्या तेहतीस कोटी देव-देवतांचे सण उत्सव व कुलधर्म आणि अठरा पगड स्वधर्मी व परधर्मी भिक्षुकांचे हक्क सध्याच्या काळी चालविण्यात आपण विनाकारण खोरीस येतो, आणि ऋण करून सण केल्याने पुण्य लाभत नाही, असे कोणीही हिंदूला वाटेनासे झाले आहे. जातिधर्म, कुलधर्म ह्यांनी निर्माण केलेल्या व अजूनही निर्माण करीत

असलेल्या प्रतिषेधांनी तर एकंदर हिंदू समाजाला भंडावून सोडले आहे. त्यामुळे अनेक अडचणी सोसाव्या लागतात, आद्याची तोंडबंदी होते आणि ढोंगीपणा व लपंडाव वाढतात, हे बहुजनसमाजाच्या मनातसुध्दा येत नाही. महारमांगाखेरीज कोणत्याही जातीने वड, पिंपळ जाळता कामा नये; त्यामुळे वसवा एकाला आणि सरपण दुसऱ्याला अशी स्थिती होऊन महार, मांग, मुसलमान ह्यांना फुकटफाकट सरपण मिळते. ब्राह्मणाने स्नेह विकू नये ह्या आडकाठीमुळे घरी खिल्लार असले तरी हा कोरडा राहतो. गिरण्यांमध्ये तयार झालेले रंगी-बेरंगी बुंदक्यांचे पातळ अगर हव्या त्या रंगाचे चीट ह्यांना रंगीत सुताच्या लुगड्यापेक्षा विटाळ कमी धरतात, त्यामुळे गरीब साळ्याकोष्ट्यांची गिऱ्हाइकी नाहक घटते. वैदूनी कंदुरीसाठी बकरे मारले तर त्याचे कातडे विकू नये, ते विकणाऱ्याला विभूती लावून जातीबाहेर टाकतात, ह्यामुळे महार कसई ह्यांची चंगळ उडते. खुटेकर धनगरांना जाते, कंजारणीला सूप, फासेपारध्यांना दिवा व जोडा, अशा अनेक अनेगा आहेत. शेवगाव तालुक्यातील मढीच्या कान्होबाला तेल (चुना) लावले म्हणजे मढी, निवडुंगे वगैरे गावी रानात नांगर फिरत नाही, व बाळंतिणीदेखील बाजेवर निजत नाहीत. अशा प्रकारच्या प्रत्यवायांनी धर्माचा अर्थाअर्थी संबंध नाही अशा अनेक बाबतीत जातीजातींची व गावांची हानी व गैरसोय केली आहे. जातीजातींच्या दोषांचे ओंगळ स्वरूप कसे दिसेनासे झाले आहे ते पाहा. महार, मांग, हलालखोर वगैरेना व त्यांच्या पदरात उष्टया पत्रावळी टाकणाऱ्यांना त्याबद्दल काहीच दिक्कत वाटत नाही. उलट उष्टयासाठी वरील जाती धरणे घेतात. कशानेही ढोर मरो, महारमांग त्याची 'माती' खातात; कोणी दिला नाही तर आम्ही उपाशी मेलो अशी ओरड करतात व ह्या हक्कासाठी थेट सरकारपर्यंत भांडतात. व्यक्तिशः खाणाऱ्याच्या आणि एकंदर जनतेच्या आरोग्याच्या दृष्टीने हे अनाचार किती घातक आहेत बरे? ख्रिस्ती झालेले महार मांगसुध्दा वरील अनाचार सोडीत नाहीत; व ह्या कामांत मिशनऱ्यांची सर्व विद्या व मंत्र लटपटतात, हे पाहून उमेद खचते. नानाधर्माचे व पंथांचे शंख व सोट भिक्षुक आपले आयुष्य भंगडपणात, फुकटखाऊपणात घालवितात. देवाची चाकरी करण्याला फुरसत सापडावी

म्हणून आपण भिक्षा मागतो, ही त्यांची समजूत खोटी आहे. भिक्षेलाच हे लोक धर्म आणि वतन समजतात. तसेच अनेक देवदेवतांचे ब्राह्मणेतर भिक्षुक म्हणतात की, आमचे उपास्यदैवत आम्हाला भिक्षेशिवाय दुसरा धंदा सुखासमाधानाने करू देत नाही व लोकही ते खरे मानतात. हा उभयपक्षी केवढा भ्रम आहे!

धर्मविधी म्हणून ठग द्रव्यापहार व प्राणापहार करीत, हे सर्वांना माहीत आहेच. व्यभिचारी आणि गुन्हेगार पंथ व जाती ह्या जातिधर्माच्या अतिरेकाचे अत्यंत कटू फल होत. व्यभिचारी पंथात प्रमुखत्वे वाघ्ये, मुरळ्या, हिजडे, जोगतिणी, भाविणी येतात. अल्लडपणी जरी त्यांना खाण्यापिण्याची व लेण्यानेसण्याची चंगळ वाटून आपल्या पंथात काही गैर दिसत नाही, तरी प्रौढपणी कित्येकांना आपल्या जिण्याचा वीट येतो. ह्या विषयाकडे सरकारचे लक्ष लागले आहे आणि लहानपणी मुले देवाला वाहण्याच्या घातुक संप्रदायाचे निर्दालन होईल अशी खात्री वाटते. व्यभिचारी जातीत कोल्हाटी, हरदास, रामजानी, कसबी वगैरे जाती येतात. व्यभिचारी व गुन्हेगार जाती परजातीतली मुले लहानपणी विकत घेऊन आपापल्या जातीची भरती करतात. वरिष्ठ जातीतल्या कुमारिकेचे किंवा विधवेचे वाकडे पाऊल पडले तर ह्या जाती तिचे बाळंतपण चोरून करतात, तिला चोळीबांगडी करून वाटेला लावतात आणि मूल ठेवून घेतात. व्यभिचारी जातीत जी मुलगी वाणढाळ असते तिचे लग्न करतात आणि जी रूपवती असते तिला नायकीण करतात. सदरहू जातीतील पुरुषांचा हा केवढा स्वार्थत्याग आहे बरे? अशी बोलवा आहे की, बहुतेक फिरते भिकार बदफैली आहे पण त्यांचे कसब 'मांडी आड' (चोरून) चालते. जातिधर्म व जातधंदा म्हणून व्यभिचारी जातीतल्या स्त्रिया चव्हाटयावर पाल ठोकतात आणि त्यांचे आईबाप चक्क सांगतात की, आमचे वतन कसब व आमची काळी आमच्या मुलीं. कुटुंबात जसा एक कर्ता निघाला की त्याला सर्व कुटुंब पोसावे लागते, तसे नायकिणीला आपले आईबाप, भाऊ-भावजया वगैरे पुष्कळ ऐतखाऊ गोत पोसावे लागते व तिचा

घरीदारी मोठा बडेजाव असतो. एक कोल्हाटीण म्हणाली की, मी जर धंदा सोडला तर म्हातारपणी आईबाप कोठे जातील व भावांची लग्नकार्ये कशी होतील? धंदा अब्रूदार असता तर या मायाळूपणाला मोल नाही. अस्पृश्य जाती व गाढवगोतेशिवाय करून दुसऱ्या कोणत्याही जातीशी वरील जातींच्या नायकिणी धंदा करतात. अशा स्थितीत त्यांना दुर्धर रोग होण्याची, तो पिढ्यानपिढ्या अंगात मुरण्याची व लोकांत पसरण्याची किती भीती आहे हे अजमावणे कठीण नाही. व्यभिचारी जातीप्रमाणे आमच्यात सुमारे ६०।७० गुन्हेगार जाती ठरलेल्या आहेत आणि त्या सर्व जातधर्म व जातधंदा म्हणून हक्काने गुन्हे करतात. इतर जातींत संपत्तीवर किंवा विद्येवर लग्ने होतात. गुन्हेगार जातीत गुन्हे करण्यात आणि त्याप्रीत्यर्थ नाना प्रकारच्या यातना सोसण्यात जशी ज्याची परीक्षा उतरते, तसा तो नावलौकिकाला चढतो व त्याप्रमाणे त्याचे लग्न लवकर किंवा उशिरा होते. 'मनमे चंगा तो काथवट में गंगा?' ज्याचे मन ग्वाही देते की मजकडे बिलकुल गुन्हेगारी नाही, त्याला तुरुंगात टाकले तरी त्याच्या मनाला काडीइतका धक्का बसत नाही. व्यभिचारी व गुन्हेगार जाती व पंथ ह्यातील लोकांच्या मनाची स्थिती अशीच असते. त्यांना वाटते की आपला जातधंदा देवानेच आपल्याला लावला आहे, आपले आचरण जातिधर्म, कुलधर्म व संप्रदाय ह्या सर्वाना तंतोतंत धरून आहे, आणि वाडवडिलांचा धंदा आम्ही पुढे चालविला आहे; तो आपण केला नाही तर आपण कुलांगार निपजलो असे होऊन वडिलांचे नाव बुडवून आपल्या बेचाळीस कुळ्या नरकात घातल्याचे पाप आपणाला लागेल. शाकुंतलमध्ये धीवर लख्ख उत्तर करतो की - 'सहजं किल यद्विनिन्दितं न खलु तत्कर्म विवर्जनीयम्'. जातिधर्माप्रमाणे व्यभिचार किंवा गुन्हे काही दिवस केले नाहीत आणि जर एखादे अरिष्ट ओढवले तर आपला सोडला म्हणून देव व पितर कोपले नसतील ना? असे व्यभिचारी व गुन्हेगार जातीच्या लोकांच्या मनात साहजिकपणे यावयाचे. सरकार भले का तुरुंगात घालीना। शिक्षेमुळे किंवा रोग भरल्यामुळे त्यांच्या जमातीत तर त्यांची नाचक्की होत नाहीच, पण इतर समाजातही त्यांना नाळ पडत नाही!!

आपल्या घरी चाल बिघडली किंवा चोरी झाली, सुडी जळाली किंवा जनावर मारले, तर तेवढ्यापुरती इतर जातींच्या पोळलेल्या व्यक्तींच्याच डोळ्यांना काय ती त्यांच्या दुष्कर्माबद्दल टिपे येतात. परंतु असला जातिधर्म समाजविध्वंसक आहे, असे कोणालाही चुकून वाटत नाही मग त्यासाठी कष्टी होण्याचे नाव कशाला? ह्या जातीकडून दुसऱ्याची आगळीक झाली तर तदितर शिष्टाई करतात की, 'चाललेच आहे, त्यांच्या जातीचे ते कसबच आहे, त्यांनी पोट कशावर भरावे, त्याबद्दल त्यांचे घर उन्हात बांधून कसे चालेल?' इत्यादी. गोंडणीने चोळी घातली तर तिची जात तिला वाळीत टाकील व इतर लोकांची ती कटाक्षविषय होईल. व्यभिचारी व गुन्हेगार जमातीच्या लोकांच्या मनाची व शरीराची व्यक्तिशः स्थिती आणि त्यांच्या कृत्यांच्या शुभाशुभपणाबद्दल त्यांची व एकंदर समाजाची भावना ह्या दोन्ही गोष्टी त्यांचे अनाचार व दुराचार निरंतर चालू ठेवण्यास अनुकूल अशाच आहेत. व्यभिचारी व गुन्हेगार जातीचे लोक आपापल्यापरी लहानपणापासून आपल्या धंद्यासाठी योग्य असे शरीर बनविण्याची तयारी करतात. पुढे हातावर मेखा सोसता याव्या म्हणून उचले आपल्या पोरांना नित्यनियमाने बडवतात; हल्ला परतवता यावा म्हणून अंगावर चालून येणाऱ्यावर पळता पळता पायांच्या बोटानी धोंडे भिरकावण्याची विद्या कैकाडी बाळपणीच शिकवितात; दरोडेखोरांच्या घोड्यांनादेखील चोरपाऊल असते आणि बाजारवसव्या जाती लहानपणापासून आपल्या मुलींना नखरे व मुंढे हिजड्यांना चाळे शिकवितात. हे लोक ज्या समाजात वाढतात, ते त्यांचे दुष्कृत्य कुलाचार व जातिधर्म आहे, अशी त्यांची बाळपणीच समजूत घालून देतात आणि त्यात त्यांचे जसजसे पाऊल पुढे पडते तसतसे त्यांचे जातभाई त्यांना जास्त मान देतात. इतर समाजांच्याही नाकाची घाण मरत जाते, आणि अखेर त्यांना आपल्यातल्या ह्या धर्मबंधूंची व त्याबरोबर आपली अधोगती होते, असे मुळीच वाटत नाहीसे झाले आहे. उलट त्यातले लाखो भाबडे लोक ह्या अनीतिमान जातकसबाबद्दलही सकौतुक आदर दाखवितात. एखाद्या घरचा किंवा गावाचा किंवा जातीचा एखादादुसरा मनुष्य दुर्वर्तनी निघणे व संबंध घर, गाव किंवा जात एकदिलाने धर्म म्हणून दुराचार

करणारी निघणे ह्यात महदंतर आहे. पहिली स्थिती वैयक्तिक असून ती सुधारण्याला राजशासन किंवा समाजशासन उपयोगी पडते. परंतु दुसरी समाजधर्म बनून बिनतोड होते व ती सुधारण्यास कशाचाही उपयोग होत नाही. बहुजनसमाजाच्या अवगुणांना अवगुण समजत नाहीत, ते गुणांच्या व्यासपीठावर जाऊन बसतात. जेथे दुराचरणाला समाजाची अनुकूलता आहे, तेथे राजशासन फिकके व लुले पडते. ही झाली ज्या त्या जातीची अवस्था. भामटयांना चोरीच्या मालाची विल्हेवाट लावण्यास्तव सोनार सराफ पाहिजे आणि कसबी जातींचा व्यभिचार सर्व जातींशी चालतो. अशा प्रकारे ह्या जातींच्या अनीतीत इतर जाती सतत व उघड उघड पडतात आणि त्या निर्लेप सोवळ्या न राहता त्यातल्या हजारो व्यक्ती धूमधडाका दुराचारी निघतात. शेजारच्या वाईट जागेतली दूषित हवा जर आपल्या घरात व पोटात शिरते तर हरवक्त संबंध येणाऱ्या व्यभिचारी व गुन्हेगार जातीचे गुणावगुण इतर संबंधी समाजांना थोडेफार पछाडल्याशिवाय कसे राहतील? जातिभेदाचा तट ओलांडून ते परजातीत घुसणार नाहीत, असे मानणे समाजशास्त्रज्ञांच्या अनुभवाविरूद्ध आहे. हिंदुस्थानात गुन्हेगार जातींची लोकसंख्या अजमासे ५० लक्ष आणि भिकार जाती व पंथ ह्यांची लोकसंख्या ५२ लक्ष आहे. ह्या जमाती पराकाष्ठेच्या चलाख, कल्पक, धाडसी, चिकाटीच्या व श्रमसहिष्णू आहेत. इतक्या लोकांच्या असल्या गुणांचा समाजाला उपयोग होऊ नये ह्यापरते ह्या जातीवर, त्यातील लोकांवर व आमच्या एकंदर समाजावर दुर्दैव ते कोणते ओढवणार!!!

पूर्वीच्या राजवटीत जातीजातींची व गावकीची बंधने फार कडक असल्यामुळे आणि कायद्यांचा इतका कीस काढीत नसल्यामुळे जातीजातीच्या उपद्व्यापावर एकंदर जनतेचा बराच सक्त दाब असे. व्यभिचारी जातींनी घरंदाज कुटुंबांतली बाई काढून नेली तर वेळेला गावकरी संबंध जातीला ठोकून काढावयाचे, त्यांची पाले जाळावयाचे व पुनः त्यांना गावात पाऊल घालू घावयाचे नाहीत. 'मारक्या म्हशीच्या माथां घाव', ह्या न्यायाने

गावमुकादमानीत वहिमी दरोडेखोरांना सुळावर चढविण्यात पुराव्याची कमतरता आड येत नसे. म्हणून सर्व गुन्हेगारांना अलोट जरब असे. गुन्हेगार व व्यभिचारी जाती पुष्कळ ठिकाणी वतनदार होत्या. दळणवळण जुजबी असल्यामुळे सर्वच समाजात एकमेकांना एकमेकांची मुरवत असे, अपराध दडविण्यास सवड नसे, आणि गुन्ह्यांचा बोभाटा तेव्हाच होई. पूर्वी खर्चाच्या व चैनीच्या बाबीही थोड्या असत व मादक पदार्थाची आताप्रमाणे बंदी नसे. त्यामुळे पेंढार, बंडखोर सोडले तर गुन्हेगार जातींची भूक खाण्यापिण्याच्या किंवा थोड्याफार कपड्यांच्या व पैशाच्या नडीपलीकडे नसे. त्यामुळे बहुतेक गुन्हे पोटासाठी होत. आता सर्वच बदलले आणि गुन्ह्यांना व्यापारी स्वरूप आले आहे. पूर्वी महार फार झाले तर मासांसाठी, जोड्यापुरत्या कातड्यासाठी किंवा किरकोळ अदावतीने एखाददुसरे जनावर मारीत. व्यापारानिमित्त हिंदुस्थानात दरवर्षी सुमारे सव्वाकोट जनावरे मरतात, पैकी अर्धलाख मुंबई इलाख्यात मारली जातात आणि त्यांची किंमत पंधरा - वीस लाख रूपये येते. हल्ली कातडी व हाडके मिळून दरसाल सव्वा - दीड लाख मण माल परदेशी जातो. बहुतेक कातडे अमेरिका व जर्मनीत जाते आणि त्याला भावही चांगला येतो. त्यामुळे गुरे मारणे हा एक रोजगार झाला आहे आणि हाडका-कातड्यांचे व्यापारी महारमांगांना पैसे चारून गुरे मारवितात. खानदेशात भिल्ल पूर्वी स्वतःपुरती दारू गाळीत व खाण्यापिण्यापुरत्या लहानसान चोऱ्या करीत. वाणी लोक त्यांच्यामध्ये राहावयास आल्यानंतर ते मोठाले गुन्हे करू लागले आणि चोरीचा माल बहुतेक फुकटात मिळून वाणी मात्र गबर झाले व भिल्ल पूर्वीप्रमाणेच अन्नाला महाग दिसतात. हीच स्थिती सर्वत्र असणार. काही व्यापाऱ्यांनी गुन्हेगार चाकरीस ठेवल्याचा बोभाटा आहे. ते गुन्ह्यात सापडले तर खटला चालविण्यासाठी सदर व्यापारी त्यांच्यातर्फे वकील देतात आणि ते तुरुंगात गेले तर त्यांच्यामागे त्यांची बायकापोरे पोसतात. आपलपोट्या, अक्कलवान समाजाचा अकलमंद समाजाशी संबंध जडला, म्हणजे अकलमंदाची अधिक अवनती होते, हा समाजशास्त्राचा सिध्दांत आहे. हल्लीच्या मंवंतरात गुन्हे छपविण्याची साधने वाढली आहेत. नानाप्रकारच्या

विलासाच्या व चैनीच्या चिजांनी बाजार फुलले आहेत व त्या पैशाने प्राप्त होतात. दुसऱ्याच्या हितानहिताचा विचार न करता पैसा पैसा करणाऱ्यांची संख्या उमाप वाढत आहे व दुराचारी जातींचा संबंध अनेक तऱ्हांच्या सज्जनदुर्जन, देशी परदेशी व्यापाऱ्यांशी आला आहे. ह्या सर्व गोष्टींचा विचार केला असता संबंध जातीच्या जाती दुराचरणी ठेवणे म्हणजे न विचारता चोराला वाट सांगत सुटणे आहे की नाही, हे ज्याचे त्याने आपल्या अंतर्दामी शोधवे.

ज्या त्या वस्तूमध्ये व कृत्यामध्ये धर्म घुसडल्यामुळे हिंदू लोकांमध्ये धर्मभोळेपणा वाढत जाऊन हिंदू समाजाचा कोंडमारा झाला आहे आणि धर्माच्या बाबीच्या अनेक प्रकारच्या भाराखाली तो पार गुदमरून चेंगरून गेला आहे. तेव्हा पहिल्याने त्याच्यावरील बोजे एकीकडे सारले पाहिजेत. सारासारीला बाहेरून शेज लावावयाचे म्हटले म्हणजे ना हिंदू ना मुसलमान, ही जी वटवाघुळासारखी आमची अवस्था झाली, ती नाहीशी केली पाहिजे. तेहतीस कोटी देवांच्या भगतांनी पिरापुढे ऊद जाळण्यात किंवा पैसा, सुपारी, नारळ, खारीक ठेवण्यात, ताबुतात हैदोस घालण्यात, दहापाच फकीर जेऊ घालण्यात, हिजड्यांना किंवा सवागी फकिरांना दक्षिणा देण्यात, महमंदी धर्म वाढतो किंवा एकंदर मुसलमान समाजाला मोठेसे द्रव्यसाह्य मिळते असे नाही. होत असल्यास त्यात महमंदीयांची धर्महानीच होते, असे प्रांजलपणे कबूल करावे लागेल. पण असल्या ओढाळपणाने हिंदूंचे मात्र सर्व प्रकारे नुकसान होत आहे. धर्म एका विशिष्ट लोकसमुदायासाठी केलेला नसून संबंध चराचर जगासाठी आहे व कोणत्याही धर्मातील ग्राह्यांश कोणत्याही धर्मानुयायांनी पत्करावा. त्याप्रमाणे आमच्या दावल मलिकी हिंदूंनी काही पत्करला आहे काय? त्यांनी फक्त 'पिरगोबा! सुनेने माझ्या मुलाला मोहिनी घातली, ती जर माझ्याशी धरलेला अबोला सोडील तर लोटांगणाचे पाच गुरुवार करीन' असला भाग पत्करला आहे. तेवढ्यापुरते हे पिरा-फकिरांना नमणार. मद्यमांसाचा नैवेद्य लागणाऱ्या आदिशक्तीलासुध्दा बकरे शुध्द करण्यासाठी मुलान्याचा फात्या

लागतो, इतकी ती पराधीन का व्हावी? हिंदू खाटकांना बकरे मारण्याची कोणत्या हिंदू देवाने मनाई केली आहे? हत्या करणे पाप असेल तर मुलाना अधिकारी करणे म्हणजे उपाध्याच्या हातून साप मारविण्याइतकेच भेकड स्वार्थाचे लक्षण नव्हे काय? आपला देव आपले मनोरथ पूर्ण करील असा भरवसा हिंदूंना नाही. त्यामध्ये सत्यधर्माचे अज्ञान पसरले आहे. त्यांचेच फळ ही अश्रद्धा होय. तेव्हा धर्माधिकाऱ्यांनी व समाजसुधारकांनी हिंदूंना ह्या बावळट अश्रद्धेतून मुक्त करून त्यांचा स्वधर्मावर विश्वास दृढ केला पाहिजे. परधर्मावरील व्यभिचारी भक्ती गेली म्हणजे स्वधर्मावरील भक्ती अव्यभिचारी होते. असे झाले म्हणजे हिंदू धर्माचे स्वरूप तेजस्वी होऊन इस्लामी धर्माचाही डाख निघेल आणि स्वधर्मी भिक्षुकांना दक्षिणा देऊन हिंदूंना जी परधर्मीयांना खेरीज द्यावी लागते, ती वाचेल. ती वाचविण्यापेक्षा जास्त मोठा फायदा म्हटला रिकामटेकड्या भिक्षुकांची संख्या थोड्याने का होईना पण कमी होईल आणि समाजहितवर्धनास आवश्यक गुण-आपलेपाणा, आत्मश्रद्धा, आत्मप्रेम हे जे हिंदूंतून समूळ नाहीसे झाले आहेत, ते दुसऱ्यांशी विरोध न करता परत येतील. सारांश, परधर्मी भिक्षुकांच्या साहावाचून प्रत्येक धर्मानुयायाला आपली धर्मकृत्ये निःशंकपणे करता आल्याशिवाय कोणताही समाज स्वयंपूर्ण, स्वावलंबी, स्वाधीनोपाय व कर्तबगार होत नाही ही गोष्ट जीवी धरून वागले पाहिजे.

हिंदूमध्ये समाविष्ट असून ज्या हिंदू जातींना हिंदू समाज परधर्मीयापेक्षाही दूर धरतो, त्यांची मुक्तता करणे अति महत्वाचे आहे. ज्यांच्या शास्त्रांनी नरदेहाची एवढी थोरवी गायली आहे, की जीव शिव एक आहेत, 'नर करनी करो तो नर का नारायण होय,' त्याच लोकांमध्ये सुमारे अर्ध कोट लोकांनी जातिधर्म म्हणून तस्करबाजी करावी, अर्धकोट लोकांनी पंथ किंवा संप्रदाय म्हणून दारसुन्या कुत्र्याप्रमाणे गावोगाव भीक मागत हिंडून आळसात, व्यसनात किंवा गुन्हे करण्यात दिवस घालवावेत सहा - सात कोटी लोकांना अस्पृश्यतेचा डाग लागावा आणि ह्या सर्व वर्गांच्या एकंदर सहा -

सात कोटी लोकांच्या जन्माचे मातरे व्हावे, ह्यापेक्षा पढतमूर्खपणाचे दुसरे शोचनीय उदाहरण कोणते असू शकेल? उपयुक्त धंदे करणाऱ्यांत जर सुमारे एक कोटीवर राकट हिमती व हिकमती भिकार आणि गुन्हेगार व व्यभिचारी जमाती येऊन पडल्या तर त्यांना पोसण्यासाठी सर्व हिंदुस्थानाला सुमारे ४० कोटी रूपयांचा भुर्दंड द्यावा लागतो तो वाचेल आणि कमीत कमी त्या पन्नास कोटी रूपये कमावतील. त्यांच्या उध्दाराने ह्याप्रमाणे देशाचे दरसाल अब्ज रूपयांचे हित होईल. हे मोठे देशकार्य होईल खरे, पण ह्या हितापेक्षा माणसांतून वाहवलेले एक कोट लोक पुनः माणसात येऊन बसले तर त्यांचे व तदितरांचे केवढे कल्याण होईल आणि ते सर्वांना किती श्रेयस्कर होईल!! आजच्या घटकेला धर्माचार्यांना व समाजनायकांना सर्वांत श्रेष्ठ असे पुण्यकार्य एकदिलाने करावयाचे असेल तर ते हे आहे. ते वाट पाहत आहे की, ब्राह्मण - स्तोत्राला (आर्य-ब्राह्मणांना आर्य धर्माची दीक्षा देताना शुध्दीकरणार्थ जो यज्ञ करित तो.) आरंभ केव्हा होतो आणि कोटयवधी दिशाभूल झालेले अंधपरंपरेचे गुलाम माणुसकीत केव्हा येऊन बसतात. तरी परमेश्वराला स्मरा, आपल्या जबाबदारीला जागा आणि कोटयवधी माणसांचा परमेश्वराने दिलेला मनुष्यजन्म धर्माच्या नावावर विफल व दुरूपयोगी होऊ देऊ नका. त्यांच्या घरकुल्यांनी, झोपड्यांनी व पाला पालांनी जाऊन त्यांना धर्मशास्त्रातील बोधामृत पाजा, त्यांचा आचार निषिध्द आहे अशी त्यांची समजूत घाला आणि त्यांना हाती धरून सन्मार्गावर आणा. महाराष्ट्रात संतमंडळीने (विष्णुदास ऊर्फ वारकरी पंथाने) निकृष्ट जाती सुधारण्याचे बरेच काम केले. रोहिदास, चोखोबाराया ह्यांनी चांभार, महार, मांग ह्यांची दानत पुष्कळ सुधारली. स्वामी नारायण पंथ व नुकताच उदयास आलेला दादुराम धाराळा ह्यांनी गुजराथेतील कोळी वगैरे जातीतले पुष्कळ सुधारले. आर्य ब्राह्मण - प्रार्थनासमाज ह्यांनीही निकृष्ट जाती सुधारण्याचे काम हाती धरले आहे. पंथसंख्या न वाढविता हे काम होईल तर ते जास्त उपकारक व टिकाऊ होईल. सुमारे सहासात कोटी लोक हिंदू आहेत, तोपर्यंत अस्पृश्य असतात, आणि तेच मुसलमान अथवा ख्रिस्ती झाले म्हणजे स्पृश्य होतात! 'पानी तेरा

रंग कैसा तो जिसमें मिलाय वैसा.' किंवा 'माथा समर्थाचा शिक्का। धाक पडे ब्रह्मादिका॥' असल्या शास्त्राला म्हणावे तरी काय? रानात हिंडले तर लाकूड मिळत नाही आणि सोन्यासारखी माणसे शेजारीपाजारी राहत असून त्यांना असे डावलावावयाचे हे पुण्य आहे काय? हा कलंक ह्या लोकांना आहे असे म्हणण्यापेक्षा संबंध हिंदू समाजाला आहे, असे म्हटले तरी चालेल. तर तो धुवून टाका. म्हणजे दोन धंदे जास्त करण्याला त्यांनाही मोकळीक होईल आणि इतरांनाही दोन माणसांचे काम एकावर भागविता येईल.

प्रत्यवाय, देवतोत्सव, आणि जातीजातीचे वतनदार गुरु, मेहत्रे व मागत्ये ह्यांनी हिंदू समाजाला सतावून टाकले आहे हे मागे सांगितले आहे व प्रत्यवायांची उदाहरणेही दिली आहेत. वड्डर व गोंड ह्या जातीच्या बायकांनी चोळी घालू नये; मांग गारोडी, फासेपारधी वगैरे जातींनीं केस मुळीच काढू नयेत, असले अनेक प्रत्यवाय जातधर्म व कुलधर्म होऊन बसले आहेत. त्याची धर्माचार्यांनी व समाजसुधारकांनी चौकशी करून, जे धर्माचे नाव बददू करतात आणि ज्यांचा धर्माशी अर्थाअर्थी संबंध नाही असले प्रत्यवाय आचारकांडातून हुसकून लावले पाहिजेत. तेवढ्यासाठी जातीजातींची नीट समजूतही पण घातली पाहिजे. हिंदूसमाजाचे सूक्ष्म निरीक्षण केले, तर त्याच्या मागे देवपितरांचे सणवार इतके लागले आहेत की, साधारण मध्यम स्थितीतील लोकसुद्धा बेजार झाले आहेत असे दिसेल. चैत्रात वर्षप्रतिपदा, रामनवमी, हनुमानजयंती व पौर्णिमेचा कुलाचार; वैशाखात अक्षय्यतृतीया, नृसिंहजयंती, भावुका (पांडवांची अमावस्या); जेष्ठांत दशहरा, वटसावित्री; आषाढात दोन एकादशा, द्वादशा, व्यासपूजा, दिव्याची अमावस्या; श्रावणात सोमवार महादेवाचा, मंगळ - शुक्रवार देवीचे, बुधवार - गुरुवार बुध-बृहस्पतीचे, शनिवार नागनरसोबाचा, आदितवार सूर्यनारायणाचा, इत्यादी वाटणी होऊन शिवाय नागपंचमी, सक्रोबा, नारळीपौर्णिमा, गोकुळाष्टमी, पिठोरी अमावस्या-पोळा; भाद्रपदात हरतालिका, गौरी, गणपती, ऋषिपंचमी, वामनद्वादशी, अनंतव्रत, महालय; आश्विनात नवरात्र, दसरा, कोजागरी,

दिवाळी; कार्तिकात दिवाळी; दोन एकादशा, द्वादशा, तुळशीविवाह, वैकुंठचतुर्दशी, त्रिपुरी पौर्णिमा; मार्गशीर्षात चंपाषष्ठीचे नवरात्र, नागदिवे, दत्तजयंती; पौषात संक्रांती; माघात वसंतपंचमी, रथसप्तमी, पौर्णिमेचा कुलाचार, महाशिवरात्र; फाल्गुनात शिमगा, तखतराव, खेरीज मोहरम, नाताळ असे सणच सण बोकाळले आहेत. ह्या सामान्य सणांखेरीज अनेक पंथांचे व गावांचे अनेक विशेष सण, यात्रा, उरूस व उत्सव आहेत. सण कुलधर्म व जातीजातीचे आणि गावोगावचे गुरू, मागत्ये, भिक्षुक ह्यांची संभावना, यांचा इतका सुळसुळाट झाला आहे की, शेजाऱ्यापाजाऱ्यांत लघुत्व न येता आला दिवस कसा साजरा करावा ह्याची घर चालविणाऱ्याला पंचाईत पडते व घरच्यादारच्यापैकी कोणाला काही कमी पडले की टोले ठोसरे खावे लागतात. चारचौघांत वागावयाचे असते, तेव्हा शेजाऱ्यापाजाऱ्यांच्या घरी सण झाला आणि आपण न केला तर आपल्या पोराबाळांना वाईट वाटते. सबब सालातून नित्यनैमित्तिक म्हणून शे-पाऊणशे सण छातीचा कोट करून करणे भाग पडते. शिमग्या-दिवाळीसारखे सलग सण पुरवले, पण एकट दुकट सणाचा खर्च जास्त येतो आणि दर सणाला महार-मांग हक्कदार ह्यांचा ससेमिरा काही केल्या चुकत नाही. तरी समाजाच्या सध्याच्या निष्कांचन स्थितीत हे इतके सण, उत्सव त्याला झेपण्यासारखे आहेत की नाहीत, हे धर्माचार्यांनी ठरवून त्यांची संख्या हटवावी. जर सणांची व उत्सवांची संख्या हटविली तर पुष्कळांचा उपासमार व तानापाजणी वाचेल. तसेच 'एकमेवाद्वितीय' ची उच्चतम ध्वजा जगभर फडकविणाऱ्यांच्या शिष्यांनी मरेआईच्या पूजेसाठी पाच-पाचशे रूपयांना खोरीस यावे, ख्रिस्ती मांगांकडून तिला तुष्ट करण्याची मोघाशा धरावी, ग्रहण अमावस्येला महारामांगांना दाने करावीत, वासुदेव, पांगूळ, तिरमल, वाघ्ये, मुरळ्या, पोतराज, हिजडे, गोंधळी, तेलंगीकोळी इत्यादिकांना देवदेवतांचे अडत्ये किंवा लाडके समजावे, हे शोभते काय ह्याचाही विचार झाला पाहिजे. श्रेष्ठांच्याठायी ईश्वरी अंश आहे असे भगवंताने सांगितले आहे. परंतु हिजडे, रक्तदोषाचे रोगी, देवीचे भक्त म्हणून आणि असेच इतर विकल, कृपण, मँद कोण्या ना कोण्या देवाचे, पिराचे भक्त म्हणून हक्कने

दक्षिणा मागतांना पाहिले म्हणजे असे मनात येते की, ज्याप्रमाणे बहुजनसमाजामध्ये देवपूजनाच्या पंक्तीला पिशाचपूजन येऊन बसले, त्याप्रमाणे दात्यागृही त्याच्या अज्ञानाने विकलानुकंपेचे विकलाराधन होऊन ते श्रेष्ठाराधनाच्या पंक्तीला येऊन बसले आणि विद्वान साधू, संत तसे विकल, मंदसुध्दा हक्काने दान मागते झाले. असो. हिंदुधर्माची तत्त्वे इतकी उदात्त असताना हजारो देव आणि त्यांचे उत्सव व योग्यायोग्य भगत ह्यांपायी समाज किती दिवस बुडू घावयाचा? हे बंड मोडणे कालावधीचे काम आहे हे कबूल आहे. पण ते मोडण्याच्या उद्योगाला धर्माचार्य लागले आहेत असे दिसत नाही. आपापल्या कळपांच्या कमी-अधिक भाराबद्दल ख्रिस्ती मिशनरी जसे दक्ष असतात, त्याप्रमाणे आमचे धर्माचार्य चालत्याबोलत्या देवांची देवळे म्हणजे रंजल्या-गांजलेल्यांच्या झोपड्या-पाले पाहतील आणि त्यांच्या धार्मिक उन्नतीचा प्रयत्न करतील तर काय एक होणार नाही? वृथा जात्यभिमानाला न पेटता जर जातीजातीचे मेहत्रे, गुरू, मागत्ये, पाटील, चौगुले ह्यांनी 'असून अडथळा आणि नसून खोळंबा' व 'शेळीचे शेषूट अब्रूही झाकीना आणि माशाही वारीना' अशाप्रकारचे वतनी मानपान आणि हक्क सोडले तर रूढीचे फाजील बंड मोडेल, किरकोळ कामात वायफळ वेळ जाणार नाही, त्यांचा सांपत्तिक फायदा होईल आणि जातीजातींचा पुष्कळ कामांतला बेबनाव नाहीसा होईल.

कामाला बाट नाही, ह्या तत्त्वाचे साम्राज्य झाले पाहिजे. त्याशिवाय हा धंदा सोवळा आणि तो धंदा ओवळा, हे काम सिध्द आणि ते निषिध्द असले भेद नाहीसे होत नाहीत आणि काम व कामकरी ह्यांची फुकटाफुकट अडवणूक व बुडवणूक होताना राहत नाही. ब्राह्मण डॉक्टर गुरामाणसांचे कातडे शिवतो, प्रेत फाडतो, पण तो बाटत नाही. मग मेलेले जनावर महारांखेरीज इतरांनी पुरणे धर्मबाह्य का मानावे? तबला मढविल्याने जर कोणी बाटत नाही, तर कुणब्याने मोटेला टाचा का मारू नये? अघोर पातके व गुन्हे करण्याने जात बाटत नाही, आणि पोटासाठी हलके किंवा गदळ काम इमाने इतबारे करण्याने ती का बाटावी? असली चमत्कारिक स्थिती बदलली पाहिजे. हे जर

पटत असेल तर धंद्यातील सोवळ्या ओवळ्याचे हास्यास्पद प्रकार ताबडतोब बंद झाले पाहिजेत. त्याशिवाय कारखाने एकतंत्री चालणार नाहीत आणि सर्वांना भरपूर काम लागून हुन्नर ऊर्जित दशेला येणार नाहीत. अमुक धंदा पत्करला तर अमुक आचरण करणे हा धर्म किंवा ईश्वरी नियम असू शकेल; जसे, क्षत्रियाचा धंदा पत्करला तर रणात बापाची देखील भीड धरू नये. परंतु वैयक्तिक गुणाचा उपयोग न करता अमुक कुडीत जन्मास आला म्हणून अमुक धंदा केला पाहिजे, अशी ईश्वरी इच्छा नसावी. कारण कोणताही देव असे सांगणार नाही की, मांगाच्या पोरानी चोऱ्या कराव्यात, अगर कोल्हाटणीने व्यभिचार करावा. आईबापांचा प्रामाणिक धंदा करण्यात आईबापांचा व मुलांचा पुष्कळ फायदा असतो, म्हणून पिढीजाद धंदे व जातधंदे अस्तित्वात आले आणि त्यावर मारुतीच्या शेंदराप्रमाणे धर्माचे कवच चढले. परंतु पिढीजाद धंदा मुलाला साध्य होण्यासारखा किंवा किफायतशीर नसला तर त्याला दुसरा धंदा पाहता येऊ नये हा शुध्द जुलूम आहे. तसेच, नैसर्गिक किंवा संपादित गुणांमुळे एखाद्याने एखादा धंदा धरणे किंवा सोडणे निराळे, आणि अमुक आईबापांच्या पोटी जन्मास आलो म्हणून त्यांचा धंदा देवाने आपल्याला लावला, दुसरा धंदा आपल्याच्याने होणार नाही, अशा धर्मोपदेशावर वडिलोपार्जित धंद्याहून इतर धंद्यासंबंधाने शारीरिक, मानसिक व नैतिक अपात्रता व्यर्थ कबूल करणे निराळे. तेव्हा व्यवसायाला जातधर्माचे बंधन नको. ज्या त्या व्यक्तिला आपापल्या शारीरिक, मानसिक आणि सांपत्तिक अनुकूलतेप्रमाणे योग्य तो धंदा करण्याची पूर्ण मुभा पाहिजे. त्याशिवाय धंद्यामध्ये हल्ली जी कामकऱ्यांची विषम वाटणी दिसून येते ती नाहीशी होणार नाही. सुधारणेची सर्व मदार व्यक्तिस्वातंत्र्यावर असते. ते ज्या समाजात नाही त्याच्या चलनवलनाचे क्षेत्र आत आत येत जाऊन अखेर तो नामशेष होतो हे प्रमाणसिध्द आहे. व्यक्तिस्वातंत्र्य म्हणजे समाजहितवर्धनास जरूर तितकी निर्बंधने पाळून वागण्याची मोकळीक. असो. ह्याप्रमाणे जात आणि धंदा ह्यांची फारकत झाली म्हणजे जातिधर्माचे स्तोम पुष्कळ कमी होईल, बऱ्हाणी जातींना भरपूर उद्योग भेटेल आणि धर्माच्या नावावर चालत

असलेले अनेक अनाचार व दुराचार ह्यांनी बंदीत टाकलेल्या अनेक अज्ञजनांची मुक्तता होईल.

सध्या जातिपरिषिदा व संमेलने भरत आहेत. त्यांनी मनावर घेतल्यास वर सुचविलेल्या सुधारणांपैकी पुष्कळ त्यांना धर्माचार्यांच्या तोंडाकडे न पाहता करता येण्यासारख्या आहेत. आपापल्या जातीचे प्रत्यवाय, धर्मभोळेपणा व सांपत्तिक स्थिती त्यांना लवकर उमजेल आणि त्यात सारासार करण्याला कोठे जागा आहे हेही त्यांना अल्पायासाने ठरविता येईल. तेव्हा जातिसंस्थांचा असा उपयोग करून घेतला तर जातिधर्म व त्याचा परिवार वतन ह्यांना हटविण्याचा पुढील मार्ग पुष्कळ सोपा होईल. जात आणि गाव हे भूलोकाचे तुटक भाग राहिले नसून त्यांचा सर्वांग संबंध दुनियेशी आला आहे आणि वैश्ययुगाला केव्हाच आरंभ झाला आहे. ह्या युगाची संक्रांत हरिणवेगाने मोघम व उधारी वतनाकडून 'रोख भाई ठोक' वेतनाकडे दौडत आहे. वतनांची व धंद्यांची गल्लत मुसलमानी अमलांत थोडी झाली, पण ती तत्त्वतः न होता घरात वतन येते किंवा घरातून वतन जाते, ह्या स्वार्थी दृष्टीने झाली. जातधंदे व वतनदारी ह्या दोन्ही संस्था समाजाला कूपमंडूक बनवितात आणि त्यातील व्यक्तींचे पौरुष व दळणवळण कमी करून त्याची वाढ खुंटवितात, हे मुसलमान राज्यकर्त्यांनी ओळखलेसे दिसत नाही. सदर राज्यात पूर्वीची वतने राहिली इतकेच नव्हे तर त्यामध्ये महंमदीयांच्या धार्मिक व सामाजिक समजुतींनी मुलाना, हिजडे, मुंढे वगैरेसारख्या वतनांची आणखी भर घातली. सुधारणेचा ओघ मुग्ध जात - धंद्याकडून खडखडीत करारमदाराकडे धोधो वाहत आहे, हे महातत्त्व इंग्रजांच्या मनात पूर्णपणे बिंबले आहे आणि त्यांच्या नेहमीच्या सावधपणाने त्यांनी धंद्याची गल्लत आरंभून धिमेपणाने चालविली आहे. समाजाची अनुकूलता असती तर हे काम बरेच तडीस गेले असते. तेव्हा जातधंदे ऊर्फ जातिधर्म व वतन ह्यांचे दोष ज्यांना समजले असतील त्यांनी आपल्या देशबांधवांची समजूत घालून सरकार करीत असलेल्या गल्लतीस विरोध करू नये. ह्या सामाजिक संस्था जगाच्या आरंभापासून अखेरपर्यंत

गावगाडा

जशाच्या तशा कशा राहतील? त्या काही सनातन मोक्षधर्म नव्हेत.
देशकालानुरूप त्यात बदल नको का व्हावयाला? पाने का सडली, भाकरी का
करपली आणि घोडा का अडला ह्या तिन्ही प्रश्नांचे उत्तर एक आहे. फिरविणे
झाले नाही म्हणून. समाजालाही हाच नियम लागतो.

११. वाटचाल

एकमेकां साह्य करू। अवघे धरू सुपंथ॥

(तुकाराम.)

गाव-गाडा मूळ भरणारा कुणबी आणि वाहणाराही पण कुणबीच आहे. जसजशी राजकीय, सामाजिक, धार्मिक कामाकाजांत त्याला इतरांच्या साह्याची गरज पडली, किंवा त्याची व त्याच्या साथीदारांची लहर लागली तसतशी भरिताची संख्या भडकतच चालली. जो आला तो कुणब्याच्या जागेतून जागा काढून बसला. जोपर्यंत कुणबी अकलेने व मेहनतीने सावध आणि तो व आगतुंक असे दोघेही सारखे गरजू होते, तोपर्यंत ही भरती दोघांनाही उपकारक झाली आणि कुणबी व कारूनारू ह्यांचे गोवत्साचे नाते चालू राहिले. कारूनारूंच्या संघासारखे लहान लहान जनसमुदाय बहुधा अल्पप्रयत्नाने व अल्पकाळांत एकदिल होतात. परंतु कुणब्यासारखा विखुरलेला जनसमाज आळेबंद राहत नाही व त्याचा व्यवसाय लोकसंमर्दापासून फार तुटक असल्यामुळे तो चौकोनी न राहता लोकव्यवहारात अगदी लुळा पडत जातो. इतरांची मिळकत जशी झाकून तशी कुणब्याची उघडी असते. त्याचे पिकलेले शेत, सुडी व रास, सर्वांना पटकन दिसतात. त्यामुळे ज्याची त्याची प्रवृत्ती त्यातून आपणाला जितके मिळेल तितके काढण्याकडे झाली आणि कोणीही त्याला पारठे पडू देईना. जातिधर्म व जात-कसब ह्यांचे बंड माजत गेल्यामुळे कारूनारूंच्या व्यवसायाला स्थिरता आली; इतकेच नव्हे तर ज्या त्या जातीची आपापल्या कसबाच्या कामात इतरांवर कुरघोडी सुरू झाली. एक जात दुसरीच्या कामात हात घालीनाशी झाली. ह्याचा परिणाम असा झाला की, जातकसब सोडून दिले तर प्रत्येक जात प्रपंचास जरूर अशा परजातीच्या कामात गैरवाकबदार व परावलंबी झाली आणि अमुक जात, पोटजात किंवा पंथ नसला तर आपले अमुक अमुक काम अडेल, ते कोणी करणार नाही, असा एकमेकांबद्दल भीतिभाव सर्वत्र उत्पन्न झाला. राजानुशासनाचा संबंध नसतानाही असल्या सामाजिक व धार्मिक स्थितीमुळे गावगाड्यात रेटारेटी सुरू झाली आणि बहुतेक भार कुणब्यावर पडून कारूनारूंची सोय होणार

असल्यामुळे कुणबी नको म्हणत असला तरी इतरांनी त्याचे म्हणणे मोडून काढून वतनदारांच्या भरतीला वरचेवर उत्तेजनच दिले. तिला विरोध करण्याइतके तेज त्यामध्ये न उरल्यामुळे म्हणा किंवा आपण किती भार उचलतो ह्याचा उमज त्याला न पडल्यामुळे म्हणा किंवा माझ्यात सर्व दुनियेचा वाटा आहे ह्या धर्मसमजुतीने म्हणा, कुणबी हटतच गेला. अशा रीतीने गाव-गाड्यात कारूंना नारू येऊन मिळाले आणि दोघांचेही लटांवर उमाप फुगून तो कुणब्याच्या बाजूने पार एकाराला. ह्या संबंध खोगीरभरतीवरून नजर फिरविली तर काळीच्या उत्पन्नाच्या वाटणीसंबंधाने कुणबी गाय आणि कारूनारू तिला झालेली खऱ्या कळकळीची वासरे, हे नाते नावाला मात्र राहिले आणि सर्व अडाणी कुणब्याला तोडण्याच्या कामी एक होऊन त्याला हात आखडू देईनातसे झाले. कुणब्याचा समाज अफाट आणि पांगलेला असल्यामुळे त्याला अडाण्यांना प्रतिरोध करता येईना; इतकेच नव्हे तर त्याजकडून जे आपले काम करून घ्यावयाचे तेसुध्दा चोख व वक्तशीर करून घेण्याची ताकद व जूट त्यात राहिली नाही आणि तो एकसारखा चेंगरत गेला. 'तोबऱ्याला पुढे व लगामाला मागे' असे होऊन कुणब्याच्या कामाची अडाणी टंगमंगळ करू लागले, तरी त्याला त्यांचे हक्क पुरे-नव्हे वाढत्या प्रमाणांत - चुकते करावे लागतात. कुणबिकीवर ताव मारण्याला जरी सर्व अडाणी एक होत तरी जातिभेदामुळे एका जातीचे वतनदार दुसऱ्या जातीच्या वतनदारांपासून अलग राहिले व एकंदर गावाच्या सामान्य हिताकडे न पाहता आपापल्या विशिष्ट हितावर नजर देऊ लागले. जातकसबामुळे एका घरी केणे येऊन एकमेकांना एकमेकांची मने सदैव राखणे दुरापास्त झाले. तेव्हा जरी सर्वजण गावगाड्यात शिरले तरी त्यांचे हितसंबंध एक राहिले नाहीत, एवढेच नव्हे तर अनेक बाबतीत हितविरोध व मत्सरही सुरू झाला आणि त्याच्या सर्वांग डागडुजीकडे कोणाचेच लक्ष नसल्यामुळे तो खिळखिळा झाला. कोणत्याही कारणाने कोणाचे उत्पन्न वाढले, म्हणजे दुसरा त्याच्याकडे पाहून हाय हाय करतो. महारांनी गावच्या ढोरांनाच कातडे विकले तर समस्त गावाला कातडी काम स्वस्तात पडेल. स्वहितासाठी महार ते व्यापाऱ्यांना

विकतात आणि रगड पैसे मिळवितात. ते महाग झाल्यामुळे चांभारांना कूस कमी राहते आणि ते कुंथत बसतात की, महारांसारखे दैववान कोण आहे, चांभाराचे जिणे फार वाईट. असो. सामान्य हिताविषयी बेपर्वाई आणि एकमेकांचा हितविरोध निर्माण झाल्यामुळे गावगाड्यात जरी पुष्कळ भरती झाली, तरी तो धडधाकट ठेवण्याची कळकळ व त्याच्या उट्या काढण्याची खटपट व ताकद त्याच्या भरितांतून व्यक्तिशः व समुच्चयाने नाहीशी झाली. पाटलाच्या पोटात शिरून शेटजी त्याच्या पडवीत दुकान लावून अखेर पाटील गढीचा धनी कसा होतो, ह्याचे हृदयंगम वर्णन लोक गावोगाव करतात. व्यापाऱ्यांना सवलतीने व सच्चेपणाने व्यापार करण्यास भाग पाडण्याइतकी जूट, अक्कल, नेट व प्रामाणिकपणा, गावकऱ्यांत नसल्यामुळे दक्षिणेतली पुष्कळ गावे सावकारांच्या घशांत उतरली आणि त्यांचाही करडा अंमल कुणबिकीवर गाजू लागला. 'बळी तो कान पिळी,' ह्या न्यायाने सर्व थोतांडी व गुन्हेगार लोक व जमाती ह्यांनाही मोकळे रान सापडून त्यांनी गावगाड्याची विचकाविचक व मोडतोड केली. आज जे दुराचारी व शिरजोर स्वधर्मी परधर्मी भिक्षुक हिंदू गावकऱ्यांकडून हक्काने उकाळा करतात आणि ज्या अनेक आडदांड चोरट्या, स्थायिक अगर फिरत्या जमाती हक्काने खळी उकळतात, त्याचे कारन असे आहे की, त्यांच्या अपहारास बंदी करण्याचे सामर्थ्य समाजात, धर्मधिकाऱ्यांत व पूर्वीच्या राजेरजवाड्यांत नव्हते. तेव्हा एकंदर हिंदू समाजाची गावापुरती चिमणीशी पण सर्वांग प्रतिमा जो गाव-गाडा त्यामध्ये पूर्वोक्त व्यक्ती व जमाती ह्यांना तोंड देण्याइतकी सत्ता कोठून येणार? ह्याप्रमाणे घरचे, दारचे, पै, पाहुणे, कामकरी, ऐतखाऊ, भले, बुरे, सर्वच गाव-वतनदार बनले आणि अगोदरच खिळखिळा झालेला, मोडकळीस आलेला आणि ठालाठेल भरलेला गावगाडा सफई फसला. तो आता रिचवून उलगडून पुनः वेठवल्याशिवाय चालणार नाही.

गाव-गाड्याच्या साठीच्याही वर गेलेले हे भरताड आपोआप ओसरेल किंवा हा हा म्हणता आपले ठाणे सोडील अशी आशा करण्यात अर्थ नाही.

नवे नवे करणाऱ्या सुशिक्षित पाश्चात्य समाजातदेखील खात्री पटवूनही लोक लवकर जागचे हालत नाहीत व नवीन सुधारणा पत्करीत नाहीत, तर आमच्या रूढिबध्द अशिक्षित व एकलकोंड्या समाजास सर्व बाजूंनी चलन मिळण्याला पुष्कळच काळ लोटला पाहिजे. तरी पण हे इष्ट स्थित्यंतर घडवून आणण्याला जितक्या तातडीने आपण लागू तितके बरे. गाव-गाड्यात आता अक्वलचा जोम राहिला नाही, तरी 'गाव करील ते रावाच्याने होत नाही' असे काही काही गोष्टीत अजूनही दिसून येते. गावकऱ्यांचा एकविचार झाला तर सध्याच्या कायदेकानूनी जे काही थोडेफार स्वातंत्र्य गाव-गाड्यात ठेविले आहे, ते त्याने कामी आणण्याला बिलकुल कचरू नये. गावकऱ्यांना स्वतःच्या कर्तुकीवर करता येण्यासारखे जे आहे त्यात अग्रस्थान फिरस्त्यांच्या गमजा चालू न देणे ह्या कृत्याला दिले पाहिजे.

परमेश्वर कोणत्या रूपाने येऊन सत्त्व घेऊन जाईल ह्याचा नियम नाही; 'माय मरो पण आस न मरो'; बहुभाग्याने मिळते म्हणून गाड्याचा माग फासाट्याने तरी काढला पाहिजे आणि कोणी आला तर त्याला विन्मुख न परतविता घासांतून घास काढून दिला पाहिजे, असल्या भोळ्याची तळी भरली पाहिजे. ज्याने त्याने अंग झिजवावे व खावे, हा ईश्वरी संकेत आहे. चोरट्या, भिकार व इराण्यांसारख्या दंडेल जाती ह्यांना गावकऱ्यांनी निर्भीडपणाने एकमुसंडीने तोंड द्यावे आणि ज्याचा माल त्याचे हाल होऊ देऊ नयेत. निश्वयाचे बळ असल्यावर चार-पाच वर्षांत फकीर, मानभाव, वारकरी, वासुदेव, पांगूळ, जोशी, तिरमल, देवीचे नाना पंथांचे भगत, खोटे-नाटे आंधळेपांगळे, विकल वगैरे जे बऱ्हाणी अशिक्षित भिक्षुक असतील, त्यांना मुळीच भिक्षा घालू नये. कोणी उपाशीच मरू लागला तर ज्याच्या त्याच्या माफक काम देऊन पराकाष्ठा तर सढळ रोजंदारी द्यावी. फिरस्त्यांपैकी जे हुन्नरी असतील त्यांच्या कामाबद्दल किंवा मालाबद्दल रोकड मोबदला द्यावा, धान्य-भाकरी वगैरे देऊ नये कारण त्यांत श्रम व कसर फार जाते. त्यांचे सर्व काम गावचे कारूनारू व दुकाने ह्यांजकडून भागण्यासारखे आहे व त्यांच्या फेऱ्यांचे काही

प्रयोजन उरले नाही. पण त्यांना येण्याजाण्याची मनाई करणार कोण? ह्यासाठी स्वस्त असेल तरच ह्या बिछाड्यांशी सौदा करावा आणि काही झाले तरी फिरस्त्यांनी व त्यांच्या जनावरांनी कोणालाही उपसर्ग लावता कामा नये.

पाखरा-जनावरांसंबंधानेही ज्या भोळवट धर्मसमजुती आहेत, त्यांना खो मिळाला पाहिजे. हौसेसाठी, उपयुक्ततेसाठी अगर भूतदयेसाठी पाखरे, जनावरे पोसणे वेगळे आणि धर्मभयाने त्यांना पोसणे किंवा जीवदान देणे वेगळे. दुसऱ्या प्रकारात शिरजोरपणा वाढून लफंगेपणास उत्तेजन मिळते. जान्या (देवाच्या नावाने सोडलेल्या) गाई, पोळ, टोणगे, बोकड इतके उन्मत्त होतात की ते शेतात घुसून पिकांची अतोनात नासाडी करतात; बाजारांत चारा, दाणा, फळे वाटेल तितकी खातात व माणसा-जनावरांच्या अंगावर जाऊन त्यांना जायबंदी करतात, नव्हे वेळेवर ठार करतात. चांगली जोपे निपजण्याकरिता रगदार जनावरे पाहिजेत हे खरे; पण खाल्लेले जिरविण्यास प्रमाणशीर काम मुळीच नसल्यामुळे त्या कामालाही ही मस्त जनावरे थोडक्या अवधीत निरूपयोगी होतात आणि मरेपर्यंत त्यांचा धिंगाणा मात्र सोसावा लागतो, असा खडतर अनुभव येतो. दुभत्या गाईम्हशींना माफक काम दिले तर त्या दुधाला चढतात, असा पाश्चात्यांचा अनुभव आहे. सरकार ज्याप्रमाणे वळू घोडे किंवा पोळ ठेवून कोणाला उपद्रव न होता त्यांजकडून काम घेते, त्याप्रमाणेच आपण केले पाहिजे. राखण-खावटीचा अंदाज करून एखाद्याने पोळ ठेवावा आणि माफक फळणावळ घेऊन तिच्यांतून त्याचा खर्च काढावा. तेव्हा 'धर्मावर सोमवार' म्हणून देवाच्या नावाने जनावरे सोडण्याच्या विरुद्ध व अशा जनावरांकडून आवश्यक तितके काम घेण्याला अनुकूल असे लोकमत जागृत झाले पाहिजे, म्हणजे ती किफायतशीर रीतीने बाळगण्यास लोक तयार होतील व त्यांची तोशीस संबंध गावाला लागणार नाही. जणू काय गावावर पोळ सुटला, हा भाषणसंप्रदाय आता बंद झाला पाहिजे. जसा देवाला वाहिलेल्या माणसांचा अधर्म पाहून वीट येतो तसाच देवाच्या नावाने सोडलेल्या जनावरांची स्थिती व उपद्रव पाहून येतो. गाईला लोक देवाच्या

नावाने सोडलेल्या जनावरांची स्थिती व उपद्रव पाहून येतो. गाईला लोक पूज्य मानतात आणि तिने कशातही तोंड घातले तरी तिला कोणी मारीत नाही. ह्या धर्मसमजुतीचा फायदा घेऊन सर्व जातींचे लोक गाईंना शेतात व दाणाचान्याच्या बाजारात मोकाट सोडतात आणि त्या तेथे जोगावतात. कसायाच्या हातून गाई सोडविणे पुण्य आहे, ह्या धर्मसमजुतीचा फायदा घेऊन पुष्कळ ढोंगी लोक धर्मशील हिंदू-जैनांकडून पैसे उपटतात. त्यांना हा एक रोजगार झाला आहे. हे खरे गोरक्षण आहे काय, ह्याचा शांत मनाने विचार करावा. ज्याला ऐपत नाही त्याने लोकांच्या जिवावर गाई का बाळगाव्यात, आणि असले धंदेवाले आज पैसे घेऊन उद्या पुन्हा कसाबाला जनावर विकणार नाहीत कशावरून? त्यांना बाजारभावापेक्षा जास्त पैसे देऊन त्यांच्या लुच्चेगिरीस उत्तेजन देण्यात काय पुण्य आहे? जोपर्यंत लोक गोमांस भक्षितात तोपर्यंत गोरक्षणाचे असले प्रयत्न करणे म्हणजे आकाशाला गवसणी घालण्यासारखे आहे. गोरक्षण अत्यंत उपयोगी आहे आणि ते फलप्रद मार्गांनी झालेली पाहिजे. परंतु परस्पर गाईंचा खर्च काढणाऱ्यांना तो तसा काढू देऊ नये आणि परधर्मीयांशी ह्या कामी हिंदू-जैनांनी वितंडवाद घालू नये व आपला पैसाही दवडू नये. संघटित प्रयत्नांनी हाच वाया जाणारा पैसा चांगली खिल्लारे तयार करवून जनावरांची पैदास व संख्या आणि त्यांच्याद्वारे दुधातुपाचा पुरवठा सुधारण्यात खर्च पडला तर खरे गोरक्षण होईल. जाता जाता भूतदयेचे एक दोन अपवादास्पद प्रकार सांगतो. गाईंना व कुत्र्यांना भाकरी चारण्याचा पुष्कळ लोकांचा परिपाठ आहे. मारवाडी-गुजराती बहुधा रोज गाईकुत्र्यांना भाकरीचा तुकडा टाकतात. त्यामुळे मालकांना आच लागत नाही, रोकडी जनावरे व मोकाट मांजरे, कुत्री गल्लोगल्ली मैला खाताना दृष्टीस पडतात आणि जनावरांची अवलाद दिवसेंदिवस हलकी होत चाललेली आहे. गाढवेही मोकाट सुटत असल्याने हाच प्रकार दुष्टीस पडतो. अशा जनावरांचा व्हावा तितका उपयोग होत नाही, आणि 'एक धड ना भाराभार त्या चिंध्या' मात्र वाढतात. दारसुन्या कुत्र्यांमध्ये पिसाळलेल्यांची संख्या वाढून अतिच त्रास होतो आणि असा काळ आला आहे की, त्यांना खच्ची करण्याचा प्रयत्न केला

पाहिजे. अर्धाकोर भाकरीने अगर उकिरडा घोळण्याने गाई, मांजरे, कुत्री किंवा गाढवे ह्यांचे पोषण होते असे नाही; मात्र त्यांना वर्षानुवर्षे उपवासात काढावी लागतात. तरी वाई येथील गोशाळेच्या ह्या दानधर्माला व्यवस्थित स्वरूप दिले तर चांगली जनावरे पैदा होण्याला व पोसण्याला मदत पोचेल आणि हालता राहणाऱ्या मरतुकड्या जनावरांची संख्या कमी होईल. गाढवांप्रमाणे डुकरेही मोकाट असल्यामुळे पिकांची खराबी करतात. फासेपारधी व क्वचित मुसलमान पाखरे धरून अहिंसाधर्माच्या अनुयायांकडून पैसे उकळतात. त्यांना हा रोजगार झाला आहे. प्रजायुक्त धर्मकल्पनांचा प्रसार झाला तर असल्या अनाचारास खात्रीने चांगले वळण लागेल. मोकाट पशुपक्ष्यांना अन्न घालण्यापेक्षा ऐपतीप्रमाणे ते बाळगून हौस अगर धंदा करण्याची प्रवृत्ती बळावेल तर मोकाट जनावरांकडून होत असलेली लोकपीडा दूर होऊन शेतीचा आनुषंगिक असा एक पशुपक्षीविक्रीचा धंदा कुणब्याला किफायतशीर रीतीने करता येईल.

अनुभवाअंती सरकारने जे कारूनारू निरूपयोगी ठरवून सरकारच्या व गावच्या नोकरीतून वजा केले, त्यांना काळी-पांढरीत काहीएक हक्क देऊ नये. कालमानाप्रमाणे सर्व नारू व तिसऱ्या ओळीचे कारू-भट, गुरव, कोळी, सोनार, रामोशी, जंगम, मुलाना ह्यांच्या गावकीचे काम बहुतेक नाहीसे झाल्यासारखे आहे. दुसऱ्या ओळीचे कारू-कुंभार, परीट, न्हावी, मांग ह्यांनाही म्हणण्यासारखे गावकीचे काम पडत नाही. भराडी, गोंधळी कार्याच्या वेळी गोंधळ व वाघ्ये, मुळ्या जागरण घालतात. सणाच्या दिवशी तांबोळी दमडीटोलीची विड्याची पाने देतो आणि गुरव दोन चार पत्रावळी टाकतो, पण त्याच्या वीस पंचवीस पट किमतीचे वाढणे त्याच दिवशी दोघेही घेऊन जातात. अलीकडच्या फिरलेल्या काळात भट, जंगम, सोनार वगैरेंचे कामही फार जुजबी पडते. मडकी, स्वस्त टिन व एनामल वगैरेची भांडी, साबण, दोरखंडे रोखीने मिळू लागली तशी कुंभार, परीट, मांग ह्यांच्या कामाला आटणकळा आली आहे. कुणब्याची हजामत सरासरीने पंधरा दिवस ते एक महिन्याने होते व मोठ्या

माणसांच्या हजामतीस पाव अर्धा आणा पडतो. बरेच लोक डोके ठेवू लागल्यापासून व काही काहीनी स्वतः दाढी करण्याला सुरूवात केल्यापासून न्हाव्याचे काम पुष्कळ कमी होत चालले आहे. तेव्हा सर्व नारू आणि दुसऱ्या व तिसऱ्या ओळींचे कारू ह्यांची जरूर पडेल तेव्हा त्यांना रोख मेहनताना द्यावा. त्यांनी तो कितीही जास्त मागितला तरी वर्षानुवर्ष आलुते बलुते, वाणगी आणि सणावारांची वाढणी व पोस्त ह्यांपेक्षा तो खात्रीने कमी पडेल. पहिल्या ओळीपैकी चांभाराची गरज बागाईत शेतकऱ्यांना जास्त लागते. बहुतेक चांभारकाम विकत पडते. तेव्हा चांभारांचेसुध्दा बलुते काढून त्याला रोख मेहनताना देण्याचा परिपाठ घातल्यास वावगे नाही. लाकूड दिवसेंदिवस महाग होत चालले आहे. लोखंड लाकडापेक्षा काम चांगले देते. टाटाच्या कारखान्यांतून लोखंड मुबलक बाहेर पडू लागले तर शेतकामाकडे लाकडापेक्षा लोखंडाचा उपयोग अधिक होणार आहे, हे लक्षात आणून सुताराची ओळ बदलणे व्यवहार्य दिसते. महार-जागले ह्यांच्या कामात जी सरकारची व रयतेची सरकत आहे ती तुटली पाहिजे आणि दुकानदारांनी दुकानामागे दोन-चार आणे व कुणब्यांनी पट्टीत रूपयामागे पै दोन पै देऊन त्यांना रोख नेमणूक करून देण्याचे लोकलबोर्डामार्फत सरकारकडे सोपवावे, त्याशिवाय त्यांची पीडा दूर होणार नाही. बलुतेआलुते हे कारूनारूंचा मुशाहिरा होय. तो देशपरत्वे खाण्याच्या मुख्य धान्याच्या रूपाने द्यावयाचा असतो. दुसरे धान्य केल्यामुळे अगर इतर कारणांमुळे जर मुख्य धान्य देणे शक्य नसेल, तर त्याचा मोबदला दुसऱ्या पिकाने किंवा रोकडीने भरून काढावयाचा असतो. हा मूळ कयास आता राहिला नाही. त्यामुळे कारूनारूंच्या मागणीत पहिल्याने मोहबत व भीक आणि पुढे अडवणूक शिरून ती विनाकारण फाजील फुगली आहे. त्यांना जमिनी नसल्या तरी ते बी-भरण घेतात, मुख्य आयाखेरीज शेतात पिकेल त्याची वाणगी उपटतात व चोऱ्या करतात आणि रयतवारी पध्दती, अधिकारविभागात्मक राज्यसुधारणा व व्यापारवृध्दी ह्यांमुळे त्यांची मामूल कामे सुटली किंवा हलकी झाली, तरी रयत-घेण्यात ते यत्किंचित मुजरा घालीत नाहीत. हा अन्याय-नव्हे-जुलूम आहे. आज कारूनारू

कुणब्याजवळ शेतमाल मागतात, तेव्हा असे म्हणत नाही की 'इतके काम केले व त्याची मजुरी इतकी होते; तर 'माझा प्रपंच एवढा मोठा आहे आणि एवढ्यात माझे कसे भोगावे?' जणू काय काम करो किंवा न करो व त्याची किंमत काही असो, कुणब्याने सर्वांचा प्रपंच चालविण्याचा वाटाच उचलला आहे!! क्वचित ठिकाणी मोठ्या जमीनदारांनी आपल्या गड्यांना सुतारकाम, लोखारकाम शिकविले आहे व ते त्यांना बलुत्यापेक्षा फार स्वस्तात पडते. सबब पहिल्या ओळीचे कारू आज निव्वळ कुणबिकीचे काम (ह्यांत इतर कारूनारूंच्या व गावकीच्या कामांचा समावेश अगदी करू नये). किती करतात, ते कोणत्या प्रतीचे करतात व ढळत्या अंदाजाने त्याची मजुरी काय होते, ह्याचा हिशेब करावा आणि त्या निरखाबहरहुकूम कुणब्याने बलुते घावे, अशी स्थिती निर्माण केली पाहिजे. गावकऱ्यांना शेतकी सभांनी ह्या कामात समज व मदत दिल्यास त्यांचे डोळे उघडून ते आपला फायदा करून घेतील. ह्या ठरावाव्यतिरिक्त कुणब्याने एक चुई कारूना देता उपयोगी नाही. ह्याप्रमाणे 'चाकरी आणि भाकरी' ह्यांची हिशेबी सांगड घालून दिली म्हणजे आज जे महार, मांग, भिल्ल, रामोशी ह्यांचे पेंढार आणि कामापेक्षा सुतार, लोहार, चांभार ह्यांचे संख्याधिक्य गावोगाव दृष्टीस पडते ते ओसरेल आणि कामाच्या मानाने कामकरी राहिले म्हणजे सर्वांना भरपूर काम व पोटभर दाम मिळून कुणब्याच्या मागचे जंजाल तुटल्यासारखे होईल.

रात्र फार झाली व कथळ्याचा निकाल लागला नाही, म्हणजे काही काही जंगली जाती तो पाटीखाली झाकून ठेवतात व दुसऱ्या दिवशी फिरून पंचायत जमली म्हणजे पाटी उघडून तो अपुरा राहिलेला वाद पुनः सुरू करतात. तशी अवस्था वरील योजनेने होणार आहे. कुणबी आणि कारूनारू ह्यांचा व्यवहार रोकडीचा झाल्याशिवाय तो चोख होणार नाही. जे कुणबी रोकड पैसा देऊन बलुत्यांकडून कामे करून घेतात, ती त्यांना मनस्वी स्वस्त पडतात. तेव्हा ज्यांना शक्य असेल त्या कुणब्यांनी ताबडतोब रोकडीने बलुत्यांची कामे घेण्यास सुरुवात करावी. ऐनजिनसी बलुत्यापेक्षा शेतमालाचे

टक्के करून जर कुणबी कारूनारूंना देईल तर पैसा मोडण्याची पाळी आल्याने तो जास्त चौकस होईल, खेड्यात पैसा दृष्टीस पडल्यामुळे कारूनारू काम जास्त आस्थेने करतील. 'कमी आले जास्त गेले' अशी दोघांचीही तक्रार उरणार नाही, आणि आलुत्याबलुत्यांना शेतमालाची किंमत नसल्याने तो ते वाटेल तसा वाण्याला घालतात व त्यामुळे धान्याचे भाव उतरून कुणब्याचे जे नुकसान होते ते होणार नाही. ह्याप्रमाणे रोकडीचा व्यवहार झाला तरी त्यातली उधारी मोडल्याशिवाय खेडी सावरणे अशक्य आहे. रोकडीने कुणबी व कारूनारू ह्यांची जखडबंदी सैलावेल इतकेच. पण 'हा दाम व हे काम' अशी रोखी सुरु झाली तर मात्र कुणबी व कारूनारू हिशेबी बनतील, उभयपक्षी खरी पोट-तिडक लागेल आणि 'उधारीचे खाते सव्वा हात रिते' ही खेड्यांतली रड-कथा पुष्कळ कमी होईल. फिरस्त्यांच्या दाभाडांतून सुटून कुणबी कारूनारूशी 'रोख भाई ठोक' असा व्यवहार करू लागला म्हणजे तो आपला बाजारही रोखीने करण्यास शिकेल आणि त्याचा खात्रीने फायदा होईल. सध्या यात्राच यात्रा बोकाळल्या आहेत. त्यात गावकरी फुकट खर्चाच्या भरीस सालोसाल पडतात आणि लुच्चे, सोदे दुकनदार गिऱ्हाइकांना बुडवितात. ह्यासाठी यात्रांची संख्या कमी झाली पाहिजे, म्हणजे त्याबरोबरच परधर्मातले देव, उत्सव व त्यांचे भक्त हेही हटतील. ख्यालीखुशाली, अन्नसंतर्पण ह्यांसाठी पूर्वीचे राजे यात्रांना नेमणुका देत होते. आताचे सरकार ज्ञानीजनांसाठी काय ती मदत देते. तिचा फायदा घेऊन कलोतेजन, ज्ञानसंपादन व मनोरंजन यांची पीठे यात्रा कशा करता येतील यासंबंधाने **दुकानदारी** ह्या प्रकरणामध्ये सूचना केल्या आहेत, त्यांचा जरूर तो विचार व्हावा.

हिंदुस्थानात सध्या अजमासाने शेकडा ९४ लोक निरक्षर आहेत आणि शाळेत जाण्याजोग्या शंभर मुलांपैकी सुमारे १७।१८ काय ते शाळेत जातात. जोपर्यंत कुणब्यांना व अडाण्यांना **तिसरा डोळा** नाही, तोपर्यंत ग्राम-सुधारणा हा विषय निव्वळ मनोराज्यात वावरणार. सरकारने आजपर्यंत मिळविलेल्या व प्रत्यही मिळवीत असलेल्या नानाविध माहितीवरून आमचा समाज

सुधारणेच्या कोणत्या पायरीवर आहे ही गोष्ट बहुजनांपेक्षा सरकारला जास्त स्पष्ट झाली आहे. सरकारने चलन दिल्याशिवाय लोक आपापली इष्ट सुधारणा करतील असे म्हटले तर बहुतेक कपाळाला हात लावून कालक्रीडेकडे टकमक पाहत बसण्याची पाळी येणार आहे. तेव्हा वरील योजना अमलात येण्यासाठी सरकारने आमचा पांगुळगाडा हाकला पाहिजे. सर्व धंदे जातिधर्म होऊन बसल्यामुळे एका जातीच्या इसमाला दुसरीच्या धंद्यात प्रवेश करण्यास पुष्कळ अडचणी येतात. संबंध इलाख्यात कलाभुवने हाताने मोजण्याइतकीदेखील नाहीत! आणि त्यातही नियमित विद्यार्थीना प्रवेश!! धंदा शिकण्याला सुतार, लोहार, चांभाराकडे तदितराने जावे तर ते म्हणणार की 'तुम्ही आपला वडिलार्जित धंदा करा, आमचा धंदा हिरावून घेऊन आम्हांला भीक मागावयाला लावणार की काय'? ब्राह्मणाला सुतार-कारकुनाचे बरे वाटत नाही, कुणब्याला ब्राह्मण-नांगऱ्या खपत नाही, शिंप्याला सोनारशिंपी पाहवत नाही, फार काय ख्रिस्ती झालेले महारसुध्दा मांगाना गुरे ओढू किंवा फाडू देत नाहीत! ह्याप्रमाणे कोणीही आपले कसब इतराला दाखवीत नाही. जोपर्यंत वाटेल त्याला वाटेल तो धंदा शिकण्याला साधने मुबलक नाहीत, तोपर्यंत लोक जातधंदा सोडीत नाहीत ह्याबद्दल त्यांना दोष देता येणार नाही. सरकारने शाळा काढून कारकुनी धंद्यात ब्राह्मणेतर जातींचा शिरकाव होण्याची तरतूद केली आहे. परंतु तीही अद्यापि यशस्वी झाली नाही. शाळेत मुले घालणे हे आपल्या पिढीजाद धंद्यापेक्षा जास्त किफायतशीर असेल तरच ब्राह्मणेतर आपली मुले शाळेत घालतील. तशी किफायत होण्याला त्यांच्या डोळ्यांसमोर जे साधन दिसते ते सरकारी नोकरी होय. ती मिळण्याइतके शिक्षण देणाऱ्या शाळा संबंध तालुक्यात फार तर दोन क्वचित तीन असतात. तेव्हा पुरते लिहिणे येणे आपल्या आटोक्याबाहेर आहे, असे म्हणून निरक्षर जाती आपली मुले शाळेत घालण्याच्या भरीस पडत नाहीत. पुष्कळांचा असा अनुभव आहे की, दिवसातून पाच-सहा तास शाळेच्या सावलीत बसल्यामुळे रानांत हिंडणाऱ्या मुलांपेक्षा शाळेत जाणारा नरम पडतो, त्याला ऊन-वाऱ्यात, थंडी-पावसात काम करण्याचा सराव लागत नाही, अंगमेहनत करण्याची लाज

वाटते व त्याची मिजास वाढते. इकडे लिहिणे पुरे झाले नाही म्हणून नोकरी मिळत नाही तिकडे मळखाऊ, शेतकाम, सुतारकी, मजुरी, पायपीट वगैरे होत नाही व खर्च मात्र अधिक करावासा वाटतो आणि त्याच्या निरक्षर बंधूंचा प्रपंच त्याच्यापेक्षा चांगला चालतो. सबब निरक्षरांपेक्षा साक्षरांचा संसार जास्त सुरेख चालतो, अशी खातरजमा झाल्याशिवाय शाळांत ब्राह्मणेतरांच्या मुलांची गर्दी होणे व प्राथमिकापेक्षा दुय्यम प्रतीचेच शिक्षण जास्त फैलावते ही तक्रार दूर होणे दुर्घट दिसते. सन १८९१ ते १९११ पर्यंत दुय्यम शिक्षणाच्या शाळांतील विद्यार्थी दुपटीहून वाढले, पण प्राथमिक शाळांतील काय ते शेकडा ६७ नीच वाढले. मिशनऱ्यांच्या गावोगाव फुकट शाळा व त्यामधील परोपरीची आकर्षके असूनही त्यांनी हाती धरलेल्या निकृष्ट वर्गात शिक्षणाचा प्रसार होत नाही याचे वर्म तरी हेच आहे. लिहिण्यावाचण्याला 'तिसरा डोळा' म्हणतात. दोन जाऊन जर तिसरा येत असला तर तो हवा असे कोणीही म्हणणार नाही. पोटाची दोन कामे येऊन जर साक्षरतेचा लाभ झाला तर खरे कल्याण आहे. तेव्हा प्राथमिक शाळेचा तरी अभ्यासक्रम व वेळ असा ठेविला पाहिजे की, विद्यार्थ्यांना लिहिणे शिकून आपला पिढीजाद किंवा दुसरा धंदा हस्तगत करण्याला सवड सापडेल. ओबडधोबड आऊतकाठी तयार किंवा दुरूस्त करण्यासाठी कुणब्याला आपल्या उत्पन्नाच्या चौथ्या वाट्यावर बलुते घावे लागते. ह्यास्तव प्राथमिक शाळांतून जर सुतारकी, लोहारकी, चांभारकी वगैरे विषयांचे शिक्षण देण्याची सोय झाली तर शाळेत मुले घातल्यापासून फायदा आहे असे लोकांच्या अनुभवाला फार थोड्या अवधीत येईल. शाळेत धंदेशिक्षण घेऊन जे कुणबी बाहेर पडतील ते आपली बलुत-कामे घरच्या घरी करतील. अशा रीतीने त्यांची कामे वेळच्या वेळी होऊन त्यासाठी खर्च होणारा पैसा व वेळ वाचला तर इतरांनाही आपली मुले शाळेत घालण्याची उमेद येईल. मि. कीटिंग साहेबाच्या अंदाजाप्रमाणे दक्षिणेतील शेतकऱ्यांना शेतकाम फार तर सहा महिने पुरते. तर मग शेतकाम संभाळून त्यांना कारू-नारूचे काम करण्याला पुष्कळ फुरसत आहे. तिच्यांत त्यांनी काही आउते केली तर ती त्यांना विकताही येतील आणि आपल्या उत्पन्नात भर टाकता येईल. सध्या

जातिधर्माप्रमाणे कुणबिकीच्या आउतापैकी एक एक जातीचा कारू करतो, दुसरे दुसरीचा, एवढेच नव्हे तर सनगाचे वेगवेगळाले भाग वेगवेगळाले कारू बनवितात. तेव्हा हत्यारे किंवा त्यांचे भाग बनविणारा एक, जोडणारा दुसरा आणि वापरणारा कुणबी तिसरा असली तऱ्हा होते. त्यामुळे त्यातली वर्मे एकमेकांच्या ध्यानात येत नाहीत व सर्वच आउते अगदी निकृष्ट अवस्थेप्रत पोचली आहेत. परस्परावलंबी धंदे शाळेत शिकविले तर हत्यारे एकाच्या देखरेखीखाली तयार होऊन ती सुधारतील आणि सध्या नजरेस पडणारे तुटपुंजे कारखाने बसून त्यांच्या जागी मोठ्या प्रमाणावर धंदे काढण्याची व चालविण्याची अनुकूलता कारागिरांना येईल. जोडा कोठे लागतो हे वापरणाऱ्याला तेव्हाच कळते. ह्या न्यायाने आउते वापरणाऱ्या कुणब्याला जर त्यातली नजर आली तर तो त्यातले दोष काढून हत्यारे तयार करील. जातिबाह्य धंद्याचे शिक्षण सर्व जातींच्या मुलांना सर्रास प्राथमिक शाळांतून मिळू लागले तर जातिधर्माची अथवा जातधंद्याची काटेरी कुपाटी नाहीशी होईल, हा सर्वात मोठा फायदा आहे.

खेडयातला मुख्य धंदा शेतकी. तेव्हा कुणबी हा खेडयातला प्रधान घटक आणि कुणब्यासाठी इतर हे नाते लक्षात आणून खेडयाखेडयांनी शाळा काढल्या पाहिजेत. शेतकामाच्या हंगामास धरून शाळेचे तास व सुट्या असाव्यात. शेतकाम नसेल अशा दिवसांत शाळा दुवक्त असावी, ते बेताचे असेल त्या वेळी एकवक्त आणि त्याचा भर असेल त्या वेळी विद्यार्थी शिकविलेले न बोळवतील इतक्या बेताने म्हणजे सुमारे एक-दोन तास शाळा भरवावी. शाळेत शारीरिक बलवृद्धीला महत्त्व दिले पाहिजे आणि अभ्यासक्रम इतकाच असावा की, शिकणाऱ्याला बाजारात अडचण पडू नये, सावकाराशी तोंड देता यावे आणि आपल्या धंद्याचे ज्ञान वाढवता यावे म्हणजे व्यवहार्य व प्रोत्पीक शिक्षणाची तरतूद केली पाहिजे. लिहिता वाचता येणे, पाहिलेली व ऐकलेली वस्तू व हकीगत मजकूर जुळवून सांगता व लिहिता येणे, उजळणी, देशी चालीची कोष्टके, (ज्याला परदेशी कोष्टकांचे कारण पडेल ती तो

जरूरीप्रमाणे पुढे शिकेल.) तोंडचे हिशेब, जमाखर्च, पंचराशिक, व्यवहारी अपूर्णाक, क्षेत्रमापन, व्याज, काळ-काम-वेग वगैरेची साधी उदाहरणे आणि बेताची चित्रकला हे विषय मेहनतीने शिकविले पाहिजेत म्हणजे आज बहुतेक तात्यापंतोजीच्या शिक्षणक्रमावर भागेल. ह्याशिवाय व्यापार, प्रांतापुरती राज्यव्यवस्था, इतिहास, सृष्टिसौंदर्य यांच्या अनुरोधाने इलाख्याचा भूगोल विद्यार्थ्यांच्या हातात पुस्तक न देता नकाशावरून शिकवावा आणि हिंदुस्थानचा भूगोलही व्यापारी बातम्या व वर्तमानपत्रे समजण्याइतका नकाशावरून शिकवावा. इतिहास शिक्षकाने वाचून अगर व्याख्यान रूपाने शिकवावा. चित्रे व नकाशे काढण्याचे तांत्रिक ज्ञानही मुलांना मिळाले पाहिजे. ह्यांखेरीज सर्वसामान्य ज्ञानावरील पाठ शिक्षकांनी मुलांना वाचून दाखवावेत आणि दर्शनी ज्ञानाने म्हणजे शक्य तितक्या वस्तू व प्रयोग दाखवून प्रत्यक्ष ज्ञान देण्याची खबरदारी बाळगली पाहिजे. सामान्य ज्ञानाचे शिक्षण जितके जास्त मिळेल तितका आमचा हास्यास्पद देवभोळेपणा नाहीसा होईल. दुष्काळ, प्लेग, पटकी वगैरेंचेसुध्दा आदिकारण देवापेक्षा नैसर्गिक नियमाकडे जास्त येते, ह्या व असल्या गोष्टी लोकांना कळू लागल्या तर भोंदूंचे बंड कमी होऊन जनता योग्य मार्गाने जाईल. सर्वसामान्य ज्ञान ह्या विषयामध्ये माणसा-जनावरांचे आरोग्यशास्त्र, शरीरशास्त्र, हवा, पाणी, स्वच्छता, वनस्पतिशास्त्र, भूगर्भशास्त्र, रसायनशास्त्र, खगोल, पदार्थविज्ञानशास्त्र, यंत्रशास्त्र वगैरेंच्या रोजच्या व्यवहारात लागणाऱ्या शास्त्रीय माहितीचे सोपे पाठ असावेत. तसेच शेतकी व तिला जरूर अशी दुसरी माहिती ह्यांचाही त्यात अंतर्भाव व्हावा. या ज्ञानाचा मुख्य हेतू हा की, पदार्थ अगर वस्तुस्थिती पाहून तिच्यामध्ये सुधारणा करण्याचे सामर्थ्य विद्यार्थ्यांच्या अंगी यावे. उदाहरणार्थ, बी गोमूत्रांत का भिजवितात, कोयत्याचे पाते अगर कुन्हाडीचा दांडा लांब किंवा आखूड का असावा, मोटेला कणा कशाला पाहिजे, गाड्यांची चाके उंच किंवा ठेंगणी असावीत की काय इत्यादी ज्या गोष्टी लोक पाहतात व करतात, त्या सुधारण्याबद्दलचे विचार व प्रयोग करण्याची पात्रता विद्यार्थ्यांच्या अंगी आणली पाहिजे, म्हणजे शाळेतील अभ्यासाच्या साह्याने ते आपले ज्ञान पुढील

आयुष्यक्रमात वाढवू शकतील आणि आपली कल्पना चालवून नवीन सुधारणा अगर शोध करू शकतील. शाळेमध्ये हात, पाय, डोळे, बुद्धी ही सर्व उपयोगात आणण्यास शिकविले पाहिजे; म्हणून सामान्य ज्ञानाचे प्रयोग विद्यार्थ्यांच्या हातून करून घ्यावेत आणि त्यांना सुतारकी वगैरेची हत्यारे फुकट व मनमुराद वापरण्यास मिळावीत. हा इतका शिक्षणक्रम फार तर तीन चार वर्षांत वाढून द्यावा आणि त्याचे वाडमयात्मक शिक्षण (ह्यांत सामान्य ज्ञानाच्या सप्रयोग शिक्षणाचा अंतर्भाव होत नाही.) शाळेत सुमारे रोज तीन तास एकसांज द्यावे, म्हणजे मुलाना एकसांज आपल्या आईबापांना शेतात किंवा दुसरीकडे मदत करण्यास व आपला पिढीजाद धंदा प्रत्यक्ष काम करून शिकण्यास वेळ सापडेल. असले शिक्षण समजण्याला विद्यार्थ्यांचे वय अगदीच लहान असता उपयोगी नाही. ते निदान गुराखी पोराइतके म्हणजे ८ ते १२ वर्षांचे असावे. रोथामस्टेड पध्दतीने शेती शिकविली तर फार थोड्या जमिनीवर काम भागते. पूर्व प्रथियामधील मारग्राबोवा येथील शाळेत १५९ विद्यार्थ्यांना शेतीचे शिक्षण देण्यास सुमारे एक एकर जमीन बस्स होते. प्रत्येक शाळेला एक शेत द्यावे आणि त्याची सर्व कुणबीक मुलांकडून करवून घ्यावी, इतकेच नव्हे तर त्यातील माल विकण्यालादेखील मुलांना बाजाराला पाठवावे. त्याचप्रमाणे डागडुजीपुरती सुतारकी, लोहारकी, चांभारकी मुलांना शिकविण्याची तजवीज व्हावी. हे शिक्षण देणारे शिक्षक तयार होईपर्यंत निरक्षर पण वाकबगार शेतकरी, सुतार, लोहार वगैरे गावचे जातकसबी इत्यादिकांकडून ते देण्याची सोय झाली तरी देखील अडला गाडा पुढे ढकलल्यासारखे होईल. ह्या कारूंना व्याख्या वगैरे न आल्या म्हणजे पुस्तकी ज्ञान नसले तरी ते आपले कसब काम कामाचा गुरू ह्या प्राच्य शिक्षण-पध्दतीने नामी शिकवितील. लिहिणे वगैरे एकसांज आणि कुणबीक व तिच्या अंगभूत धंदे यांचे शिक्षण दुसरी सांज याप्रमाणे अभ्यासाची वाटणी करावी. शेतकीसुधारणेसंबंधाने सरकारी व खाजगी रीतीने प्रसिध्द होणारी माहिती वगैरेची ओळख विद्यार्थ्यांस तसेच गावकऱ्यांस शिककाने करून द्यावी आणि शेतकी खात्याची त्यावर देखरेख असावी. शेती सुधारण्यासाठी सर सासून

डेव्हिड ह्यांनी सरकारपाशी टोलेजंग देणगी दिली आहे. वर दर्शित केलेल्या नमुन्यावर शाळा काढण्याकडे जर तिचा उपयोग केला तर किती तरी बहार होईल!

गुन्हेगार जातींची मुले व भल्या जातींतील अल्पवयी गुन्हेगार यांचा प्रश्न फार बिकट आहे. 'बीज तसा अंकुर' आणि 'बाळा ते जन्म काळा' हे सिध्दांत पाश्चात्य तत्त्ववेत्त्यांच्याही अनुभवास उतरले आहेत. पूर्वजांचे गुणदोष मुलांत वंशपरंपरेने उतरतात आणि लहानपणी ज्या खोडी लागतात, त्या मरेपर्यंत सुटत नाहीत. तेव्हा निर्ढावलेल्या गुन्हेगारांपासून अल्पवयी गुन्हेगार दूर ठेवणे जितके जरूर आहे तितकीच गुन्हेगार जातींच्या मुलांची व त्यांच्या आईबापांची थान-तोडकी जरूर आहे. व्हिक्टर ह्यूगोने असे गणित बसविले आहे की, एखाद्याला सुधारणे झाल्यास त्याच्या आज्ञापासून सुरुवात केली पाहिजे म्हणजे आनुवांशिक गुणदोष निदान तीन पिढ्या तरी राहतात. गुन्हेगार संतान निपजू नये म्हणून निसवलेल्या गुन्हेगारांना खच्ची करण्याचा प्रयोग अमेरिकेत चालू आहे. या विषयाचे महत्त्व ओळखून सरकार गुन्हेगार जातींच्या मुलांच्या स्वतंत्र शाळा काढित आहे. भल्या जातीतल्या ज्या अल्पवयी तरूणांच्या हातून संगतिदोषाने किंवा अप्रबुध्दपणाने गुन्हा घडला असेल त्यांना निर्ढावलेल्या गुन्हेगारांचा संपर्क लागू देता कामा नाही. अशा अल्पवयी गुन्हेगारांसाठी सरकारने थोड्याफार शाळा घातल्या आहेत, आणि त्याबद्दल ते धारवाड येथे बोस्टल पध्दतीने मोठ्या प्रमाणावर प्रयोग करून पाहत आहे. गुन्हेगार जातींच्या मुलांच्या व अल्पवयी गुन्हेगारांच्या शाळांचा एक मोठा उपयोग करून घेता येईल. येवले, भिंगार, पाथर्डी संगमनेर, पैठण अशा ठिकाणी विणकामाचा धंदा जोरात आहे; तेव्हा तेथल्या प्राथमिक शाळांत या धंद्याचे ज्ञान दिले तर चांगले. शेतीव्यतिरिक्त दुसरा धंदा भरभराटीत असलेली गावे फार थोडी आहेत. म्हणून कुणबीक हा प्रधान धंदा धरून खेड्यांतल्या शाळांचा शिक्षणक्रम मुक्रर केला पाहिजे. असली अट गुन्हेगारांच्या शाळांना नाही. गुन्हेगार जातींना प्रतिष्ठित जातकसब मुळीच

नाही. नवट जमिनीमध्ये वाटेल ती सोय व उद्दीम काढता येतात. सुधारलेल्या आउतांचा कुणब्यांमध्ये प्रसार होण्याला मुख्य अडचण ही आहे की, त्यांचा एक खिळा निघाला किंवा टांचा उसवला तर गावच्या सुतार-लोहार-चांभारांना ते काम नीट करता येत नाही. सुधारलेली हत्यारे नवीन व दुरूस्त करणाऱ्या कसब्यांचा गावोगाव भरपूर पुरवठा करण्याची सोय झाल्यावाचून आमची शेती व दुसरे धंदे यांची उन्नती होणार नाही. या शिक्षणाची सोय गावगन्नाच्या शाळेत होणे आज तरी अशक्य दिसते. निदान ते अशक्य नसले तरी मनस्वी खर्चाचे आहे आणि इतका खर्च करण्याला लोकलबोर्ड-म्युनिसिपालिटीयांसारख्या संस्थांना आज सवड आहे असे दिसत नाही. गुन्हेगारांच्या शाळांत जर हे शिक्षण मुख्यत्वे दिले तर अशा शिक्षितांना पटापट काम मिळून चांगली पैदास होईल, व गुन्हा करण्याची हुक्की फारशी येणार नाही आणि कुणब्यांचीही अडचण व गैरसोय दूर होईल. कामकुचरपणा, उद्याची पर्वा न करणे, दुसऱ्यावर विसंबणे, कामाचा बाट धरणे, उत्कृष्ट कामकरी बनण्याच्या महत्त्वाकांक्षेचा अभाव वगैरे जे दोष आमच्या मजुरांत दिसतात, ते घालविण्याचा प्रयत्नही ह्या शाळांत नेटाने झाला पाहिजे. दिलेल्या चित्रात दुरूस्ती करणे आणि कोऱ्या कागदावर नवीन चित्र काढणे ह्यांत जे अंतर आहे, तेच विवक्षित परिस्थिती निर्माण करू, अशा स्थितीत वाढणाऱ्या मुलांचे शिक्षण यात आहे. तेव्हा या वहिमी मुलांच्या शाळा देशाला जितक्या प्रकारे उपकारक होतील तितक्या कराव्या अशी सरकारास नम्र विनंती आहे.

क्वचित असे घडते की, गुन्हेगार जातींच्या लोकांनी प्रामाणिकपणाने उद्योग करण्याचे मनात आणिले तरी त्यांना कोणी जवळ करीत नाही. ते गुन्हा करतील आणि आपल्याला प्रायश्चित्त द्यावे लागेल, अशी लोकांना भीती वाटते. कानफाटया नाव पडल्यामुळे कोठे काही गुन्हा झाला की यांना पोलिसचे बोलावणे यावयाचे. ते गेले म्हणजे कामाची खोटी होते, ही त्यांना कामावर ठेवण्यात दुसरी अडचण होय. पूर्वी गुन्हेगार जातींच्या मागे हजेरी असे व तिजमुळे त्यांना उद्योग पत्करणे कठीण जाई. मुसलमानांच्या मागे

हजेरी नाही म्हणून ती चुकविण्यासाठी हजेरीतला एक भिल्ल मुसलमान झाला व त्याने नाव बदलले असे एका गावी आढळले. गुन्हेगार जातींच्या लोकांप्रमाणे शिक्षा भोगलेल्या भल्या जातींच्या लोकांनाही कोणी कामावर ठेवीत नाहीत. असले इसम बेकार होऊन उपाशी मरण्यापेक्षा तुरुंगात जाऊन पोट भरण्याचा हेतू धरून मुद्दाम गुन्हे करतात. कामधंदे मिळवून देऊन गुन्हेगारांना समाजाचे उपयुक्त घटक बनवावे व पुन्हा गुन्हा करण्याकडे त्यांची प्रवृत्ती होऊ नये म्हणून त्यांना मदत करण्यासाठी सरकारच्या आश्रयाने एक संस्था मुंबईस निघाली आहे. भरपूर लोकाश्रय मिळून तिची फत्ते होवो! या कामी आज गाठचा पैसा जातो असे जरी कोणाला वाटले दूरदृष्टीने पाहता हे कोणालाही अंदाजता येईल की, गुन्हेगारांना प्रामाणिक कामगार बनविण्यात खर्च होणारा पैसा त्यांच्या चोऱ्यादरोड्यांच्या ऐवजाच्या मानाने काहीच नाही व त्यांचे पिढीजाद गुन्हे बंद होण्यातच सर्वांचे शाश्वत हित आहे. पारशी कर्ण टाटाशेट यांनी लक्षावधी रूपये देऊन मुक्तिफौजेमार्फत गुन्हेगार जातींच्या वसाहती करण्यास सुरुवात केली आहे व सरकारही प्रांतोप्रांती सदर संस्थेला ढळत्या हाताने पैसे पुरवित आहे. हिंदू, मुसलमान, आर्य, ब्रह्मो वगैरे धर्मांनी पुढे सरसावून ह्या पुण्य कृत्याला कंबर बांधली तर त्यांना ह्या कामी मुक्तिफौजेपेक्षाही सत्वर व परिणामकारक यश येईल. सरकारने कैकाडी लोकांना सोलापूर जिल्ह्यात निरनिराळ्या गावी जमिनी देऊन बैलांसाठी तगाईही दिली. तथापि एकमेकांना भेटण्याच्या बहाण्याने ते गावोगाव चोऱ्या माऱ्या करीत, अशी शेतकऱ्यांची तक्रार होती. विजापूर ती यशस्वी होण्याचा संभव आहे. अशा रीतीने वसाहतीत किंवा शाळांत अगर अन्य तऱ्हेने जे गुन्हेगार किंवा गुन्हेगारजातीचे लोक भरवशालायक कामकरी ठरतील, त्यांना पहिल्याने स्वतंत्र पण योग्य बंदोबस्तात काम मिळाले आणि तेथे त्यांच्या चालचलणुकीचा बोभाटा झाला नाही, म्हणजे इतर लोकांप्रमाणे त्यांनाही हलके हलके खाजगी काम मिळून इमाने इतबारे पोट भरता येईल. अशा प्रकारे काम मिळू लागेपर्यंत केवळ पोटासाठी अथवा अल्पस्वल्प दिखाऊ फायद्यासाठी लांडीलबाडी करण्याचा मोह त्यांना पडणार नाही याबद्दल सरकार व

सार्वजनिक संस्था यांनी खबरदारी ठेविली पाहिजे. 'गप्प बसण्याचे काय घेशील' या तत्त्वाप्रमाणे त्यांना सार्वजनिक पैशाने पोसलेले पत्करले, पण त्यांचे गुन्हे नकोत. कारण गुन्हेगारांना शिक्षा देण्यापेक्षा गुन्हा होऊ न देण्याच्या शिक्षणप्रसारासारख्या योजनेला खर्च व खटपट कमी पडते, असे लॉर्ड मेकॉले यांनी आपल्या शिक्षणावरील भाषणात सिध्द करून दाखविले. मुदतबंदीच्या कराराने जे मजूर नेण्यात येतात त्यामध्ये जर गुन्हेगारजातींच्या लोकांची भरती केली तर स्वार्थ व परार्थ दोन्ही साधतील. अशा मजुरांच्या धन्यांना कायद्याने ज्या विशेष सवलती दिल्या आहेत, त्यांचा मोबदला म्हणून वहिमी मजूर पत्करणे हे 'देवाण घेवाण' अशातले होईल. हे लोक शरीराने सुदृढ व अकलेने चलाख असतात, आणि थोड्या बंदोबस्ताने ते आपल्या धन्याचे कोट कल्याण करून देतील यात शंका नाही. कोणाचा आधार नसल्यामुळे पर ठिकाणी त्यांना चांगले वर्तन ठेवावे लागेल आणि कामही भरपूर करावे लागेल. अशा रीतीने वठणीस येऊन व लायक कामकरी बनून जर ते आपापल्या मुलखात परतले, तर मजुरांच्या तुटवड्याचा प्रश्न सोडविण्यास बरीच मदत होईल.

चालत्या गावगाडयातले पुष्कळ भरित या बोलत्या गावगाडयाबरोबर उरले आहे आणि ते कोठे गावात तर कोठे वनपर्वतात पांगले आहे. आपल्या ह्या बंधूंना निरक्षर म्हणून मागासलेले गणण्याची चाल पडली आहे. पण गंजाखाली पाणीदार पोलादही निमूटपणे दिवस कंठते, हे विसरता कामा नये. हे लोक अनादी कालापासून बिकट परिस्थितीशी झगडून संसारयात्रा करीत असल्यामुळे नानातऱ्हेचे विशेषतः शेती, वनस्पती, मनुष्य-पशु-पक्षी-वैद्यक इत्यादीचे-ज्ञानभांडार त्यांच्या तोंडात व दिल-दप्तरात नुसते खेळत आहे. जर साक्षर मंडळी नमते घेऊन त्यांच्याच सुतासुताने घेतील तर या वस्तुस्थितीविषयी त्यांची बालंबाल खात्री झाल्यावाचून राहणार नाही. तसेच मानापमान गुंडाळून ठेवून जर संशोधक व सुधारक रानोमाळ हिंडून त्यांच्यामध्ये मिसळतील तर नानाविध सामाजिक, धार्मिक व ऐतिहासिक

माहितीची किती तरी मनोरम व बिनमोल लेणी या नैरक्षर्य-पर्वताच्या उदरांत दडून राहिली आहेत, हे त्यांना कळून येऊन विलक्षण ज्ञानानंदाचा अपूर्व आस्वाद लाभेल यात संशय नाही. तेव्हा या बाहेर राहिलेल्या भरिताचाही थांग व व्यवस्था लावणे त्वरित व देशहितास्तवच नव्हे तर मानवधर्मपालनास्तवही अत्यंत इष्ट आणि अवश्य आहे. ठिकठिकाणच्या लोकाग्रणींनी मनावर घेतले तर एक दोन तपांत बाताबेताच्या खर्चाने हे काम बरेच उठेल आणि ते त्याला हातभार लावतील अशी उमेद बाळगण्यापुरती सुचिन्हे क्षितिजावर स्पष्ट दिसत आहेत. कारण आपल्या समाजातले अनेक भाग चहूंकडून खडबडून जागे झाले आहेत आणि कित्येक तर फुंकून रस्ताही चालू लागले आहेत. तरी गाव-गाडयाने धरलेली वाट बरोबर आहे किंवा नाही? नसल्यास कोठे व कशी दिशाभूल झाली, याचा निर्णय देण्यासाठी अधिकारी मार्गोपदेशकांना नम्रतेने फूल लावून त्यांचा शकुन मिळेपर्यंत तूर्त येथेच तो सोडू या.

पुरवणी

१२. महायात्रा

आडक्या हती झाला म्हणून का भलत्याने घ्यावा? अनंत फंदी.

काश्याम्मरणान्मुक्तिः। 'मरावे काशी का मरावे मिराशी' 'न लागो पुत्राचा हात पण लागो डोमाची लाथ'. असे लोक म्हणत आले आहेत. 'काशीयात्रा घडो' हा आशीर्वाद बहुधा विधवा स्त्रियांना देण्याचा प्रचार आहे. 'माझ्या नशिबात महायात्रा आहे काय?' असे आपला हात किंवा पत्रिका सामुद्रिक - ज्योतिष्याला दाखवून विचारणारे जुन्या समजुतीचे पुष्कळ गृहस्थ निघतील. काशी आणि गया य त्रिस्थली यात्रेला महायात्रा म्हणतात. प्रयागास त्रिवेणीचे वृत्तवान उपाध्ये प्रयागवाळ, काशीस मणिकर्णिकेचे गंगापुत्र व गयेस गयावळ असे तद्देशीय तीर्थोपाध्याय आहेत. उत्तर हिंदुस्थानात उपाध्यायाला समान्यत्वे पंड्या म्हणतात. या तिन्ही क्षेत्रांचे महात्म वर्णन केले आहे असे अनेक कथाभाग संस्कृत-प्राकृत ग्रंथांमध्ये जागोजाग आढळतील. तरी या कर्मभूमीत जन्म घेऊन महायात्रा घडावी आणि प्रयागामध्ये त्रिवेणीस्नान व सौभाग्यवतीचे वेणीदान करावे, काशीमध्ये मणिकर्णिकास्नान व पिशाचमोचन करावे, तसेच कालभैरवाच्या देवळातील गंडे-विक्याकडून त्याचा हलका सोटा खाऊन यमराजाचा मोठा सोटा चुकवावा, गयेमध्ये विष्णुपदावर पिंडदान आणि अक्षय्य वटाखाली गयावळाकडून आत्मसहित सर्व कुलाची जन्ममरणापासून मुक्ती करून घ्यावी, असे प्रत्येक हिंदूच्या मनात येणे साहजिक आहे.

पूर्वी वाटेच्या अडचणीमुळे काशीयात्रा करणे मोठे जिवावरचे होते. यात्री परत येईलच असा भरवसा नसल्याने, यात्रेला निघण्यापूर्वी आप्तेष्टांनी त्याला जेवावयास बोलविण्याचा आणि परत आल्यावर त्यानेही कालाष्टक व

गंगापूजन करून मोठे जेवण (मावंदे) घालण्याचा प्रघात पडला. तेव्हा अति निवडक लोक काय ते महायात्रेच्या भानगडीत पडत, आणि यात्राही पण फार तर वर्षांतून एकदा म्हणजे वसंताच्या सुमारास जात असे, असे तिन्ही क्षेत्रांचे उपाध्याय व गावोगावचे लोक सांगतात. आता आगगाडी झाली, दक्षिण-उत्तरेचे परूस-अंगण झाले, व रेल्वे-भाडे कमी दिसू लागले. चिकित्सा न करिता ब्राह्मण करतात एवढ्या हवाल्यावर ते करतात तितकी कर्मे व विधी करण्याची लालसा कारकुनी शिक्षणप्रसाराबरोबर जसजशी फैलावत चालली, तसतशी महायात्रेला यच्चयावत जनता लोटू लागली आणि केव्हाही पाहा त्रियस्थळीत यात्रेकरू नाहीत असा एकही दिवस उगवेनासा झाला आहे. वर वर्णन केलेली अनुकूल संधी प्राप्त होताच तीर्थोपाध्यांनी चपळाई केली आणि आपली अमदानी म्हणजे यात्रेकरूंची संख्या वाढविण्याच्या उद्देशाने प्रयागवाळ-गंगापुत्र गयावळ-परस्पर-साह्यकारक मंडळ्या अस्तित्वात आल्या. मजुरांच्या भरतीसाठी ज्याप्रमाणे चहाचे मळेवाले आपले एजंट देशोदेशी पाठवितात, त्याप्रमाणे या मंडळीनेही आपले दलाल व नोकर प्रांतोप्रांती फेकिले आहेत; इतकेच नव्हे तर त्यापैकी काही जणांनी पुणतांबे, नाशिकसारखी क्षेत्रे शहरे व मनमाड, भुसावळ, खांडवा, इटारसी, जबलपूरसारखी स्टेशने वगैरे ठिकाणी कायमचे डेरे दिले आहेत. असे सांगतात की, नावाच्या गयावळाचे १६०० गुमास्ते देशावरावर घुमतात. ही संख्या अतिशयोक्तीची मानली तरी एवढे मात्र खास की, यात्रेकरू जमविण्याच्या व्यापारात हजारो हिंदुस्थानी गुंतले आहेत. ते हरप्रयत्नाने यात्रेकरू येण्याची व त्याच्या द्रव्यबलाची बातमी मिळवितात. त्याला कोणत्याही गावी किंवा स्टेशनावर गाठले की पुसू पुसू बिलबिला करतात आणि एवढ्यावर तो हाती चढला नाही तर आपल्या मालकास अगर पुढील उतार स्टेशनच्या इसमास तार देऊन तो हस्तगत करण्याची कसोशी करतात. आम्ही प्रयागवाळाचे नोकर तुम्हांपासून खाण्यापुरते मूठभर तांदूळ घेऊन मालकाच्या खर्चाने बद्रिनारायणापर्यंत तुमच्या बरोबर येऊ व खडी तैनात पहारा करू, तुम्ही तुळशीपत्र दिले तरी आमचा मालक त्यांत संतोष मानील व तुमची यात्रा सुफळ करून देईल, इत्यादी प्रमाणे हे लोक साखर

पसरतात. प्रयागवाळही आमचा माणूस म्हणून सदर इसमांना यात्रेकऱ्यांबरोबर पुढे पाठवितात व गंगापुत्र आणि गयावळ हेही झाकली मूठ सहसा उघडी करून दाखवीत नाहीत. वास्तविकपणे हे लोक नुसते प्रयागवाळाचेच दलाल नोकर नसून गंगापुत्र व गयावळ यांचेही असतात आणि कदाचित पुढील क्षेत्रांच्या पंडयांचेही असतील. बारीक तपास करता असे निश्चयात्मक समजले आहे की, या भरती करणाऱ्यांपैकी बहुतेक जण पंडयांचे नोकर नसून पातीदार आहेत आणि सामान्यतः जरी त्यांची पाती आठ आण्याची असते, तरी काही भिकार तीर्थभट केवळ भोजन व भोजनदक्षिणा ह्यांवर तृप्त होतात आणि यात्रेकऱ्यांची सर्व किफायत ह्या अडत्यांना देतात. असेही ऐकण्यात आले की, साधल्यास हे तैनाती यात्रेकरूंची चोरी करतात किंवा आपल्या सामलतीतल्या चोरट्यांना सधन यात्रेकरूंची खबर देतात. अर्थात यात्रेकरूला मोहिनी घालण्याच्या नानाप्रकारच्या भिक्षुकी व्यापारी युक्त्या हे का योजितात, ह्याचा यापेक्षा अधिक उलगाडा करण्याचे प्रयोजन नाही. ह्याखेरीज यात्रांचे स्थानिक भरेकरी आहेतच. यात्रेकरू काबीज करण्याचे मुख्य ठिकाण प्रयाग होय. तेथे त्याला एकदा रोखला म्हणजे गंगापुत्र व गयावळ ह्यांचीदेखील निचिंती होते. काही प्रयागवाळांनी स्टेशनच्या खेपा करणाऱ्या हिंदू-मुसलमान गाडीवानांशी सरकत केल्याचे ऐकिले आहे. यात्रेकरूंनी उपाध्यायाचे नाव सांगितले तरी हे गाडीवान त्याला आपल्या सरकतदाराच्या घरी आणून सोडतात आणि तोच तो इसम आहे असे भासवितात. अगोदरच फुगलेल्या आमच्या भिक्षुकांच्या संख्येत याप्रमाणे सहस्रावधी भर पडली व तिच्यायोगाने यात्राभरतीचे काम झपाट्याने व मोठ्या प्रमाणावर चालू आहे. ज्याप्रमाणे पलटणीच्या तुकड्या अंमलदाराच्या मागे चालतात त्याप्रमाणे दक्षिण प्रांताचे हजारो शेतकरी, सोनार, कासार, सुतार, लोहार, साळी, माळी, धनगर वगैरे गावढेकऱ्यांच्या झुंडीच्या झुंडी लाठीवाल्या भरेकऱ्याच्या मागे चालतात. तो त्यांना आपल्या मालकाच्या अथवा भागीदाराच्या घरी नेऊन गुदरतो, त्यांच्या जवळपास आपला चौका देतो आणि आपल्या कळपांतले लोक कोठेही बाहेर जावयाला निघाले तर त्यांच्यापुढे पहारेकऱ्याप्रमाणे चालतो. त्याचे ऐटदार पाऊल आणि

त्याच्या मागे आमच्या लोकांची मेंढ-माळ पाहिली म्हणजे आम्ही किती व कसे परवश होतो याची तीक्ष्ण प्रतीती येऊ लागते.

यात्रेकरूला वाटते की परमुलखात अल्पसंतुष्ट व माहितगार वाटाडया मिळाला, सबब आता ठिकठिकाणचा निरख माहीत नसल्यामुळे जी फसवा-फसवी व्हावयाची ती होणार नाही. आपण अडत्ये आहोत हे भांडे फुटले नाही तोवर गिऱ्हाईक बिचकणार नाही आणि आपला व्यापार अप्रतिहत चालेल हे भरेकरी जाणून असतो. त्यामुळे स्टेशन, धर्मशाळा वगैरे ठिकाणचे नोकर, दुकानदार, गाडीवान, हमाल इत्यादी सर्वांची तोंडदाबी केल्याखेरीज त्याला गत्यंतर नसते आणि त्याच्या सल्ल्याने यात्रेकरूचे एका पैशाच्या ठिकाणी दोनतीन देखील जातात. ते, उपाध्ये व त्यांचे इतर नोकर यात्रेकरूंशी 'अन्नदाता, धर्मावतार' इत्यादी मिष्ट भाषण करतील, या मुलखाचे सर्वच लोक बदमाष म्हणून त्याबद्दलचा ओठापासून तिटकारा दाखवतील, परंतु त्यांनी तोंडावाटे काढलेले दाम वाजवी अंकावर उतरविणार नाहीत उलट तितकेचे तितके देण्याची शिफारस करतील आणि त्यातून आपली चोरटी हिस्सेरशी घेतील. अडत्यांनी जरी सांगितले की आमचा मालक अल्पसंतोषी आहे, तरी त्याला नोकर, यात्रादलाल हा सर्वांचा खर्च काढावयाचा असतो. म्हणून जेथे ज्यापासून जितके निघेल, तेथे तितके त्यापासून काढण्याला कोणीही कमी करीत नाही. प्रयागवाळ, गंगापुत्र व गयावळ हे एकाचे एक असल्यामुळे प्रयागास कमी पडले तर त्याची कसर काशीस निघते आणि तेथेही कमी पडले तर त्याच्या दिढीदुपटीचा वचपा गयावळ यात्रेकरूंकडून पिळून काढतात.

हिंदुस्थानीपेक्षा दक्षिणात्य ब्राह्मण आचार-कांडात तरबेज आचार-संपन्न व वैदिक याज्ञिक विद्येत चांगले निष्णात असतात, ही गोष्ट सर्व संमत आहे आणि त्यामुळे महाराष्ट्रीच काय पण दक्षिणेमध्ये वापरलेले मारवाडी, गुजराती यात्रेकरूंदेखील महाराष्ट्री सांगता उपाध्याय मिळविण्यास उत्सुक असतात. प्रयागवाळ व गयावळ यांच्याकडे त्यांच्या पुठ्यातले महाराष्ट्रीय उपाध्याय कसेबसे अजून मिळतात. परंतु काशीत दक्षिणात्य ब्राह्मण व गंगापुत्र

यांच्यामध्ये वाद चालू आहे. दक्षिणात्यांचे म्हणणे असे आहे की, काशीत मणिकर्णिकेशिवाय गंगापुत्रांना पौरोहित्य नाही असे सरकारदरबारी निवाडे झाले आहेत. सबब गंगापुत्रांकडे यात्रेकरू उतरला असता महाराष्ट्रीय ब्राह्मण कर्म चालविण्याला येत नाही आणि ते यथासांग करण्याची अडचण पडते. अशी स्थिती आहे तरी गंगापुत्रांकडे महाराष्ट्रीय ब्राह्मण मिळतील, अशी थाप सरकतीचा स्वार्थ साधण्यासाठी भरेकरी व प्रयागवाळ यात्रेकरूला नेऊन गुदरतात. सकृद्दर्शनी गंगापुत्रही छातीला हात लावून सांगतो की, मी दक्षिणी ब्राह्मण आणून देतो आणि तो आयत्या वेळेला तोंडघशी पडतो, तेव्हा यात्रेकरूला हा परस्पर साह्यकारी टोळीच्या लबाडीची पहिली ठोकर लागल्यासारखी होते. 'आली सिंहस्थ पर्वणी। न्हाव्या भटा झाली धनी' ॥ 'कथडयाशी कैचा भाव। पुजाऱ्याशी कैचा देव' ॥ या साधूश्रेष्ठांच्या उक्तीला हरताळ कोण लावील? यात्रेकरूचे कर्म यथासांग होते की नाही व ते तसे न झाले तर त्यात काही दोष आहे की काय? ह्याच्याशी या दोन पैसे कमविण्यासाठी निर्माण झालेल्या भिक्षुकी टोळ्यांना काय करावयाचे आहे? कोणीकडून तरी शिकार साधली म्हणजे त्यांचे काम झाले. तरी दक्षिणी ब्राह्मणाकरवी तीर्थविधी व्हावा अशी ज्यांची इच्छा असेल त्यांनी खबरदारी घेऊन प्रयागासाच दक्षिणी ब्राह्मणाच्या मार्फत बिऱ्हाड घ्यावे, म्हणजे पुढचे गोते टळतील. पैशासाठी उत्तर हिंदुस्थानी पंडये नाही नाही ते आचार फैलावीत आहेत आणि अज्ञानाची वंचना करीत आहेत. असे सांगतात की मरवाडी-गुजराती लोक वेणीदान करीत नाहीत. परंतु दक्षिणात्यांत पाहावे तो त्याचा भयंकर प्रसार झाला आहे. विधवा-केशवपनासंबंधाने खुद्द ब्राह्मणात रण माजून राहिले आहे. परंतु तुमच्याकडून ब्राह्मणाचे आचार करवून तुमचा धार्मिक दर्जा वाढवितो आणि ब्राह्मणी पुण्य मिळवून देतो, असे कुणब्याधुणब्यांना मधाचे बोट दाखवून हे वृकोदर त्यांच्यामध्ये विधवा-केशवपन भराभर पसरित आहेत. ही एकच गोष्ट त्यांच्या भिक्षुकीचे व्यापारी स्वरूप दाखविण्यास पुरी आहे.

तीर्थोपाध्याय हे वतनवृत्तीचे अति नासके फळ होय. त्यांच्या सामान्य नीतिमतेचा विचार बाजूला ठेवला तरी त्यांच्या यात्रेकरूसंबंधाच्या व्यवहाराकडे कानाडोळा करता येत नाही. विमलाचरण आणि अगाध विद्वत्ता ह्यांना पावन क्षेत्रे आणि मनोसक्त प्राप्ती ह्यांपेक्षा अधिक काय पाहिजे? प्रयागवाळ, गंगापुत्र व गयावळ यांच्याकडे डोळे उघडून पाहा म्हणजे वतनदारी आणि सदगुण ह्यांमध्ये छतिसाचा आकडा आहे अशाविषयी देहात उजेड पडल्यावाचून राहणार नाही. त्यांना पंड्या (पंडित) व महाराज म्हणतात परंतु बहुतेक वेदशास्त्रशून्य असतात, ते इकडे की त्यांना स्नानसंकल्पदेखील शुध्द सांगता येत नाही. इकडे विद्येच्या नावाने असली रड तथापि हत्ती, घोडे, गाड्या, मोटार, अडत्ये वगैरेच्या खर्चासाठी दक्षिणा फुगतच चालली आहे!! घोड्याची शेषदेखील ज्यामध्ये दृष्टीस पडत नसे असे सत्स्फूर्तिदायक व मनःकमलोन्मीलन करणारे साधे प्रेमळ ऋषींचे आश्रम कोणीकडे आणि ज्यामध्ये विलासी लवाजमा व ऐषाअरामाचा दर्प कोंबला आहे अशा गयावळांच्या हवेल्या कोणीकडे? शास्त्र यांना दक्षिणा देण्याला सांगते ती यांनी शाश्वत वेदविद्या पाळावी म्हणून, का ओकारी येईपर्यंत नश्वर ऐश्वर्य उपभोगावे म्हणून? 'घोडा आपल्या गुणावर दाणा वाढवून खातो' ही म्हण वतनदार उपाध्यांनी पार खोटी करून दाखविली आहे. निम्मी दक्षिणा निरक्षर शूद्रवृत्तीच्या दलालांनी घ्यावी हाच का आमचा उत्तमोत्तम आर्यधर्म? क्षेत्रांच्या ठिकाणी क्षीर करा, श्राध्द करा, वेणीदान द्या वगैरे कर्मे करण्यास आमच्या आचार्यांनी आज्ञा केली. परंतु ती ज्यांकडून करवावयाची त्यांनी किती विद्या संपादन करावी व विधिपूर्वक कर्म करण्यासाठी त्यांनी किती मोबदला घ्यावा याला धरबंद घातला नाही. त्यामुळे हे वृत्तिवंत अनक्षर तोंड वाशीतच आहेत आणि लोक बुडतच आहेत.

ठाकरांसारख्या पहाडात राहणाऱ्या अक्षरशून्य जातीत इतका विचार असावा की नवरीच्या बापाने दहा की बारा रूपयांपेक्षा जास्त पैसे घेतले तर त्याला जात शासन करते आणि अठरा वर्णांचे साक्षर गुरु जे ब्राह्मण त्यांच्या जातीतल्या प्रयागवळांनी वेणीदानाच्या वेळी, गयावळांनी पिंडदानाच्या वेळी, किंवा मथुरेस चोब्यांनी, दक्षिणेसाठी यात्रेकरूंना त्राहि भगवान करून सोडावे व धर्म

नियंत्रणासाठी प्रांतोप्रांती वर्षानुवर्ष संचार करणाऱ्या श्रीशंकरचार्यांनी हा बाजार बेलाशक उघडया डोळ्यांनी चालू घावा, ह्यापेक्षा आमच्या धर्मविडंबनेची व अंधळेपणाची निरूत्तर साक्ष दुसरी कोणती असू शकेल? एकतर आचारकांडांतून ही कर्मे काढा आणि ठेवणे असेल तर ह्या सट्टेबाज उपाध्यायांना वेदमुख करा व त्यांच्या दक्षिणेची किमान अल्प इयता ठरवा. धर्माध्यक्षांची हुकमत ह्या गोमुखव्याघ्रांवर चालत नसेल तर शास्त्रांनी धर्माच्या नावावर लोकांची अशी नागवणूक करणे म्हणजे खाटीकवाडयात शेळ्या हाकून लावण्यासारखे आहे.

जाता जाता दुसऱ्या एका गोष्टीचा उल्लेख केला पाहिजे. पूर्वी थोडेसे कर्मठ लोक पायदळ किंवा बैलगाडीने प्रवास करून अन्यक्षेत्रस्थ देवावर गंगाजल आणून घालीत आणि त्यांच्या सोईसाठी अशी सवलत निघाली असावी की पारोशाचा किंवा हिंदू गाडीवान वगैरेचा स्पर्श झाला तरी गंगाजलाला बाट नाही. परंतु त्याचा अर्थ असा नसावा की, त्याला अति शूद्र, ग्लेच्छ, ऋतुमती स्त्रिया किंवा सुतकी जन ह्यांचा स्पर्श झाला तरी ते देवाच्या अभिषेकाला चालते. असे असेल तर सध्या जे हजारो लोक विशेषतः उत्तर हिंदुस्थानातले गावढेकरी व चोहोकडचे साधू गंगाजलाच्या कावडी किंवा भांडी आगगाडीने नेऊन गयागदाधर, वैजनाथ, रामेश्वर, त्र्यंबकेश्वर वगैरे अनेक क्षेत्रस्थ देवांवर अथवा इतर घरच्या दारच्या उपास्यदेवदेवतावर रिचवितात, हे विधिवत की अन्यथा आहे याचा कोणी आचार्यांनी विचार केला आहे काय? नसल्यास जरूर करावा आणि आगगाडीने गंगोदक नेण्यामध्ये अज्ञ लोकांच्या कालाचा, पैशाचा व मेहनतीचा जो दुरुपयोग होत आहे तो होऊ देऊ नये.

तीर्थे, क्षेत्रे करून मानसिक अगर आध्यात्मिक उन्नती पदरात पाडून घ्यावी तर तिला उपरिनिर्दिष्ट परिस्थिती किती योग्य व उपकारक आहे, ह्याचा निर्णय ज्याचा त्यानेच करावा. त्याकडून शारीरिक उन्नतीला मदत होईल असे म्हणावे तर तसे घडणे सर्वथैव अशक्य आहे. सरसकट रोगी-निरोगी यारेकरूंच्या डोक्यावर चालविलेले वस्तारे, तीर्थांच्या आसपास पडलेले केसाचे ढीग व मलमूत्रविसर्जनाची दुर्गंधी, सर्व प्रकारच्या लाखो यात्रेकरूंनी स्नाने

करून व पिंड सोडून खराब झालेले बहुतेक कुंडांचे व फल्गूसारख्या नद्यांच्या पाण्यात स्नान, हजारो रूपये मिळत असताही पंड्यांनी प्रयागचे सरस्वतीकुंड, काशीची ज्ञानवापी, मणिकर्णिका इत्यादी व फल्गूचे झरे वगैरे मुळीच साफ न ठेविल्यामुळे त्यातल्या अति घाणेरड्या पाण्याचे तीर्थप्राशन, देवळाच्या भोवताली गराडा घातलेल्या भिकाऱ्यांचा अमंगळपणा, देवळातील गर्दी व रोगी-महारोगी यांनी तेथे तुडविलेल्या पाण्यातून व चिखलातून जाणे येणे, पंचामृताच्या अतिरेकाचा न्हाणीमधून सुटणारा वास, पैसा मागण्यासाठी अंगस्पर्शापर्यंत महारोगीदेखील करीत असलेली लगट, गलिच्छ दाट वस्ती व आसमंतात पसरलेली घाण, श्राद्धे व दर्शने ह्यामुळे जेवणास होणारा नित्य अवेळ, वाटेवरचे व क्षेत्रीचे दुकानदार विकीत असलेला भेसळीचा, निकस आणि कुपथ्यकर शिधा ही सर्व एकवटली म्हणजे आरोग्य कसे राहावे व वाढावे? यात्रा करून धडधाकट परत येणे मुश्किलीचे समजतात ते यथार्थ आहे! हिंदूंचे जे प्रधान पवित्रस्थान काशी ती बेसुमार कोंदट व घाण असावी, ही हिंदू म्हणविणाऱ्या प्रत्येक इसमास मोठ्या शरमेची गोष्ट आहे. निदान ती तरी नमुनेदार, खुलावट, स्वच्छ आणि सर्वतोपरी आरोग्यदायक व दर्शनीय करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. आपली देवालये, तीर्थे व क्षेत्रे निरोगी करण्यासाठी ज्या त्या समाजाने झीज सोसणे व जरूर ती वर्गणी उभारणे अवश्य आहे आणि शेकडोशे मंदिरे बांधण्यात, सांड (देवाच्या नावाने सोडलेली जनावरे) वाढविण्यात व कुपात्री दानात जो पैसा जातो तो अशा उपयुक्त कामात खर्च करण्याची सुबुध्दी आमच्या लोकांना होईल तो सुदिन म्हणावयाचा!!

विद्वान साधू इत्यादींना भोजन व दक्षिणा देऊन त्यांचा सत्कार करण्याचा प्रशस्त प्रघात आमच्यामध्ये अनादी आहे असे म्हटले तरी चालेल. पुढे पुढे मागेल त्याला - मग तो विद्वान असो किंवा टोणपा असो, निरीह संत असो किंवा 'लोक म्हणती बुवाबुवा न कळे गुलामाचा कावा॥' अशी कोटीतला असो - द्रव्य देणे ह्यांतच पुण्य आहे अशी लौकिक समजूत होत गेली आणि

तिने भिक्षुकवृत्तीचा मूळ बांध फोडून वतनदार तीर्थोपाध्याखेरीज सर्व जातींच्या आळशी, लतकोडगा, ऐतखाऊ लोकांना ह्या फुकटया धंधांत लोटले. श्रीविश्वनाथाच्या मंदिराचे उदाहरण घ्या. त्याच्या आत बाहेर नाना प्रकारच्या देवदेवतांनी असा वेढा देऊन नाकेबंदी केली आहे की, त्यांचे दर्शन घेता घेता आणि त्यापुढे पैसा अधेला ठेवता ठेवता पुरे वाट होते! ह्या चक्रव्यूहातून बाहेर पडावे तेव्हा कोठे मुख्य देवाचे दर्शन होते. तपासाअंती असे समजले की, अनेक स्वार्थी पुजाऱ्यांनी मोठमोठ्या देवळांमध्ये जागा विकत घेतली व तेथे देवदेवतांची स्थापना करून आपल्या पोटपाण्याची निचिंती केली. ह्याप्रमाणे मुख्य देवाच्या वतनदार पुजाऱ्यांना हे पुजारी जडले व त्यांमध्येही पुष्कळ पेंढार भिक्षुकांची भर पडली आणि सर्व ठिकाणच्या क्षेत्राक्षेत्रांनी जिकडे तिकडे देवळेच देवळे, मूर्तीच मूर्ती आणि याचकच याचक झाले आहेत. याचक वृत्तीने एकटा ब्राह्मण वर्णच डागला आहे असे नाही, तर ती हिंदू समाजाच्या अगदी शेवटाच्या थरापर्यंत जाऊन खेटली आहे हे मागे सांगितलेच आहे. अनेक जातींचे हजारो लोक तीर्थावर, देवळात आणि दोहोंच्याही वाटांनी असलेल्या स्टेशनांवर व धर्मशाळांत दान मागतात. त्यामध्ये जे कोणी देवाच्या मूर्ती व चित्रे दाखवून पैसे मागतात, त्यांना अट्टल म्हटले पाहिजे. त्रिवेणीच्या खेपा करणाऱ्या नावाड्यांना सरसकट कमीत कमी दोन रूपये प्राप्ती होते. एका कोळ्याने ह्याच्यापेक्षा जास्त किफायत मिळविण्याची युक्ती काढली, ती अशी: त्याने आपल्या नावेमध्ये गंगा-यमुनेच्या मूर्ती बसविल्या आहेत व त्यांच्यापुढे तो कोणीतरी राख फासलेल्या साधूला रोजंदारीने घंटा वाजविण्याला व आशीर्वाद देण्याला बसवितो. यात्रेकरूंची नाव दिसली की तिच्यापुढे तो आपली नाव आणि तो व पैसे उकळतो. क्षेत्रांच्या न्हाव्यांचा अनुभव घेतला म्हणजे जातधंध्याच्या पध्दतीतले दोष चांगले दिसून येतील. त्रिस्थळीच्या न्हाव्यांना इंकमटॅक्स आहे असे सांगतात. परंतु बहुतेकांचा हात व हत्यार वाईट असते. ते क्षौराचे पैसे शहराच्या न्हाव्यापेक्षाही जास्त घेतात आणि तेही हक्काने रूसून व भांडून. ह्याखेरीज धर्म म्हणून आणखी पैसे मागत सुटतात. कित्येक तर ह्या विधीचे गंभीर स्वरूप न जुमानता क्षौराच्या पाठोपाठ सधन यात्रेकरूंचे

पाय रगडतात आणि बक्षीस मागतात!! गाडीवानाचा व हमालाचा धंदा बडा छाकटा असतो. रस्त्यावरील स्टेशने व त्रिस्थळी येथे त्यांचा रोजगार असा चालला आहे की पुसू नका. त्यांच्या मागणीला आगा-पिछा मुळीच नसतो. कड लावण्यापर्यंत ज्ञान व फुरसत असलेला यात्रेकरू लाखांत एखादा. त्यामुळे त्यांच्या तोंडाला रक्त लागून त्यांचा जबडा दिवसेंदिवस फुगतच आहे. बिऱ्हाडाचे ठिकाण तसेच तेथून देऊळ, स्नानाचा घाट वगैरे किती दूर आहे हे माहीत नसल्यामुळे आणि उपाध्यायांच्या मिंधेपणामुळे गाडीवान चांगलेच चरतात आणि दुप्पट भाड्याचा ठराव झाला असला तरी शेवटी 'बक्षीस' 'धर्म' किंवा 'पोलीसची' दस्तुरी म्हणून दोन-चार आणे तरी कटकट घालून जास्त काढतात. शहरातल्या हमालांचाही तोच नमुना. रेल्वे हमाल पाहता मनमाड काहीसे बरे. परंतु भुसावळपासून पुढे त्यांच्या थापाथापीस व अडवणुकीस सीमा नाही. महार-जागल्यांचे पोट ज्याप्रमाणे रयतेकडून होणाऱ्या प्राप्तीवर चालते त्याप्रमाणे ह्या हमालांचे पोट पटभारे उतारूवर चालते, एवढेच नव्हे तर त्यांना परवाना काढण्यासाठी रेल्वे कंपनीला दरसाल तीस-चाळीस रूपये फी भरावी लागते असे सांगतात. असे ऐकण्यात येते की, रेल्वेच्या नोकरीतल्या हमालाला बारा रूपये दरमहा आहे. तथापि त्यांच्या जागापेक्षा लायसेंस्ड कुलीच्या (बिन पगारी हमाल) जागांवर शेकडो उड्या पडतात आणि त्या मिळविण्याला पुष्कळ शिफारस भिडवावी लागते. रेल्वे हमालांचे म्हणणे असे आहे की, 'आम्हांला रेल्वे कामगारांच्या मकानांत व कचेऱ्यांत पाळीपाळीने बिगार करावी लागते आणि जी मिळकत होते तिच्यात 'प्राप्तीचा अर्धा वाटा' किंवा अधिक पडद्याआड घेणारे पुष्कळ आहेत. त्यामुळे जरी दीड दोन रूपये रोज आमच्या हातात येतो तरी पदरात काही पडत नाही' वगैरे, वगैरे. स्टेशनपासून धर्मशाळा किती दूर आहे हे पुष्कळ उतारूंना माहीत नसल्याने रेल्वे हमाल पाहिल्याने हक्काने मिळणाऱ्या मजुरीपेक्षा दसपट अधिक सांगतात, आणि मोठ्या मिनतवारीने चौपट पाचपट मजुरीवर बोजे नेण्याला कबूल होतात. उतारू म्हणतील की आम्हांपैकी एकजण धर्मशाळा पाहून येतो, तर रेल्वे पोलीस कांस्टेबल, तिकीट मास्तर वगैरेंचा तगादा लागतो की आधी

स्टेशनाबाहेर पडा. कमजास्त करून स्टेशन हमालाकडून टेशनाबाहेर बोजे न्यावे आणि ते तेथून बिऱ्हाडापर्यंत नेण्यासाठी दुसरा हमाल पाहावा ह्या उद्देशाने येण्याजाण्याची वाट सोडून रस्त्याच्या कडेला गाठोडी लावून इकडे तिकडे पाहावे, तो स्टेशन हमालाच्या सांगीकरून स्टेशनाबाहेरचे पोलीस मागे लागलेच समजा की चाल बोजा उठाव. अशा कोंडमाऱ्यांत स्टेशन हमाल मागेल ते कबूल करावे लागते. रेल्वेचे पोलीस व हलके नोकर ही खळखळ पाहतात, पण उतारूला त्यांची मदत क्वचित पोहोचते. हमाल, गाडीवान, दुकानदार, नावाडी वगैरे सर्वांचा एकच भिक्षुकी मंत्र, मोठे यात्रा करण्याला निघाला! काही धर्म करा, पुण्य करा, कोणाला दुःख देऊ नका. स्टेशनातून बाहेर पडले म्हणजे हे हमाल असेल तेथील म्युनिसिपालिटीच्या जकातीच्या नाकेदाराला खुणवितात, आणि तोही चिरीमिरी मागतो. तसेच गाडी येण्याच्या अगोदर तिकीट काढण्याचे आमिष दाखवून ते कोचिंग क्लार्कच्या नावावर तिकीटामागे आणा दोन आप्याचा चट्टा देऊन तिकीटे काढून देववितात आणि चांगली जागा धरून बसण्यासाठी अगाऊ गेले पाहिजे, असे सांगून रेल्वे पोलीस व तिकीट कलेक्टर यांच्या नावाने आठचार आणे पानसुपारी घेऊन गाडीत बसवितात. थोड्या वेळाने पाहावे तर प्रवाशांची एकच गर्दी गाडीत घुसते आणि सर्व पैसे फुकट गेले असे आशाळू प्रवाशाला कळून येते. फक्त गाडीत जागा देतो एवढ्या मेहरबानीखातर कित्येक हमाल काडीचे ओझे न उचलता उतारूंना गच्च भरलेल्या डब्यात आणून गुदरतात आणि त्यांच्याकडून दोन चार आणे उपटतात. अशा प्रकारे फुकटफाकट सावलीत फारसे अंग न झिजविता अवाच्या सच्चा पैसे मिळू लागल्यामुळे शेतीसारख्या उत्पादक व प्रामाणिक धंद्यातून गावढेकरी बाहेर पडत आहेत, आणि क्षेत्र व स्टेशन हमालीच्या उडाणटप्पू धंद्यांत गर्दी करीत आहेत. डब्यात किती उतारू बसवावयाचे हे त्यातल्या पाटीवर लिहिलेले असते. तितके उतारू बसल्यावर जो कोणी रेल्वे नोकर त्यात अधिक उतारू बसवील त्याला रेल्वे अँक्टच्या (सन १८९० चा अंक ९) कलम १०२ प्रमाणे वीस रूपयेपर्यंत दंड होतो. या कलमाची अंमलबजावणी होत नसावी. ती होती तर रेल्वेचे बहुतेक उत्पन्न

सरकारला दंडापायीच अर्पण करावे लागते! खरे पाहू गेले तर या कामी रेल्वेकडेही फारसा दोष नाही. त्यांच्या तरतुदीपेक्षा जर जास्त यात्रा लोटू लागली तर त्यांनी तरी आयत्या वेळेला डबे कोठून आणावेत? सबब त्यांना संकटात न घालण्याचा उपाय म्हटला म्हणजे यात्रेकरूंची संख्या ओसरली पाहिजे. स्टेशनावरच्या काय आणि यात्रांच्या वाटावरच्या गावातल्या किंवा क्षेत्रातल्या दुकानदारांत काय, लोभ आणि लबाडी नखशिखांत भरली आहे. परवाना - फी द्यावी लागते, एवढ्या सबबीवर स्टेशनदुकानदार डावा माल ठेवून तो कमीतकमी सवाईने महाग विकतात. तीर्थ विधीचे सामान चौपट महाग मिळते. कारण विचारता इंकमटॅक्स द्यावा लागतो असे सांगतात. निकस, घाणरेडा शिधा दुकानदार दिढीदुपटीने महाग देतात. पैसाबट्ट्याशिवाय प्रयागसारख्या इलाख्याच्या ठिकाणीदेखील खुर्दा किंवा मोड मिळत नाही. कलाकुसरीच्या जिनसा क्षेत्रांत पुष्कळ मिळतात, परंतु ठकबाजी व दलाली यांचा तडाखा जबर बसतो. काशीस कोणताही माल घेण्याला गेले की रिकामटेकडे दलाल न बोलावता मागोमाग येतात आणि गिऱ्हाइकाला नाहक बुडवितात. सारांश उपाध्ये, भिक्षुक व यच्चयावत धंदेवाले हे सर्व भीकमाग्यांच्या ढंगांनी पूर्ण ग्रासले आहेत आणि सर्वजण तोंड वेंगाडून, शिव्याशाप व धमकी देऊन, भाडून तंडून अगर हातचलाखीने मेहनतीपेक्षा, मोलापेक्षा किंवा ठरावापेक्षा जास्त पैसे उगवतात. या येथून तेथवर पसरलेल्या लुच्चा-लफंग्यांना गैरवाजवी अगर अन्यायाचा पैसा ओतण्यांत धार्मिक-कारण नैतिक खात्रीने नव्हे-पुण्य असेल तर महारयात्रा सुफल होते असे म्हणावे!!!

व्यवहारिक दृष्ट्या महायात्रेचा विशेष उपयोग आहे असे म्हणवत नाही. अन्नसत्रे व सदावर्ते झोडीत जे साधू भिक्षेच्या पैशावर यात्रा करितात, त्यांना यथेच्छ सवड असली तरी ते उद्योग हुन्नरात मन घालून या प्रांताचे ज्ञान त्या प्रांतात नेऊन लोकांची संसारयात्रा सुखकर करण्याच्या नादात पडतील ही गोष्ट कालयत्री होणार नाही. जे शेतकरी व हुन्नरी लोक यात्रांला जातात त्यांना तीर्थविधी, क्षेत्रविधी व देवदर्शन यांपेक्षा काही अधिक करण्याला वेळ, पैसा व

साधने आहेत कोठे? गंगाजल, गंडे, प्रसाद, काही खाण्याचे व हौसेचे जिन्नस एवढे घेऊन ते परततात व फार तर ठिकठिकाणी झालेल्या तंगीची व त्रासाची वर्णने कशीबशी देतात. देशाटनाने प्राप्त होणाऱ्या चातुर्याने आपले कसब सुधारावे असा यात्रेचा हेतू नसतो आणि तसा परिणाम झाल्याचे ऐकितही पण नाही. रेल्वेचे हशील व भरेकऱ्यांचा थापा ह्यांवर भिस्त देऊन थोडक्यात यात्रा करू असे गोरगरीब लोक म्हणतील तर 'अवघड ठिकाणी दुखणे आणि जावई वैद्य' या म्हणीचा खडतर अनुभव त्यांना आल्यावाचून राहणार नाही. ते ज्या वर्गातले असतात त्या वर्गाच्या लोकांची त्यांच्या ओळख-देखीच्या चावडी-कचेरीतली तारांबळ व बुडवणूक, महार, जागले, शिपाई, प्यादे व हलके कामगार ह्यांचे त्यांच्याशी वर्तन, भटकणाऱ्या जातींकडून होणारी गावकामगार व हलके पोलिस यांची मूठदाबी वगैरे गोष्टी लक्षात आणिल्या म्हणजे, परमुलखांत गाडीच्या गर्दीत व धांदलीत खेडवळ व फिरस्ते साधू यांच्याशी आगगाडीच्या व पोलिसच्या हलक्या नोकरांचा कसा काय संबंध नियमित स्थली व नियमित काली पडत असतो. सबब आडवळणी खेडयापाडयांनी अगर डोंगराजंगलांनी रयतेशी पडत असलेल्या कनिष्ठ सरकारी नोकरांच्या संबंधापेक्षा त्यावर सक्त नजर ठेवून तो मुक्याअंधळ्या व जाण्या-येण्याला घाबरे पडलेल्या यात्रेकरूंना सुखकर करणे कितीतरी सुसाध्य आहे! परंतु तसे झाल्याची बोलवा नाही व अनुभवही नाही उलट 'जळत्या घराचा पळता वासा' ह्या म्हणीचा जारी अंमल दिसून येतो. असो. प्रस्तुत स्थितीत तिकिटाच्या हशिलाची सवाई दिढी व हमालीची आठ - दहा पट रक्कम तरी घेऊन निघावे हे बरे. दान-दक्षिणेसंबंधी व शिधापाण्याच्या खर्चाचीही हीच अवस्था. अंदाजापेक्षा जास्त खर्च होऊन निपूर आलेले सर्व तीर्थक्षेत्रांचे यात्रेकरू निमानीम तरी असतात. परंतु आपल्या फसगतीचे यथार्थ वर्णन दिले तर क्षेत्रांची निंदा होऊन लोक तेथे जाण्याला निरुत्साह होतील व आपणाला पाप लागेल या भोळवट समजुतीने पुष्कळ लोक तसे करित नाहीत. तरी अज्ञात पुण्याची आशा वगळली आणि कोणत्याही बाजूने महायात्रेच्या प्रस्तुत व वास्तविक स्थितीचा

विचार केला तर गोरगरिबांनी या फंदात पडू नये, असा न विचारता स्पष्ट अभिप्राय देणे भाग आहे.

आपण होऊन म्हणा, किंवा दुसऱ्याच्या प्रोत्साहनाने म्हणा यात्रा जात राहाणारच. तेव्हा तिला शक्य तितकी सुखकर वाट शोधली पाहिजे. पहिली मुख्य गोष्ट अशी की, यात्रेकरूंचा रेल्वेवरचा व क्षेत्रामधील त्रास व तोटा चुकविला पाहिजे. विलायतेस ज्याप्रमाणे गुडफ्रेंड्स सोसायटी वगैरे संस्था आहेत, त्यांच्या धर्तीवर जनतासेवेची आवड असणाऱ्या लोकांनी एखादी संस्था काढावी आणि आपले सदस्य मोठमोठ्या स्टेशनांवर व क्षेत्रांत पाठवावेत. सरकारच्या व रेल्वेच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांची सहानुभूती त्यांना खात्रीने मिळेल आणि त्यांनी यात्रेकरूंची वंचना कोठे व कशी होते हे अंमलदारांच्या नजरेस आणावे. त्याच ठिकाणी त्यांना यात्रा भरती करणाऱ्यांचे डावपेचही यात्रेकरूंच्या नजरेस आणता येतील व जेणेकरून ते त्यांच्या तावडीत न जातील अशी त्यांची समजूत घालता येईल. दुसरी गोष्ट ही आहे की, काही रूक्ष तरूणांनी मनात आणल्यास त्यांना या बाबतीत स्वार्थ व परार्थ उत्तम तऱ्हेने साधता येईल. त्यांनी जरूर ते भांडवल जमवावे आणि उतार स्टेशनानजीक, धर्मशाळांत व क्षेत्रांत वाजवी नफ्याने चोख माल विकण्याची दुकाने घालावीत. मालाच्या जबरदस्त उठावामुळे त्यांना अतिशय नफा होऊन यात्रेकरूंची खरा व्यापार केल्याचे पुण्य लाभेल आणि लोभी व कपटी व्यापाऱ्यांवर चांगला दाब राहून पेठांचे गढूळ वळण निवळेल. जेथे जे कलाकुसरीचे सामान होते ते सचोटीने व रास्त नफ्याने मिळण्याची दुकाने क्षेत्रांनिहाय मोठ्या प्रमाणावर निघाली पाहिजेत, व त्यांची माहिती यात्रेकरूंना स्टेशनावर, धर्मशाळांत मिळेल अशी तजवीज झाली पाहिजे. तिसरी गोष्ट अशी आहे की, अज्ञेय पुण्यापलीकडे यात्रांपासून कोणताही तादृश व्यावहारिक फायदा नसल्यामुळे त्या जितके थोडे व निवडक लोक करतील तितके बरे, असा लौकिक समजुतीत पालट झाला पाहिजे. पुराणांतल्या फलश्रुतीला किंवा हरदासी-भिक्षुकी अतिशयोक्तीला अक्षरक्षः खरे मानून साधारण स्थितीतल्या माणसांनी तीन-तीनदा महायात्रा

किंवा उठल्या बसल्या आळंदी-पंढरी इत्यादींच्या वाऱ्या करकरून काळाचा व पैशाचा अपव्यय आणि ऐतखाऊंची चंगळ करणे आपल्या देशाच्या सध्याच्या सांपत्तिक हलाकीत अत्यंत उधळेपणाचे आहे. भिक्षुकी व उडाणटप्पू धंधांतले लोक जितके कमी होऊन धनोत्पादक धंधांत जातील तितके देशाला हितकर आहे. लोकांत ज्ञानप्रसार झाल्यावाचून ही बाब त्यांच्या खात्रीस येणार नाही. परंतु ती जितकी आणता येईल तितकी आणण्याची खटपट येणार नाही. परंतु ती जितकी आणता येईल तितकी आणण्याची खटपट अवश्य झटून व तातडीने झाली पाहिजे. हिला उपक्रम सदावर्ते व अन्नसत्रे यांतून त्वरित करता येईल. अन्नसत्रांत जेवणाऱ्याला काशीस 'छत्रपती' म्हणतात. छत्रपती साधू याप्रमाणे जेवण बाहेर काढतात आणि रेल्वेभाडयासाठी भीक मागतात. त्यांनी निढळच्या घामाने पैसे मिळविले नसल्यामुळे लाचलुचपत देण्याला त्यांना खंत वाटत नाही आणि जो धारा ते पाडतात तो इतरांनाही देण्याला त्यांना खंत वाटत नाही आणि जो धारा ते पाडतात तो इतरांनाही भोवतो. म्हणून पहिल्याने याचक यात्रेकरूंच्या व साधूंच्या वर्गात मोडणाऱ्यांना सदावर्ते व अन्नसत्रे ह्यामध्ये जी खुराकी मिळते ती बंद झाली पाहिजे, म्हणजे कसाला टिकणारे असेच यात्रेकरू निघतील, आणि सध्या थापाथुपीच्या जोरावर जे यात्रेचे बंड वाढत आहे ते कमी होईल. उत्तेजन नाही म्हणून आपल्या प्राचीन विद्येचा लोप होत चालला आहे अशी हळहळ ऐकू येते. सदावर्ते व अन्नसत्रे यांत खर्ची पडणाऱ्या पैशाचा ओघ जर विद्याजर्नाकडे व विद्वानांच्या संभावनेकडे वळेल तर किती तरी बहार होईल! तरी दानशूरांनी ह्या गोष्टीचा सहृदयतेने विचार करावा.

देशामध्ये व्यापारवृद्धी किती झाली आहे हे ठरविण्याच्या साधनांपैकी प्राप्तीवरील कर व रेल्वेच्या उतारूंची संख्या ही प्रमुख होत. यात्रेकरूंच्या उपयोगाकरिता गुंतलेले सर्व भांडवल व लोक देशातला व्यापार व संपत्ती वाढी लावतात असे म्हणता येणार नाही. म्हणून तीर्थविधी व क्षेत्रविधीकडे गुंतलेल्या लोकांचे प्राप्तीवरील कर व्यापारवृद्धीचे निदर्शन म्हणून स्वीकरता

येणार नाही. तरी असला आकडा स्वतंत्र रीतीने कळणे इष्ट आहे. उतारूंच्या संख्येबरोबरच त्यांच्या प्रवासाच्या हेतूंची वर्गवारी कळेल तर किती जणांचा प्रवास व्यापारी पेशाने झाला हे समजेल आणि त्यावरून उतारूंच्या अवाढव्य संख्येपैकी कितीजणांच्या हालचालीची मदत खऱ्याखऱ्या, व्यापारवृद्धीला झाली ह्याचा ठाव घेता येईल. परंतु प्रत्येक उतारू कशासाठी गाडीत बसला ही चौकशी जितकी अफाट तितकीच कंटाळवणी होईल. सबब तूर्त रेल्वेने प्रवास करणाऱ्यांचे 'यात्रेकरी' व 'इतर' असे दोन आकडे जरी वेगळाले मिळाले तरी कितीचा प्रवास धनोत्पादक होत नाही हे कळून येईल.

सध्या धार्मिक विधींना वाणसौद्याचे, तीर्थोपाध्यायांना वाण्याचे आणि यात्रांना व्यापारी सट्ट्याचे स्वरूप आले आहे. भरती करणाऱ्यांच्या युक्त्यांमुळे महायात्रेला जाणाऱ्या गावढेकऱ्यांच्या संख्येचे एकसारखे वाढणारे प्रमाण लक्षात आणले म्हणजे, हा भाग **गाव-गाड्यात** घालण्यामध्ये विषयांतर केले असे मत होणार नाही. खेड्यांच्या यात्रांच्या मानाने महायात्रेचा संबंध **गाव-गाड्याशी** फार कमी येतो म्हणून हा विषय **दुकानदारी** ह्या प्रकरणामध्ये न घालता पुरवणीरूपाने घेतला आहे.